

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

ՊՈԵՄՆԵՐ

Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական կազմիկա

Էդ. Մ. Զրբաշյան (գլխավոր խմբագիր), Խ. Մ. Գյուլնազարյան,
Ք. Հ. Քումանյան, Լ. Մ. Կարապետյան, Լ. Հ. Հախվերդյան,
Պ. Հ. Հակոբյան, Հ. Կ. Հովհաննիսյան, Ս. Ն. Սարինյան

Բնագրերը պատրաստեցին

Ճ. Ս. Հակոբյանը և Ա. Մ. Վարդանյանը

Ներածական հոդվածը և ծանոթագրությունները՝ Էդ. Մ. Զրբաշյանի

Հատորի խմբագիր՝ Հ. Կ. Հովհաննիսյան

ОВАНЕС ТУМАНЯН
ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИИ
в десяти томах
Том третий
Поэмы
(на армянском языке)
Издательство АН Армянской ССР
Ереван, 1989

ՊՈԵՄՆԵՐ

Մ Ա Ր Ո Ն

1887

Մեր գյուղն էն է, որ հըպարտ,
 լեռների մեջ միգապատ,
 ետը ձորերի քարափին՝
 Ձեռը տրված ճակատին՝
 Միտք է անում տըխրադեմ.
 Ի՛նչ է ուզում՝ չըզիտեմ...
 Պաս չենք էնտեղ մենք ուտում,
 Ու ջերմեռանդ աղոթում,
 Ժամ ենք գնում ամեն օր.
 10 Բայց միշտ ցավեր նորանոր,
 Միշտ մի աղետ, մի վընաս
 Պալիս են մեզ անպակաս:
 Ահա պատմեմ ձեզ մի դեպք:
 Մի պատմություն, որ հրբեք
 Հիշատակով տըխրալի
 Սըրտիս հանգիստ շի տալիս

Մեր գյուղից վեր մինչ էսօր
 Կա ուռենի մի սըզվոր:
 Մեծ անտառից նա զատված,
 20 Մարդու կացնից ազատված՝
 Կանգնած է դեռ ու շոգին
 Հով է տալի մըշակին:

Գիժ, լեռնային մի վրտակ
Խոխոզում է նրբա տակ,
Խաղում կանաչ մարգերին:
Էն առվակում կեսօրին,
Իրրոր շոգից նեղանում,
Գընում էինք լողանում:
Տըկւոր, աշխույժ խմբակագ,
30 Աղաղակով, աղմուկով
Խաղում էինք, վազվզում
Գույն-գույն մանրիկ ավազում:
Կամ հետևում հեխհե
Քիթեռնիկին ոսկեթև,
Ու միշտ հոգնած ժամանակ,
էն մենավոր ժառի տակ
Նրստում տրխուր մի քարի,
Գերեզմանին Մարոյի...

Մարո՛, անբա՛խտ, վաղամե՛ռ,
40 Դու մանկության իմ ընկեր,
Ո՛րքան ենք մենք խաղացել,
Ի՞րար սիրել ու ծեծել...

III

Ժիր էր Մարոն, դուքեկան,
Նոր էր իննը տարեկան,
Նջրանց տունը երբ մի օր
Իկան երկու եկավոր:
Ձև Մարոյի մայրիկը
Սրբոր բերավ, դրավ լիքջ
Խոնչեն նրբանց առաջին,
50 — Շնորհակալ ենք մենք, առին.
Տաշտներդ լի հաց լինի,
Դուռներդ միշտ բաց լինի.
Հաց չենք ուզում ձեզանից,
Հող տղվեք մեզ ձեր տանից...

Էն ժամանակ Մարոյի
Հայրիկն առավ արաղի
Կիբը բաժակն ու առայ.
— Կամքդ լինի, տեր առտված...
Նըշանեցին Մարոյին,
60 Տըվին շորան Կարոյին:

IV

Չորան Կարոն սարերի
Մի հովիվ էր վիթխարի.
Բոյ-բուսաթին նայելիս
Մարդու զարգանդ էր գալիս.
Բայց զորանչը անսահման
Սիրում, փարում էր նրբան:
Շատ էր սիրում և Մարոն.
— Լավն է, ասում էր, Կարոն,
Քերում է ինձ ամեն օր
70 Կանփետ, շամիչ ու խընձոր...

V

Մին էլ Կարոն աղմուկով
Եկավ զուռնով-թըմբուկով,
Ու Մարոյին զուգեցին,
Սրեսին բող ձըգեցին,
Հինա դըրին ձեռքերը...
Եկավ խաշով տերտերը,
Տարավ ժամում կանգնեցրեց.
— Տե՛ր ես, որդյա՛կ, հարցըրեց:
— Տեր եմ, ասավ մեր Կարոն,
80 Լուռ կանգնած էր միշտ Մարոն...
Հայրն էլ եկավ ու ծեսին
էպպես օրհնեց իր փեսին.
— Ջաղացիդ միշտ հերթ լինի,
Մեջըդ ամուր բերդ լինի...

Իսկ երբ հնչեց «տարան հա՛»)–ն,
Նրբան փեսի տուն տարանս
Պըսակեցին Մարոյին,
Տըվին շորան Կարոյին:

VI

Քե գըրբացի շար շանքով,
90 Գիր ու կապով, բրժժանքով
Մանուկ սիրտը կըտրեցին,
Կամ թե նրբա հանդերձին
էն անհոգի շար շադուն
Քըսեց գիլի ճըրագուն...
էդ շիմացավ ոչ ոք պարզ,
Միայն փոքրիկ նորահարս
Մարոն ատեց իր մարդուն.
Փախավ, եկավ ետ հոր տուն:
Եկավ լացեց նա վըշտոտ,
100 — Ես չեմ գնալ նրբա մոտ.
Ես սիրում եմ մայրիկին,
Ես չեմ ուզում լինեմ կին...

VII

Հայրիկն էնժամ բարկացավ,
Սեժեց նրբան ու ասավ.
— Դո՛ւրս իմ տանից, սեւերե՛ս,
Ետ չընայես դեպի մեզ,
Ոտ չըղնես էլ տունըս,
Մըրոտեցիր անունս...
Լալով, ծածկած իր դեմքը,
110 Քողեց Մարոն հոր շեմքը:

VIII

Ու հալածված իր հորից,
Փախած շորան Կարոյից,

Սոված, պատռած շորերով,
Կորչում էր նա օրերով:
Կուչ էր գալի խըղճալի
Օջախի շուրջ օտարի
Կամ թափառում մեն-մենակ
Մեր հանդերում շարունակ:

IX

Շատ ամիսներ անց կացան...
120 Դիմաց սարից մի շորան
Ձեն էր տալիս մի օր մեզ,
Քե՛ իմացե՛ք, որ էսպես
Կարմիր շորով մի խիզան
Ընկավ ձորը, մի կածան...
Դուրս թափվեցինք մենք գյուղից,
Հեռու կանգնած, երկյուղից,
Տեսանք՝ ահեղ էն ձորում
Ոնց էր լալիս ու գոռում
Մարոյի հայրն ալևոր,
130 Մայրը ճըչում սըգավոր:
Շատ լաց եղավ և Կարոն...
Մեռա՛վ, գընաց մեր Մարոն:

X

Սակայն անբախտ նրբա գին
Պապի կողքին չըգըրին:
Գյուղից հեռու մինչ էսօր
Կա ուռենի մի սըգվոր:
էն մենավոր ծառի տակ
Փոս փորեցին մի խորին,
Առանց ժամ ու պատարագ
140 Մեջը դըրին Մարոյին,
էն սե քարն էլ տաշեցին,
Բերին վըրեն քաշեցին:

Շատ եմ տեսել, երբ սրբվոր
 Մայրը մենակ, սևաշոր,
 Կորանալով էն քարին՝
 Ձեն էր տալիս Մարոյին...
 — Ո՞վ քեզ ծեծեց, Մարո ջա՛ն,
 Ո՞վ անիծեց, Մարո ջա՛ն,
 Ո՞ւր փախար դու, Մարո ջա՛ն,
 150 Տուն արի՛, տո՛ւն, Մարո ջա՛ն,
 Խո՛ր ես քրնել, Մարո ջա՛ն,
 Ձե՛ս դարթնում էլ, Մարո ջա՛ն...
 Կորանալով էն քարին,
 Ձեն էր տալիս Մարոյին.
 Խունկ էր ծրխում, մոմ վառում,
 Որ գիշերվան խավարում
 Փայլփրլում էր մեն-մենակ
 Հեովից երկար ժամանակ

Լ Ո Ռ Ե Ց Ի Ս Ա Բ Ո Ն

1889—1902

Էն լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
ժայռերը՝ խորունկ նոթերը կիտած՝
Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անթարթ
Հայացքով իրար նայում են հանդարտ:

Նրբանց ոտքերում՝ գազազած փալի՝
Գալարվում է գիծ Դև-Քեղը մոլի,
Խելագար թրռչում քարերի գրչիտով,
Փրփուր է թրքում անզուսպ երախով,
Թրքում ու դարկում ժեռուտ փիերին,
10 Փրնտրում է ծաղկած փիերը հին-հին,
Ու գոռում գիծ-գիծ.
— Վա՛շ-վի՛շշ, վա՛շ-վի՛շշ...

Մութ անձավներից, հազար ձևերով,
Քաջքերն անհանգիստ՝ հըտպիտ ձայներով
Դևի հառաչքին արձագանք տալի,
Մաղրում են նրբա գոռոցն ահռելի
Ու կըրկնում գիծ-գիծ.
— Վա՛շ-վի՛շշ, վա՛շ-վի՛շշ...

Գիշերը լուսնի երկշտ շողերը
20 Հենց որ մըտնում են էն խավար ձորը՝
Ալիքների հետ խաղում դողալով,
Անհայտ ու մըռայլ մի կյանքի գալով՝
Ոգի է առնում ամեն բան էնտեղ,
Շրնչում է, ապրում և մութն և ահեղ:

էս տախտի վըրա աղոթում մի վաճք,
էն ժայռի գըլխին հըսկում է մի բնոր,
Մութ աշտարակից, ինչպես զարհուրանք,
Բուր կըռինչն է տարածվում մերթ-մերթ,
Իսկ քարի գըլխից, լուռ մարդու նըման,
30 նայում է ձորին մի հին խաչարձան:

II

էն ձորի միջին ահա մի տընակ:
էնտեղ այս գիշեր Սաքոն է մենակ:
Հովիվ է Սաքոն, ունի մի ընկեր.
Սատանի նըման՝ նա էլ էս գիշեր
Գընացել է տուն: Սարերի շորա՛ն—
Գյուղիցը հեռու, հազար ու մի բան,
Ով գիտի՝ պարկում շընալի՞ր շըկար,
Ա՞ղ էր հարկավոր ոչխարի համար,
Ուզեց զոքանչի ձըվածե՞ղ ուտել,
40 Քե՞ նըշանածին շատ էր կարոտել—
Ոչխարը թողել՝ զընացել է տուն:
Այնինչ՝ համկալը հենց առավոտը
Դեպի սարերը քըշեց իր հոտը:
Ու Սաքոն անքուն,
Քաց տըրեխները հանել է, քերել,
Գուլպան բուխարու վըրա կտխ արել
Ու թինկը տըվել,
Մեն-մենակ թըթվել:

III

Թեկուզ և մենակ լինի՞ փարախում,
30 Ածղահա Սաքոն ընչի՞ց է վախում:
Հապա մի նայի՞ր հըսկա հասակին,
Ո՞նց է մեկնըվել: Ասես ահագին
Կաշնըքի լինի անտառում ընկած:

Իսկ եթե տեղից վեր կացավ հանկարծ,
Գըլուխը մեխած մահակը ձեռին՝
Ձեն սրավ, կանչեց զալում շըներին
Ու բիրտ, վայրենի կանգնեց, ինչպես սար,
էնժամ կիմանաս, թե ընչի համար
Քե՞ գող, թե՞ զագան, հենց դատարկ վախից—
60 Հեռու են փախում նորա փարախից:

Ու իրեն նըման իրեն ընկերներ
Ապրում են սիրով երեսուց ի վեր:
Աստժու գիշերը գալիս են հանդեն,
Փետ են հավարում, վառում են օղեն,
Շըհուն ու պըկուն խառնում են իրար,
Ածում են, խաղում, խընդում միալար...

IV

Բայց խուլ ու խավար օդում էս գիշեր
Մենակ է Սաքոն ու շունի ընկեր:
Բուխարու կողքին լուռ թինկը տըված
70 Մըտածում է նա... ու մին էլ, հանկարծ,
Որտեղից որտեղ, էն ձորի միջին
Միտն եկան տատի զըրույցները հին...
Միտն եկան ու մեր Սաքոն ակամա
Սկսավ մըտածել շարքերի վըրա,
Քե ինչպես ուրախ խըմբով, միասին,
Մուռը ոտներով, գիշերվան կիսին,
Քուրքերի կանանց կերպարանք առած:
Երևում են միշտ միայնակ մարդկանց...
Կամ ինչպես քաջքերն այրերի՞ մըթնից,
80 Երբ նայում է մարդ քարտիի գըլխից
Կամ թե ուշացած անցնում է ձորով,
Խարում են, կանչում ծանոթ ձայներով,
Ու մարդկանց նըման խընջույք են սարքում,
Չուռնա են ածում, թըմբուկ են զարկում...

Ու տասի խոսքերն անցյալի հեռվից
Ուրվաձայն, երկչոտ հընչեցին նորից.

— Կասեն՝ Սաքո՞, մեզ մոտ արի,
Արի՞ մեզ մոտ հարսանիք.
Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի,
Յ՞րբուն-ջահել հարսն-աղջիկ:

Ինձ մոտ արի՞ ձվածեղ անեմ...
Ինձ մոտ արի՞ բըլիթ տամ...
Ծա քու հոքիրն... ես քու նանն եմ...
Ծա էլ ազիզ բարեկամ...

Սաքո՞, Սաքո՞, մեզ մոտ արի,
էս աղջիկը, տե՛ս, ինչ լավն ա...
Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի,
Տարա-նի-նա՞... տարա-նա-նա՞...

Ու խոլ պատկերներ տրգեղ, ալլանդակ,
100 Անհեթեթ շարքով, խուռներամ, անկարգ,
Մանրաշարժ եկան Սաքոյի դիմաց
Ծրևութք եղան, անցնում են կամաց,
Խավար ու դանդաղ, ըստվերների պես,
Չար ժըպիտներով ժանտ ու սևերես...

Վ

Սրընթաց պախրա՞, թե գայլ գիշատիչ
Շեշտակի անցավ փարախի մոտով,
Այժմ՝ մը հանկարծ մոտակա ժայռից
Անդունդը մի քար գըլորեց ոտով,
Գիշերվան հովից տերևն էր դողում,
110 Ծրկչոտ մուկի՞ կը վազեց պուճախում,
Քե՞ ոչխարների թույլ մընչոցն էր այն,—
Սաքոյին թըվաց, թե մի ոտնաձայն
Ծկավ ու կանգնեց փարախի վըրա,
Կանգնեց ու լռեց...

Ականջ գըրավ նա...

— Ո՞վ հող թափեց բուխուրակից...
էն ո՞վ նայեց լիսածակից...
էս ո՞վ կըտրից անցավ թեթև,
Շունչ է քաշում դրուան ետև...
120 — Ո՞վ ես, էհե՛յ... Ի՞նչ ես անում.
Ի՞նչ ես լըռել, ձեն շես հանում...

Պատասխան չըկա. լըռության միջում
Ձորագետն է միայն մըրափած վըշշում
— Հա՛, իմացա, Գեվոն կըլնի.
Իմ շան ահից ո՞վ սիրտ կանի...
Վախեցնում է... հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...
— Գեւ՛...

Ձեն-ձուն չըկա:

Միայն ահավոր լըռության միջում
130 Ձորագետն է խուլ, մըրափած վըշշում
Եվ ո՞վ կըլնի զարթուն այս ժամին.
Քընած է աշխարհ, քընած է քամին.
Անթուն շարքերը շեն միայն քընած,
Վըխտում են ուրախ՝ ձորերը բըռնած,
Խավարում կազմած դիվական հանդես.
Վազում, վազվըզում ըստվերների պես,
Մինչև որ մենակ մի մարդ կըգըտենեն,
Ճիշով-բըրբիշով... փարախը մըտենեն...
Աչքերը հանգըող կըրակին հառած՝

140 Մանրը է շընչում հովիվն ահառած,
Ու վայրի հոգին լեռնական մարդու
Ալեկոծում է կասկածն ահարկու
— Չէ՛, քամին էր էն... էն գիլի շըվաք...
էն աստղեր էին աչքերի տեղակ,
Որ լիսածակից ներս էին ընկել...
Ուզում է վերև մըտիկ տա մեկ էլ՝

Ու սիրտ շի անում:
Ականջ է դրնում...
Գալիս են կրրկին թեթե, կամացուկ
150 Դրոան ետեից փրսփրսում ծածուկ.

— էստեղ է նա,
Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛.
Տե՛ս-տե՛ս, տե՛ս-տե՛ս.
Կալիր էսպե՛ս,
Մըտիկ արա՛,
Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...

Սաքոն շարժվեց փըշաբաղած,
Դեպի շեմքը նայեց, դողաց...
Շըրը՛խկ... հանկարծ դուռը բացվեց.
160 Քուրք կանանցով տունը լըցվեց,
Տունը լըցվեց թուրք կանանցով,
Ճիշ-գոռոցով, հըռհըռոցով...

VII

Ահռելի ձոր է: Մի կըտոր լուսին
Նայում է գաղտուկ, թաքչում ամպերում:
էն մութ, ահավոր գիշերվա կիսին
վազում է Սաքոն կոռու ձորերում:

Չարքերը ընկած նըրա ետեից,
Հերարձակ խըմբով, ճիշ-աղաղակով՝
Հասնում են մեջքին, բըռնում են թևից,
170 Չարկում են, զարկո՛ւմ օձի մըտրակով...
Քաջքերն էլ այրից զուռնա-դըհողով
Ճըշում են, կանչում ծանոթ ձայներով.

— Սաքո՛, Սաքո՛, մեզ մոտ արի,
Արի մեզ մոտ հարսանիք,
Տե՛ս՝ ինչ ուրախ պար ենք գալի՛՝
Սիրո՛ւն, ջահել հարսն-աղջիկ:

Ինձ մոտ արի՛՝ ձվածեղ անեմ...
Ինձ մոտ արի՛՝ բըլիթ տամ...

Ես քու հոքիրն... ես քու նանն եմ...
180 Ես էլ աղիզ բարեկամ...

Սաքո՛, Սաքո՛, մեզ մոտ արի,
էս աղջիկը, տե՛ս, ինչ լավն ա...
ե՛ս. ինչ ուրախ պար ենք գալի-
Տարա-նի-նա՛... տարա-նա-նա՛...

Այնինչ Դերեդից ալքեր են թըռչում,
Ալիքներն ելնում, ալիքներն ուռչում,
Նսավարի միջին ծըփում են կայտաո՛՝
Բըռնեցե՛ք, փախա՛վ Սաքոն խելագար...

U L B P

1889

I

Ի՞նչ փարթամ է Արմենիան,
 Ի՞նչ սիրուն է, աննման.
 Լեռներ շքնաղ, հովասուն
 Կատարներով պսպղուն.
 Սեր ծմակներ ծառախիտ,
 Զրեր անուշ ու վճիտ.
 Դաշտեր բերրի, արգավանդ,
 Եվ լիություն երկնավանդ.
 Երկինքը ջինջ, բաց կապույտ,
 10 Ամպերն ազատ և անփոյթ,
 Քեթև, անհետ, իբր անուրջ,
 Պտավում են նրա շուրջ.
 Չնաշխարհիկ այն երկրին
 Մարդիկ դրախտ կոչեցին:
 Ոչ դրախտ է, ոչ եղևմ,
 Բայց աստուծո, բախտի դեմ
 Զէ տրտնչում տեղացին,
 Այլ յուր ամոթն երեսին,
 20 Հարևանի հետ միշտ հաշտ
 Ունենում է սար ու դաշտ
 Նա առողջ է և զվարթ,
 Դեմքը կարմիր, ինչպես վարդ.
 Բայց թե ուժը յուր բազկի
 Զէ գործ դնում շար ճամփի.
 Ժրան դառը քրտինքով

- Աշխատում է անվրդու՛ւ
 Հենց եզերքն հորիզոնի
 Վաղորդյան շառագունի,
 Գոհանում է Արարչից—
- 90 Մաճկալը բռնած մաճից,
 Երեսին խաչ է հանում,
 Գնում իրան վարն անում,
 Հովիվն էլ դեպ արտաը
 Քշում, տանում է հոտը.
 Ծվ խաղաղ էր նրա կյանքը,
 Կարծես, աստծո օրհնանքը
 Նրա վերա իջել էր:
 Անդորրությամբ աճել էր
 Այս ժողովուրդը բարի.
- 90 Մակայն, ահա, այս տարի
 Հայտնվեցավ թուրք Ալին,—
 Մի պատուհա՛ս երկնային:

II

- Ալին ծեծեց... Ալին տարավ...
 Ալին այսօր թալան արավ.
 Ալին երեկ մարդ սպանեց.
 Ալին սարիցն ապրանք բշեց.
 Կրակ տվեց սրա դեզը,
 Խլեց նրա մի լուծ հզը.
 Ալին հանդում քաղվար ճանկեց.
- 90 Մի նորահարս առևանգեց.
 Ալին ծեծեց... Ալին տարավ...
 Ալին խլեց... Ալին կերավ...

III

«Ո՛վ է Ալին, այդ լիրբ թուրքը.
 Հարցրեց մի օր քաջ Ալեքը.

ՅՈՎԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

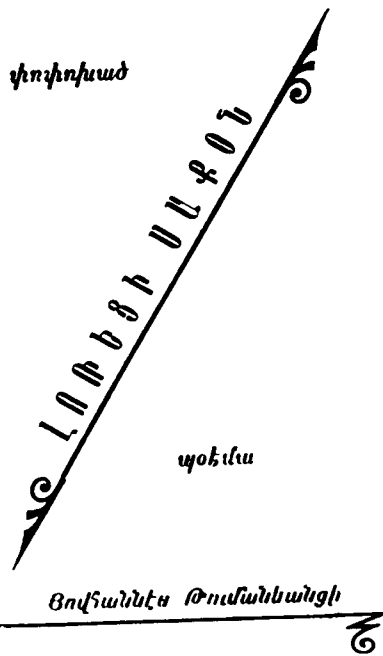
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

— ակն —

Թ Ի Ն Լ Ի Ս
 Հրատարակ Ս. Սարգսյանցի

Հովհ. Թումանյանի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի (Թիֆլիս, 1903)
 տեսողության թերթը

Հրատ. Փիլիպպոս վարդապարեանի

«Լեռնցի Սաքոն» պոեմի 1896 թ. հրատարակութեան տիպոգրաֆիքը

Ի՞նչ է շինում մեր սարում նա,
 Որ սպանի կամ գողանա», —
 Ծվ սնաչից կախ արած
 Հրացանն առավ ու գնաց:

IV

60 «Ալե՛ք, Ալե՛ք, ո՛ւր ես գնում,
 վա՛յ իմ գլխին, ի՞նչ ես անում.
 Այն գազանից հեռու կացիր,
 Արի՛, որդի՛, արի, դարձի՛ր,
 Գեթ խնայիր քո խեղճ նանին.
 Քեզ կըսպանի այն հարամին
 Հարևաննե՛ր, ինձ օգնութուն
 Եկե՛ք, հասե՛ք, աստժու սիրուն.
 Եկե՛ք, հասե՛ք, որդուս կալեք.
 Փախա՛վ, գնա՛ց, Ալե՛ք, Ալե՛ք...»
 Խեղճ պառավը դողդողալով,
 70 Յուր ծնկանն ու գլխին տալով,
 Նայեց, մինչև Ալեքն անցավ
 Դիմացի սարն, անհայտացավ:

V

Քայց տեսե՛լ ես այն լեռները,
 Որոնց հպարտ կատարները
 Քանձր մեզով փաթաթված,
 Ընդմակ ձյունով են միշտ պատած.
 Գազաթներիցն այն ձյունապատ,
 Պսպրղալով, ինչպես արծաթ,
 Աղբյուրներիցը գոյացած
 80 Վտակներըն իջնում են ցած
 Ծվ ոռոգում են լիառատ
 Հովիտները դալարազարդ:
 Ծրկնահամբույր այն լերանց

Օղբ բուրմունք է ծաղկանց.

Հովիվ Ալեքն այն սարերում
է մեծացել, միշտ ոչխարում:
Ցուր սիրելի շների հետ
Դեպի լանջերն խոտավետ
Ամեն աստծու առավոտ

90 Ոչխարը տանում է արոտ.
Իրիկները մութն ընկնելիս
Բերում, ուրթումն արխաչ տալիս,
Նստում իրանց պարզ վրանում
Ու զովտիցը շնուն հանում,
Ածում, կանչում, զվարճանում,
Մինչ հոգնում է, քունը տանում:
Նա բարի է, խոնարհ և հեզ,
Իրան անմեղ գառների պես,
Բայց և... ահա այսօր

100 Հրացանն առավ ու գնաց, որ
Ղաչաղ թուրքին անն հարցում—
Ի՞նչ է շինում այդ սարերում:

VI

Վերջալույսի վառ շողերը
Կանաչ լեռանց այն կողերը
Տեսնե՞լ են, և կիզում,
Բարի գիշերն են ասում:
Այս ժամերին այն սարերում,
Ծրք տավարը կիթ են բերում
Հարայ հրոց է միշտ լինում.

110 Սակայն այսօր թուրքի բինում,
Որ մարդկանցից էլ դատարկ է,
Ուրիշ աղմուկ, աղաղակ է.
Շուն չէ հաչում, կով բառանչում,
Կանայքն են միայն «հարա՛յ» կանչում:

VII

Իսկ այն ո՞վ է այս ժամանակ
Կանաչ հովտում պառկած մենակ,
Անփույթ փռել է ձեռքերը:
Ապա ո՞ւր են յուր զենքերը.
Եթե, իրավ, իգիթ է նա,
120 Թող վեր կենա, ճամփեն գնա,
Թե մի ճամփորդ է նա հոգնած,
Կամ թե հովիվ անուշ քնած:
Սակայն ահա, նայի՛ր, վերի
Մոտիկ բինից թուրք սարվորի
Կարմրագգեստ մի խումբ կանանց
Նրագաբայլ գալիս է ցած.
Եկավ ահա, եկավ հասավ,
Եվ հենց արնոտ այն դին տեսավ,
Ճիշ արձակեց մի ցավալի,
130 «Վա՛յ իմ Ալի, իգիթ Ալի...»:

VIII

«Հավա՛ր, հասե՛ք, այն անհե՞ծված
Շուն էրմանին դեսը գնաց,
Ա՛խ, թե թվանք ունենայի
Մի գնդակով կրսպանեի:
Այն Ալեքն էր, ճանաչեցի,
Դիմաց սարից նկատեցի,—
Վրա տվեց երբ այն գալին,
Թվանքն առավ իգիթ Ալին,
Ու քիչ մնաց, պրծած բան էր,
140 Որ դուշմանին պիտի սպաներ,
Բայց ընկերներն իսկույն կորան
Եվ էրմանին հողթեց նորան:
Նրանց գլխին կրնկա լաշակ,
Անունները դրած զաչաղ,

Զամաչեցին գեթ փափախից,
 Քախան անսիրտ հայի վախից...
 Գնդակահար ընկավ Ալին,
 Նրա խանչալն և այնալին,
 Որ արծաթով էր պատած զուտ,
 150 Տարավ հաղթողըն այն անգութ,
 Տարավ, փախավ... դեսը գնաց...»
 Զեռքն Ալեքի ճամփին մեկնած
 Մղկըտալով բոթաբերը
 Մինչ պատմում էր այս խոսքերը,
 Տխուր ողբով յուր իգիթին
 Գովարանում և Ալեքին
 Անիծում է թուրքի կինը,
 Իսկ մարդիկըն իրանց դինը
 Վրկա կանչում և երգվում են—
 160 Քեկուզ Ալեքին շրգտնեն,
 Գեթ մի ուրիշ հայ սպանել.—
 Ալնի զուսը միայն հանել:

IX

Վերջին շողերն արևի
 Կատարներին ծառերի
 Դողդողացին ու հանկարծ
 Քռան ծայրերը լեռանց:
 Փանգառքն արդեն ընկնում է,
 Քաշ Ալեքը գնում է.
 Մուկն ու լուռ է ծմակը,
 170 Միայն նրա ոտի տակը
 Զոր խաշամն է խշխշում,
 Երկշտ երեն խլըշում
 Արագ փախչում է դեպի
 Մթին խորքերն անտառի
 Հավքերն էլ կամաց կամաց,
 Բիգնաժամը վերջացրած,

Ճղների վրա թրթռում,
 Քառ են լինում ու լուռ
 Բայց ահա լուռ ծմակի
 180 Միջին հանկարծ Ալեքի
 Սուր ականջին հասավ մի
 Քաղցրամբումնը մեղեդի:
 Սակավ ևս առաջ գնաց,
 Եվ ահա նրա դիմաց
 Դուրս եկավ մի ձիավոր,
 Տեսքով պարթև, փառավոր,
 Անգեն նստած վեհուպանծ,
 Անփույթ կերպով վար թողած
 Լայն քղանցքը սև շորի
 190 Կողքերից երիվարի.
 Իսկ ալեխառն մորուքը
 Ցրիվ բռնած ողջ կուրծքը,
 Անհոգ ձայնով ինքն իրան
 Երգում էր մի շարական:
 Տեսավ նրան Ալեքը,
 Զվարթացավ, աչ ձեռքը
 Բարձրացնելով դեպի վեր
 Զայն տվեց.—Օրհնյա ի Տեր:
 — Աստված օրհնե քեզ, որդի.
 200 Բայց չէ որ մի տղամարդի
 Համար, անշուշտ, շատ են շատ
 Ամեն զենքից երկու հատ:
 — Ճիշտ է, տեր հայր, սակայն դուն
 Զըգիտես, որ մինչև տուն
 Ավարն հաղթողն է տանում.
 Որ այնքան ձայն էր հանում
 Զարիքներովն անսովոր,
 Այն թուրք Ալին հենց այսօր
 Մամամադի դրախտը գնաց,
 210 Իսկ զենքերըն ինձ մնաց:
 — Միրուն ավար ես արի,

Բայց ավարիցդ առավել
 Գործքդ է սիրուն, ես իմ հոգին,
 Գովեց տերտերն Ալեքին:
 — Փառավորիս դուն, տերտեր,
 Լավ խոսեցիր. աչըդ բեր,
 Մի համբուրեմ, որ մեղքիս
 Թողութիւն էլ ես տալիս:
 — Ապրես Ալեք, շատ ապրես,
 220 Թող աստված զորացնե քեզ,
 Որ Ալնի պես լիրբ թուրքին
 Գիտես պատժել յուր կարգին:
 Վկա է սուրբ օծումս,
 Մի նշխար կա ծոցումս,
 Իբրև պարզև կենարար
 Քեզ եմ տալիս դրա համար:
 Դուն ոչ թե մեղք ես արել.—
 Մի սուրբ պարտք ես կատարել.
 Անիրավ մարդու դիմաց
 230 Վրեժխնդիր է և աստված:
 Վրեժխնդի՛ր է և աստված,—
 Մեր անտառը որոտաց:

Մ Ե Հ Ր Ի

1890

— Սիրելի Մեհրի, չէ՛, ամեն երկրում
 Մարդիկ այսպիսի նեղություն չեն կրում.
 Այս ի՞նչ երկիր է. տեր շրկա կարգին,
 Ամեն ավազակ տեր է մեր գլխին...
 Դողալով մնում է մարդ ամեն վայրկյան,
 Քե ահա իսկույն, ուր որ են, կըզան,
 Ինչո՞ւ տանից կանոնն-կըտանեն,
 Իրդիս կըխլեն կամ ինձ կըսպանեն...
 Հալալ հաց շունենք թուրքիցն անկշտում,
 Դառն աշխատում ենք ու դատարկ նստում.
 Գետինը ձգած սերմը չենք վերցնում...
 Այս ընչի՞ կյանք է, դե՛ քեզ եմ հարցնում:
 — Ծս գիտեմ, Մհե, ինձ ո՞ւր էս ասում,
 Այսպես է, հոգիս, դուն ի՞նչ ես ուզում...
 — Մեզանից հեռու, ասում են, որ մի
 Աշխարհք կա, Մեհրի, բարեկարգ ու լի.
 Այնտեղ չէ իշխում գազանի կիրքը,
 Այնտեղ չէ հարգվում կեղծավոր դիրքը,
 Ծվ մարդիկ այնտեղ իրար հետ սիրով
 Ապրում են հանգիստ, թուրքից ապահով.
 Իսկ փողըն այնտեղ հողի պես լի է,
 Ծս էլ կըզնամ, շատ կարելի է...
 — Օ՛, այս ցավերիցն ես դուն հեռանում,
 Ապա Խ՛ս, Մհե, ինձ ի՞նչ ես անում...
 — Քեզ... քեզ կըհանձնեմ տիրոջ խնամքին,

Իսկ ես հնազանդ նրա սուրբ կամքին,
կրքնամ, հոգի՛ս, աշխատանք կանեմ,
Գուցե շուտով գամ ու քեզ էլ տանեմ...

— Այստեղ աշխատի՛ր, մի՛ գնալ, Մհե.

30 Ինձնից հեռանալ չեմ թողուլ, չէ՛, չէ՛,
կամ է միասին մեր ցավը չաշենք,
Քան իրար կարոտ, սիրտներս մաշենք...

— Միրելի Մեհրի, ինձ հետ հավասար
Գուն քարշ ես եկել, ընկել քարեքար,
Միշտ պակաս օրով, կիսակուշտ փորով,
Շատ անգամ տկար, բորիկ ոտներով:
Ի՞նչ ենք աշխատել, ցո՛ւյց տուր ինձ, հոգի՛ս,
Ի՞նչ, ի՞նչ ես տեսնում տանս կամ հոգի՛ս.

Բայց ուրիշ բան է, թե այնտեղ գնամ,
40 Տես ինչպես պիտի շուտ հարստանամ:

— Այն հարստութունն ես ի՞նչ եմ անում

Ա՛խ, Մհե, Մհե, դուն չես իմանում,
Ինչն է ինձ տանջում, թե որ իմանաս...

Այն օտար երկրում որ հիվանդանաս,
Գունե, ո՞վ պիտի քեզ սուրբ ջուր տա,
Պատռածդ կարի, կեղտո՞ղ լվանաս...

Ազիզ օր կըգա, դուն անտուն, մենակ,
Կու՛ր կըգաւ սրա-նրա պատի տակ...

Լցվեց, Հեկեկաց Մեհրին դառնազին.

50 Միրտ տվեց Մհեն. — «Բան չըկա, ա՛յ կին»...

II

Մի աշնանային ցուրտ իրիկուն է.

Մխոտ ու փլեկ հին գլխատուն է.

Քծխակօթերը մլում են տխուր.

Օջախի շուրջը նստոտած են լուռ.

Մեր սկեսար կողքին հարսն է կու՛ր եկած,

Մհեն նստած է երկուսի դիմաց:

Հազիվ են նկատվում նրանց դեմքերը.

Տխուր են մարդ ու կին, տխուր է ծերը,
20 Հոնքերի տակից փայլում էր թախիժ,
Եվ ահարեկված մի գաղտնի վախից,
Բերանն անատամ, դողողուն ձայնով
Այսպես բաց արավ՝ իրան պահելով.

— Ո՛ւր ես կամենում գնալ, իմ Մհե,
Այնտեղ ի՞նչ կա, ի՞նչ, նպատակդ ի՞նչ է,
Ինչո՞ւ ես թողնում քո հոր օջախը,

Աչևոր հորդ, քո օղլուշաղբ:
Ես ծերացել եմ, առաջվանը չեմ,

Որ ամեն ցավի ետևից թռչեմ.

Արդեն հասե՛լ են մահվանս օրերը,
70 Գուն էլ գնում ես, ո՞վ է մեր տերը:
Կաց այսօրեղ, որդի, հորըդ ականջ դիր,
Զեռքդ չեն բռնում, այստեղ աշխատիր:

— Այստեղ ի՞նչ կա, հայր, որ ինչ աշխատեմ,

չենց թէկու՞զ, ասենք, մնամ, աշխատեմ,
Ի՞նչը կրպրծնի՛ անօրեն թուրքից. —

Մարդու հացն անգամ իլում են ձեռքից:

— Ոչ ոք չի դիպչիլ քո արդար հացին,

Տուր փարեն՝ պրծիր շարին, ասացին

Մեր լուսահոգի խելոք պապերը:

80 Կատարի՛ր, որդի, նրանց պատվերը:
Սոված չես մնալ, բախտավոր կըլնես,
Թուրքն էլ քաղցր աչքով միշտ կնայի քեզ:

— Աշխատանք չըկա, հայրիկ, աշխատանք,

եղած չեղածն էլ որ թուրքերին տանք,

Իսկ մե՞նք ինչ անենք, սոված կոտորվե՞նք.

Մինչև ե՞րբ պիտի այսպես շարապվենք:

— Մեր ցավն է, որդի, մենք պիտի տանենք,

Գուն ո՞նց ես ուզում, ուրիշ ի՞նչ անենք.

Ի՞նչ ձեռքիցդ մի բան է դալիս,

90 Դե արա՛, ո՞ւմ ես էլ մտիկ տալիս,
Թե չէ, ինչո՞ւ ես կորչում հողեց հող,
Ո՞վ է քեզ համար այնտեղ կտրել փող:

— Զրգիտես, հայրիկ, այդ ինչ ես ասում,
 Այն երկրում փողը թիով են դիզում.
 Դուն չես հավատում Մկոչի խոսքին,
 Որ այնտեղ խանով են շափում ոսկին:
 — Խանով ոսկին քեզ համար չեն շափում,
 Ցնորքներ են, որդի, քեզ շլացնում, խաբում.
 Դարձի՛ր այդ ճամփից, լսի՛ր ծեր հորդ,
 100 Պանդխտության մեջ կըսեակցնես օրդ:
 — Ես չեմ ուզում, հայր, օրեր սևացնել.
 Այլ մեր սև օրին մի ճար հասցնել.
 Ես պիտի գնամ, և երբ որ աստծով
 Կըվերադառնամ ջերս լի ոսկով,
 Կըգովես որդուդ, թե ինչպես ճարեց
 Այդ հարստությանն, քեզ մխիթարեց:
 — Դուն գիտես, որդի, գնա՛, տեր ընդ քեզ.
 Բայց տե՛ս, մտիցդ երբեք չըձգես
 Պապիդ օջախը, քո հայրենիքդ,
 110 Մերունի հորդ, շահել կնիկդ.
 Թե սրանց, Մհե, դուն կըմոռանաս,
 Իմացի՛ր. թեկուզ թագավոր դառնաս,
 Օր չես քաշելու քո արած մեղքից:
 Բարի ճանապարհ. թող քեզ ուղեկից
 Լինի այն հրեշտակն, որ երբեմն տարավ
 Տովրիթի որդուն դեպի Մարաստան.
 Իսկ ես հայրական սրտով վիրավոր
 Քեզ համար աղոթք կանեմ ամեն օր—
 Է՛հ, գնա՛, որդի, գնաս-գաս բարով...
 120 Վերջացրեց խոսքը ծերունին զոռով...

III

Տանջվում էր, տանջվում խղճալի Մեհրին.
 Խառնվում էին նրա վշտերին
 Եվ սնունդ էին տալիս անհամար
 Կասկածանքների տխուր ու համառ

Սարսափում էր նա, երբ ամեն վայրկյան
 Մտաբերում էր ժամըն անջատման.
 Մի օր էլ մնաց, մի օրը վերջին,
 Որ ճամփու դնե Մեհրին Մհեին:
 Եվ արտասվելով խեղճ կինը կարեց
 130 Մի սիրուն դայուխ ու վրեն շարեց
 Գույնզգույն հուլունքներ վզի շարանից,
 Մարդուն հիշատակ տվեց իրանից:

IV

— Դե՛հ, մնաք բարով, ծերունի հայրիկ,
 Նազելի Մեհրի, սիրուն հայրենիք,
 Սրտակից տղերք, ընկեր-հարևան,
 Մոտիկ բարեկամ, արյուն-ազգական...
 Ասաց սրտաբեկ երիտասարդը,
 Եվ, անիծելով իրան շար բախտը,
 Ճանապարհ ընկավ. այնինչ ջրատար
 140 Մեհրին ետևից նայում էր երկար:
 Մհեի հայրն էլ, գառամ ծերունին,
 Դողալով հենված յուր գավազանին,
 Բերանը բացած, ձեռքը ճակատին
 Նայում էր ապշած Մհեի ճամփին:
 Դեռ երևում էր սև կետի նման,
 Այն էլ շքացավ, և ամենայն բան
 Վերջացավ պրծավ. ծերունի ու Մեհրին
 Ապշած ու քշված, կանգնած մնացին:
 Մհեին ճամփու դնելու համար
 150 Հավաքվածները, իբրև մխիթար,
 Մեհրուն ու ծերին հուսադրական
 Խոսքեր խոսացին, կամաց հեռացան:
 Բայց երկա՛ր, երկար, մի ձայն թույլ, շնչի՛ն.
 Այսպես խոսում էր նրանց ականջին.—

— Մլրելի Մեհրի, մնացիր բարով,

Աչքեոդ լցրած, տխուր երգերով
Չըհիշես էլ ինձ, մոռացիր, հոգիս,
Զըկանգնեա երկար, շընայես ճամփիս.
Քե աչքդ մնա, կըխարս նա քեզ,

- 166 Քե հանկարծ շեմքում ոտնաձայն լսեա,
Հանգիւստ, սիրելիս, գիշերովան ժամին
Գիտե միշտ խարել խարուսիկ քամին:
Գուցե Քե գիշերն անթուն աչքերով
Ուզես իմանալ վիճակս աստղերով,
Եվ հանկարծ մինը ծոր տա ու թուշի,
Մութ հորիզոնի սահմանում կորչի,
Խոտված հոգով և հազար ու մին
Մտածմունքներով մտնես անկողին,
Մի տխուր երազ կրգա կազգե քեզ.
170 Որ քո Մհեին էլ տեսնելու շես...

...

— Իսկ դուն, ո՞վ անբախտ և շարատանջ յարդ,

Ինձն, իմ ծերունի հայրիկ ալեզարդ,
Երբ որ կըխնդրես արդեն շորացած
Քո բազուկներդ երկինք տարածած
Ու էլ շես գտնիլ ծերության նեցուկ,
Որքան արտասուք կըթափես ծածուկ.
Ո՛հ, ինչպես պիտի քո ճերմակ միրքի
Վրայից հասն հորդ արտասուքի
Ադի շիթերը, թրչեն վշտակոծ

- 180 Մազոտ, մերկ կուրծքդ, և ինչպես սև օձ,
Կըթունավորեն օրերդ ծերության
Գաղտնի կասկածներն Մհեիդ մահվան:
Քո որդու ձեռքի հողին անարժան
Վըխիես, հայրիկ, աչքերդ հավիտյան.

Անմեթուրանք և որդուդ կարոտ.
Բայց և չո տխուր գերեզմանի մոտ
Ձի կանանելու քո Մհեն երբեք...
Գուր այ՛տե՛ղ, այնտեղ իրար կըգրկեք...

V

— Վարդիթեր քույրիկ, գիշերս երազում

- 190 Դանիցն աղանջիս մի ձայն է հասնում,
Տնքում է երկա՛ր և ծանր հառաչում,
Հանկարծ մի կամաց Մեհրի է կանչում:
Գուրս եկա, տեսնեմ՝ Մհեն էր կանգնած
Մի սև ձի հեծած, թռավ ու գնաց.
Ետնոց կանչեցի՝ Մհե՛, կաց, արի՛.
Հենց այս կանչելումն աչքս բաց արի:
էլ ետ շընայեց, սև ձիուն հեծած,
Սև շորեր հագած, սև ճամփով գնաց.
Քամու նման էր այն սև ձին վազում.

- 200 Ի՞նչ է, Վարդիթեր, սև ձին երազում:

— Մեհրի, տեր աստված բարին կատարի

Տիր... Դո առաջ մի ջուխտ մոմ վառի:

— Երեք օր առաջ Շողերի գարին

Քե՛կ մոտիկ էր ցույց տալիս բարին,

Բայց շար հարամին (նա այսպես ասաց՝)

Ճամփա չէ տալիս առաջը կտրած:

— Մեհրի, տեր աստված բարին հառաջի.

Գրավ խոստացի՛ր սրբի ու խաչի:

— Իսկ այս առավոտ մի ազոավ եկավ

- 210 Երգիկն վեր եկավ, սիրտս դող ընկավ,
Երբ բերան բացեց, գլուխն ոտե իրան,
Բաթաձայն կապվեց ճիշտ երեք բերան:

— Մեհրի, տեր աստված բարին կատարի,

Տիրամոր առաջ մի ջուխտ մոմ վառի:

VI

Ճամփա է տանում դեպի Հայաստան.
 Այն ճամփու վրա կա մի գերեզման,
 Որ միշտ հայացքով լուռ, ողորմելի,
 Անցվորից խնդրում է մի ողորմիւ:
 Չունի այն քարը շարաշուք դրած
220 Ոչ տապանագիր, ոչ անուն գրած,
 Որ մարդ իմանա, թե այս վայրենի,
 Ամայի վայրում ո՞վ պիտի լինի
 Հանգստանալիս անտաշ քարի տակ:
 Արդյոք իստակյաց մի սուրբ նահատակ,
 Փախած աշմուկից մեղքոտ աշխարհի,
 Եկավ և սյստեղ, այս ճանապարհի
 Վերա հաստատեց իրան օֆեան,
 Իբրև աւտծուց կարգած պահպան.
 Թե շար մարդիկը, դեռ կիսաճամփի,
230 Կտրեցին թեւը ճամփորդի կյանքի.
 Գուցե մարդկանցից քշված, հալածված
 Ավազակը վեա յուր գլուխը ցած
 Դրեց այստեղ, և այս ճամփու տակին
 Ավանդեց իրան մեղավոր հոգին...

VII

Մի օր մի քանի հայ անցվորական
 Քրտնքամխած այն ճամփովն եկան,
 Կանգ առան այնտեղ ու շունչ քաշեցին.
 Փռչոտած դեմքից փոշին սրբեցին:
 Դեպ այն շիրիմը նրանցից մեկը
240 Երկշտուֆյունով մեկնեց յուր ձեռքը
 Եվ այսպես հորդոր կարդաց մյուսներին.
 — Եղբարք, ողորմի տվեք Մհերին.
 Սրանից առաջ մի քանի տարի
 Եկանք տեսանք, որ այս ճանապարհի

Վերա հավաքված գիշակեր թռչուն,
 Գիշատող գազան, մի լեշ են ուտում,
 Թջեցինք նրանց,— տեսնենք մի դիակ
 Ի՞նչպես սոսկալի, ի՞նչպես այլանդակ
 Եատ տգեղ էին և զարհուրելի

250 Միպտակ շարքերը բաց ատամների.
 Գատարկ աչքերի փոսից էլ, կարծես,
 Տխուր հայացքով նայում էր նա մեզ:
 Դեմքին ու լեշին երկար նայեցինք.
 Վերջը շուրթից միայն ճանաչեցինք,
 Եվ պատռուտած նրա դիակը
 Քարը տվինք հասցրինք այն ծառի տակը.
 Թաղեցինք այնտեղ և փախանք թաքունս
 — «Աստված ողորմի Մհերի հոգուն».
 Մի բերան ամենքն ասացին սրտով
260 Եվ ահակալած հեռացան փութով:

VIII

Գնում է ճամփան մտնում մի ավան,
 Տխուր, կիսավեր հայի բնակարան,
 Եվ այդ ավանի նույնիսկ առաջին
 Տան շեմքում կանգնած դեռահաս մի կին,
 Երեսը ծածկած բարակ քուշուշկով,
 Առաջի ճամփին նայում է ուշքով.
 Այդ ճամփով մի օր նրա սիրելին
 Գնաց հեռու տեղ, չըղարձավ կրկին:

IX

Տարիներ անցան, և աչքը ճամփին
270 Մնաց նայելիս նորահարս Մեհրին.
 Զեռքերը ծոցին, աչքերը լցված
 Նայում էր, խոսում նա տարակուսած.
 — Ա՛խ, մի ծիտ դառնամ, թուշեմ ու գնամ,

Գտնեմ Մհերս, տեսնեմ մի անգամ.
 Բայց ո՞վ կըտա ինձ թռչելու թևեր...
 Երեսկ իմանամ, երեսկ մինն ասեր,
 Թե այդ րուպեին նա ինչ է անում:
 Գո՞րծ ունի արդյոք, հաջո՞ղ է գնում,
 Արդյոք մի անգամ ինձ միտն է բերում,
 280 Գիտե՞, թե օրերն ինչպես եմ համարում.
 Ով գիտե, գուցե այնտեղ մի սիրուն
 Խանում կին սիրեց, մոռացավ Մեհրուն,
 Կամ, գուցե, հիվանդ տնքում է հիմա,
 Զորս կողմը նայում՝ յուր Մեհրին շրկա.
 Թե շար թշնամին, ձեռքը շորանա,
 Սուրը բարձրացրեց Մհերս վերա.
 Զըլինի թե վաղուց, Մեհրի ու աշխարք
 Մոռացած, թողած, նա սև հողի տակ...
 Ա՛խ, ինչո՞ւ է, ինչո՞ւ այսքան տանջանքը,
 290 Միթե սա՞ է, տեր, քո տված կյանքը.
 Միթե ա՛յս էր ինձ համար պատրաստած,
 Ի՞նչ արի քո գեմ, անարդար աստված:

X

Գնաց ու գնաց, չըդարձավ կրկին.
 Բայց, ահա, մի օր նկատեց Մեհրին,
 Որ հեռվից մի բան սեին է տալիս.
 «Ղարիբությունից ոքմին է գալիս»,
 Մտքումն ասաց Մեհրին և ծովծով
 Աչքերի արցունքը սրբեց գոգնոցով
 Սիրտը սկսեց արագ բարախել,
 300 Վաղուց էր, խեղճ կինն այդպես չէր եղել
 «Օ՛, տառապածի ողորմած աստված»,
 Մամնչաց Մեհրին աչքերը լցված,
 Ուրախությունից արցունքը հետին
 Ճավերը պիտի ողջ թափեր գետին:
 Արդեն եհավորըն եկավ մոտեցա՞վ,

Փանի մոտեցավ, այնքան շատացավ.
 Եվ ահա, մի խումբ թուրք ավազակներ,
 Գյուղը քանդեցին, արին տակն ու վեր.
 Լեղապատառ տուն ընկած Մեհրուն
 310 Տանից հանեցին, նստացրին ձիուն.
 Նրա ալևոր սկեսարն ընկավ
 Թուրքերի սրից և իսկույն հանգավ.
 Մերի անեծքի հետ ի միասին
 Տարան թուրքերըն յուր խոնարհ հարսին:

XI

Ճամփա է տանում դեպի Հայաստան.
 Այն ճամփու վրա կա մի գերեզման,
 Գերեզմանի մոտ մի ծառ է կանգնած.
 Այն հովանու տակ ահա մի հոգնած
 Զիա՛վոր իջավ, և նորա թարթին,
 320 Իքոն փաթաթված, նստած էր մի կին.
 Եվ տղամարդը ղենքերում կորած,
 Կանաչ խոտերում երբ ձիուն թողաց,
 Դարձավ դեպի այն վաստակած կինը,
 Ցույց տալով մատով մոտիկ շիրիմը.
 — Մեհրի, ճանաչի՞ր իգիթ Օսմանին.
 Նայիր առաջիդ այդ գերեզմանին.
 Այդտեղ թաղած է, մի քանի տարի
 Մասջ, իմ ձեռքով մեռած գլավուրի
 Հոտած մարմինը. երբ որ նրան ես
 330 Թալանում էի, հայհոյում էր մեզ:
 Ետտ համարձակ էր այն լիրբ գլավուրը,
 Բայց երբ Օսմանի կտրուկ կեռ թուրը
 Նրա գլուխը ուներից պոկեց,
 Էլ բան չբխուեց և խելոք պատկեր:
 Գրպանում, ժոցում ոչինչ չըգտա,
 Աղքատի մինն էր, միայն այս առա.
 Ասաց, գրպանից հանեց զայլուխը,

Մեհհրու արյունը տվեց գլուխը.

— Ես պիտի քնեմ, Մեհհրի, դու մնա,

340 Լավ նայի՛ր, որ ձին հեռու չըգնա.

Մինչև հովն ընկնի, այնպես վեր կենանք,
Աստըծուն կանչենք, մեր ճամփեն գնանք:

XII

Մեհհրին քարացած, որպես շանթահար
Այն գերնդմանին նայում էր երկար
Ուշքը վերացած, ոչինչ չէր տեսնում.
Ուրիշ երկրում էր ականջին հասնում
Անլուռ աղմուկը մոտիկ առվակի,
Արձագանքն իրանց պատող ծավակի.
Այնինչ աչքերը փայփայում էին

350 Զվարթ երեսով առողջ Մհեհին:

Նայում էր Մեհհրին, նայում էր միայն,
Եվ ահա բարակ, ողորմուկ մի ձայն
Հասավ ականջին այն գերեզմանից.—
«Առ իմ արյունը, Մեհհրի, Օսմանից»:
Սարսափեց, դողաց և միանգամից,
Ինչպես որ հանկարծ զարթնում են քնից.
Սթափվեց Մեհհրին, նայեց դես ու դեն,
Ինչպես նայում է վախեցած երեւն,
Եվ մի միտք նրա դեմքըն այլալեց.—

360 Խոշոր աչքերում վրեժը փայլեց,
Վայրենի ձևով, զգույշ ու կամաց
Մի շանի քայլով թուրքին մոտ գնաց,
Զեռքերը փռած, քնած էր թուրքը,
Մանր ու երկար շնչում էր կուրծքը.
Կամաց խանչալը պատենից քաշեց,
Օսմանը հանկարծ բազուկը շարժեց,
Թեթև թոխչքով հտ թռավ Մեհհրին,
Խանչալը պահեց գոգնոցի տակին
Եվ անշարժ մնաց, մինչև որ դարձյալ:

370 Օսմանը սկսեց հանգիստ խորմփայլ
Փայլեց պողպատը վառ արևի տուկ.
Եվ Մեհհրին, ինչպես հոգեհան հրծշտակ,
Խանչալը ձեռքին մնաց խոր քնած
Իգիթի գլխին մի բուպե կանգնած.
Դարձյալ դես ու դեն խենթի պես նայեց,
Զգույշ կորացավ, շունչն իրան պահեց,
Խանչալի ծայրը դնելով կրծքին
Ցուր բուրբ ուժով հարեց դաստակին
Օսմանը գոռաց, վեր թռավ տեղից,

380 Մեհհրին սարսափած փախս առավ վախից
Վազրի թոխչքով ցատկեց Օսմանը,
Հասավ ու բռնեց թիկունքի ծամը.
Ետ դարձավ Մեհհրին ահից կատաղած,
Դարձյալ թուրքի դեմ խանչալը շողաց,
Մանչաց ուժգին. մազերը թողած,
Կրակոտ աչքերն արյունը կոխած,
Կիսաշունչ թուրքը թուրը պտտեց.
Սղրտաց Մեհհրին, աչքերը մթնեց.
Վայր իչավ թուրը, նրա հետ Մեհհրին
Մի թույլ ճիշ հանեց, խանչալը ձեռին,
Կուրծքը պատառած, արյունաթաթավ,
Մհեհի շիրմի վերա վայր ընկավ.
Վայր ընկավ մեռավ նաև Օսմանը,
Եվ երեք դարձավ մի գերեզմանը:
Դեռ իրար կողքի հանգչում են այնտեղ.
Զար սպանողն ու սպանվողն անմեղ.
Եվ ամեն տարի գարունը գալով
Հավասար պճնում է նրանց դալարով:

ՄԵՐԺԱԾ ՕՐԵՆՔ

1890

Բարձրագիւր լանջում բարձր սարերի
 Աղոթք է անում լուռ կանգնած մենակ
 Հին հիշատակը հին-հին դարերի—
 Քրիստոնեից միանձանց մի վանք:
 Նրա սըրածայր գմբեթը քարյա
 Բարձրանում է վեր— դեպի երկինքը,
 Խաչակներելով աշխարհի վերա
 Օրհնում է մշակի արդար քրտինքը:
 Այնտեղ խստակյաց միաբանութիւն
 10 Ճգնում է միտքը ազոթքի տված,
 Անհաղորդ երկրի վայելքին ունայն,
 Մինչև որ յուր մոտ կրկանչե աստված:
 Չեն լսվում երբեք սուրբ հայրերի մոտ
 Մարդոց խնջույքի ուրախ երգերը,
 Եվ ոչ կանացի հայացքը խանդոտ
 Հուզում է մեղքով խաղաղ սրտերը:

II

Երեք օր առաջ վաղ առավոտյան
 Համբնթաց մի սալ մոտեցավ վանքին.—
 Հեռու կողմերից ուխտավորք եկան
 20 Երկրպագելու սրբոց մասունքին:
 Եվ դղրդալով բարեպաշտ մարդկանց
 Առչկ բացվեցան դռներն աստժո տան,

Եվ մի ահավոր երկյուղով լցված,
 Խաչակնքելով նրանք ներս մտան:
 Սուրբ կամարները, սևացած արդեն,
 Մի ահգամ դարձյալ ծածկվեցան ծխով:
 Մխի մեջ վառվող մոմերի առջև
 Մունկ շոթած աղոթք արին երկյուղով:
 Զոհը զենեցին և բաժանեցին,
 29 Ապա սրբազան նրվերներ տարան
 Այն աղոթարար միաբաններին.—
 Մեղքի թողություն, օրհնություն առան
 Բայց կատարվեցավ այլ մեծախորհուրդ
 Ուխտ և ողջակեզ կյանքի հաշտության,
 Փրկեց ակներև մահից մի հոգի,
 Որ պիտի անմեղ կորչեր հավիտյան:
 Ոչ արյուն թափվեց, ոչ հուր բարձրացավ,
 Ոչ տևանելի կանգնեցավ սեղան,
 Հոգիները միայն անձայն խոսեցան—
 40 Վերածնվեցավ մատաղ արեղան.
 Եվ մաշված կրծքում կրքերը մարած
 Ավելի սաստիկ եռացին նորից,
 Իսկ այլ ընտանիքն, ուխտը կատարած,
 Գուրս գնաց արդեն վանքի դռներից:

III

Մարդոց մեղքով լի շեներից հեռու,
 Սուրբ անապատը գիշերվա մթնում,
 Ինչպես մի հսկա, ահռելի ուրու,
 Ահա կանգնած է ահավոր, տրտում:
 Նրա խցերից մեկում միայնակ
 50 Մի երթասարդ, դժգույն, դալկահասր,
 Զիթի ճրագի աղոտ լուսի տակ,
 Մեկողնում անբուն տանջվում էր երկաթը
 Հաղիվ հեռացան հախուռն մտքերը,
 Որ բունն աչքերին մոտ չէին թողնում,

Հաղիվ ծանրացան արտևանունքները—
 Քնեց արեղան յուր կոշտ անկողնում,
 Եվ հանկարծ կանգնեց նրա գլխի մոտ
 Լուսեղեն մարմնով մի կույս երկնածին,
 Կարեկցությամբ լի, բայց սաստիկ կրքոտ,
 60 Աշխույժ հայացքով նայեց քնածին:
 Նայում էր առ ժամ և կամաց-կամաց
 Հասուն, լի կուրծքը ուռչում—իջնում էր,
 Կարծես՝ երեսին մեղմածուփ ալյաց
 Ճերմակ փրփուրը խսողալիս լիներ:
 Ապա շնորհալի և խիստ հեզանազ
 Շարժվածքով ճկուն մեջքը խոնարհեց,
 Եվ տալ համբույրով վարդերանգ շրթանց
 Քնածի տխուր ճակատը այրեց:
 Զառթնեց արեղան և զգաց հոգում
 70 Մի ցավ, որ սաստիկ տանջում էր իրան:
 Այնինչ այցելու ոգին երկնքում
 Փայլատակում էր մի աստղի նման:
 Գուրս նայեց տեսավ նորեկ արևը
 Երկնքի ծայրը հրդեհ էր ձգել,
 Նայեց աշխարքին, նայեց վերևը,
 Եվ ուզեց իսկույն բռնորը գրկել...

IV

Փոխվեցավ այսպես վանականն անմեղ,—
 Ցուր խուցը դարձավ առավել նեղլիկ,
 Եվ մեղմ աղոթքի անդորրության տեղ
 80 Հայտնվեց հոգում անծանոթ մրրիկ:
 Ո՞վ զարմանք, արդեն սիրալի սրտով
 Մի գիշերվա մեջ կարոտել էր նա,
 Եվ ափսոսում էր, թե ինչու շուտով
 Գնացին վանքի հյուրերն երեկվա:
 Կարոտել էր նա. և նրա աչքին,
 Քավության ճերմակ շապիկը հագին

Միշտ երևում էր այն գերդաստանի
 վայելչահասակ դուստրը գեղանիս—
 Երևում էր նա գլխակոր շոքած
 90 Լուռ աղոթելիս սեղանի առաջ,
 կամ այստեղ նստած, կամ այնտեղ կանգնած՝
 Քախածալի, քնքուշ դեմքով սիրատանջու
 Ամենայն անգամ նորա տեղերին
 Մոտիկ գնալիս, կամ թե կանգնելիս
 Մեկներն ու սիրտը դողդողում էին,
 Եվ մարմնին ախորժ թմբիր էր գալիս։
 Ենկար ժամերով քարացած—անշարժ
 Մի ակն մնում էր նստած, գլխաքարչ—
 Ապրում էր մտքում երագած օրով,
 100 Եվ ցնորմունքից ուշաբերվելով
 Հաճախ անհանգիստ նա շարշարվում էր,
 Լալիս էր ծածուկ, վանքից կորչում էր,
 Եվ կատաղում էր, որ մի մարդ չըկար՝
 Յուր ցավն սփոփեր, կամ գեթ հասկանար...

V

Արդեն հրեղեն գունդն արեգակի
 Ուժասպառ, հագնած դեպի մայր թեքվեց.
 Փուլ եկավ դարձյալ սիրտն արեղայի—
 Գիշեր է հասնում. նա տրտում երգեց.—

«Արևը թռավ.
 110 Թոցըրեց, տարավ
 Փայլուն շողերը.
 Խավար գիշերը
 Մանրացավ ահա
 Դաշտերի վերաս
 Գերին արևի
 Գլուխը դեպի
 Արևմուտ ծռած
 Մնաց սալարած»

20

130

140

Սպասում է նա,
 Քե երբ կերևա
 Երկնական արից
 Արևը նորից:
 — Ա՛խ, շուտո՛վ բացվիր,
 Արև կենսաձիր.
 Գուրգուրիր կրկին
 Արևածաղկին:
 Հեռացար և դու
 Անհայտ սիրատու.
 Բոցոտ հայացքով
 Լցրիր կրակով
 Սիրտս վշտահար,
 Եվ քեզ հետ տարար
 Ուշքս ու միտքս...
 Մթնեց երկինքս.
 Ես էլ ծաղկի պես
 Սպասում եմ քեզ.—
 Ահա շվարած
 Գլուխս ծռած,
 Ես էլ եմ նայում,
 Քո ճամփեն պահում.
 Մագի՛ր դու նաև,
 Իմ հոգուս արև»:

VI

Գիշերվա մթնում նեղ լուսամուտից
 Երևում է լույսն աղոտ լամպարի.
 Յուր անձուկ խցում նստած է հանգիստ
 Ժիր վերակացուն հին սրբավայրի:
 Կծղել են երկայն մազ ու միտուքը
 Այն խստակրոն ծեր վանականի,
 Հանգել են աչքերն, և հեզ ծերուկը
 150 Չունի երեսին մի գիծ կենդանի:

Արդեն շորացած երկայն մատներով
Յուր սև համրիչի հատերն է քաշում,
Եվ խաղաղությամբ, դրախտի հուսով
Կյանքի մնացած ժամերը հաղվում
Մահի հարվածից նա չի սարսափում,
Եվ բան չի խլում մահը նրանից,—
Երկրի հետ նրան ոչինչ չի կապում,
Ողջ սպասում է նա գերեզմանից:

VII

Փոքրիկ դռնակը զգույշ բացվեցավ.
160 Մի մեռելատիպ, բայց երիտասարդ,
Աչքերը վառված սևաշոր մտավ.
Եվ հարցրեց նրան ծերուկը հանդարտ.—

Մեր վաճառայրը

Ի՞նչ ունես, որդյակ:

Երիտասարդ արեղան

Հայրիկ, ներիր ինձ,
Այսպես տարածամ որ քեզ մոտ եկա.
Միբոս ուզում է դուրս թռչել տեղից...
Այլևս համբերել չըկարողացա...

Վաճառայրը

Համբերություն տա թող բարձրյալը քեզ.
Բայց ինչո՞ւ համար հուզված ես այդպես:

Արեղան

170 Ինձ ասա՛, հայր սուրբ, գաղտնիքը կենաց
Արդյոք օրենք է աստծուց սահմանա՞ծ...

Վաճառայր (ընդհատելով)

Քյո՛ւ, տեր աստված աշխարհին, որդյակ,
Ապրելու համար տվել է օրենք,
Եվ մենք սրբությամբ, ինչպես օրինակ,
Այն օրենքները պիտի կատարենք:

Արեղան

Կատարենք, հայր սուրբ... ապա, երբ որ կա
Խնդրում եմ տիրոջ այն սուրբ օրենքով,
Որով ապրում են մարդիկը նորա,
Նաև մարդկային իմ իրավունքով...

Վաճառայր (ընդհատելով)

180 էլ ի՞նչ իրավունք... դու պաշտոնյա ես,
Մի սպասավոր աստըծո տանը,
Պիտի տաճարի սեղանին նայես,
Աղոթես, ճգնես. այս է քո բանը.
Եվ դրա համար չես մնալ անմաս--
Բուրբի վարձը այնտեղ կըստանաս:

Արեղան

Ես ծառայում եմ, և իմ պաշտոնում,
Տեսնում ես, ահա, սլակասավոր չեմ,
Երկնքի վարձը չեմ արհամարհում,
Բայց մի՞թե երկրում ես պիտի կորչեմ ..

Վաճառայր

190 Մի մազ չի կորչիլ գլխիդ մազերից.
Մի՛ սնուցանիր սրտումդ կասկած:

Մակայն չէ՞ որ մեզ այս լեռ քարերի
 ճգնության համար շրտաեղծեց աստված
 Իմ օրերն այստեղ տխուր են անցնում.
 Վառվում է սրտումս հուրը կենսական,
 Ռնչո՞ւ եք նրան դուք զոռով հանգցնում
 Մահաշունչ գրկում խուլ առանձնություն.
 Կարոտ է հոգիս, թռչում է հրաթև
 Այս մենաստանի բարձրը պարսպից,
 200 Զե՛մ կարող մնալ ես այսուհետև,
 Եվ երբեք, մինչդեռ զրկված եմ կյանքից...

Վանահայրը

Այստեղ է կյանքը, այս սուրբ հարկի տակ.
 Աղոթի՛ր, ճգնի՛ր, կըգտնես, որդյակ:

Արեղան

Զէ՛, շեմ գտնում, հայր, աղոթքների մեջ
 Եվ ոչ հոգեբուխ մեղեդիների,
 Դարձյալ մնում է նա սաստիկ մի տենչ,
 Մի տենչ անկատար, անհասանելի,
 Սարսափով եմ ես.—մոտ է վտանգը—
 Իմ մահն ինձանից մոտիկ է, մոտիկ.
 210 Այստեղ շեմ գտնում մխիթարանքը,
 Որով շնչում են, ապրում են մարդիկ:

Վանահայրը

Ուրեմն չըկա, ինչ որ ուզում ես,
 Եվ այդ ցնորք է, կամ փորձությունով
 Նզովյալ շարը խարբալում է քեզ
 Հոգի կործանող յուր պատրանքներով:

Եթե նա չըկա, ոչինչ շեմ հարգում,
 Ատում եմ և ինձ, իմ անձս միայնակ,
 Ոչինչ շեմ գտնում այլևս աշխարհում—
 Լոկ խաբուսթյուն և անմիտ տանջանք.—
 220 Թող այնուհետև քանդվի նա իսպառ,
 Նրա երեսին էլ կյանք չըծաղկի,
 Թող մեռնեն մարդիկ, թող ուտեն իրար...
 Ես էլ շեմ խղճում այստեղ ոչ ոքի:
 Մակայն չէ, նա կա. անբախտ ալևոր,
 Կուրծքդ երևի դեռ չէ եռացել,
 Մենակ է աճել հասակդ բոլոր
 Եվ առանց կյանքի հանգել, ծերացել.
 Բայց երբ սոսկալի առանձնության մեջ
 Ինձ պաշարում է սարսափը մահու

230 Եվ ունայնություն մտքերն հոգեմաշ
 Ինձ երևում են տխուր, ահարկու,
 Շուրջս շեմ գտնում փրկություն նշան.
 Իսկ մահը, կարծես, շոքում է կրծքիս.
 Միմիայն խորափոս, խավար գերեզման,
 Միմիայն դժոխքն է երևում աչքիս,
 Նա այն ժամանակ վրա է հասնում
 Ինչպես լուսավոր շողն արևլուսի,
 Փարատում հոգուս մռայլությունը,
 Վանում մահաշունչ մտքերն մեկուսի,

240 Կյանքի շերտությանը լցվում է սիրտս...
 Եվ ես զգում եմ, որ այն քաղցր ու նուրբ
 Զգացմունքով է կենդանի մարդս.
 Բայց ափսո՞ս, որ դու չըգիտես, հայր սուրբ:

Վանահայրը

Այն սուրբ հոգին է, կամ մի սուրբ հրեշտակ,
 Որ այցելում է, ո՛վ արժանավորդ,

Ծվ կյանքի մասին աստվածարևակ
Այս սուրբ տաճարում քեզ տալիս հաղորդք

Արեղան

Օ՛, չէ՛, չէ՛, հայր սուրբ, նա չէ իջանում,
Ինչպես սուրբ հոգին, ասածո խորանից.
250 Ծվ ոչ հրեշտակի պաշտոն է տանում,
Բայց ես շա՛տ հեռու, հեռու եմ նրանից:
Ա՛խ, նա պակաս է, նա չըկա այստեղ,
Մերժած է անգամ նրա անունը,
Ծվ ահա դատա՛րկ, դատարկ է ահեղ
Որենքի պաշտպան աստուծո տունը:

Վանահայրը

Այդ խաղաղության թշնամին է շար,
Որ միշտ հեռու է ահիցը վանքի:

Արեղան

Նա շար չէ, հայր, այլ միակ հաշտարար
Մարդու և կյանքի:

Վանահայրը

260 Ապա սո՛ւրբ է նա:

Արեղան

Սո՛ւրբ, ինչպես աստված և յուր օրենքը
Ծվ սիրելի է, որքան և կյանքը...
Ծս մեղք չեմ անում, հավատա հայրիկ...
Դուք ինչո՞ւ համար ինձ այստեղ բերիք.
Ծս ի՞նչ եմ արել, չէ՞ ես էլ եմ մարդ,

Նրանցից մեկը, որ այնքան ազատ
Ապրում են իրանց ցանկություններով,
Որ աղոթում են ուրախ սրտերով...
Ինչո՞ւ համար է իմ աղոթքն այստեղ,
270 Ո՞ր մեղավորին կրտանե եղեմ...
Ինչո՞ւ համար եմ շարչարվում անմեղ,
Ծվ եթե այսպես ես այստեղ մեռնեմ,
Ձեզ կամ աստրծուն ի՞նչ շահ իմ մահից...
Ուզում եմ ապրել. հա՛յր. կյանք տվեք ինձ...

Վանահայրը

Կյանք տալը նրա ձեռքին է, որդի,
Մարդս ի՞նչ կաներ, որ շատ էլ ուզեր,
Բայց ասա՛, տեսնենք իղձը քո սրտի -
Ի՞նչ ես կամենում:

Արեղան

Մի աղջկա սեր...

Վանահայրը

280 Պապանձվի՛ր, ս՛վ լիրբ, աչքիցս հեռացի՛ր:
Մի՛ ապակտնիր և մեր աղոթքը,
Շուտո՛վ, հեռացի՛ր, կամ գետինն անցիր,
Զբաղժե տաճարի սյամբ քո ոտքը:
Քո սրտին արդեն տիրել է շարը,
Հեռացի՛ր, աստծա բարկությունը տար,
Որ չրկործանե և այս տաճարը
Քեզ հասանելի պատուհասն արդար:
Գամ ապաշխարիր պահքով, աղոթքով,
Հեռու հալածիր դիվական կիրքը,
290 էլ այդպիսի բան շանցնի քո մտքով...
Շո՛ւտ, առանձնացի՛ր, կարդա սուրբ գիրքը:

Արեղան

- Չէ՛, էլ չեմ կարող. հերիք էր ինչ որ
Առանձնության մեջ տանջվեցի լուծ,
էլ չի բռնանալ այս տենչատոչոր,
Սուրբ սիրո վրա քու սիրտը մեռած:
Արդ ես համարձակ խոստովանում եմ
Քո և աշխարքի առջև իմ սերը,
Եվ բոլոր հոգով արհամարհում եմ
Անցած դարերի խավար ծեսերը:
- 300 Դու էլ ես ապրել նախնյաց օրենքով,—
Ապրել ես միայնակ, մարդոց անօգուտ,
Այլև անկանոն, ցավալի կյանքով,
Մեղքեր ես միմիայն վաստակել հոգուդ:
Դու էլ, հնազանդ քո նախնյաց կարգին,
Ուխտեցիր տանել կյանքը վանական,
Բայց հաղթեց խավար բռնության կամքին
Միշտ ամենազոր օրենքը բնության...
Չէ՛, չեմ ճանաչում, ես չեմ դավանում
Այնպիսի աստված, օրենք անիրավ,
- 310 Որ անարգում է սերն ամուսնական.
Օրհնի՛ր, ծերունի, և մնաս բարյավ:
Սիրավառ սրտի համարձակ լեզվով
Ծերունու դիմաց խոսաց արեղան,
Որ, բարկությունից սաստիկ դողալով,
Աստժո անունով նզովեց նրան:
Եվ մեծ դարպասը լուռ մենաստանի
Ծանրը ճռնչաց ու լայն բացվեցավ,
Վանքիք մի հոգի հեռու ավանի
Ճանապարհն ընկավ. օրը լուսացավ...

Հ Ա Ռ Ա Չ Ա Ն Ք

(ՀԱՅՎԱԾՆԵՐ)

1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Լեռնե՛ր, ներշնչված դարձյալ ձեզանով,
Քընդում է հոգիս աշխուժով լրցված,
Քւ չերձ ըղձերըս, բախտից հալածված,
Ձեզ մոտ են թըռում հախուռն հրամով:

Ձե՛զ, ձեզ վերբուտին, ամպամած լեռնե՛ր,
Կյանքի տըխրութեան ամպերի տակից
Ծա ձայն եմ տալիս ու ծանրաթախիծ
Հոգուս ձայները ձեզ բերում նրվեր:

Քեզ մոտ եմ գալիս, իմ հի՛ն տրամութեան,
10 Վէհափառ դայակ մանուկ օրերիս,
Այնժամ էլ չէիր ինձ հանդիստ տալիս՝
Սըրտիս ականջին խոսելով թաքուն...

Ո՛վ, որ կանչում ես գիշեր ու ցերեկ
Հազար ցավերով, հազար ձևերով,—
Քզեռութեան հըզոր թևերով
Քեզ մոտ եմ գալիս, հայրենի՛ք իմ հեզ:

Գալիս եմ, բայց ոչ ուրախ երգերով
Քո ծաղիկներին ծաղիկ ավելցնեմ,
Յի դառն հեծութեան հառաչանքներով
20 էզ անդընդախոր ձորերը լրցնեմ:

Ձորե՛ր, ա՛յ ձորեր, սև, լայնաբերան,
Սըրտիս էս խորունկ վերքերի նըման.

Աստու հարվածի հետքերն եք դուք էլ,
Ձեզ մոտ եմ գալիս, ուզում եմ երգել:

Դուք էլ խոսեցե՛ք, դուք էլ պատմեցե՛ք
Ձեր անդունդներով եկեք շափվեցե՛ք,
Դուք է՛լ եք, տեսե՛հ, էնքան մեծ ու խոր,
Ինչքան իմ հոգու թախիժն ահավոր...

ՀԱՏՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Մի քանի տարի սրբանից առաջ,
30 Երբ որ հայրենիք էի ես գնում,
Այն մըթին ձորում, ուր որ քաղցրավաշ
Մեղեդու ձայնով Դերեղն է վազում,

Փայտերի զլխին, ուր բազկատարած
Ազոթք են անում Հաղպատ-Սանահին,
Գիշերը հասավ, ու ես դադարած
«Ղոնաղ» մնացի ծեք այգեպանին:

Նա արտնչալով ծերուժյան ընդդեմ
Քրթքթում էր յուր ծառերի տակին.
«Բարի օր, պապի», ու խոժոռաղեմ
40 Մերը ետ նայեց ձեռքը ճակատին:

Մի կառկածավոր ու խիստ հայացքով
Ձնեկուց հետո հոնքերը կիտեց,
Մաստիկ սառնուժյամբ պատասխան տալով
Դեպի յուր դափեն ինձ առաջնորդեց:

Նրա հտևից անխոս գընացի,
Փընթփնթացնում էր նա իմ առաջին—
«Մեր բանը պրծավ, երբ էս ձորերի
Մբտերը սրանք էլ եկան սովորեցին:

Սա էր մնացել, սա էլ անպատճառ
50 Մեր գլխին մի նոր կրակ է բերում,—
Նոր դրած բեգլար, կամ իզուր մի շառ,
Թե չէ ինչ ունի էս խուլ ձորերում:

Եկած կըլինի, որ խաբար տանի,
Թե խելքը գլխին գեռ քանի գյուղ կա,
Ով յուր դռանը անասուն ունի,
Կամ որի կնգա աչքերում յուղ կա:

Կամ հին գերեզման քանդող կըլինի,
Կամ թե կըհամրի ծմակի ծառերը,
Կամ նրա համար, թե օրը քանի՞
60 Ձու են ածում մեր գյուղի հավերը...

Ո՞վ գիտի, հիմա ով վեր է կենում
Գլխին էս տեսակ գղակ է դնում...»
Լեկ ծերունին ծանրը տնքալով
Ու առաջ գնաց թին դիմհար տալով:

Իսկ երբ որ հասանք աղքատիկ դափին՝
Ինձ հըրավիրեց, և յուր ունեցած
Շորի կտորը փռեց իմ տակին,
Ինքը առաջիս մնաց լուռ կանգնած:

Շերմակ գլուխը ապա բարձրացրեց,
70 Հոնքերի տակից ազդու նայելով,
Որոտող ձայնով այսպես հարցրեց,
Ձզվանք ու զայրույթն հազիվ պահելով:

— Աղա՛, հարցնելը ամոթ չըլինի,
Հրամանքդ ի՞նչ մարդ ես, կամ ո՞րտեղից ուր...
Եվ ըստպասելով մի պատասխանի՝
Ինքը շարունակ խոսեց կցկտուր.

— Ով էլ որ լինիս՝ բարով ես եկել,
Անփորձանք լինի քո ճանապարհը,

Աստված կյանք տա ձեզ, որ հարցնեք դուք էլ,
80 Թե ինչ ցավ ունի խեղճ ոսնչալարը:

Աղբատ մարդիկ ենք, մեր ձորերի մեջ
Անց ենք կացնում մեր սև-սև օրերը.
Թե որքան ենք զուրկ, որքան ենք մենք խեղճ,
էդ հաստատ գիտե ինքը—միայն տերը:

Բայց դու էլ խելոք մի մարդ ես գիտուն,
Թոք քարի աչքով տեսնում ես էլի,
Տկլոր ու սոված էսպես տարին բուն
Քարի-հողի հետ կոխվ ենք տալի:

Թե որ ձևներս էլ մի բան է ընկնում,
90 Չենք կարողանում բերան հասցընենք...
էսքան տանջվելով քրտինք ենք անում,
էլ էն սևերեն, էլ էն սովածն ենք...

— Ի՞նչիցն է, պապի, այսքան ճոխ երկրում,
Ինչպես ասում ես, դժվար եք ապրում,
Վարձատրություն չե՞ք ստանում հողից,
Թե՞ նեղություն է գալիս մի տեղից:

— Մեր նեղությունը... քեզ ինչպե՞ս հայտնեմ,
Թող հաստատ լինի մեր թագավորը.
Ծս ընչի տեր եմ, խոսեմ նրա դեմ,
100 Բայց աստված կտրի մեր քաշած օրը...

Ի՞նչ անես, ախպե՛ր, ումի՞ց խոսվես,
Պետք է համբերիլ, թե լավ թե օսալ...
Բայց դու շասացիր հրամանքդ ով ես,
Ուզում եմ քեզ հետ լիասիրտ խոսալ:

— Ես քաղաքումը կարդում եմ, պապի
«Հա՛, տիրացու ես, բա ինչո՞ւ չասիր...»
Կանչեց ծերունին ու իրեն դափի
Դունից հեռացավ. «մի քիչ սպասիր»:

Մըբնեց: Ծերունին լուռ շարշարանքով
110 Մի քանի կոճղեր դրեց կըրակին,
Նորից բարևեց իր երկրի կարգով
Ու բարի մաղթեց շահել ղոնաղին:

Ու նըստոտեցինք իրար դեմ ու դեմ
Սաստաթյամբ վառվող կրակի շուրջը,
Մեր առջև ձորն էր թըրշում խավարշտին,
Մեր դեմը խաղում ձորերի շունչը:

Գիշերվան անքուն հավքերն են տրխուր
Սքվում, ծրկլթում խավարի միջում,
«Որքն» է եղբորը կանչում ցավալուր,
120 Բուն է իր դաժան վայր կոընչում:

Ու ողջ միասին մի խորունկ թախիծ,
Մի մութ զարգանդ են գիշերին տալի...
Ահա տարածվեց հեռու ծրմակից
Եվ ձիգ ոռնոցը սովատանջ գլխի:

...

Սանըր տընքալով թեք ընկավ ծերը,
Երկար կոթավոր շիրուխը լըցրեց.
Գիշերվա նըման կիտած նոթերը
Խուլ որոտալով էսպես հարցըրեց.

— Ի՞նչ կա քաղաքում, դե՞ պատմիք տեսնեմ,
130 Իմանամ, ես էլ ուրիշին ասեմ.
Մեռնող-ապրողից, թանգ ու էժանից,
Կամ նոր դուրս եկած գազեթից, բանից...

Երեք թագավոր, ասում են, իբրև,
Խելքս չի կտրում, որ էսպես լինի,
Խորհուրդ են արել, որ այսուհետև
Իր թախտից զըրկվի, ով կոխվ անի:

Ո՞վ է իմացել էսպես հրաշք բան:
էլ ի՞նչ թագավոր կամ էլ ի՞նչ իշխան,
Որ կռիվ շանի, բարիշին շրտիրի,
140 Մարդ շրկոտորի, երկիր շավերի...

— Է՛հ, աստված սիրես, թող դրանց, պապի,
Ծս շատ եմ զըզվել քաղթից, գազեթից,
Ի՞նչպես եք ապրում, դու ձեզնից պատմի,
Ձեր օր ու կյանքից, ձեր ցավ ու դարդից:

— Ի՞նչ ես կորցրել— ընչի ման գալի,
Խոսեց ծերունին գառը խնդալով,
Բա մեռած հո շենք, ապրում ենք, էլի,
Ամեն մեռնողի երանի տալով:

Մեր ապրուստն ի՞նչ է.— մի կտոր շոր հաց,
150 Էն էլ հըրեն հա՛— երկընթից կախված:
Մի մարդ որ նըրա երեսը պահի՝
Նըրա ապրուստը ի՞նչ պետք է լինի...

Ծս քեզ օրինակ: էս խոր ձորերում
էս է շորս քսան տարիս լըրացավ,
Ոչ մի խնդովոն տեսա իմ օրում,
Ոչ էլ մի անգամ աչքըս լիացավ:

Ամբողջ ամառը առանց տարիլեթ
Պըտիս եմ գալի էս ձորի միջին,
Կըռիվս եմ տալի հազար ցավի հետ
160 Ու շեմ կաթենում— շեմ հասնում վերջինս

Վազներից էնքան օգուտ չի գալի,
Ինչ նրանց համար ես փող եմ տալի.
Գըլուխը քարը, գոնե փող լիներ,
էլ ինչո՞ւ էսքան մարդ գանգատ կաներ:

Ձախ եմ հավաքում, կրակ եմ վառում,
Սրա համար էլ փող եմ վըճարում:

էս դափեն ի՞նչ է— մի երկու լատան,
Հինգ ու վեց անգամ տարան դատաստան:

Ասում են՝ գեջ ես կտրել գու մերին:
170 Իրանցն ասում են ու քեզ շեն լսում,
Մինչև շրտեանես մեծին, պիսերին.
Հիմի տես նրանք ինչքան են ուզում:

Գողն էլ մի կըռնից, գելն էլ մյուս կըռնից,
Աչքըդ թեքեցիր— բանիդ տերը շես.
Քաշում են տանից, քաշում են զըռնից,
Ու շես իմանում որ կողմը թըռչես:

Թե տանուտերին գանգատ եմ գնում,
Բան շեմ վաստակում բացի դուշմանից.
Գողերի հետքը իր տունն է տանում,
180 Համեցե՛ք դիվան ուզիր սըրանից:

Ծստեցնում է քեզ մի երկու բաժակ
Տաք շուր խմեցնում կամ մի թաս օղի.
— Գու գնա, պա՛պի, միամիտ քընիր,
Ծս աչքի լուսը կըհանեմ գողի...

Դարձել է աշխարքն, ա՛խպեր, առ ու փախ,
Սերը դարձել սուր ու ջուրը— արին,
Ոչ ամոթ ունի ուժեղը, ոչ վախ,
Վայը եկել է տարել տըկարին:

Ծրեկ իրիկուն էդ կողքիդ սընից
190 Կախ էին արած երեք հըրացան.
Տղեք են՝ փախած տանից, դիվանից,
Ծկան ու ծեքին էլ ետ հեռացան:

Ո՞վ է մեղավոր... Միտք եմ անում, միտք,
Ու շեմ հասկանում ով է մեղավոր:

Հենց էն եմ տեսնում— մութն, անգետ մարդիկ,
էլ մենք ենք մեզ տանջում ամեն օր...

Մեր բանն էլ, ախպեր, էսպես է եկած,
Մենք լեզու չունենք— ուժեղը աստված:
Մեր հին աղաթից ընկել ենք, զորկվել,
200 Նորն էլ չրգիտենք թե ինչ է եկել:

էստեղ մեզ մտաիկ թավադներ ունենք,
Ամենքս, իմացիր, տասը տեր ունենք.
Փոքներն ողողած, փոխկները թողած,
Կրոները կանթած՝ կրտերը կանգնած:

Մեկին մեր գյուղում մի թիզ հող ունի,
Քրքես մի ծերից մյուս ծերը կրնկնի.
Ոչ ինքն է վարում, ոչ տալիս մեկին,
Ի ուն է հավաքել գյուղացու հողին:

Գնում է ուրշի ապրանքը տանում,
210 Քաբուն հավաքում իր հանդն է անում,
Աղմուկով քրջում իր հանդի միջից,
Շտրափ է առնում անմեղ տիրոջից:

Պարում է ձմեռն հարսանիքներում,
Կամ մեծավորի թեփշի է լիղում,
Մինչև մի քանի շահի է ճարում,
էն էլ տանում է լափում թիփլիղում:

Մի օր սա եկավ, թե չորան Չատին
Ոչխարը թաքուն իմ հանդն է քաշել.
Չատին էլ կու չի գրնաց թավադին.
220 — Թող գա մի տեսնենք— էդ ո՞վ է տեսել:

Աղաչանք արի, պաղատանք արի.
— Ա՛յ տղա, առի, ետ քա՛ղվի, հեռի՛,

Բեր ձեռք վեր կալ, անեծք շար բանին...
Բայց ի՞նչ հասկացնես բրոն շոբանին:

— Չէ՛ որ չէ՛, ասավ, էն լեռ սարի պես
Գրնաց դիք կանգնեց գեղի մեյդանում.
էս դասատանը, էս թավադն, էս ես,
Թող գա մի տեսնենք ինձ ինչ է անում:

Եկան իրարու, խոսք խոսքի հասավ,
230 Չատին մի քանի կոշտ խոսքեր ասավ.
Դե մարդիկ էրբոր կռիվ են անում,
Մեջտեղ փրլավ շեն իրար բաժանում:

Մեր տանուտերն էլ, աստված է օրհնել,
էսպես մի բան էր պակաս նըրան էլ.
Մեկի պոչը միշտ մեկելի տակին,
Եկավ տաքացած, ճիպոտը ձեռքին:

Եկավ էս Չատնիս հաշիցը կապեց,
Ինչքան որ գիտես՝ քո ասած թակեց,
Թե՛ պետք է կորցնեմ քեզ էնքան հեռու,
240 Որ էլ չըտեսնես արևը Լոռու:

Մեր մեջ մի քանի ծեր մարդ ընտրեցինք,
Գնացինք թավադի ոտը խընդիրքով,
Ինչքան որ տվինք, ավել խընդրեցինք—
Բանը վերջացնի գեղական կարգով:

Ախպե՛ր, ասեցինք, ի՞նչ արիք իրար,
Խոսք եք կուլացրել, արին հո շարիք.
Համ ծեծել տրվիր, համ ըշտրափող առ,
Արի վերջացրու, բոլ էլավ, հերիք:

Սա սուր դրեց վերի թարեթին.
250 — էսքան ու էսքան բերեք, որ ներենք...

— էս է ունեցածն աստրծու տակին,
էլ չըկա. ա՛խպեր, ո՞րտեղից բերենք:

Ինչ արինք՝ շարինք, շեկավ հավատի,
Գրնաց ավելի բարձրը գանգատվեց,
Քե՛ ինքրս թավաղ, թավասլի որդի,
Ու չորան Չատին ինձ ուշունց տըվեց...

Վերեից մի մարդ եկավ քննութուն,
Միրուքը հաշա, աստղը ճակատին,
Ծկավ, վեր եկավ, մըտավ քյոխվի տուն,
260 — Ո՞րտեղ է, ասավ, էն չորան Չատին...

Չատին էլ եկավ անճոռնի ու մեծ,
էն փետի նրման մեջտեղը արնկվեց.
Ո՛ր երևեր գիտի, ոչ կարգն ու լեզուն,
Բերունը կապած սարի անասուն:

Քննութունն արին, բընեցին գլադին,
Քե՛ ի՞նչպես ուշունց կըտաս թավադին.
Բաց արին տեսան գրրած դակնում,
Քե չորան Չատին Միբիբ է գընում:

Մեր մեջ մի քանի ծիր մարդ ընտրեցինք.
270 Գնացինք թավադի ոտը խընդիրքով,
Ինչ ուզեց տըվինք, հեան էլ խընդրեցինք՝
Բանը վերջացնի գեղական կարգով:

Ա՛խպեր, ասեցինք, ի՞նչ արիք իրար,
Խոսք էք կովացրել, արին հո շարիք.
Համ ծեծել տըվիր, համ ուզածըդ առ,
Արի վերջացրու, բու էլավ, հերիք:

— Հո՞ գիտեք, ասավ, ես էլ խըղճի տեր,
Չեմ ուզում ընկնեմ արինն էդ տըղի,
Գրրա խիզանը մենակ էս գիշեր
280 Պե՛տք է որ գըցի տեղը էս աղի...

Մարդը խիղճ ունի՝ էսպես է ասում.
Սըրանից ավել էլ ի՞նչ եք ուզում.
Բայց տըղամարդը, որ նամուս ունի,
Լավ է իմանում ինչ պատասխանի...

Երեկ իրիկուն էդ կողքիդ սընից
Կախ էին արած երեք հըրացան:
Քանի՛-քանի մարդ կորավ իր տանից,
Քանի՛-քանի մարդ դատավ մարդասպան...

Ո՞վ է մեղավոր: Միտք եմ անում, միտք.
290 Ու շեմ հասկանում ով է մեղավոր.
Բայց իմ կարճ խելքով էնքանն եմ տեսնում—
Ապրիլ չի լինիլ էսպես ամեն օր:

Մինը իր կամքին՝ ինչ ասես անի,
Մյուսը խոսելու իրավունք չունի.
Ես չապեմ, դու հո կարդացող մարդ ես,
էն ո՞ր աստվածն է կարգ դըրել էսպես...

Երկուն էլ հայ են, ունեն մի հավատ,
էլ քնչի մուժիկ, կամ էլ ի՞նչ թավադ.
Նըրա արինը կարմիր է մերից,
300 Քե՞ ավել հունար դուրս կըգա ձեռից:

Քե չէ՛ թավադ ես՝ ինչ ուզես անես,
Ես չըկարենամ քեզ մի խոսք ասե՞լ...
է՛հ, մի՛ խոսեցնի, աստված կըսիրես,
Քե չէ՛ մի դաշաղ կըդառնամ ես էլ...

Լըռեց ծերունին: Իրար դեմ ու դեմ
Քիկնած էինք թե՛ կըրակի շուրջը,
Մեր առջև ձորն էր թըշշում խավարշտին,
Մեր դեմը խաղում գիշերվան շունչը:

Այստեղ, բարեկամ, ծերունու տրտում
310 Պատմութեան մասին խոսքս լրացավ.
 Միառժամանակ գուցե քո սրտում
 Օրվան խնջույքի ձայնը խլացավ.

Եվ քո հայացքը փայլից շլացած
 Ակամա ընկավ այն մթին ձորը,
 Ուր որ, տակավին բախտից հալածված,
 Քաղցած ու վշտոտ վռչում է ծերը.

Քերևս և քեզ յուր աղքատ դափում
 Ներկայանում է մոռյլ ծերունին,
 Գուցե մի րոպե նաև քո հոգում
320 Նրա խոսքերը արձագանք տվին.

Գուցե ծերունու հրգը ցավալի
 Տրամութուն ազդեց նաև քո սրտին,
 Բայց այդ դեռ այն չէ, որ այսքան տարի
 Տանջեց այցելու երիտասարդին...

Ա Ն Ո Ւ Շ

1901—1902

(Համբարձման գիշերը)

Քաղմած լուսնի նուրբ շողերին,
Հովիթ քեին՝ թրուելով՝
Փերիները սարի գլխին
Հավաքվեցին գիշերով:

— Եկե՛ք, քույրե՛ր, սեզ սարերի
Զրքնաղազեղ ոգիներ,
Եկե՛ք, ջահել սիրահարի
Սկրը ողբանք վաղամեռ:

Օխան աղբյուրից ջուր է առել
10 Կույս սափորով, լուռ ու մունջ,
Օխուր ծաղկից ծաղիկ քաղել,
Կապել սիրո ծաղկեփունջ:

Զուրն ու ծաղիկ աստղունք դրոճել,
Խընդիրք արել աստղերին,
Փափագ սրբատով խընդիրք արել՝
Բարի ծրպտան իր սերին...

Ափսո՛ս, Անո՛ւշ, սարի ծաղիկ,
Ափսո՛ս իգիթ քու յարին.
Ափսո՛ս բոյիդ թելիկ-մելիկ,
20 Ափսո՛ս էդ ծով աչքերին...:

Ու նըրանց հետ՝ ցող-արցունքով
Լըցված սըրտերն ու աչեր՝
Սարի ծաղկունք տըխուր սյուրով
Հառաչեցին էն գիշերու

— Վուշ-վո՛ւշ, Անո՛ւշ, վուշ-վո՛ւշ, քուրի՛ հո
Վո՛ւշ քու սերին, քու յարին...
Վուշ-վո՛ւշ, Սարո՛ւ, վուշ-վո՛ւշ, իգի՛թ,
Վո՛ւշ քու սիրած սարերին...

— Եկե՛ք, քույրե՛ր, սեգ սարերի
30 Չըբնաղագեղ ոգիներ...
Ու փերիններն էսպես տըխուր
Ծրգում էին ողջ գիշերու

Կանչում էին հըրաշալի
Հընչյուններով դուրթական,
Ու հենց շողաց ցուրն արևի՝
Անտես, անհետ չըբացան:

Խոր սուզվեցին ական աղբյուրի,
Մըտան կաղնին հաստաբուն,
Ու լեռնային վրտակների
40 Ալիքները պաղպաջուն:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՒԳ

I

Կանչում է կըրկրն, կանչում անդադար
էն չըբնաղ երկրի կարոտը անբուն,
Ու՛ թևերն ահա փըռած տիրաբար՝
Քըռչում է հոգիս, թըռչում դեպի առուն
Ուր որ հայրենի օջախի առաջ
Վաղո՛ւց կարոտով ըսպասում են ինձ,
Ու ձըմռան երկար գիշերը նըստած՝
Խոտում են Լուու հին-հին քաչերից:

Դեպ էն սարերը, որ վես, վիթխարի,
50 Հարբած շարքերով բըռնած շուրջպարի,
Հրակա՛ շուրջպարի բըռնած երկընքում,
Հըրճվում են, ասես էն մեծ հարսանքում
Պերճ Արադածի նաղելի դըստեր,
Որ Դև-Ալ, Դև-Բեթ և այլ հըսկաներ,
Խուլ-խուլ հըսկաներ հընոց աշխարհի,
Փախըցրին բերին անառիկ Լուու:

II

է՛լ հին ծաղկներ, է՛լ կանաչ սարեր,
Անու ձեզ տեսա՛մ Միարս ընկան,
Ասաջրս եկան ել ջրմեկ օրեր,
60 Սիրելի դեմքեր, որ հիմի չըկան:
Անցե՛լ են, ոնց որ ծաղկունքը պես-պես,
Որ անցած գարնան կային ձեր լանչում.
Անցե՛լ ձեր գըլխի հերվան ձյունի պես,
Բայց եկել եմ ես՝ նըրանց եմ կանչում:
Ողջո՛ւյն ձեզ, կյանքիս անդրանիկ հուշեր,
Որբացած հոգիս ողջունում է ձեզ,
Քըռչուն կարոտով փընտրում ձոր ու լեռ,
Դյուրթական ձայնով կանչում է հանդես
Դո՛ւրս եկեք կըրկին շիրմից, խավարից,
70 Դո՛ւրս եկեք տեսնեմ, շոշափեմ, լըսեմ,
Կյանքով շընչեցե՛ք, ապրեցե՛ք նորից,
Լըցրե՛ք պոետի հաճույթը վըսեմ...

III

Եվ մութ այրերից մամոտ ծայրերի,
Քավուտ ծըմակի լըռին խորքերից,
Մանուկ հասակիս հընչուն ծիծաղի
Արձագանքն ահա լըսում եմ նորից:
Քընդում է զըվարթ աղմուկը բինի,

Քարձրանում է ծուխն իմ ծանոթ ուրթից,
Ու բոլորն, ահա, նորից կենդանի
80 Ելնում են աշխույժ վաղորդյան մութից,
Ու թափում, ցողապատ լեռների լանջում...
Սո՛ւս... ակա՛նջ արա,— հովիվն է կանչում...

IV

— Աղջի՛, անաստված, նրատի՛ր վրբանում,
Ի՞նչ ես դուրս գալիս, խելքամաղ անում,
Աչուդ ես շինել, շեմ հանգրստանում,
Խաղեր կապելով,
Զուրեր չափելով,
Ոչխարրս անտեր,
Ընկել եմ հանգեր:

90 Ամա՛ն, էրեցիր սիրտըս քու սիրով,
Ոտըս կապեցիր թել-թել մաղերով,
էլ շեմ դիմանալ, կըփախցնեմ զոտով,
Ա՛յ սարի աղջիկ,
Ա՛յ սիրուն աղջիկ,
Ա՛յ դու կարմրաթուշ,
Քուխամաղ Անուշ:

Քու հերն ու մերը թե որ ինձ չըտան,
Արին կըթափեմ ես գետի նըման.
Սարերը կընկնեմ, կորչեմ անգյուման,
100 Ա՛յ սե աչքերով,
Ա՛յ ծով աչքերով,
Ունքերըդ կամար
Աղջիկ, քեզ համար:

V

Երգում է Սարոն, ու չի կարենում
Աղջիկը հանգիստ նրատի վրբանում:

— էն ո՞վ էր, նանի՛, որ կանչում էր մեզ,
Դու շե՛ս իմանում... ականջ արա, տե՛ս...

— Հերի՛ք է, Անո՛ւշ, ներս արի դագեն,
Քանի՛ դուրս թըռչես, նայես դես ու դեն,
110 Տեսնողն էլ կասի— ի՞նչ աղջիկ է սա...
Հաղար մարդի մոտ կերթա, կըխոսա:
— Մըտի՛կ տուր, նանի՛, էն սարի լանջի՛ն,
Ի՞նչբան ավլուկ է տալիս կանանչին...
Նանի՛, թող գընամ քաղեմ ու հյուսեմ,
էն սարի լանջին «ջան գյուլում» ասեմ:
— Հանգի՛ստ կաց, Անո՛ւշ, դու հասած աղջիկ՛:
Ի՞նչ ունիս ջահել շորանների մոտ,
Նրատիը վրբանում, քու գործին մըտիկ,
Պարկեշտ կաց, աղջի՛, ամսթ է, ամո՞թ:
120 — Ա՛խ, սիրտըս, նանի՛, չըգիտեմ ընչի՛,
Մին լաց է լինում սեակնա՛ծ, տըխո՛ւր,
Մին թե է առնում, ուզում է թըռչի,
Զըգիտեմ՝ թե ո՞ւր, չըգիտեմ՝ թե ուր...
Նա՛նի ջան, նա՛նի, ես ի՞նչպես անեմ,
Ի՞նչ անի անրուն, անճանգիստ բալեդ.
Նա՛նի ջան, նա՛նի, կուտը թող առնեմ,
Աղբյուրը գընամ աղջիկների հետ...

VI

Կըծերն ուսած՝ թըովըռալով
Զուրն են իջնում աղջիկներ,
130 Խընդում իրար ուսի տալով,
Երգը դընգում սարն ի վեր:

— Ամպի տակից ջուր է գալի,
Դոշ է տալի, փըրփըրում.
էն ո՞ւմ յարն է նըստած լալի
Հոնգուր-հոնգուր էն սարում:

Այ պաղ ջրեր, դուլալ ջրեր,
Որ գալիս եր սարերից,
Քալիս՝ անցնում հանդ ու շուեր,
Ցարս էլ խըմէ՞ց էդ ջրերից:

140 Ցարաբ խըմէ՞ց, յարաբ հովցա՞վ,
Վառված սիրտը էն յարի,
Ցարաբ հովցա՞վ, յարաբ անցա՞վ
Անդուն ցավը ջիգյարի...

— Աղջի՛, քու յարն եկավ անցավ
Վառված, տարված քու սիրով,
էրված ջիգյարն՝ եկավ անցավ,
Չընովացավ պաղ ջրերով...

Ամալի տակից ջուր է դալի,
Դու է տալի, փրքփրքում.

150 Ա՛խ, իմ ազիզ յարն է յալի
Հոնգուր-հոնգուր էն սարում:

VII

Ու պառավ նանի սըրտի մեջ հանկարծ
Ձե՛ն տըվավ թաքուն մի խավար կասկած.

— էն ե՛րբ էր՝ Անուշն իր կուծը առավ,
Աղբյուրը գընաց ու ետ շրդառավ...
Ամպերն եկել են սարերը պատել,
Ձորերը լըցվել, իրար փաթաթվել,
Հազար շար ու շառ, հազար հարամի,
Հազար ջահելներ վըխտում են հիմի...

160 Ու ելավ տեղից պառավը հանկարծ.
— Ո՛ւր կորար, Անո՛ւշ, ա՛յ մազըդ կըտրած...
Ու ձորի գըլխին, ձեռքը ճակատին,
Կանչում է, կանչում անահ գավակին:
— Աղջի՛, սեասի՛րտ, քու ահը կըտրի,

Աղջիկը մենակ ձո՞րը կըմըտնի.
Ամպը կոխել է, աշխարքը մըթնել,
Ի՞նչ ես կորցըրել՝ շես կարում գրտնել...
Աղջի, հե՛յ Անուշ, ա՛յ աղջի՛, Անո՛ւշ...
Մընկանը զարկում, հառաչում է «վա՛ւշ».

170 Ու ձորի գըլխին մոլորված կանգնած
Նայում է ներքե սիրտը սեակնած:
Ամպերն եկել են սարերը պատել,
Ձորերը լըցվել, իրար փաթաթվել,
Հազար շար ու շառ, հազար հարամի,
Հազար ջահելներ վըխտում են հիմի:

VIII

— Թո՛ղ, կանչում են ինձ... մերըս կիմանա...

— Չէ՛, Անո՛ւշ, քի՛չ էլ, մի՛ քիչ էլ մընա...

— Չէ՛, թող ես գնամ... ա՛խ, ի՛նչ խենթ եմ ես...

Դու ինձ շես սիրում, շես սիրում ինձ պես,
180 Հենց ես եմ մենակ լալիս ու տանջվում,
Դու սարի լանջին խաղեր ես կանչում...
Վազո՞ւց, վաղուց ես դու ինձ մոռացել...
Իս ե՛րբ եմ եկել էստեղ քարացել
Ու մընում եմ քեզ, մընո՞ւմ, անիրա՞վ,
էնքան մընացի՛ աչքըս ջուր դառավ.

ինձ շես լըսում,

Չես ափսոսում,

էլ շես ասում՝

Ինչ կըլինեմ ես...

190 Իս կըվառվեմ,
Հուր կըղառնամ,
Իս կըհալվեմ,
Չուր կըղառնամ,
Իս շրգիտեմ՝
Ինչ կըղառնամ,
Թե որ մին էլ
էսպես մընամ...

200

Ասում են՝ ուրին
Աղջիկ էր ինձ պես,
Մընում էր յարին,
Ու չիկավ նա տես:
Խեղճը դողալով՝
Անհույս կրոացավ,
Դարդից շորացավ,
Ուռնի դարձավ:

210

Ջրերի վերա
Գըլուխը կախած
Դեռ դողում է նա
Ու լալիս կամաց,
Ու ամբողջ տարին
Մի միտք է անում,
Թե յարը յարին
Ո՞նց է մոռանում...

— Ա՛խ, Անո՛ւշ, Անո՛ւշ, էդ ի՞նչ ես ասում.
Բա դու շե՛ս լըսում.

էն, որ լանջերին խազեր եմ ասում,
Ո՞ւմ հետ եմ խոսում...

էն, որ գիշերով շըհու եմ փըշում,
էն ո՞ւմ եմ կանչում...

220 էն, որ մոլորված նըստած եմ մընում,
Ո՞ւմ հետ եմ լինում...

էն, որ հառաչում ու ախ եմ քաշում,
էն ո՞ւմ եմ հիշում...

Ա՛խ, Անո՛ւշ, Անո՛ւշ, անասովա՛ծ Անո՛ւշ...
Արբեցա՛ծ, անո՛ւծ

Հառաչեց հովիվն ու սըբրտին ընկավ,
Հալվեցա՛վ, հանգա՛վ...

IX

— Անո՛ւշ, ա՛յ աղջի՛, Անո՛ւշ, տո՛ւն արի...
Պանչում է մերը, հառաչում, կանչում:

230 — Գալիս եմ, գալի՛ս, գալիս եմ, նանի՛ր...

Ջորից աղջըկա ձենն է դողանջում:
Ու մազերն անկարգ տըլված թիկունքով
Ու ցըբված շիկնած ալտերի վըրան,
Դուրս եկավ թեթև ամպերի տակից
Անուշը՝ փախած եղնիկի նըման:
Նա կուժը դատարկ ետ բերավ կըրկին,
Իսկ ուսին տարած ուսաշոր չըկա,
Թողել է էն էլ ջրրի եղերքին...
Ա՛խ, անհոգություն ջահել աղջըկա...

240 — Նանի՛, վախեցի, գանգատվում է նա,

եվ ուզում է լալ, չի կարողանում.
Նանի՛, ներքևում ես մարդիկ տեսա,
Կարծեցի՛ թուրքեր էին լողանում...
Անիժում է ծեր մերը բարկացած
Իրեն մոռացկոտ, վախկոտ Անուշին,
Ու անեծք տալով իջնում է նա ցած՝
Դատարկ ետ բերած հին կուժը ուսին:

ԵՐԿՐՈՒԹ ԵՐԹ

X

(Համբարձման առավոտը)

Համբարձումն եկավ, ծաղկունքը ալվան
Ջուզել են հանդեր նախշուն գորգերով:

250 Փունջ-փունջ աղջիկներ սարերը ելան
Վիճակ հանելու աշխույժ երգերով:

— Համբարձում, յա՛յլա,
Յա՛յլա ջան, յա՛յլա,
Սև սարեր, յա՛յլա,
Յա՛յլա ջան, յա՛յլա:

Երգ ու բույր խառնած,
Թե-թեի բըռնած

260 Զուգում են լեռներ,
 Մաղիկ են քաղում,
 Մաղիկ հետ խաղում,
 Ինչպես թիթեռներ:

Համբարձում, յա՛յլա,
 Յա՛յլա ջան, յա՛յլա,
 Լավ օրեր, յա՛յլա,
 Յա՛յլա ջան, յա՛յլա:

Եկավ Համբարձում՝
 Մաղկով զսրդարված,
 Մեր բախտին հարցում.
 — Ո՞վ է մեզ գրելած:

270 — Ա՛յ ջան տղա, շորա՛ն տղա, ո՞ւմն ես դուս
 — Աստված գիտի, աշխարհ գիտի՝ իմն ես դուս

Դե հանի՛ր, ա՛ղջի,
 Վիճակն ի բարին,
 Երգերով գովենք
 էն իգիթ՝ յարին:

— Բեղը ծիլ-ծիլ, բոյը թիլ-թիլ էն յարի,
 Ի՞նչ դարդ ունեմ, քանի նա կա աշխարհի:

280 Համբարձում, յա՛յլա,
 Յա՛յլա ջան, յա՛յլա,
 Հուր սրբտեր, յա՛յլա:
 Յա՛յլա ջան, յա՛յլա:

Թընդում են երգեր, խընդում են սրբտեր,
 Ու շուրջ բոլորած վիճակ են հանում.
 Ելնում է մեկին իր երազն ու սեր,
 Մյուսի մուրազը սըրտումն է մընում:

Պըտույտ է տալիս վիճակը նորից՝
 Քուշուշքը գրլիին ծաղիկ ծաղկամեր,
 Թընդում «ջան գյուլում» մատաղ սըրտերից.
 Հետք գրվգրվում էն ծաղկոտ սարեր:

290 — Ա՛յ թուխ մազավոր աղջիկ,
 Ա՛յ սարի սովոր աղջիկ,
 Զիգլարին գյուլա գիպշի
 Ով որ քեզ սիրի, աշջիկ:

— Ո՞հ, ի՞նչ սե վիճակ քեզ բաժին ընկավ,
 Սեաբա՛խտ քուրիկ, նազելի Անուշ.
 Քու ձեռք կտարի, ով որ հանեցիր...
 Ու ողջ մընացին մոլորված, ապուշ:

— Սուտ բան է, քուրի՛կ, դու մի՛ հավատար,
 Լոկ պատահական մի շար խոսք է սա.
 300 Սիրաբը մի՛ կտարի սուտ բանի համար,
 Քու խաղը նազա՛, ջան դընդում սասա:

— Ա՛խ, չէ՛, ես գիտեմ, որ ես բախտ չունեմ.
 Ես երբե՛ք, երբե՛ք բախտ չեմ ունեցել...
 Ես միշտ էլ էսպես անբախտ կըլինեմ.
 Մանուկ օրից են զեռ ինձ անիծել...
 Ասում են՝ մի օր, ես օրորցում,
 Մի պառավ դարվիշ մեր դուռն է գալի,
 Իր խաղն ասում է ու բաժին ուզում,
 Իմ նանը նըջան բաժին չի տալի.

310 — Կորի՛, ասում է, կորի՛ մեր զըռնից,
 Երեխաս ճաքեց, հեռացի՛ր, զընա՛...
 Ու դարվիշն էնանը անիծում է ինձ,
 Թե՛ դըրա օրը լացով անց կենա...
 Ա՛խ, էն դարվիշի անեծքին անգութ
 Ու էս վիճակին սեղյակ է աստված.

Միրտըս էլ միշտ փա՛կ, սիրտըս էլ միշտ մա՛րփ,
Ի՛նչ կա, շրգիտեմ, իմ առջև պահված...

— Մի՛ տըրտմիր, Անո՛ւշ, մի՛ լինիր համառ...

Մեր ձեռքով հանած մի անմիտ վիճակ,

320 Մի խելառ դարվիշ, մի անեծք հիմար,

Ու լարիս ես դու էղպես սըրտաճա՛ք...

Հանգի՛ստ կաց, քուրի՛կ, մի՛ վախիր էգբան,

Կյանքը քեզ համար վառ գարուն է դեռ,

էդ քո նորահաս մատաղ կուսուլթյան

Առաջև դեռ կան երջանիկ օրեր:

Սուտ բան է, քուրի՛կ, դու մի՛ հավատար,

Լոկ պատահական մի շար խոսք է սա,

Միրտըդ մի՛ կոտորի սուտ բանի համար,

Քու իսաղըդ խաղա, ջան գյուլում սաս:

(Խումբը երգում է)

330 Աղջի, բախտավո՛ր,

Երնե՛կ քու սերին,

Քու սարի սովոր

Սե-սե աչքերին:

Համբարձում, յա՛յլա,

Յա՛յլա ջան, յա՛յլա,

Մեր-օրեր, յա՛յլա,

Յա՛յլա ջան, յա՛յլա:

Մենեմ գարունքիդ,

Մաղկած գարուն ես,

340 Սարի պես մեջքիդ

Կանգնած յար ունես:

Համբարձում, յա՛յլա,

Յա՛յլա ջան, յա՛յլա,

Սար-յարեր, յա՛յլա,

Յա՛յլա ջան, յա՛յլա:

(Անուշը մեճակ)

Ա՛խ. իմ բախտը կանչում է ինձ,

Չեմ հասկանում՝ դեպի ուր...

Դողում է պաղ նըրա ձենից

Իմ սիրտը սև ու տըխուր:

350 Դուք էլ, սարի սիրուն ծաղկունք,

Քաթուն մի ցավ ունիք լուս,

Աշիկներըդ լիքն է արցունք,

Միրտներըդ սև ու տըխուր:

Ա՛խ, ծաղիկներն էս աշխարհքում

Տանջվում են միշտ էսպես զուր,

Տըրտրվում են ու թառամում՝

Միրտները սև ու տըխուր:

(Խումբը հեռվից)

Համբարձում, յա՛յլա,

Յա՛յլա ջան, յա՛յլա,

360 Վառ ցավեր, յա՛յլա,

Յա՛յլա ջան, յա՛յլա:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԳ

XII

Չըմռան մի գիշեր կար մի հարսանիք:

Հըրճվում էր անգուսպ ամբոխը գյուղի:

Քյուղն էին իջել հովիվ ռատանիք՝

Աղչիկ տեսնելու, պարի ու կոխի:

Ու պարից հետո լեն հըրապարակ

Քաց արին մեջտեղն արձակ գըլխատան,

Ջուռնաչին փըշեց կոխի եղանակ,

Ահել ու ջահել իրարով անցան:

370 Հարս՛յ են տալի—քաշի՛ հա, քաշի՛...»

Ու դուրս քաշեցին զոտով երկուսին.

Մինը մեր Սարոն, իսկ մյուսն Անուշի

Անդրանիկ եղբայր դառնարած Մոսին:

Ողջ գյուղը կանգնեց սլարըսպի նման,

Ջովեթ, բաժանվեց երկու բանակի,

Ամեն մի բանակն ընտրեց փահլեան,

Կանգնեց թիկունքին տրղերանց մեկի:

Գոտում են, գողում երկու բանակից.

— Սըրտապինդ կացե՛ր, մի՛ վախեք, տրղե՛րք:

380 Իսկ նորեկ հարսի փարդի քամակից

Նայում են կանգնած հարսն ու աղջըկերք:

Ու տաքանում են տրղերքը սաստիկ,

Փեշերը հավաք խորում են գոտին,

Գետին են դարկում ձեռքերը հաստիկ:

Իրար են հասնում թափով մոլեգին...

Ազաթի կա սակաջն էն մութ ձորերում,

Ու միշտ հրնազանդ հրնոց աղաթին,

Ամբուխ առջև իգիթն իր օրում

Գետին չի գարկիլ ընկեր իգիթին:

390 Ու իրօք բընած Մարոն ու Մոսին

Քաշում են, ընկնում խողապարկուկի.

Ընկնում են գետին, երնում միասին,

Դըծվար է իրքև հաղթել մեկ մեկի:

Իզուր է գոտում ամբոխը հարբած,

Ջուր սրտատորբով նայում աղջիկներ,

Եվ զուր է Անուշն իր շունչը կրարած,

Մառել ու կանգնել ինչպես մի պատկեր:

Անուշը կանգնած... Սարոն նրկատեց,

Քունդ առավ սիրտը ու դարկեց արագ.

400 Աչքերի առջև մըլարը պատեց,

Մոռացավ ընկեր, ազաթ ու աշխարք:

Ու մինչդեռ Մոսին ընկերախաղի,

Կատակի տալով թողած էր իրեն,

Ուժ արավ Սարոն, ծընկեց կատաղի,

Գետնեց ընկերին ու շոքեց վըրին:
Ամբոխը թափվեց հարա-հըրոցով,
Վեր թըոցրեց ջահել փահլեաններին,
Եվ ուրախության աղմուկ-դոռոցով
Հաղթողին փեսի թախտի մոտ բերին:
410 Ցրնծության ձայնից, ծափերի զարկից
Շարժվում են, դողում պատեր ու օճորք,
Իսկ նորեկ հարսի փարդի քամակից
Նայում են կանգնած հարսն ու աղջըկերք:

XIII

Վեր կացավ Մոսին. իրեն կըտրատում,
— Թող դա՛, գոտում է, որ բըռնենք նորից,
Թե չէ նամարդը, արև: է՛մ երգվում,
էլ չի սլըրծնելու կրքեր իմ ձեռից:
Վե՛ր չի գցել ինձ... ինձ խաբել է նա...
Մեղդան բաց արեք, թող մին էլ մեջ դա...»
420 Ու ամեն կողմից ուրախ հըռհըռում,
Քունալի ծաղրով կանչում են, գոտում.

— Չե՛լավ, էդ չե՛լավ,
Վեր չի գրցել դեռ,
Մոսին թուլ էլավ—
Խողապարկուկ էր...
Հա՛, հա՛, հա՛, տրղե՛րք,
Շատ էլ լավ կանի.
Մեջքը թա՛փ տրվեք,
Թող մին էլ բըռնի...
430 Հա՛, հա՛, հա՛, տրղերք,
Մեջքը թա՛փ տրվեք...»

XIV

Եվ աղմկալի հարսանքի տանից
Դուրս եկավ Մոսին սաստիկ վիրավոր.

Յրչուն է կաթում սևակնած սրբտից,
 Գրնում է ըշտապ, քայլերը մոլորո
 — Ամո՞թ քեզ, Մոսի՛, թո՛ւք ու նախատինք,
 — Ամո՞թ քեզ նրման գոված իգիթին,
 Մի անունդ հիշիր, մի բոյիդ մըտիկ,
 Դեռ քու թիկունքը շէր տեսել գետինս
 440 Ի՛նչպես վեր ընկար դո՛ւ սարի նրման,
 Երբոր նայում էր ողջ գյուղը կանգնած...
 Դո՛ւ... կուչ գաս տակին Մարոյի ծընկան,
 Երբանից հետո երևաս կանա՛նց...
 Եկա՞ծ էր էս բանն իսկի քու գըլխին...
 Մազրատեղ դառար բովանդակ գեղին...
 Դե մեռի՛ր, էլի՛, գետինը մըտի՛ր,
 Տանը վե՛ր ընկիր՝ իլիկ պրտըտիր...

XV

— Վա՛յ, վա՛յ, Մո՛սի ջան, ինձ մի՛ ըսպանիք:
 Մըրանից հետո շե՛մ սիրիլ նըրան...
 450 Վախենում եմ ես... դամեղ տեղը դիր...
 Սիրտըս դողում է տերևի նրման...
 Խնդրում էր լալով եղբոր առաջին
 Անգոր ու դալուկ իր քույրը շոքած.
 Մոսին՝ փայլկըտուն խանչալը ձեռին՝
 Ուզում էր մորթիլ նըրան աչքը բաց:
 — Դե իմ անունով երդվի՛ր, անըզգա՛մ,
 Որ էլ Մարոյին դու չես սիրելու,
 Թե չե՛ տեսնո՛ւմ ես խանչալը հանած՝
 Մինչև դաստակը սիրտըդ եմ խըրելու
 460 — Քու ոտի հողն եմ, Մո՛սի ջան, Մո՛սի,
 Դու քու եսիրին երդո՞ւմ ես տալիս...
 Ես էլ Մարոյին չեմ սիրում՝ ասի,
 Տեսնո՞ւմ ես շոքած ի՛նչպես եմ լալիս...
 — Դու խարո՞ւմ ես ինձ, սուտլի՛կ, խարբե՞ր...
 Զե՛ս սիրում ասիք. էն ի՞նչ է հապա,

էն ի՞նչ է հապա, որ տեղն ենք մըտնում՝
 Հեկեկում ես դու գիշերվա մըթնում.
 էն ի՞նչ է հապա, որ դու երազում
 «Սարո ջան, Մարո՞... Սարո» ես ասում...
 470 — Մո՛սի ջան, Մո՛սի, գըլխովդդ շտա գամ,
 Ինձ մի՛ ըսպանիր, ինձ թող էս անգամ.
 էլ չեմ սիրիլ ես, երբ դու չես ուզում,
 էլ չեմ կանչիլ ես նըրան երազում...
 Ինձ մի՛ ըսպանիր, դամեղ տար հեռու...
 Քու քույրը չե՞մ ես... իմ Մոսին չե՞ս գու...

XVI

Ու էն հարսանքից թըշնամի դարձան
 Ախպեր տըղերբը էս դեպքի համար.
 Ընկեր, բարեկամ գընացին, եկան,
 Կըրկին հաշտության շեղավ մի հընարո
 480 Անկողորում Մոսին էլ ո՞ր Մոսին էր,
 Որ՝ աչքը դեռ բաց, էս լուս աշխարքում,
 Իրեն հարազատ զըրոջը տեսներ
 Նամարդ ընկերի՛ Մարոյի գըրկում.
 Քույ՛ն գիշերս էլ՝ իր հերսից անքուն՝
 Ուզում է շահել զըրոջն ըսպանի,
 Մարոյի անունն ու սերը թաքուն
 Խանչալի ծերով սըրտիցը հանի:
 Ո՛վ գիտի, գուցե հենց էս գիշեր էլ
 Իգիթ ոսոխներն, անհաշտ ու համառ,
 490 Մեկմեկու հոտից ոչխար են քըշել,
 Մեկմեկից վըրեժ առնելու համար:
 Կարող է նույնպես պատահել հանկարժ,
 Որ մեկի դեզը, արդյունքը հընձի,
 Գիշերվա ժամին, հըրով բըռընկած,
 Երկնահաս բոցով աստղերը խանձի:

XVII

Ամպերը դանդաղ ուզտերի նըման՝
 Նոր են ջուր խրմած ձորից բարձրանում.
 Քարոտ բլիկունքից Չաբինդաղ լերան
 Եր է արեք արունդը հանում:

500 Գյուղում աղձուկով իրար են անցնում,
 Կրակեր ծերերին կանայք հավարված,
 Տրդերքը դեպի քարտփն են վազում՝
 Հրբացանների կիսերից բռնած:

XVIII

Եկավ վիթխարի ծերունի մի մարդ,
 Կանգնեց վրրդովված արդերանց միջին,
 Մատը դեպի ձոր մեկնելով հանդարտ
 էսսյես նա պատմեց զոտ տալով լիրխին.
 — էս գիշեր, կեսը կըլնեք գիշերվա,
 Դեռ չէի կըպցրել աչքըս տեղի մեջ.

510 Քունս էլ է կորել, ջանս էլ էն վաղվա,
 Ամեն մի բանից մընացել եմ խեղձ...
 Հա՛, հալալ կեսը կըլնեք գիշերվա,
 Շունը վերկացավ էս կըռան վըրա.
 Հեյ-հեյ՛, կանչեցի, ձեն տրվող շիլավ.
 Շունը գաղաղեց, շունը վեր կալավ...
 Հե՛յ գիշի, ասի ինքըս իմ միջում,
 Ի՛նչ է մընացել առաջվան տըղից.
 Քընում էի վաղ մենս. արխաջում,
 Մի ձեն լրսելիս վեր թըռչում տեղից...

520 էն էի ասում, քընել չէի դեռ.
 Կըլնեք դառը գիշերվան կեսը,
 Երկու մարդկային սև կերպարանքներ
 Շան առջև փախած՝ ցած իջան դեսը...

էս որ լրսեցին, դես ու դեն ցըրված
 Տըղերքը ճեպով ձորը ներս մըտան,
 Ու մըտի տակին, ճամփիցը ծըռված,
 Երկու մարդու թարմ ոտնատեղ գըտան:

XIX

Ամբողջ մի ամիս խումբը գինավառ
 Սարեր ու ձորեր ոտնատակ արվեց՝
 530 Չորան Սարոյին գըտնելու համար,
 Որ սարիցն իջավ, Անաշին փախցրեց:
 Մի ամեկը հետո տըղերքն եկան տուն,
 Գոյիլով նըրա արարքը ճարպիկ.
 — Հալալ է տըղին, ա՛յ իգիթություն,
 Ահա թե ինչպես կըվախցնեն աղջիկ:
 Մենակ Անուշի փախերը—Մոսին
 Մընաց հանդերում. կըզում կերավ նա,
 Ուր որ էլ լինին՝ նըրանց մեասին
 Գըտնի՛ կոտորի, սիրաը հովանա:
 540 Մնաց հանդերում: Եվ ահա մի օր,
 Քաղվոր կանանց մեջ, մըթան հետ, թաքուն,
 Շարքը պատուած, արխուր, գըլխակոր
 Անուշը ձորից եկավ հորանց տուն:

XX

— Աղջի՛, վա՛րդիշաղ, թե հոգիդ սիրեա,
 Մի գարիդ գըցի՛ր, տես ի՞նչ է ասում.
 Աչքըս խավարի, տեսիլը դառնամ ես,—
 Տեսիլք եմ տեսել գիշերս երազում:
 Մի մութ ձորի մեջ, մի նեղ ձորի մեջ,
 Անբախտ Սարոյի ոչխարը կանգնած,
 550 Կեզու էր առել ու խաղ էր կանչում,
 Ու խաղ էր կանչում ձեն ձենի տըված...
 Մի գարիդ գըցի՛ր, թե որդով խընդաս,

էս երազն իսկի ես լավ շեմ փորձել.
Ռդորմած աստված, քու դուռը բանաս,
Քու ստի հողն ենք—դու ես ըստեղծել...
Անբան գառները մութ ձորի միջին
Խաղ էին կանչում ու ձենով լալիս,
Սարոյի նանն էլ նրբանց առաջին
Աղլուխ էր առել ու պար էր գալիս...

560 — Աղջի՛, Մա՛նիշակ, վատ բան ես տեսել:
Պարիս էլ, ահա, էնպես դուքս եկավ.
էս շարն, էս բարին... Սարոն է էս էլ...
Տե՛ս, ահա, Սարոն սև ճամփեն ընկավ...
Աստված խրնայի ջահել-ջիվանին,
Աստված խրնայի իր անբախտ նանին...

XXI

Ու ման է գալի սարերը ընկած
Սարոն փախցրած եղջերվի նրման,
Օբհան առաջին, զընդակն ետևից,
Հանդերը՝ դըժոխք, ընկերը՝ դուշման:

570 Եվ երբ երեկոն հանդարտիկ ու շուռ
Սարերից իջնում, խավարն է պատում,
Նըբա բայաթին ողբում է տըխուր,
Ընկեր սարերին խոսում, գանգատվում:

— Բարձրը սարեր, ա՛յ սարեր,
Ձեն եմ տալի «վա՛յ», սարե՛ր,
Դուք էլ ինձ հետ ձեն տըվեք,
Իմ դարդերի թայ սարե՛ր:

Որս եմ՝ բութես ձեզ արած,
Ձեր ձորերին, ձեզ արած,

589 Կուզեմ կորչեմ անգյուման,
էս աշխարհից բեզարած:

Կորչեմ բեզար դատարկուն,
Քար-սարեսար դատարկուն,
Մեռնեմ պրծնեմ էս օրից,
Բալքի առնեմ դադար-քուն:

Ա՛խ, կըմեռնեմ՝ ամա նա
վա՛յ թե հանկարծ իմանա,
Ես ազատվեմ էս ցավից,
Աչքը լալով նա մընա:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ԵՐԳ

XXII

590 Լալիս է Անուշն երեսին ընկած,
Կանգնած են շուրջը կանայք հարևան,
Ու խոսք չեն զըտնում ասեն անարգված,
Տարած, ետ բերած, անբախտ աղջրկան:
Աստված խրնայեց՝ կոպիտ ախպերը
Հեռու հանդերից դեռ տուն չէր դարձել,
Իսկ խոժոռաղեմ ալևոր հերը
Սկսավ փրրփրրած թըբել, անիծել:
— Դո՛ւրս զընա, կորի՛, ա՛յ լիրբ, անըզգա՛մ,
Սև ու սուղ լինի թագ ու պըսակըդ:

600 Կորի՛, շերևաս աչքիս մյուս անգամ,
Գետինը մըտնի երկար հասակըդ:
Տեսա՛ր, որ նըբան ատում է Մոսին,
Ձեն ուզում, տեսար, երբան հերն ու մերդ:
Դու քա՛նի գըլուխ ունիս քո սաին,
Որ վեր ես կենում փախչում նըբա հետ:
Խըռնված գյուղացիք կըտուրից իջան՝
Մեզմելու կոպիտ բարկությունը հոք,
Հայտնըվեց նույնպես գյուղի քահանան,
Մի պատկառելի հըսկա ալևոր:

610 — Դո՛ւրս զընացեք, դո՛ւրս, գոչեց տերտերը,

Անուշը թողեք ուղիղն ինձ ասի,
 Թողեք նա հայանի իր միաբն ու սերը,
 Նբրանից հետո բանը կրպարգի:
 Մի՛ լար, իմ աղջիկ, ինձ խոստովանի՛ր,
 Սիրում ես նրան, բու կամբո՞ւմ փախար...
 Եթե սխում ես՝ էլ դարդ մի՛ անիր,
 Պիտի սրտակիմ ես ձեզ անույատճառ...
 — Ի՛նչ են հառաչում... էն ո՞վ էր, մի տե՛ս,
 Որ դուրսը հանկարծ աղմուկեց էսպես...
620 Ո՞վ է ըսպանել... Մոսի՛ն... ո՞ւմ... ո՞ւր...
 — Անո՞ւշ, հե՛յ Անո՞ւշ... ջուր հասցրե՛ք, ջո՛ւր...

XXIII

Ինչպես մի հեղեղ վեր կենար հանկարծ,
 Երկրնքի մրթնած ամպերից իջներ,
 Ինչպես փոթորիկ սաստիկ սրբնթաց,
 Գյուլից սրլացան մի խումբ կըտրիճներ:
 Ցավից տաքացած էլ բան չեն հարցնում,
 Թըռչում են, ասես աշից հալածված,
 Ու նըրանց առջև ահսելի բացվում,
 Թըշշում է ձորը արյունով լըցված:
630 Գյուղը գատարկվեց մի ակնթարթում,
 Քարաշի գրվիսին կանգնած անհամբեր,
 Լո՛ւտ, սրբոտարբոսի ականջ են գրնում,
 Նայում են ներքի... ձեն չի գալիս դեռ.
 Դեբեղն է մենակ անդրնդում՝ հուզված՝
 Խըլածայն ողբով սողում դեպի ցած:

XXIV

Ու մարդասպանը դուրս եկավ ձորից,
 Գեմքը այլայլված, քայլվածքը մոլոր.
 Սարսափ է կաթում արնոտ աչքերից,
 Եվ կերպարանքը փոխված է բոլոր:

640 Առանց նայելու մարդկանց Երեսին,
 Առանց խոսելու, սեակնած, դաժան,
 Մտանցով սրահին, կախ տըվավ սընին
 Սև հըրացանը՝ սև օձի նըման:
 Պասանձվեց նույնպես ամբոխը մեխված,
 Ոչ որ ծըպըտալ չի համարձակվում,
 Մենակ մի հողի անդուսպ կատաղած՝
 Հսրա՛յ է կանչում, Երեսը պոկում:
 Մետած չորանի պատով նանն է նա՝
 Ցովից խեղագուր բատաչում, լալիս:
650 Ցաղարա՛ լու ծընող, վաղում է աճա,
 Զարիքն է տըխար գոտոյը գալիս:

XXV

Սըգավոր կանաչը նըրա ետևից
 Հսրա՛յ կանչելով ձորը վազեցին,
 Իրենց կորցրածն էլ հիշելով նորից՝
 Իրանի շարքը կարգով շարվեցին:
 Եղիվին վաղը սրբոտարբոսի սղբով
 Լաց ու կոծ արին ձեն ձենի տըլում:
 Տըղերին էլ մրթին, լուռ ու ղըլխակոր,
 Մընացին մտոնի սարերին նըստած:
660 Ողբացին անշունչ սխալի վըրա՝
 Անանք մընացած ոչխորի մասին,
 Անսիրտ անեծրով հիշեցին նըրա
 Անճար մընացած խեղճ յարի մասին.
 Եվ նըրա մասին, որ քնկերները
 Հա՛նդը գընալիս Սարո կըկանչեն,
 Որ սարից փախած սոված շքները
 Կըտերը պիտի ոռնան, կըլանչեն:
 Մանըր շոմբախը, գըլուխը մեխած,
 Թճորքում գըրած պիտի մըրոտի,
670 Երկար խանչալը, պատիցը կախած,
 Պատենում մընա ու ժանգը պատի...
 Որ հով սարերի սովորած նանը

էլ սար շի դնալ առանց Սարոյի:
 Սև ջորեր հագած կընըստի տանը,
 Անցած օրերը միտը կըբերի:
 Եվ ամեն մի խոսք, մի հիշողութիւն
 Կըստատում էին սիրտը ծեր նանի,
 Եվ աղաչում էր նա մեռած որդուն՝
 Մի անգամ խոսի, աչքը բաց անի:

680 — Ընչի՞ շես խոսում, ընչի՞ շես նայում,
 Իմ օր ու արև, կյանք ու ջան՝ որդի,
 Դու իմ գերեզմանն ընչի՞ ես խըլում,
 Քըշնամի՞ որդի, դավաճան՝ որդի...

Բայց չէին բացվում աչքերը փակված,
 Շուրթերը սառել, շորացել էին.
 Նըրանց արանքից ատամները բաց՝
 Սիպտակ շարքերով երևում էին:
 Ու նա կատաղած՝ հանդուգն անեծքով
 Ծառս եղավ դուշման երկընքի դիմաց,

690 Եվ հայհոյում էր, և կուրծքը ծեծում,
 Եվ լալիս էին ձեն ձենի տըված...
 — Կարմիր արևից ընկած, Սարո ջա՛ն,
 Կանանչ տերևից ընկած, Սարո ջա՛ն...
 Արևս հանգավ, Սարո ջա՛ն,
 Գիշերս ընկավ, Սարո ջա՛ն...

Գիշերը իջավ, թանձրացավ մութը,
 Եվ նըվաղեցին ձեները տըրտում,
 Հոգնեցի՛ն, հանգա՛ն... Մերուկ Դեբեզը
 Սըգում էր մենակ խաւար անդընդում:

700 Սըզվոր գետը՝
 Ծեր Դերեզը,
 Միրտը քըրքրած,
 Զուրը փըրփրած,
 Քարոտ ափին,
 Լեռ քարափին,
 Գեռ ծեծում է,
 Հեծեծում է...

Եվ մի քանի ընկեր-տըղերք
 Զորում, գետի եզերքին,

710 Փոս փորեցին ու սըրտարեկ
 Հողին տըվին հովվի դին:
 Ծառ ու ծաղիկ՝ սըվսըվալով
 Բույր խընկեցին դուրեկան,
 Ծեր Դե-բեզն էլ ահեղ ձենով
 Ծրգեց վըսեմ շարական:
 Ու տըղերքը տըխտըր ու լուռ
 Վերադարձան գեպի տուն,
 Զորում թողած մի սև բըլուր,
 Մի գերեզման անանուն:

ՎԵՏԵՐՈՐԻ ԵՐԳ

XXVII

720 Գարունը եկավ, հավքերը եկան,
 Սարեր ու ձորեր ծաղիկներ հագան.
 Մի աղջիկ եկավ, մի մենակ քաղվոք,
 Գետի եզերքին շըրջում է մոլոր,
 Շըրջում է մոլոր, խընդում ու լալիս,
 Երգեր է ասում ու ման է դալիս:

— Միրուն աղջի՛կ, ի՛նչ ես լալիս
 էդպես մենակ ու մոլոր,
 Ի՛նչ ես լալիս ու ման գալիս
 էս ձորերում ամեն օր:

730 Թե լալիս ես՝ վարդ ես ուզում՝
 Մայիս կըգա, մի քիչ կաց,
 Թե լալիս ես՝ յարգ ես ուզում,
 Ա՛խ, նա գընա՛ց, նա գընա՛ց...
 Արատավելով, լալով էդպես

Ետ շեռ գարձնի էլ գերիդ,
Ինչո՞ւ իբրև ճանգջընում ես
Ջահել կրթական աշրերիդ
Նըրա անշտիտ շիրմի վերս
Պաղ ջուր անտ աղբյուրի,
740 Դու էլ գրնա նոր սեբ արու,
էսպես է կարգն աշխարհի

— Շնորհակալ եմ, անցվոր ախպե՛ր,
Ասաված արձիք քու յարին.
Ճամփիդ վերջում կանգնած է դեռ
Անուշ ձիճաղն աշրերին...
Ուրախ սրբաով դուք ձեր սերը
Վաշխեցեք անձնատմ,
Ինձ արցունք է տրվել տերը,
Ես պիտի լամ, պիտի լամ...

750 Ու ման է գալիս,
Երգում ու լալիս:
Երգերը անկապ, երգերը արխուր,
Արցունքի նման հոսում են իզուր.
Բայց լալիս է նա ու երգեր ասում,
Ու միշտ էն անմիտ տրտունջն է խոսում,
Թե ինչպես հանկարծ աշխարքը փոխվեց,
Ինչպես գատարկվեց կյանքում ամեն բան,
Սարերը մնացին որք ու անշորան,
Թե ինչպես հանկարծ նա գընաց հեռու,

760 էլ չի՞ գառնալու, էլ չի՞ գառնալու...
— Ե՛տ դառ, ե՛տ, իգի՛թ,
Ետ դառ, անիրա՛վ,
Կարոտած յարիդ
Աչքը շուր դառավ:
Ոչխարդ էն սարով
Շուռ տուր, տո՛ւն արի,
Փախի՛ր գիշերով
Ու թաքուն արի...

Ա՛խ, էն կանանշ սարի լանջին
770 Ո՞վ է քրնած էն տըղեն,
Վըրեն քաշած սև յափընջին,
Կուռը հանած էն տըղեն...
Ջա՛ն, իմ յարն է, ջանի՛ն մեռնեմ,
Մաղկի հոսով նա հարբել,
Թարի լանջին, հովի միջին
Մուշ-մո՛ւշ, անուշ մըրափել:

Վե՛ր կաց, վե՛ր, իգի՛թ,
Վե՛ր կաց, անիրա՛վ,
Ոչխարըդ բեր կիթ,
780 Ժրը ճաշ դառավ...
Արի՛, ջա՛ն, արի՛,
Քու գալուն մեռնեմ,
Թուխ շորան, արի՛,
Կարոտըս առնեմ...

Տեսե՛ք, տեսե՛ք, դափ ու զուռնով
Ի՞նչ հարսնիք է դուրս գալի,
Մարդիկ ուրախ, թոն ու ձյունով
90 Զի են խաղում, շափ տալի...
Աղջի՛, աղջի՛, մըտիկ արեք,
790 էս ի՞նչ տեսիլք էս տեսա.
Ք՞վ էր տեսել էսպես հարսնիք...
Ք՞չ հարս ունեն, ո՛չ փեսա...

Բերում են հրբեն,
Ամա՛ն, մեր տան դեմ...
Վե՛ր դըրեք, վըրեն
Հյուսերըս քանդեմ...
Ես է՛լ եմ գալիս,
էդ ո՛ւր եք տանում...
Ինձ էլ թաղեցեք
800 Իր գերեզմանում...

Ա՛խ, չէ՛, ամա՛ն, ասում են դա
Ծի գիտե՛լ է լո՛ւս, հոտած,
Արշունք շոք դեմքի վրա-
Աչքերն անթո՛ւրթ, սիպտակած:
Նա սիրուն էր, անուշահոտ,
Աչքերը լի ծիծաղով,
Նա գալիս էր ցողոտ, շաղոտ,
Հանաքներով ու խաղով...

310 Արի՛, ջա՛ն իգիթ,
Արի՛, անիրա՛վ,
Կարոտած յարիդ
Աչքը ջուր դառա՛վ:
Էլ մի՛ ուզացնի,
Ես ջատ եմ կացել,
Էլ մի՛ լացացնի,
Ես ջատ եմ լացել...
Տե՛ս, կրխո՞վե՛մ,
Լաց կրլե՛մ ես է՛լ...
Չեմ խոսիլ քեզ Տե՛տ...
320 Չեմ սիրիլ քեզ է՛լ ..

XXVIII

Անլըռելի վրշվըշում է
Գըզտոր ջուրը Գեբեղի,
Նըբա օփի՛ն կանաչում է
Մենե՛կ շիրմն իգիթի:
Նըբա շուրջը հե՛զ սիրունհին
Թընգացնում է ողբ ու լաց,
Ձե՛ն է տալիս իր Սարոյին
Ու պըսքտովում մոլորված:
Ու հոտում է գեղեր-ցերեկ
330 Արցունքն անբախտ աղջըկա,
Բայց իր սիրած տղան երբեք

Չըկա՛, չըկա՛ ու չըկա...
Վըշվըշում է գետը—վո՛ւշ, վո՛ւշ,
Ու հորձանք է տալիս հորդ,
Ու կանչում է՝ «Արի՛, Անո՛ւշ,
Արի՛, տանեմ յարիդ մոտ...»

— Անո՛ւշ, ա՛յ աղջի՛, Անո՛ւշ, տո՛ւն արի...
Կանչում է մերը վերևից, կանչո՛ւմ.
Լո՛ւտ են ձորերը, լո՛ւտ են անուշի,
340 Գուշման Գեբեղն է մենակ մըռընչում:
Վուշ-վո՛ւշ, Անո՛ւշ, վուշ-վո՛ւշ, քուրի՛կ,
Վո՛ւշ քու սերին, քու յարին,
Վուշ-վո՛ւշ, Սարո՛, վուշ-վո՛ւշ, իգի՛թ,
Վո՛ւշ քու սիրած սարերին...

XXIX

Համբարձման գիշեր, էն դյութիչ գիշեր,
Կա հըրաշալի, երջանիկ վայրկյան.
Բացվում են ոսկի երկընքի դրոներ,
Ներքև պապանձում, լըռում ամեն բան,
Ու աստվածային անհաս խորհըրդով
350 Լըցվում բովանդակ նըբա սուրբ գըթով:
Էն վե՛հ վայրկենին շըքնաղ գիշերի՛,
Երկընքի անհո՛ւն, հեռու խորքերից,
Անմուրաղ մեռած սիրահարների
Աստղերը թըռած իրար են գալիս,
Գալի՛ս՝ կարոտով մի հեղ համբուրվում
Աչխարհից հեռո՛ւ, լազուր կամարում:

Գ Ե Պ Ի Ա Ն Հ Ո Ւ Ն Ը

1894—1903

I

Հընչում էր փրփրփրուն վըտակն արծաթի,
 Արևը խաղում պայծառ կապույտում...
 Առանց հոգսերի ու ատանց վըշտի
 Խաղում էինք մենք էն երազ հովտում,
 Աւ թընդում էր հեշտ ծիծաղն ինձ ծաղրող.
 — Չե՛ս կարող, չէ՛, չե՛ս կարող...

Չէի կարենում բըռնել ես նըրան:
 Ճերմակին տալով՝ ծառերի ետև
 Պաժկըվում էր նա աչքես անդուման,
 10 Կըրկին հայտնըվում ճապուկ ու թեթև,
 Աւ թընդում էր միշտ ծիծաղը ծաղրող.
 — Չե՛ս կարող, չէ՛, չե՛ս կարող...

Մին էլ ես ճարպիկ մի շարժում արի,
 Բըռնեցի նըրան: Հանկարծ նա ճըշաց,
 Ձեռքումըս դառավ ճերմակ աղավնի,
 Աւ թևին արավ, ու թըռա՛վ, գընա՛ց.
 Գընա՛ց ճախրելով էն երազ հովտում,
 Սուզվեց, չըթացավ պայծառ կապույտում...

II

Վեր թըռա քընից, դուրսը նայեցի.
 20 Արևը ուրախ զարկել էր սարին,

Բընությունն անհոգ, Թաքն ու նազելի
Զուգվում էր, ժրպտում ջանուկ արևինս
Գիշերն անցել էր. բայց իր ետևից
Մըռայլ էր թողել զնո ցամ՝ հովիտումս
էդպէս սակաւին անքած երազից
Խաւար մի բան կար նըրսած իմ սըրտումս
Թեկուզ երազին շես էլ հաւատում,

30 Թե՛ մի մահագույժ սև բոթ է գալու...

Հասմիկն երազում աղավնի դառավ,
Մղավնի դառավ՝ իմ ձեռքից թրուով...
Լոկ երա՞զ էր այս: Բայց երազն ի՞նչ է:
Երազ, թե իրոք—այդ միթե մի՞նչ չէ,
Երազն էլ երբ որ կարող է կանչել,
Կարող է հուզել: Խրնդացնել, տանջել...
Հասմիկն ապրում էր—Հասմիկը մեռավ...

Երազը եկավ—երազը թրուով...
Կյանքը երազ է, երազն էլ մի կյանք,

40 Երկունն էլ անցվոր, երկունն էլ պատրանքս
Եվ թե հաստատուն մի բան կա անմահ,
Մրդյոք իմաստուն հոգին չի՞ միայն նա,
Որ թե հարթըմնի և թե երազում
Մաքրում է, տեսնում, ըզգում ու հուզվում...

Ու... գիր է գալիս ահա իմ տանից,
Թե՛ կինըս հիվանդ—բապատում է ինձ...

II

Տո՛ւն, տո՛ւն, դեպի տուն
Թըռչում եմ արթուն,
Ինչպես երազում:
Շուրջըս ամեն բան
Ըշտապ, ինձ նըման,
Մնցնում է, վազում:

50

114

Շըշմած գըլխիս մեջ
Գալիս են անվերջ
Ու ճընշում իրար
Զանազան դեպքեր,
Հուշեր ու մըտքեր,
Պայծառ ու խավար...

60

Տեսնում եմ նըրան՝
Կանգնած է գարնան
Շողերի միջին,
Ու ժրպտում է ինձ
Իր սրտանձանից՝
Սողիկը լանջնն...

Տեսնում եմ մեռած,
Մաղկով զարգարած,
Դըրած դագաղում.
Տըխրալի մի օր,
Արտասուք, սըզվոր,
Սևեր ու թաղում...

70

Տո՛ւն, տո՛ւն, դեպի տուն.
Ու մյուս իրիկուն
Մեր տան դեմ ելա:
Մի սև-սև զանգված՝
Կուտակված, կանգնած
Մեր դըռանն ահա...

Պըտույտ է գալիս
Աշխարքը գըլխիս,
Երկինքը մըթնում...
Ողջ կանգնած են լուս,
Ու ներսից տըխուր
Զայներ են թընդում...

80

IV

«Հասմի՛կ ջա՛ն, եկա՛վ... դե վեր կա՛ց... վեր կա՛ց...»
Գուրս հոսեց դեմըս աըրտում ու հոգնած

115

Նըրա մոր ողբը... խոնկի ծրխի տակ
 Աչքովըս ընկավ դագաղը ճերմակ,
 Աւ շարջրս մըթնեց: Տեղըս կորցրի...
 Մարդից, արևից, աշխարհից հեռի,
 Մի անտակ ձորում, սև՝ ու խոր ջրում
 90 Տարվում էի ես, խեղդվում, շարշարվում.
 Բարձր էին ափերն, ողորկ ու դրժար,
 Մի թուփ չըկար գեթ՝ բռնելու համար,
 Զրկար կենդանի ձե՛ն, ըստվե՛ր, նըշա՛ն,
 Ար կարենայի կանչել օգնութ՛յան...

Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, զըվարթ բըրբիշով
 Մի ծիծաղ անցավ փողոցի միջով:
 Ես ուշքի եկա, աչքըս բաց արի,
 Տեսա աշխարհը ու լույսն արևի,
 Տեսա՝ նըստոտած մարդիկ շըշընջում,
 100 Անտարբեր թեքված՝ իրար ականջում
 Խոսում են ուրիշ բաների վըրա,
 Աւ ոմանք ժըպտո՛ւմ, ժըպտում աշկարա...
 Իսկ կողքիս նըստած ալևոր մի մարդ
 Խրատում էր ինձ միալար, հանդարտ.
 — Մի՛ լար, սիրելի՛ս, երեխա չես դու,
 Ինչքան էլ որ լաս—իզուր ես լալու.
 Քո ձենը երբեք էլ չի լըսիլ նա,
 Այ կըհասկանա, ոչ էլ ետ կըգա:
 Էսպես կամեցավ աստված, երևի,
 110 Ար նըրա օրը շուտով խավարի...
 Մենք հողեղեններ՝ անճար ու չընչին,
 Ի՛նչ ենք աստուծո կամքի առաջին...
 Բաց է էս ճամփեն ամենքիս համար.
 Մեր, երիտասարդ, մեղավոր, արդար,—
 Աճե՛նք, ամենքը, էստեղ ինչ որ կան,
 Էսօր թե էգուց ամենքը կերթան.

Ավ որ կըմընա,
 Բող նա պարծենա:

ՎՂ

Ես լըսում էի... Ու հանկարծ ես էլ
 120 Աւղեցի հաշտվել հըզոր մահի հետ.
 Յնճար, ալամա սկսա մըտածել,
 Բե մահը լավ է, միայն մենք՝ տգետ,
 Մենք խեղճ, կարճամիտ, ու չենք հասկանում՝
 Ինչպես է գալիս և ուր է տանում,
 Բե՛ն՝ կյանք, և՛ մահ—անցավոր, ունայն
 Մի մեծ հավերժի ձեներն են միայն,
 Ինչպես որ ահա «երեկն» ու «էսօր»:
 Էսօրն ինչ է որ,— մի երեկ է նոր,
 Էսօրն էլ կանցնի, երեկ կըդառնա,
 130 Եվ սակայն կրրկին միևնույն է նա:
 Եվ էսպես անվերջ էսօր ու երեկ
 Փոփոխվում են միայն, միշտ մընում է մեկ—
 Մեկ մեծ ժամանակ: Էսպես էլ հողին
 Փոփոխում է միայն կեղևն արտաքին—
 Ծարմինն՝ էսօրվան օրին նըմանակ,
 Իսկ ինքը անվերջ, ինչպես ժամանակ:
 Կամ ևս սիրուն,— հոսանուտ մի գետ,
 Ար հաղար ալիք ու ծրփանք ունի.
 Գալիս են ալիք, անցնում են անհետ,
 140 Անցնում են դեպի անդունդն օվկիանի,
 Ար ամեն ալիք, ուր ամեն մի կաթ
 Ապրում է դարձյալ անվերջ, անընդհատ...
 Էսպես փոխվելով հոսում է, գընում,
 Գընո՛ւմ անհունի անճառ սահմանում,
 Գեպի գերազանց վիճակն երջանիկ,
 Աին երջանկության, սիրո հայրենիք,
 Ար չըկան մարդիկ և ոչ ըզզացում,
 Ար ողջին մի մեծ կյանք է միացնում...
 Եվ ի՛նչ է սիրո իմաստը վերին;

150 Ի՛նչ երջանկության խորհուրդը խորին,—
Հավիճե՛լ, միանա՛լ,
Իրեն մոռանալ...

Եվ անշուշտ մի օր, հանդերձյալ կյանքում,
Երկրում թե աշուր, վերև՝ երկընթում,
էն անհայտ ճամփով, որով նա գրնաց,
Ես էլ կըթըռչեմ՝ աշխարհը թողած,
Աւ կըզգամ նրբան, կապրեմ նրբա հետ
Մի ուրիշ անվե՛րջ կյանքով երկնավետ...

VII

Բայց ես միշտ թարուն մի հույս ունեի,
160 Թե կարող էր նա լինել... կենդանի...
Մի աեղ մի անգամ էրպես է եղել.
Տարել են մեկին, ուզել են թաղել,
Շիրմի փոսի մեջ դարթնել է հանկարծ,
Կարող էր և մեղ լինել պատահած...

VIII

— Ո՛չ, ո՛չ, նա գրնաց, էլ ետ չի գալու,
Եվ էդպես դու միշտ մեղք ես մընալուս
Թեկուզ և հագնես երկաթի տրեխ,
Փռնտրես՝ կանչելով աշխարհ բովանդակ.
էլ չես հանգիպիլ նրբան ոչ մի տեղ,
170 Աչ մի աշխարհում, ոչ մի ժամանակ...
էն պաղ դիակն էլ, որ տեսնում ես դեռ,
էն էլ հողի տակ կըծածկեն հիմա,
Կըզա՛ն, կըզնա՛ն տարիքն անտարբեր,
Աւ նա կըփրտի, նա հող կըդառնա.
Անունն էլ ապրող աշխարհի համար
Գառարկ մի հնչյուն, անխորհուրդ մի բառ...
էն էլ կըկորչի, ինչպես որ չըկա

Անունն ու հետքը էն հին աղբյուր,
Որ ձեզնից առաջ հաղար տարիներ
180 Նույնպես սիրահար ու ժրպիտ ուներ
Եվ ի՛նչ է մարդը, և ի՛նչ իրեն կյանք.—
Եղծական ձևեր, ձայներ, շարժումներ:
Հավերժականը շունի կերպարանը,
Նա լուռ է, անշարժ, հաստատ, աներեր...
Անողոր մի ձևն էսպես ինձ կհանում,
Տանշում էր հոգիս, խորտակում, ճընշում:
Ժիզ էի անում նրբ ու շրտեցնել,
Միտքս էլ մեռն ցոլեի, ճեռոտնել
Աւ գրանել մի ձևն, մի հընչյուն, մի բառ,
190 Որ կյանքի, հույսի նըշույլ ունենար...
Ուղեցի «աստված» մին աղաղակել,
Բայց չէ՞ որ նա էր էն մահն ուղարկել:

IX

Մի անհուն ցավի մըրմուռի նըման
Մավալվում էին զանգերը թաղման,
Աւ ժամի ժըխտա կամարների տակ
Կանգնած էր արդեն արխուր պատարագ,
Տըխուր պատարագ, արխուր մեղեդիք,
Տըխուր աղոթքներ ու տըխուր մարգիկ,
Մեջտեղը ճերմակ դադաղը նրբա
200 Գըրած սեասքող սեղանի վըրա,
Աւ նա դազաղում, ասես թե քընած,
Հարսնական ճերմակ շորով պճնըված,
Անփո՛ւյթ, անզգա՛ւ կյանքին ու մահվան,
Իր դադաղն ածած վարդերի նըման...
էստեղ՝ բռնըված մի նոր տագնապով՝
Ուղեցի գըտնեմ մըտքի մի թափով,
Թե ի՛նչ էր արդյոք, էն ի՛նչ էր լինում,
Ի՛նչ էր պատահել, նա ո՛ւր էր գընում...
Եվ խեղույն, ասես, դիպա մի քարի:

210 Մըտքերըս հատան: Առանց մըտքերի
Կանգնած էի ես խորտակված ու պաղ:
Լուռ էր: Հոգևոր երգերը մենակ
Մովալվում էին վրսեմ ու խաղաղ:
Ես լըսում էի, լըսո՞ւմ շարունակ:

«Այս անցավոր երկրի վըրա
Լըջան օրերն պանդըխտության.
Թրկնասըլաց գընում է նա,
Հապած մարմին անապական,
Մնմահացած մահկանացուն՝

220 Միանալու իր աստըծուն:

Քյնտե՛ղ, Վերին Ծրուսաղեմ,
Օթևանում հըրեշտակաց,
Պը որ Ծնովք ու Եղիաս,
Քաղվնակերպ կան ծերացած,
Քյն աշխարհո՞ւմ անտըխրական
Մըղարքն ապրում են հավիտյան:

Յոթնաստեղյան լույս խորանում,
Պը ցավ չըկա, ոչ հեծություն,
Ընտրյալ հոգիքն ուրախանում,
230 Խայտում են միշտ անվե՛րջ, անհո՞ւն
Բերկրանքներով հաթազըվարճ,
Մատժ գըվարթ աչքի առաջ:

Այնտեղ նըրանք, միշտ բախտավոր,
Նայում են Հոր լույս երեսին,
Նըրա առջև պաղատավոր
Նըրանց համար, որ թողեցին.
Ու իջնում են, մըխիթարում
Մեղ աըրտմալի այս աշխարհում...»

Բովված, կախարդված, տարված էն երգին,

240 Վերացավ, թըռավ իմ վշտսս հոգին

Դեպի երջանիկ մի ուրիշ աշխարհ,
Մնհայտ ու հեռու, անծանոթ, օտա՛ր...
Եվ էն աշխարհը հըրաշալի՛ էր.
Ո՛չ սուգ կար էնտեղ, ո՛չ վայելք, ո՛չ սեք,
Ոչ կարելի էր կորցընել մի բան
Թվ ոչ ոնենալ քաղց ագահության.
Ինչպես գերեզման և ունայնություն՝
Լուռ էր ու դատարկ, անփառք ու անհուն.
Ինչպիս հայացքը մեռելի աչքի՝
250 Մի միտք ուներ միշտ առանց հուզմունքի,
Հողեղեն մարդուն անհայտ խորհըրդով
Հավիտյան սառած, խաղա՛ղ, անվըրդով...
Ու անշարժ կանգնած, դալուկ ու լուիկ,
Ըստվերեն՞ր էին, անմարմին մարդի՞կ,
Տըժգույն, անարև, աղոտ լուսի մեջ
Մըղթում էին անձայն ու անվերջ,
Մըղթքն էլ սակայն ոչինչ չէր խընդրում.
Ո՛չ ազատություն, ո՛չ մահ, ո՛չ խընդում...

X

Հանկարծ լըռությունն ինձ ուշքի բերավ,
260 Աչքիս առջևից հըրաշքը թըռավ:
Պատարագն արդեն վերջացրել էին:
Գագազը շարժվեց, թընդաց ահագին
Մասունիչ երգը մահվան սարսափի,
էն լացն ու կոծը, օրհնեղը մահի,
Պրով մեռելին հրաժեշտ են տալիս
Դեպի գերեզման ճամփու գընելիս,
Ծրք ծառս է լինում վիշտը մայրակառ
Դեպ գահն արարչի—ղըրկողը մահվան,
Արձակում ցասկոտ իր ճիչը ետին
270 Ու թույլ, հուսահատ ընկնում է գետին:

Դուրս եկանք դուրս նայեցի վերև
 Վերևն, ինչպես միշտ, փայլում էր արև.
 Բոլորն աշխարհում կարգին ու հանդարտ,
 Ու ինչպես երեկ՝ էնպես ամեն մարդ...
 Բայց երկինքն էնքան պայծառ էր այնօր,
 Եվ պայտառութունն էնքան էր արրտում,
 Տրտմութունն էնքան խոր, հանդիսավոր,
 Որ թրվում էր ինձ, ինչ ջինջ կապույտում՝
 Վերջին հրրածնա տալով աշխարհին՝
380 Ճախրում էր նրրա հեռացող հողին...
 Ու մըտքովս անցավ հանկարծ ակամա,
 Թե արդյոք նրրա աչքերը անմահ
 Նայո՞ւմ են ներքև, տեսնո՞ւմ են ինձ էլ,
 Թե ո՞նց եմ բաժին տակին կորացել...
 Եվ կամ ո՞րն է նա. էն շո՞ղն է պայծառ,
 Որ զբվարթ խաղով, աշխույժ ու կայտառ
 Կորչում է, մթանում թուխպ ամսի ետև,
 Ազատ, երկնաչու էն ամպն է թեթև,
 Թե՞ էն աղավինն, որ հիմա թրոավ,
390 Անփույթ ճախրելով՝ ջինջ օդում կորավ...

XII

Հանդո՞ւղրն մտքեր, ո՞ր էր սրլանում՝
 Ի՞նչ էր որոնում էն մաթ սահմանում:
 Ահա մեր կյանքի սահմանը վերջին,
 էս սև ու տըխուր թումբերը շրնչին...
 Լո՞ւտ գերեզմաններ. քանի՞ սրգավոր
 Ձեր եզերքներին կանգնել են մի օր,
 էս դատարկ կյանքին, անհաստատ բախտին
 Անեծքներ տալով բեկվել, հեռացել,
 Երբ որ սիրածի դադողը մըլլին
399 Վիճ են իջեցրել ու գեմքը ծածկել...

Եվ որբա՞ն բղձեր, սրտեր ու դգացմունք
 Քաղված են, մարած ձեր լուռ փոսերում.
 Ահա և՛ մի նոր բարձրացրած սև թումբ,
 Դեռ թաց է հողը, դեռ խունկ է բուրում,
 Իսկ մենք ուզում ենք ուրիշին թաղել,
 Որ ապրում էր դեռ երկու օր առաջ...
 Եվ անշուշտ մի օր սրբա շերիմն էլ
 Կրճածե՞ն նայնպես մամուռ կանաչ,
 Կանի համարտը բարեն ու հողին.
310 Ինչպես սրբաշու մեծ պղնձ զվն
 Ներքանից ձեռք դե՛ կե՛ ի՞նչացի՞ր.
 Թե ո՞վ է թաղված բո ստի տակին,
 Ի՞նչ ցեղից էր նա, ի՞նչ ձեռքեր ուներ,
 Անահ հերո՞ւ էր, դեղանի մի կի՞ն,
 Անհոգ մի ջահե՞լ, անկըշտում ազա՞հ,
 Աղբա՞տ, թե հարո՞ւատ.— ձե՞ն, նըշան չըկա...

XIII

Եվ... իջնում էր նա ընդմեջտ իմ աչքից,
 Կյանքից, արևից, ես լուռ աշխարհից...
 Կորացա, վերջին համբույրս արվի,
320 Ու էն համբույրով դազաղում զրբի
 Խրնզում, սեր, բղձեր, ամե՞ն, ամեն բան...
 Ինձ ետ քաշեցին, մի կոշմր տարան:
 Իսկույն հեանեց խուլ զբրզրուցը,
 Քարով ու հողով լըցրին էն փոսը,
 Դազաղն էլ, ինքն էլ ծածկվեցին հանկարծ,
 Ասես ինքնավ աշխարհ չէք եկած,
 Եվ այսուհետև երբե՞ք, հավիտյան
 էլ չէր տեսնելու արե՞ր նըբան...
 Հուղարկներն այնժամ մոտ եկան մի-մի.
330 — է՞հ, աստված նրրա հագուն ողորմի.
 Մի օր էլ մենք ենք էսպես գրնալու,
 Կյանքն էլ է դատարկ, մարդն էլ է դատարկ,

Ք՛վ է աշխարհիս վըրա մընայու.

Անցավոր են ողջ— բախտ, վայելք ու փառք...

Առաջին՝ հանգիստ հոգոց հանելով,

Աւ դարձյալ հանգիստ զրրույց անելով

Գնացին իրենց տըները անհոգ:

Շուրջըս նայեցի, չէր լալիս ոչ ոք.

Թրկինքն էլ էնպես պայծա՛ռ ու հանդարտ...

340 Եվ ինչպես երեկ, էնպես ամեն մարդ...

XIV

Եկավ գիշերը: Իմ հոգնած հոգուն

Իջավ տանջալի մի խաղաղություն:

Վայր ընկա, ինչպես ուժաթափ մի բան,

Ոք դարձաւ է միայն կարոտ հանգրստյան,

Բայց ճըգնում է դեռ, աշխատում ունայն,

Ազում է հիշել, թե ի՛նչ բան էր այն.

Մի խառըն երա՛զ էր, մի աշխա՛րք ուրիշ,

Գինու մի քե՛ֆ էր, ծաղը՛ր, թե՛ պատիժ...

Մըրափը սակայն ծանրը ու դանդաղ

350 Չքեց ինձ վըրա՛ սև թևերը կախ,

Միտքըս իր թելը կըտրեց ու թըռավ,

Անհուն, խավարչտին քառսում կորավ.

Մահ, մեռել, շիրիմ— թեթև հեռացան,

Ու հեռանալով՝ փոխվեցին, դարձան

Ամպեր, ըստվերներ, կետեր երեւուն,

Դողացին, հանգան, ու մըթնեց հեռուն...

Կարճատև մի քուն եկավ ինձ վըրա,

Եվ ես մյուս անգամ երազում տեսա.

XV

Հընչում էր փըրփրուն վըտակն արծաթի,

360 Արեը խաղում պայծառ կապույտում.

Առանց կորուստի ու առանց վըշտի
Կանգնած էի ես էն երազ հովառում:

Շուրջըս շուշաններ, անվե՛րջ շուշաններ,
Լիքն էր անտառը անուշ բուրմունքով,
Եվ եղեմական ներդաշնակ ձայներ
Փառք էին տալի թովչական երգով.

«Փա՛ռք անպատում մըխիթարչին,

Փա՛ռք խորհուրդին անմահության.

Նա է կըրում հույսը վերջին

370 Ու շողն անշեջ, արարչական.

Փա՛ռք խորհուրդին անմահության:

Նա գընում է բարձր ու անվերջ
Դեպի անհունն ու հավիտյան,
Վիշտը հանգչում է նըրա մեջ,
Ապրում սերը անապական.
Փա՛ռք խորհուրդին անմահության...»

Ու լսում եմ ես էն խաղաղ օդում
Քընքույշ ու զըվարթ ձայնը սիրելի,
Անհայտ ու անտես կանչում է նա ինձ,
380 Կանչում գերազանց մի ուրիշ կյանքի.

«Աբի՛ ինձ հետ, իմ թըշվա՛ռ,
Ծռ քեզ տանեմ մի աշխարհ,
Ուր չըկա մահ, անջատում,
Ու սերն անվե՛րջ, անհատն՛ւմ...»

Աբի՛, թըռի՛ր, գընա՛նք ինձ հետ,
Անցա՛վ, անհո՛գ, անհո՛ւշ, անհե՛տ...»

ՊՈՇՏՆՆՈՒՄ ՈՒՍՈՒՍԱՆ

1900—1901

Երստած եմ մի օր ու միտք եմ անում.
 Միտք եմ անում, մի՞տք, ու շեմ կարեկնում
 Մի հրնար գրտնեմ՝ ցավերըս հոգամ...
 Վեր կենամ, ասի, մեկի մոտ գրնամ,
 Կըրկին պարտք անեմ, գրուխը քարը,
 Մինչև որ տեսնենք ինչ կըլնի ճարը:
 — Ողջո՛ւյն Պառնասի գրլիսից սըրբազան...
 Ծա նայեմ տեսնեմ՝ իմ ծանոթ Մուսան:
 — Վե՛ր կաց, բանաստե՛ղծ, կանչում է էսպես,
 10 Վե՛ր կաց, ներշնչվի՛ր, դուրս արի հանգես,
 Տանջվում են ահա եղբարքդ թըշվառ,
 Հեծում, հայածվում աշխարհից աշխարհ:
 Երկինք են հասել արցունք ու արյուն...
 Ահա՛ քեզ համար բերել եմ ավյուն,
 Հույս տուր վըհատին, ըսփոփիր որբին,
 Ուժ տուր պանդրխտին իր երկար ճամփին:
 Նայիր՝ աղջիկը ի՛նչպես ծաղկել է,
 Աչքերի մըթնից պայծառ ծագել է
 Կյանքի արևը ու սիրտ է հուզում,
 20 Անձնքվեր սիրո երգեր է ուզում...
 Ուրախ ու անհոգ գարունն էլ ահա
 Բազմել է կանաչ սարերի վըրա,
 Զորերը լըցվել, փրավել հովիտում.
 Հազքերն երզում են, ծաղկունքը փրթթում...
 Դու էլ ըսթափվի՛ր, երգիր քեզ նըժան,
 Ողջունի՛ր շըքեղ գալուստը գարնան:
 — Հերիք է, Մուսա՛, երկինքը վըկա,

էլ համբերելու սիրտ ու տեղ չըկա.
էնպե՛ս կանհմ քեզ, որ դու մոռանաս
30 Յրջա՛ն ու գարուն, պոետ ու Պառնասս
Մեխծ՛ված լինին էն օրն ու տարին,
Որ գերի դառա ես քո քրնարին.
Քեզ հետ մըտերիմ դառնալու օրից
Զարկված մընացի կյանքում բոլորից...
— էն տաղա՛նցը, էն ձի՛րքն հասլոս,
Որ տըվիլ եմ...

— Ա՛յ խարեբա,
Ահա ես էլ էդ եմ լալիս.
Ինչո՛ւ էս ձի՛րքն էիր տալիս:

40 Զքգիտե՛ր միթե այնժամ,
Թե ինչ աշխարք պիտի ես գամ:
Թող քի՛նեի մի կեղեքող,
Հաճաքեի միշտ փող ու փող.
Մուռ թեև «գաղան» ու «ցեց»,
Կըդաննայի շուտով ես մեծ,
Վե՛հ բարեբար
Յզգի համար.

Մեռած օրս էլ պոռակ տային.
«Իր որբ ազգից—միակ հային»:

50 Կամ թե տերտեր լինեի թող,
Խաչը վըզիս մեռել թաղող,
Մուփրի վերե միշտ նըստեի,
Իմ ապրուստը զըրըստեի.
Ազգն էլ աչքը տընկեր վըրաս.

— Իմ փըրկողը դու ես, որ կաս:
Ահա էսպես բան լիներ մարդ,
Գընար ապրեր լի ու հանդարտ:
Կամ սընգուրված մի ճոխ հիմար,
Որ ապրում է լոկ իր համար,

60 Ուտում-քընում, ելնում-ուտում,
Վի՛, պե՛հ, ինչպես աղբակույտում
ձանգիստ ապրող որդը պարարտս

Կըլինեի հաբգի մի մարդ,
Նույնիսկ եթե գըլուխըս աչնժամ
Գաաարկ լիներ հազար անգամ,
Քան թե հիմա իմ գըրբայանը:
Ահա կյանքում էս է բանը.
Թե չէ՛ լինել ի ծնե գերի
Մերկ Մուսայի ու երգերի,

70 Բրդիբ ու կին
Թողած բախտին,
Մերձավորի ծաղր ու ծանակ,
Ռեժից ընկնել անժամանակ—
Թե պոետ եմ... օ՛, ո՛չ, Մուսա՛,
Մի անարդար սլառիժ է սա:
Եվ ինձ մոտիկ
Փորձված մարդիկ

Գեռ շատ վաղուց նըկատեցին,
Կըռիվ արին, խըրատեցին,
80 Թե աշխարքին մըտիկ արա.
Շատն էլ խընդաց խեղճիս վըրա...
Իսկ ես, ա՛խ, ես,
Միշտ խենթ էսպես,

Գիշեր-ցերեկ թեթեմ գըրքեր,
Շի՛եում էի դասարկ երգեր,
Միշտ քո քամով էի ըրուում,
Ու միշտ բախտից հեռու փախչումս
— Ա՛յ ապերախտ, ի՞նչ ես առում.
էն ո՛ր բախտն ես դու ափսոսում,

90 Որ չեմ տըվել քեզ իմ ձեռքով.
Աստվածային հըզոր ձիրքով
էս ցած կյանքից հեշտ ու անթև
Թըսչել երկինք, վերև՛, վերև՛,
Ցավեր, հոգսեր ողջ մոռանալ,
Դըժոխք իշնել, զըրբախտ գընալ,
Անհուն ըզգալ, թողիչ երգել...
Ո՞ր բախտից եմ ես քեզ գըրկելու

— Օ՛ր, ո՛ր բախտից... ա՛յ սևերե՛ս,

Ահա շարեմ, հիշիր ու տե՛ս:

100 Ինձ մի անգամ առան-տարան

Հաշվապահի ուսումնարան,

Շատ խոսեցին,

Համոզեցին,

Քե կավարտես էս դպրոցում,

Ատեստատը հետո ծոցում,

Ուր որ գրնաս,

Տեղ կունենաս,

Հա՛վ փողով տեղ բուղալտերի.

Խազեյինդ էլ տարեցտարի

110 Միշտ կավեցնի քո ոտճիկը,

Վերջը վրբան և... աղջիկը:

Բայց դու եկար միտքըս մըտար,

Ինձ չըթողիր տեղըս դադար.

Դավթարն աշքիս դարձավ դաժան,

Քիվ, կոտորակ, թրվանշան

Ուղեղիս մեջ դարձան որդեր,

Քիչ էր մընում սիրտըս պայթե՛ր.

Ես էլ խըրտնած, խենթ երեխա՝

Փող ու աղջիկ թողի, փախա,

120 Քե շեմ կարող, ես շեմ կարող,

Ես գըրող եմ, գըրող, գըրող:

Սակայն էլի բախտըս ժրպտաց,

Ձեռքո բրունեց տարավ հանկարծ

Ու պիտերի տրվավ պաշտոն:

Ո՛չ լի օր կար ինձ և ոչ տոն:

Մեծավորըս էնքան սիրեց,

Հին գըրչակոթն ինձ նրվիրեց.

Քեկերներս էլ ինձ դաս տրվին—

Ոնց պըլոկել խընդրատըվին:

130 Բայց դու էլի եկար գըտար,

Խաղաղ գործիս մեջը մըտար.

Ես էլ հիմարս՝ իսկույնեկթ

Վեճ բաց արի ամենքի հետ.

Քե ի՞նչ բան է՝ խեղճ գյուղացուն

Գերի շինել՝ ողջ տարին բուն

Տանել, բերել ու թալանել,

Այլու պղինձն աճուրդ անել...

էս բոլորը քիչ էր կարծես,

էնքան արիր. սատանի պես,

140 Որ գըրեցի մեծիս պարսավ.

Նա էլ—կո՛րի, կո՛րի, ասավ.

Մենք ենք տալի քեզ փող ու վաթձ,

Գու, Մուսայի խելքով ընկած,

Վեր ես կենում մեր դեմ խոսում.

էդպես պիտեր մենք շենք ուզում:

Սակայն աստված մեծ է գութով.

Հայտնի կանտոր ընկա շուտով:

Էավ էր, ասի, այսուհետև

Կապրեմ ազատ, գործըս թեթև:

150 Հետքս եկար, մըտար կանտոր,

Գործերս արիր խառնուփրնթոր.

Քու երեսից հենց նույն տարին

Իմ պաշտոնից ինձ դուրս արին:

էսպես եղա ես խայտառակ,

Համ էլ ընկա պարտքերի տակ.

(Հո պոետի պարտքն էլ գիտես.

էդ լոկ պարտք չի ուրիշի պես,

Այլ ազգային մի մեծ առակ,

Վեճ ու վրճիռ ժանր ու բարակ)

160 Ո՛ր մեկն ասեմ, ո՛րը թողնեմ.

Երբ որ տեսան շընորհք շունեմ,

Այնուհետև քանի անգամ

Սանոթ, ընկեր, լավ բարեկամ՝

Տիրտերության տըվին խորհուրդ:

— Ա՛յ քեզ մեծ ժամ, լավ ժողով ուրդ:

Փարթամ քելեխ, հարգ, մեծարունք,

Հարստություն, հանգիստ, հեշտ կյանք...

Իսկ ես՝ անփորձ, անխելք, հիմար,
Ողջ մեք ժեցի լոկ քեզ համար.
170 Պատրաստ կյանքից, բախտից փախած,
Գանձանակի թեփշին թողած,
Քրնարն առա,
Գոհտ դառա,

Երգ ու տաղով մըտա հանդես,
— Հե՛յ, Մուսայի ընկերն եմ էս,
Ձեն տըվի ես որևորված:
— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, բիրտ հըռհըռաց
Փողովուրդը միաբերան,
Բըռցրել է քեզին էս խեղճ տըղան:

180 Հեա՛ւ կորի, խե՛նթ պատանի,
Որ անպիտան գործի, բանի,
Ուշք ու միտքըդ արժե՛կ էրդին՝
Մի շին նայում էս աշխարհին...
Մենք մարդիկ ենք— գործ ենք անում,
Խենթ-մենթ բաներ շենք հասկանում:
Ես գուշեցի.— խա՛վար ամբոխ,
Պաշտում ես դու լոկ փայլ ու փող,
Չես հասկանում դու պոետին.

Ե՛ս, երկքնքի քրնքույշ որդին,
190 Երգում եմ սե՛ր, ճըշմարտության...
Ու գրնացի խըմբազրատուն:
— Տեր խըմբադիր, պոետ եմ նոր,
Բերել եմ ձեզ ոտանավոր.
Ահա կարդամ ակա՛նջ զըրիք,
Ձեր հանդիսում տեղավորեք:

«Սևորա՛կ աչքեր, սևորա՛կ աչքեր,
Հալածում եք ինձ դուք օր ու գիշեր,
Նայում եք անթարթ իմ հոգու խորքում...
Ինչո՞ւ չեք քընում, ինչո՞ւ չեք փակվում.

200 Բանաստեղծն արդեն տանջանքից հոգնել՝
Ուզում է քընել, հավիտյա՛ն քընել..

Դուք էլ քընեցեք, սևորա՛կ աչքեր,
Ցերեկս անցել է, գիշեր է, գիշեր...»

— Ոչինչ, կոկիկ է: Խոսելով անկեղծ՝
Դուք վատ չեք գըրում, պա՛րոն բանաստեղծ.
Ամեն մի տողում տասն են վանկերը,
Բայց ինձ աղբատ են լիքում հանգերը:
Հասցե մի տըվե՛ք, ուղղե՛մ ես հիմա,
Տեսե՛ք ին որբան սահուն դուրս կըգա:
210 Քաղցամ եմ ես միշտ մեր պոետներին,
էսպես եմ պոետ շինել բոլորին:

«Սևորա՛կ աչքեր, սևորա՛կ աչքեր,
Հալածում եք ինձ դուք ինչպես քաջքից...»

Ես խեղույն ինչպես հալածված քաջքից՝
Փախա խըմբազրից ու իրեն աչքից,
Երգերըս ուղիղ տարա տըպարան.
Դուրս եկավ էսպես մի նոր երգարան:
Այնժամ մըտրակող մի թունդ պուրլիցիստ,
Հայտնի բրննադատ, բազմագետ ու խիստ,

220 Սաստիկ վրրդովված, անաչառ հոգով
Ծագրի առավ ինձ իրեն «ակնարկով»:—
— Ես դեմ եմ, ասավ, բանաստեղծության,
Ջըզվեցնում է ինձ էդ երգի Մուսան:
Բ՛լ մրտեր ես պետք, ո՛չ ձիքը և ոչ խելք,—
Բառեր ու հանգեր— և ահա քեզ երգ:
Հենց նոր դուրս եկած էս խակ աղղան իլ
Դրվից էս տեսակ բաներ է հանել:
Ուրի՛շ բան էին հին պոետները...
Նըրանք էլ մեռան, տարան հետները

230 Տաղանդ ու երգեր. ամե՛ն, ամեն բան
Մըտով նորանց հետ խավար գերեզման...
Դարձավ անապատ... էլ ո՞վ է մըռում...
Ել ուրիշ պոետ մենք շենք ընդունում...

Որրան ծաղրում ենք, սըրանք շին լրում,
Ոչ էլ մեր ուզած բաներն են գըրում:

— Ո՛վ բրթետների, կույրերի երկիր
Գու մի՛ հավատար, իմ հե՛ղ սրգեգիր.
Ես էն հանգուցյալ լավերից նույնպե՛ս
Լրուել եմ հաճախ գանգատներ պես-պես:

240 Մայնում են գես ծաղրով ու թուխով,
Ազա պընընձում նըրանց անունով.
Լափում են նըրանց վաստակը տրդար,
Ու նսրից... նույն հին կըռիվը վատթար...

Երգվում եմ ահա ճառագող օրով,
Վառ Ավրորայի մաքուր շողերով,
Խոսում ես դու էն շըբերի մասին,
Որ միշտ տնտեղյակ առաջին լուսին,
Զեն հըրճվում նըրա ծագման հանգիստով,
Միայն կեսօրին ապուշ երեսով,

250 Ելնում են մըռույլ, տեսնում քընեած՝
Գըլխների վերև արևը կանգնած.
Ու ծունկ են շոքում,
Օքհներգ են երգում.

Զե՛ն օրհներգություն ու հի՛ն հըրեշներ...
Բաջ մի՛թե նըրանք ապրում են անմեռ,
Եվ էդպես անհաշտ էսօր էլ քեզ հետ...
— Ի՞նչ հըրեշ, Մուսա՛, ի՞նչ կույր ու բըբես,
Ի՞նչ բաներ ես դու քեզնից հընարում...
Ես էն եմ ասում, թե մեր աշխարհում

260 Պոետները ողջ տըխրել են, ցավել,
Որ իրենց երգի քընար ես տըվել...
Ես էլ... ի՞նչ ասեմ... մեղավոր եմ ես.
Մուչլ ու անշընորհք. անպետք, օեերես...
Մեր խեղճ տանըցիք ո՛րքան նախատում—
Բաջ ես՝ միշտ համառ, չէի հավատում,
Միայն քրտեցի մի մեծ պարոնի,
Մեր մեջ շատ խելոք ու շատ անվանի:
Մի օր ինձանից արավ հարցուփորձ.

— Ունի՞ս, հարցըրեց, մի պաշտոն կամ գործ:
270 — Բանաստեղծ եմ ես. հայտնեցի հըպարտ:
— Դըժվար է, ասավ, երբ անգործ է մարդ:
— Բանաստեղծ եմ ես, կըրկնեցի մեկ էլ:
— Հոսկացա՞նք, ասավ, պարապ ես եղիլ...
Եվ խեղճ ընկերըս երբ որ՝ սըրտացում
Մա էլ պետքական մի մարդ է, ասավ,
էնպես ժիժաղեց մեր աղան փառփառ,
Որ և հասարակ և մեծ վեհափառ,
Ով որ իմացավ,
Միծաղը պըրծավ:

280 Բայց վերջն ավելի պարզեց խընդիրը,
Երբ հողված գըրեց մեր լըրագիրը:
— Բանաստեղծն, ասավ, թա՛ղ մի գործ չիե՛ր.
Որ հացի, վարձի դառնա արժանի.
Թե չէ համառի ու մընա պոետ՝
Ի՞նչ հաշիվ ունի ազգը նըրա հետ.
Ազգը հո նըրան չի խընդրում գըրի,
Թեթե՛ն էլ փող շունի՝ թե որ վըճարի...
Թե՛ղ գընա ապրի իրեն գըրիչով...
էսպես ենք դատում մեր մաքուր խըղճով:

290 ներշընչման համար
էսպես է հարմար.—
Ով սովից մեռել՝
Նա՛ է լավ գըրել:
Կարող ենք մենք էլ
էսպես մըտրակել
Ու ծաղրել մի-մի,
Որ առաջ դիմի...:

— Ո՛վ ախոռ-նրկիր, մըտրակի մարդիկ...
Դե՛, ե՛կ, սիրելի՛ս, տանեմ քեզ երկինք.
300 էնտեղ երջանիկ ողինների հետ
Ջըվարթ կըխընդասու կերպես հավես.
Կամ կուզես թըռցնեմ, հանեմ Ուլիմպոս,
Որ նեկտար ըմպես, ճաշակես ամբրոս:

— Իմ ազնի՛վ Մուսա՛,

Յ՛յ, է՛ դպես խոսաս:

Իրավ, էս կյանքից ես շատ եմ զրզվել
Ի՛նչ երանություն՝ երկընթում սուզվել,
էն չքնադներին, որոնք, անկասկած,
Նըման չեն իսկի մեր հայոց կանա՛ջ—

310

կինել միշտ ընկեր

Ու սիրո երգեր

Հորինե՛լ,

Ձոնել,

Երկրային շնչին հոգսերը թողած.

Կամ, ոտներն հանգիստ ժայռերից կախած,

Նըստել Պառնասի երջանիկ գրլխին

Ու բարձրից նայել էս հիմար խալխին:

Բայց ես ունեմ կին, շատ երեխաներ,

Նըրանց բանն էնտեղ ի՛նչպես կըլինեք...

320

— Օ՛, երբ Պառնասի գագաթ վերանաս,

Ջաշակներ ու կին պիտի մոռանաս:

— Ո՛վ դու անիրավ, ի՛նչ եմ արել քեզ,

Որ ինձ իմ տանից էդպես բաժանես:

Ձէ՛, լավ է կըրկին, որ երկրում մընամ,

Մաղրի, նեղության մի կերպ դիմանամ...

— Քո կամքը լինի, ազա՛տ բանաստեղծ՝

Ընտրի՛ր, ուր կուզես՝ երկինք թե երկիր,

Բայց միշտ, ամեն տեղ եղիր դու անկեղծ,

Մաքուր, սըրտալի քո ն՛րգը երգիր:

330

Կանգնի՛ր միշտ վերև,

Ու ինչպես արև՝

Նայի՛ր լուսավոր,

Պայծառ ու հըզոր,

Քո կոչումն է դա.

Եվ, ինձ հավատա՛,

Բոլոր գանձերը, գոհարներն անգին

Չարժեն կարճատև քո ներշնչանքին:

— Ա՛յ, դու սոտանա՛, է՛լ կուզես խաբել,

Մեծ-մեծ խոսքերով աչքերը կապել.

349 Ա՛յ, դու կեղծավո՛ր, սիրուն անպիտան.

Ես լավ եմ տեսնում այժմ ամեն բան:

Դու ինձ ես մենակ միամիտ գրտիլ.

Հասցա՛ր քե խոսիլ որիչի մոտ էլ,

Ա՛յ, թեկուզ մեղ մոտ, հենց իմ կրնկանը—

Ասա՛, թե մենակ փողը չի բանը...

Բայց ի՛նչ եմ ասում. հայոց գըրողը

Վազուց է արգեն ճանաչել փողը.

Եվ երկար, երկար մեր ողջ հանճարով

Մըսածել ենք մենք դրժար օրերով,

350

Գըրողի պըսա՛կ,

Թե՛ փողի քըսակ...

Եվ լավ ենք վըճռել...

Դեհ, գընա՛, Մուսա՛.

Գըրողարանս շինում եմ կասաս,

Քըրում եմ և քեզ և քո պըսակին,

Երկըրպագում եմ փողի քըսակին:

«Փողի քըսա՛կը, փողի քըսա՛կը,

Բարձրացընում է մարդու հասակը,

Գեղեցկացնում է հըրեշ տըգեղին,

360 Սըրբագործում է գարշն ու աղտեղին:

Նըբա ուժն է՝ որ դարձընում է լոկ

Անասուններին հարգի ու խելոք,

Կույսին, դառամին մոտեցնում իրար,

Չարին, վաշխառվին շինում բարերար,

Պըճնում ճակատը լիրբ ավազակի,

Կանգնեցնում արձան անվախճան փառքի:

Նա է միշտ շարժում դատողի լեզուն,

Իա՛ է հասցընում աղոթքն աստըծուն,

Նըբա վըրա է աշխարքը կանգնած.

370 Նա մեր հոգին է, մեր երկրորդ աստված:

Պոետն էլ բընավ թե խոսել է վատ,

Տուժել է սաստիկ, զըղչացել է շատ,

Եվ այժմ, ահա, խելքի է եկել,

Սկսել է նրբան օրհնութիւն երգելու
Երգըս որ լըսեց իմ դըժբախտ Մուսա՛ն,
Իսկույն հավաքեց իր փասա-փուսա՛ն:

— Դե՛հ, մընաս բարյալ,
Անսի՛րտ, անիրա՛վ,
Ծս էսքան տարի
Ինչ որ քեզ արի,
Բոլորն ուրացար,
Փողապաշտ դարձար ...

330

ՍԵՎԱԳԻՐ
ԵՎ
ԱՆԱՎԱՐՏ ԵՐԿԵՐ

ԴԱՐՁ

Մնացեք բարով, օրեր հեծության.

Մարդ,

Դուն, ո՛վ խաբեբա, սևաշոր կախարդ.

Մնացեք բարով, օրեր հեծության.

Եվ հիմար ցնորք անմեծ մեծության.

Եվ ահա մի օր սևաշոր մի մարդ,

Փպիտը դեմքին,

Պիսեր Սուրենին մոտեցավ հանդարտ.

ձիշում էր իրան մանկությունն բոլոր հրապուրանքներով:

**Եվ պատահում էր, որ նրա [կինտո] տղերք[ը] արգտ-
նով գիշերը գալիս էին հարբած արգանի ձայնով և աղաղակ-
ներով խուլ ներքնատունը աղմկում հանկարծ: Սուրենը դեռևս
սարի այծյամի նման նայում էր սրա[ն] ու նրա[ն] [նայում
էր] երեսին [ապշած], բայց նա էլ սովորեց կամաց-կամաց,
ուրախանում նրա հետ միասին:**

Շատ ու շատ անգամ հարբած մղղըսին

ա [Քելեխից], հարսանքից, մեռելատանից,

բ Հարսանքից կամ Ին մեռելատանից,

Վերադառնում էր գիշերվան կեսին,

Դուռը բաց անում, տուն մտնում,

ա (Նորա ետևից գրքերը ձեռքին

Սուրենն էր մտնում)

ք Մղզսու դատարկ ձեռքին նայելով
 Սուրենն էր մտնում թուրք կուլ տալով:
 Վառում էր [մոմը, ապա խոսալով]
 Անկողին փռում,
 Թե այնքան ժամանակ պահում է նրան,
 Ոչինչ չէ ստացել, ոչինչ չեն դրկում,
 ա Եվ երբեմն կոպիտ հայհոյանքներով,
 ք Վերջացնում կոպիտ հայհոյանքներով,
 Ու երեսին մի քանի խաշակներով,
 Սոված թողնելով գլուզացի տղին,
 Մոմը հանգցնում, մտնում անկողին:

Պառկում էր Սուրենն շունչն իրան քաշած և մտածում էր
 ինքն իրան. այս է պանդխտություն, որ մայրս լաց էր լի-
 նում ինձ ճամփու դնելիս: Չէ՛, ո՞վ գիտե, գուցե բոլորն էլ
 այսպես են ապրում, շատ կարելի է ես ավելի երջանիկ եմ:
 Բայց չըկարծեք, թե միշտ այսպես անմխիթար անցնում
 էր Սուրենի կյանքը մղզսու մտու կինում էին երբեմն, երբ
 երեկոյան ուխտավորի[ն] [տված] մատաղի թոքերը [կամ
 սան ու գլուխը] անում էին խորոված կամ ոտն և [ու] մի
 շարք կարմիր գինին մավի դաջած սուչրի վրա ծալապա-
 տիկ նստած, թիկն տված մղզսու ծնկան տակին, և կես հաց,
 մահճակալի առաջ նստում էր Սուրենն ու մեծ հրճվանքով
 կամ լսում էր մղզսու երգած շարականը, կամ [ինքն] առակ-
 ները, և կամ ինքն էր ոգևորված իրան սովորած պատմու-
 թյուններից հրաշքներ սլատմում, թե ինչպես մի մարդ թա-
 գավոր է դարձել, կամ ինչպես թագավորի մինը մյուսին հաղ-
 թել, և կամ իրան գրածները մղզսին բերանաբաց [բերանը
 բաց] լսում էր նրան և շատ անգամ քեֆի ժամանակ, գո-
 վում էր նրան, և [թե]

Հանաք չիմանաք,
 Մեծ մարդ կդառնա սա մի ժամանակ,

[Մղզսու մշտական այցելուն էր, ափսոս, որ գլխին
 ունեիր] մի սրածայր սև փափախ և մահուդ շուխա, թևերը

կախած, մի [քանի] անգամ պտտաված գոտկին սիպտակ
 միրուքը հասնում էր: Կայն շաղվար ու ծայրերին [երկար]
 երեք մեխանի կքցնկներովոր մահմուտներով շեքմեքը հա-
 գին [երեք բարձր մեխ նրանց կրունկն էին]: Սուրենն եր-
 բեմն սրանց պատկերը նկարում էր ու ցույց տալիս իրանց,
 ծիծաղում էին ու իրար նայում [և] զարմանում նմանաթյան
 վրա:

[Շատ ապրես], Սուրեն, աստված շնորհք տա,
 Երբեմն Սուրենը [ընկերներին] համփսսանքին
 նախշում էր իրանց գինու դավաթով,
 Մղզսու երկայն շիրուխը ձեռին,
 Սամփսոնին իրա երկար փափախով,
 Եվ նայում էին հարթած աչքերով,
 Զարսպնալով խկուլթյան վրա,
 Միծաղում իրար ուսի խփելով
 Շատ <...>

ա [Եվ երբ որ մի օր հարցրին]
 ք Երբ տանտիրոջից հարց արին մի օր,
 Թե որ որդին է Սուրենն իր[ան] հոր,
 Առջի որդին է, պատասխանեցին:

[Երկայն միրուքով, մեծ-մեծ բեխերով], և չէր <...>
 Մղզսին ուներ մի ծերուկ համփսոն,
 ա [Որ կընշանակե փողով ընկեր,
 ք Որ կընշանակե և գինու ընկեր],
 ա [Կարճահասակ էր], անունը Սամփսոն,
 ք Մի պարտապ մարդ էր, անունը Սամփսոն,
 Սոված շրջում էր, մինչև որ ճանկեր
 Երկայն, սրածայր, սև փափախ գլխին,
 Մի կողմը ծալած, ծռած ականջին,
 Եվ մահուդ շուխա, թևերը կախած
 Դեղին լայն շաղվար, փոզքերը թողած:

Թե կարդաս, մի կարաս
 գինի խմես

Սուրբնանց տունը ջահել ժամանակ ծերունի եղել էր, իրան պատմելով, և ճանաչում էր նրա նախնիքին, պատմում էր նրանց քաջություններին, պատմում էր, [ինչպես նրանք], Երեանն առնելիս, ինչպես քաջությամբ էին կռիվ տալիս Գաղատանում, կամ ինչպես նրանք քառասուն հոգով Հատան խանի դեմ [կռիվ էին հաջող] կռիվ են արել, հաղթել են [մեծաշուք] փառքով, և ուրիշ ինչ-որ գործ են կատարել և Վաղարշապատ վրա, տասը տարեկան, նամակ էր գրում կամ ստանալովոր—

Իմ աղավնյակ, իմ սիրահան...

Հոգուս հառար... առախ կառ...

Մանկությունը, օ՛, պիղծ ձեռքով

[Իսկ անցյալը, ա՛խ, թող մնա].

Զեմ բացելու այդ վարագույրն

Եվ ոչ կաշառված, շինծու խոսքով

ա Պատմելու իմ <1 անընթ.> հրապույրն

բ Պատմելու իմ այն հրապույրն:

[Միայն] Սակայն այսքանը պիտի իմանաք, որ պարզության մեջ էր նա մեծացել, [և] ունևոր օջախի հարկի տակ [պակասության] շքալորության մասին դեռ չէր [զգացել], մտածել. [և] քնքույշ գգվանքով մերձավորների և ծնողների խանդակաթ սիրով:

Եվ նստած իրան տատերի հոգում,

Ականջ էր դրել [նրանց] հեքիաթին,

Կամ ինչպես իրան պատգերն անկուս

ա [Պատերազմել էին դեմ անհավատին].

բ Ախոյան էին կանգնել հավատին.

գ Պաշտպան էին կանգնել հավատին.

Ականջ էր դրել Սուրբն <ը>

Երբ որ իրանց հին սրահի առաջ

Հավաքվում էին ծերերը մուսլ

Եվ գրույց անում անցած օրերից:

Այսուհետև այսպիսի հիմարություն չանես,

Թե չէ ուշ կըլնի, երբ կըփոշմանես:

Եվ նա հիշում էր

Խաղաղ իրիկունն յուր հայրենիքի,

Երբ որ աստղալից երկնքի տակին

. . . . .

Եվ լուսնի գիմաց պատմել էին նրան

Ավանդություններն իրանց աշխարհի

Գիշերն անքուն նա մտածում էր

Զարերի վրա:

Բայց թողնենք մի կողմ

[Եվ թեև սրտում] շարերի ահը

Աիրում էր անչափ զենքն ու զրահը:

Եվ երգկից ընկած լուսնի շողքի տակ

Մի քաջը <. . . > խաղում է ահա.

Հիշում էր ինչպես յուր հայրն ալևաք

Իրանց գլուղացի մի հարուստ մարդուց

ա Տասնհինգ մ <անեթ> փող առավ մի օր

բ Տասնհինգ մ <անեթ> առավ մի օր

Եվ սվեց նրան մի մուրհակ պարտոց

Գլուղամեջ գնաց հպարտանալու,

ա Որ իրան տղին մտքումը կա

բ Թե իրան տղին մտքումը կա

Այս երկու օրս քաղաք տանելու,

Որ ներսեսական դպրոցում կարգաւ

Եվ երկա՛ր-երկար բացատրելով

Կնոջը ուսման գինն ու հետևանքը,

Ապագա իրանց երջանկությունով

Ցույց տալով իրան ամբողջ բերկրանքը.

Մյուս օրը նրանք գեռ լուսաբացին

[Վեր կացան ու ձի նստեցին]

Պատվիրեց շուտով պաշտք թխելու,

Արտասուքները կուպ տալով

Եվ հեկեկալով գրկեց յուր որդուն
 Սուրենի մայրը, նստացրեց ձիուն,
 Մի ճխոտ տվեց, որ թշե յուր ձին,
 Գյուղաքաղաքում ծանոթների հետ
 Սուրենը ուրախ նստեց ֆուրգոնին
 Եվ ճանապարհին խեղճ մալականին

ա [Գլխահան արավ], սովորեց ԳՕՈՒ-ն
 բ [Զահլեն տանում էր, կրկնելով] ԳՕՈՒ-ն:

Առաջին գիշերը ճանապարհին

Առաջին օրերում դեռ նա տանջվում էր,
 նրան կարոտն ամեն իրիկուն
 Սանք էր կարոտը մանկական հոգու,
 Կարծես Սուրենին յուր մոտ կանչում էր
 Մայրական ձայնը [դեպի տուն]
 Մայրական ձայնը ամեն իրիկուն:
 [Եվ] իրանց երեխանց ուրախ աղմուկը
 Հասնում էր նրա ականջին.

ա Օ՛, ինչպես էր ուզում Սուրենը մանուկ
 բ Օ՛, ինչպես էր ուզում աշխույժ մանուկը,
 ա Որ դուրս գա մի րոպե <1 անրնթ.> ֆուրգոնեն
 բ Որ դուրս գա մի րոպե նրանց միջեն:
 < . . . > [ատեց ֆուրգոնին]
 [Եվ կամաց-կամաց սովորեց «ԳՕՈՒ»-ն]:
 Երբոր մոտ եկան նրանք քաղաքին,
 ա Զաստավի նախշուն [փայտի] տակին,
 բ Զաստավի նախշուն գերանի տակին,
 [Անցնելուց հետո Սուրեն <բ> ետ նայեց
 Եվ հետաքրքրված հորը հարցրեց]
 — Որ քաղքից փախչես, գլխիդ կրճզեն < . . . >

<1>

ԳՐԱԳԻՐ ՄՈՒԶԱՆ

Սեկրետարն եկավ — դե փախի՛ր, Մուգա,
 Թե չէ որ [այստեղ] տեսնի, կըխոսա.

[Բայց տերտերներ կան դռանը կանգնած,
 Դու չես ուզում տեսնել նրանց,
 (Ինչպես նրանք էն օրը քեզ
 Մաղրեցին [քեզ ու իր] համար—
 էլ չենք ուզում տեսնել իրար)

Դե եկ այստեղ արխիվ մտի՛ր.
 Մեր Կարապետն էլ է պոետ,—

Վերնագրի նախնական տարբերակը՝ «Գրագիր—պոետ Մուգան»
 Վերնագրի դիմաց՝
 «Հետո՛՛
 Տիրացու Մուգան».
 1—2 առգրիի դիմաց՝
 «Վերջումը— բեկ մեկ այսօրն եմ անում քանակ շինելու համար—
 բայց եկ ձրի կըշինենք— եկ դարձիր տերտեր— և ապա՛ «Տիրացու
 Մուգան»:

- 1 Սեկրետարն եկավ — օ՛, փախի՛ր, Մուգա,
- 2 Բայց դռանը տերտերներ կան
- 3 Դե եկ այստեղ արխիվը մտիր,
- 1—2 առգրիի դիմաց, աջ լուսանցքում.
- [Մ՛,] հագիվ թե [այստեղ] ներս մտա, ընկեր,
- Ճշմարիտ ամո՛թ, այս ո՛ր ես ընկեր,
- Գուրը կանգնած տերտերները
- Քյուպե ծաղրում են < . . . >

10 Բայց չէ, հոգիս, կացի՛ր, կացի՛ր,
 Սյնտեղ գուցե կորչես անհետ,
 Շատ են գործերն խառնուփնթոր.
 [Կամ] թե հանկարծ [չար մենտոր]
 Քեզ էլ կուտեն շար մենտոր,
 Ինչպես վճճի կոնգակները,
 Կամ թողի մեջ կրխեղզվես,
 Կամ թե խարփուխ կընկնես ցրտում...
 Ինչպես մեր խեղճ Կարապետը,
 Արի կողքիս ակոշկից թռիր,

20 Այնտեղ ապակի չի լինում [երբեք],
 Բայց, չէ, չընի [թե] ոտդ կոտրես,
 Հետո մենակ ինչ անեմ ես—
 Թե՛ղ ծալիր առժամանակ,
 Արի մտիր թղթերիս տակ—
 Իսկ եթե կուզես,
 Սեկրետարին տես,
 Խոստացիր դու էլ
 Հրաման գրել...
 Գարձիր գրագիր,

30 Որ կարողանանք միասին լինել—
 Իսկ թե կուզես—
 Մի բան տուր մեզ,
 Տերտեր շինենք < . . >

13 Գործերը շատ են խառնուփնթոր.

14—16 Քեզ էլ կուտեն — այն ինչպես որ
 Վեհափառի կոնգակները,
 Կամ թե խարփուխ կընկնես ցրտից...

8—16 առղերի դիմաց, աչ լուսանցում.

Տեր Գարեգինն էն օրն ասաց,
 Որ այդ սաստիկ տանջող ախտ է—
 Գրանով բանաստեղծն այդ անբախտ է—
 Ինքն էլ էր հրեմն պարապում բանաստեղծությամբ
 (Մինչև անգամ տեր Կոստոն հիացել էր)

20 առղի դիմաց՝

Միմիայն սարգի ոտայն

23 Բնեզ հավաքիր միառժամանակ,

26 Բռթերը գրել

Խնչ շատ է տխուր—

Շատ է նեղ—

Յովորեի ես հա՛ — թուշի վերևից

Սարերի օւրին — երկնքի հոտին—

Եվ, այո՛, չես նայել վերևից.

Արի նստիր — գրիր—

I հրաման

40 Ահա <2 անընթ.> պատրիարքը գրում է.

Այ հենց թեկուզ այս հրամանը—

... Մենակ թողած յուր կնկանը,

Եվ յուր մանրիկ որդիքն անճար,

Բացակայեց օտար աշխարհ...
 Արդ՝ սրբազան, ձեզ ենք դիմում,
 Ահում են ձեզ հանձնյալ թեմում
 Մտել է մի ոռուսի շաղաց...
 Տասնեփննը տարի փախած—
 Ինքը կույր է, գլխին կեղծամ—

50 Կարճահասակ, վաթսունվեց ամ,
 Միրուքը սև... մեծ քիթ ունի,
 Հիմա գուցե ընկած լինի.
 Արդ՝ աղաչեմք, սրբազան հայր,

34—39 առղերի դիմաց, աչ լուսանցում՝

«16 մանեթ— 66 կոպեկ տարեկան, 10 մ. էլ պարզե, բայց չզեղ»
 է խոսա բաներ

[Բայց ձեր] տանը պետք է խելոք լինես—

Քե չէ [այստեղից] հանկարծ դուրս կանեն քեզ—

[Նույնպես պետք է բանը շրխոսաս]

Ու կրգրես, որ ոչ մեկն էլ—

Զրհանդգնի քեզ ձեռք մեկնել—

41 Այ հենց այս շրջարեղականը—

41—43 առղերի դիմաց՝

Քե համարեցին քաշալ Ավաք,

Զահել կնիկ, մանրիկ զավակ

Անօգնական, թողած անճար.

Ղրկեք նրան ծննդավայր...»
Բայց հրամանը դեռ չըզրած,
Փորձակալի փեշը փոփոաց,
Եկավ կարգաց թղթերը,
[Եվ հենց իսկույն ևեթ] պատասխանեց...

60 — «...Շատ գուն գործեալ և ոչ գտաք
Զհամարեցին քաշալ Ավաք,
Զորմէ յայտնեմք խոնարհաբար,
Ոչ ճանաչեմք զայդպէս օտար...»
Եվ դեռ ասում են, թե մեր Ատյանում
Արագ շին ազգի գործերը գնում...
Այս էլ ապա գրիր շուտով—
«...Հրամայել ձեզ յոյժ փութով
'ի կատարումն հրամանի սորին
7 անցեալ ամսին

70 Ստանալ զգինս շարականի
Յայրույ մեռեալ տէր Անբանի...»

Ահա սակայն մի այլ խնդիր,
Ես կրկարդամ, դու ականջ դիր.
Արդարադատ և սուրբ ատյան
Պատիվ ունեմ... տերտերն իմ տան,
Որ մենակ ծեր հորս է թաղել,
Ուզում է շատ օգուտ քաղել.
Հիսունս ուրբլին շի ընդունում
Եվ աղմուկ է գլխիս հանում.

54--55 առդերի միջև՝

Եվ [մենք] արդ ահա մենք այսպես խիստ հրամայել գործակալին՝
Փութով գտնել այս քաշալին,
Եվ ուղարկել յուր հայրենիք
Ան յուր որդիք և առ կնիկ...

57 = Եկավ կարգաց < . . > հանեց

բ Եկավ կարգաց իսկույն ևեթ

գ Եկավ կարգաց և հենց կոնստատորում

Զի կամենում հաշիվ գրատել,
80 Էսում է ինձ՝ թանկ է նստել
Լուսեցում կատարված հազիւմներ.

Յր ստացեալ էր շարական
'ի վիճակային ատենէդ
Եւ մնացեալ էր պարտական
Վաթոնունհինգ արծաթ մանեթ,
Յրաջեհտե ոչ գիտէր նօտա
'ի լուսանցս գրեալ է սշօտա
Յհա այսպես. «Մարտի մեկին
Պետրոս քյոխվի նոր մանուկին
Թկրտեցի, չըգրեցի

90 Լուսագինը շերս դրեցի»:
Իսկ [շարականն ամենևին]
Գարձել էր հին.
Շատ տեղ ցխոտ, շատ տեղ ճղեալ,
Բոլորովին խարաք եղեալ
Եվ գարձել է հին.
Արդ, սուրբ հայրեր,
Այժմ սրբեր և տիրունհին [չեն]
<2 անընթ.>

[Լաց են լինում,

100 Աղաչում են <1 անընթ.>]
[Որքան նեղում եմ ու պահանջում] տանջում.
Արդ— խնդրում եմ սուրբ ատյանին
Ի՞նչ անեմ այս տիրունհու հետ
[— Կտրի]

— Ծերժել այրոց [խնդիրն] ու լացը,
Կապել նորա կալահացը,
Մինչ լրանա շարականի գինը,
Այո, մենք այսպես խիստ ենք, անաշտ,
[Մենք գործ ենք շինում]—

110 [Այստեղ հոգևոր ատյան է արգար—
Մեզ համար շրկան ոչ < . . > կին,

88 Ահա այսպես. ԵՄսի մեկին

92 Եվ շարականն խարաք եղեալ

Ոչ մանրիկ որբեր՝ արցունքն աչքերին,
Մեզ համար միայն կա օրենք]:

<2>

ԳՐԱԳԻՐ ՄՈՒՋԱՆ

Ո՛հ, ինչ տանգանքով ներս մտա, ընկեր,
Ճշմարիտ ամոթ, այս ո՛ւր եմ ընկել,
Դուրսը կանգնած տեր հայրերը
Մենտեղի ծիծաղեցին ինձ <...>

Նայիր, [նայիր] գլխի սև խոպոպին—
Դա նման է միայն հոպոպին.

Իսկ մեկն եկավ—բն իմ ծուխ դարձիր,
Հաղիվ մտա նախատինքով,
Յառան եկավ—չնորհավոր նոր տարի,

10 Ավ ամիս է անցել—

Թե չեք հասկանում— մի բան բաշխեցեք—

Բայց դու ինձ այն ասա—

Ո՛ւր այստեղ եկար, անհանգիստ Մուսա.
Հիմա ինչ անեմ քեզ— երբ տերտերները գան,
Երբ սեկրետարը տեսնի—
Որտե՞ղ պահեմ քեզ <...>

<3>

Բայց դու ինչու հանկարծ այդպես
Գունատվեցիր... վեր թափար—
Ո՛վ գիտի, դու հենց իմացար
Երկրաշարժի <...>

— Հանգիստ կացիր— տիրացուն է,
Քննություն է տալիս ներսը—
Շարական է ասում նստով—
Բայց որովհետև տգետ էր,

Երկու շաբաթ ժամանակ տվին,
10 Ար պատրաստվի մի անտաշի մաս,
Ար սովորի կրոն ու գիտություններ.

Մի՞թե սրանից դժվար <...>

Դու շնո՞ւնալուստ այն վարդապետին,
Ար մի բարձր դպրոց են կանչում,
Ար բնի խառնածարան.

Ասում է՝ ես չրգիտեմ աստվածա <բանություն>—

Երեք ամիս ժամանակ են տալիս—
Ար դառնա աստվածարան են, և այլն—
— Է՛հ, հեր օխնած, մի դարձանաք,

20 Վեց օրը տերտեր դառնալու համար
Դու փոքր միջոց մի համարիր:
Վեց օրում աստված աշխարհք ստեղծեց—
[Ինչ կա. մի քանի <...>]

Յոթներորդն էլ ավել եղավ—

3—9 Բայց որովհետև կրոն չբզիտեր,
Վեց օր ժամանակ տվին,

10 — Է՛հ, հեր օխնած, ինչ ես դարձանում,

21 Մի՞թե վեց օր քիչ ես համարում—

- 25** Նա մի տգետ [աղքատ] մարդ էր,
 Միշտ ուզում էր դառնալ տերտեր,
 Այդքան, հարկավ, բավական էր,
 Բայց կան նաև քանի բաներ,
 Որ <1 անընթ.> գիտելիքներ և նոր, և հին.
30 «Ուսմունք պատշաճ քահանային»:

<ՄԻ ԱՆՀԱՅՏ ՊՈՆՄԻ ՍԿԻԶԲԸ>

Ես վայր եմ իջնում Հայոց լեռներից,
 Քալիս են ինձ հետ հովիվն ու հովեր.
 Ես ձայն եմ տալիս Հայոց դաշտերից,
 Լալիս են ինձ հետ գեղջուկն, իր ցավեր:

27 Բայց այդ տգիտությունը իհարկե բավական էր,
30 «Պատշաճ ուսմունք քահանային»

ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Մ Ա Ր Ո Ն

(Էջ 7)

Առաջին տարբերակ, ԲՄ II

ՄԱՐՈ

(Գյուղացի մանկան սրտամոխրունը)

I

Մեր գլուղն այն է, որ հպարտ,

Լեռների մեջ միգապատ,

Խոր ձարերի քարակիրն,

Ձեռքը տված ճակատին

Մտածում է տխրադեմ.

Ի՛նչ է ուզում, շրգիտեմ...

Այնտեղ մենք պաս չենք ուտում,

Եվ շերմեռանդ աղոթում,

Ժամ ենք դնում ամեն օր,

10 *Բայց միշտ ցավեր նորանոր,*

Միշտ մի աղետ, մի վնաս

Մեզ հասնում են անպակաս—

Ահա, պատմեմ ձեզ մի դեպք,

Մի պատմություն, որ երբեք

Հիշատակով սգալի

Սրտիս հանդիստ չի տալիս

II

Գյուղից վերև, ճամփի վրա

Տերևախիտ մի ծառ կա.

- Յնտառիցը նա զատված,**
20 Մարդու կայնից ազատված,
 Գեռ կանգնած է և շոգին
 Հով է տալիս մըշակին.
 Իսկ նրանից ոչ հեռու
 Մի լեռնային պարզ առու
 Գուրս գալով մում ծմակից
 Խոխոջում է փրփրալից:
 Մակայն շատ չէ նա խորին.
 Այն առվակում կեսօրին,
 Երբ որ տապից նեղանում,
30 Գնում էինք լողանում.
 Խաղում էինք, վազվրզում,
 Գույն-գույն մանրիկ ավազում,
 Եվ մեր ձիչը մանկական
 Միանալով մի առ ժամ
 Այն վտակի աղմուկին
 Խաղաղանիստ, խուլ հովտին
 Կենդանություն էր տալիս:
 Ա՛խ, ո՛րքան էր դյուր գալիս,
 Երբ որ տկլոր խումբը մեր
40 Աղաղակով վազում էր
Քիթեռնիկի ետևից,
 Որ թռչում էր թփերից...
 Եվ միշտ հոգնած ժամանակ
 Հանգչում էինք ծառի տակ:

III

- Այն ժամանակ տնտեղ կար
 Այժմ կորած շիրմաքար.
 Իմ քույրերս նրա մասին
 Այսպիսի բան ինձ ասին.—
 «Այս քարի տակ մամոտած
50 Սիրուն Մարոն է թաղած:
 Փիր էր նա և դյուրեկան.

- Նոր էր իննր տարեկան,
 Նրանց տունը երբ մի օր
 Եկան երկու եկավոր:
 Խնամխոս էին մարդիկը,
 Եվ, Մարոյի մայրիկը
 Երբ որ նրանց առաջին
 Խոնջա դրեց, ասացին—
 «Շնորհակալ ենք հաց-աղից,
60 Հող տվեք ձեր օջախից»:
 Այն ժամանակ Մարոյի
 Հայրիկն առավ արաղի
 Լիքը բաժակն և ասաց—
 Կամքդ լինի, տեր աստված...
 Եղանեցին Մարոյին,
Տվին շորան Կարոյին:

IV

- Գիտե՞ս ով էր Կարոն. նա
 Մի հովիվ էր աժդահա,
 Բոյ-բուսաթին նայելիս
70 Մարդու սարսափ էր գալիս:
 Բայց զոքանչը անսահման
 Սիրով սիրում էր նրան.
 Մարոն ասում էր նույնպես
 (Նրանից եմ լսել ես)—
 «Կարոյին շատ եմ սիրում,—
 Ինձ համար միրգ է բերում»:

V

- Մի օր էլ Կարոն ընկերներով
 Եկավ զուռնա-դհոլով,
 Եվ Մարոյին զուգեցին—
30 Երեսին քող ձրգեցին,
 Հինա դրին ձեռքերը...

Ապա եկավ տերտերը
 Խաչ ու ավետարանով,
 Օրհնեց օծած բերանով
 Կոնաբոնով արած
 Հարս ու փեսին, և կամաց
 Տարավ ժամում կանգնեցրեց,
 «Տե՛ր ես, որդյակ, հարցըրեց»
 «Տեր եմ», ասաց մեր Կարոն,
 90 Բայց լուռ կանգնած էր Մարոն.
 Եվ տերտերը նրան աշայես
 Խրատ տվեց— «Երբ որ քեզ,
 Հնազա՞նդ ես, որդյակ, ասեմ,
 Գլուխ կրտաս, դե տեսնեմ».
 «Եվ դու, որդյակ, հնազա՞նդ ես»,
 Մարոն շարժվեց, «ա՛յ, ապրես»:
 Մարոյի հայրն էլ ծեսին
 Աշայես օրհնեց յուր փեսին—
 «Ջաղացիդ միշտ հերթ լինի,
 100 Մեջքդ ամուր բերդ լինի...»:
 Իսկ երբ հնչեց «տարան հա՛»-ն,
 նրան փեսի տուն տարան:
 Պսակեցին Մարոյին,
 Տվին շոբան Կարոյին:

VI

Թե գրբացի գիր-ջանքով,
 Սրտակտուր բժժանքով
 Նրա սիրտը կտրեցին,
 Կամ, թե նրա հանգերձին
 Այն անհողի շար ջաղուն
 110 Քսեց գալլի յուզ թարուն,
 Այդ շիմացավ ոչ որ պարզ,
 Միմիայն փոքրիկ նորահարս
 Մարոն ատեց յուր մարդուն,
 Փախավ եկավ հորանց տուն:

Շատ խրատեց տերտերը,
 Խրատեցին մեծերը,
 Խրատելով էլ կրկին
 Տարան տվին Կարոյին:
 Գնաց Մարոն, բայց դարձյալ
 120 Չուզեց նրա մոտ մնալ,
 Որ ծեծում էր անխնա,
 Թե միշտ իրան մոտ մնա...
 Չուզեց Մարոն, և թարուն
 Քախչում, դալիս էր հար տուն.
 Այնտեղ էլ հայրն էր ծեծում,
 Մայրն էր թրում անիծում,
 Որ գնա փեսի մոտ կրկին,
 Մի՛րե նրան, ինչպես կին:
 Մարոն սկսում էր լալ,—
 130 «Ես նրա մոտ շեմ գնալ...
 Ես սիրում եմ մայրիկին,
 Ես շեմ ուզում լինել կին»:

VII

Մի օր էլ հայրը բարկացած
 Մեծեց նրան և ասաց.
 «Գուրս իմ տանից, սևերես,
 Ծա շրնայես դեպի մեզ,
 Էլ շրմտնես իմ տունս,
 Մրտեցիք անունս...»:
 Լալով, ծածկած յուր դեմքը
 140 Թողեց Մարոն հոր շեմքը...
 Ուրիշ մարդ էլ, ով տեսավ,
 «Աղջիկ, ամոթ քեզ, ասավ,
 Լավ է մեռնելդ ապրելուց,
 Որ փախել ես քո մարդուց»:

- Եվ, հալածված հոր տանից,
Յուր ամուսնուց, մարդկանցից,
Սոված, պատուած շորերով
Նա կորչում էր օրերով.
Բայց թե մի մարդ հոգեսեր
150 Ձեռքը բռնե՛ր և ասե՛ր,—
Մեզ մոտ արի, ա՛յ թշվառ:
Մի քիչ հաց կեր, կամ մի՛ լար:
Նրա հայրը անաստված
Հայհոյում էր բարկացած,
Որ չին թողնում նորատի
Աղջկանը խրատի:
Եվ ամուսնու մոտ՝ աստված,
Կամ հոր տանը՝ նախատված,
Կամ կուշ գալով խղճալի
160 Օջախի շուրջ օտարի,
Ամեն սրտի ցավ տալով,
Ապրում էր նա միշտ լալով:

IX

- Այսպես տարիք անցկացան.
Դիմաց սարից մի շրբան
Մի օր մեզ ձայն էր տալիս,
Թե իմացեք, որ քարից
Կարմիր շորով մի խիզան
Ընկավ ձորը — մի կածան:
Դուրս թափվեցանք մենք դյուղից,
170 Հեռու կանգնած երկյուղից,
Տեսանք բարձրը քարի տակ
Ընկած կնոջ մի դիակ:
Մարդիկ իջան ու բերին
Ջարդ ու փշուր Մարոյին.
Եվ առացին մեկմեկի

- Այսպես խոսքեր անհոգի.—
«Վաղուց պետք է այս աներ,
Կամ թե իսկի շրճակեր...»:
Աղի լալիս էր հայրը,
180 Կործքը կոծում էր մայրը,
Այնինչ Մարոն պապանձված
Ոչի՛նչ, ոչինչ չըխոսաց.
Մեռա՛վ, գնաց խեղճ Մարոն,
Բայց դեռ ապրում է Կարսն:

X

- Սակայն նրա փոքրիկ դին
Պապերի մոտ շրդրին.—
(Մեր տերտերի սուրբ գործում
Գրած էր, թե նրա հոգում
Չարեր էին բուն դրել...
190 նաև հաղորդ չէր առել):
Առանց ժամ ու պատարագ
Այն ճյուղաշատ ծառի տակ
Փոս փորեցին մի խորին,
Ամփոփեցին Մարոյին,
Այս լեռ քարն էլ տաշեցին,
Բերին վրեն քաշեցին:

XI

- Շատ եմ տեսել, երբ նրա
Խեղճ մայրիկն այս քարի վրա
Կորանալով ինքը միայն
200 Լաց էր լինում կիսաձայն.
Խունկ էր ծխում, մոմ վառում,
Որ գիշերվան խավարում
Ծրնում էր մեն-մենակ
Հեռվից երկար ժամանակ:

Հեղինակի ծանոթագրությունները (ԲՄ II)

- 58 Խոնչա — փայտյա մատուցարան, որով հաց ու կերակուր են տալիս հյուրերին:
- 60 Հող ավե՛ք ձեր օջախից — փոխաբերական դարձված է. կնշանակե՛ ձեր աղջիկն ուղում ենք:
- 101 «Տարան հա՛» — զուռնայի մի եղանակ է, որ հնչում են հարսին հորանց տանից ամուսնու տունը տանելիս:
- 110 Քանց գայլի յուզ բա՛նուն — կախարդելու միջոցներից մեկն է:

ԲԹ քնագրային տարբերությունները

Վերնագիր--

ՄԱՐՈ

- 1 Մեր գյուղն այն է, որ հրպարտ,
4 Ձեռքը տրված ճակատին՝
7 Պաս չինք այնտեղ մենք ուտում
15 Հիշատակով սրգալի
17 Մեր գյուղից վնք մինչ այսօր

23—24 ազերի փոխաբեր

- Իսկ նրբանից բիչ հեռու
Չարաճըճի մի առու
Գուրս է փախչում անտառից,
Կարկաչելով փրբի՛րալից՝
26 Այն առվակում կեսօրին,
27 Երբոր տապից հեղանում,

29—34 ազերի փոխաբեր

- Խաղում էինք վազվրդում
Գուլն-գուլն, մանրիկ ավազում.
Ու մեր ճիշը մանկական
Միանալով լեռնական
Գիծ վրտակի ազմուկին՝
Լուռ ու խաղաղ այն հովտին,
Աշխուժ կյանք էր միշտ տալիս
Ա՛խ, ո՛րքան էր դյուր գալիս,

Նրբ մեր տրկուր խըմբակով
Վազում էինք աղմուկով
Թիթեննիկի ետևից,
Որ թռչում էր Բոփերից,

- 38 Այն մենաշնոր ծառի տակ
50 Շնորհակալ ենք, տաացին.
55 Այն ժամանակ Մարոյի
66 Միրով սիրում էր նըրան:
70 Չամիչ, կանֆետ ու խընձոր...
82 Այսպես օրհնեց իր փեսին
94 Քանց գուլի ճըրտեղուն...
95 Այդ շիմացավ ոչ ոք սյուրզ,
103 Հայրիկն այնժամ բարկացավ,
118 Անտառներում շարունակ:
119 Այսպես տարիք անց կացան.
121 Չայն էր տալի մի օր մեզ,
125 Գուրս թափվեցանք մենք գյուղից,
135 Գյուղից հեռու մինչ այսօր
141 էն լիս քարն էլ տաշեցին
146 Չայն էր տալի Մարոյին...

143—154 ազերի ԲԹ-ում բացակայում են:

Քամանյանը նախապես մտադիր է եղել տեղադրել «Մարոն» ԲԹ-ում, սակայն հետագայում հրաժարվել է այդ մտքից: Պահպանվել է պոեմի զարգացման վերջին էջը (ընդամենը ութ ստղ)՝ հետևյալ ուղղումներով ու քայքայումներով.

- 144 Մերը մենակ, սևաշոր,
145 Ձեն էր տալի Մարոյին...

146 ազերի հետո ավելացրել է հետևյալ հատվածը մի բանի տարբերակով.

« Ո՞վ քեզ ծեծեց, Մարո ջան,
Ո՞վ անխժեց, Մարո ջան,
Ո՞ր փախար դուն, Մարո ջան,
Տուն արի, տուն, Մարո ջան,
Խորն ես քնել, Մարո ջան,
Չես զարթնում էլ, Մարո ջան:

- բ Ռ՞վ քեզ ծեծեց, Մարո ջան,
 [Շատ խաղ արիր, Մարո ջան],
 Ռ՞ւր փախար դուն, Մարո ջան,
 Տուն արի, տուն, Մարո ջան
 հորն՝ ես քնել, Մարո ջան
 Չես զարթնում էլ, Մարո ջան:
- գ [Քեզ ո՞վ ծեծեց, Մարո ջան,
 Ումնի՞ց ես խոտվել, Մարո ջան,
 Տուն չես գալի էլ, Մարո ջան,
 Օրրդ խավար, Մարո ջան]:
- 158 Հեռվում երկար ժամանակ:

«Մարո» պոեմից մի հատված (ընդամենը 13 տող) Քումանյանն. հրահանգներն բանաստեղծություն, «վտակ» վերնագրով գեղարվեստական է «Լուսաբեր» դասագրքի 1907 թ. (Ա տարի, էջ 86) և 1908 թ. (Բ տարի, էջ 117) հրատարակությունների մեջ: Այդ հատվածը համապատասխանում է պոեմի 17—18, 23—24, 26—32, 35—36 տողերին:

Հատվածի տեքստային տարբերությունները.

- 18 Մի հին ծառ կա մենավոր:
 23 Պարզ լեռնային մի վտակ
 26 Էն վրտակում կեսօրին,
 29 Մեր գիծ, տկոթ խմբակով,
 36—37 Նստում էն հին ծառի տակ:

«Մարո» պոեմի նույն հատվածը «Կեսօրին» խորագրով (18 տող) տպագրված է «Լուսաբեր» դասագրքի 1920 թ. (երրորդ տարի, 13-րդ սթա) հրատարակության մեջ: Հատվածը համապատասխանում է պոեմի 17—30 տողերին: Պրնատված են 29—30 տողերը:

Հատվածի տեքստային տարբերությունները.

- 17 Մեր գյուղից վեր մինչև էսօր
 22 Հով է տալի մըշակին:
 25 Խաղում կանչում մարգերին
 29—30 աղերք չկան.
 36—37 Նըստում էն հին ծառի տակ:

¹ [անց]

Լ Ո Ւ Ե Ց Ի Ս Ա Ք Ո Ն
 (էջ 15)

Առաջին տարբերակ (ԲՄ I)

ԼՈՒԵՑԻ ՍԱՔՈՆ

I

Խոր ձորի միջին ահա մի տնակ.
 Այնտեղ այս գիշեր Սաքոն է մենակ.
 Հովիվ է Սաքոն, ունի մի ընկեր,
 Տուն է ուղարկել նրան այս գիշեր,
 Այնինչ համկալը հենց առավոտը
 Գեպի սարերը քշեց յուր հոտը:

II

Ոչինչ, թե միայն է նրա փարախը.
 Սաքոյի համար ի՞նչ բան է վախը.
 Շատ անգամ միայն ձեռքի մահակով
 Քշել է գայլերին ամբողջ ոհմակով.
 Փող թուրքերին էլ մի ահ է ալի,
 Որ սիրտ չեն անում աչքները խփել,
 Եվ մեր գյուղացիք աներկյուղ հովվին
 Արժանի «իգիթ» անունը տվին:

III

Գեա նոր աղամա մութը փարատված,
 Եվ հորիզոնից դեռ կամա՞ց-կամաց

նոր է լուսաստղն երեսը հանում,
 Որ Սաքոն ոչխարն արոտ է տանում:
 Շքեղադար լերանց թարմ օդը
20 Եվ շաղաթաթախ ծաղիկն ու խոտը,
 Անհայտ դրախտի կնդրուկի նման,
 Անուշ բուրմունքով, շնչով կենսական
 լցնում են կուրծքը, վերացնում հոգին:
 Ի՛նչը կրհասնի Սաքոյի կյանքին.
 Ամեն առավոտ տեսնում է, ինչպես
 Արևելքումը շքեղահանդես,
 Ամպերի միջից արջնաթուղբ և թուխ
 Բացվում է արշալույսն ինչպես հրաբուխ,
 Կամ թե բոցավառ հրդեհի նման,
30 Որ թանձր ծխից հայտնում է իրան:
 Եվ առաջին շողն արեագալին,
 Երբ որ ընկնում է լերանց կատարին,
 Կարմրրին տալով, ասես թե քրքում,
 Վես գագաթները վարդերանգ ներկում,
 Արևինչ դեռ նոր է մութը նահանջում,
 Միգապատ լերան բարձրուղեշ լանջում
 Այս ժամանակին մեր Սաքոն կանգնած,
 Հովվական երկայն մահակին հենված,
 Գլխարկը ծռած, յափնջին ուսին,
40 Շիկնած, կարմրած վառ արևլուսին,
 Սեզ ու վայրենի հայացքը մեխած,
 Նայում է երկնի տեսքով զմայլած.
 Կամ թե ոչխարի վերևը թինկը
 Տված, ածում է իրան սրինգը.
 Կամ ժայռի գլխին, բարձր սյունաձև,
 Արծվի հայացքով նայում է ներքև,
 Այնտեղ, խորի՛ն, մթին անդրնդում
 Գետը զայրագին գոռում է, թնդում:

Սև-սև ամպեր են գալիս հավաքվում.
50 Մթնում է երկինքն ու փայլատակում,
 Թառած սասանած երկիրը վախից
 Ուզում է, կարծես, փախչել յուր տեղից,
 Եվ թանձր անտառը, սաստիկ հովմակոծ,
 Երբ ֆշշացնում է ինչպես մի սև օձ,
 Թեքվում է, տնքում ծառը հաստարմատ,
 Ամբողջ ծմակը հեծծում հուսահատ:
 Գոռում են ամպերն մթնած երկնքից,
 Գնտինը դողում, շարժվում է հիմքից.
 Ապա երկինքը պատառված, կարծես,
60 Հեղեղ է թափում կժով ջրի պես,
 Հեղե՛ղ, որ պետք է բո աշքով տեսնես,
 Շիթերից բռնես, երկինքը հասնես:—
 Սաքոն ոչխարը ծմակն է քաշում,
 Մի տերևախիտ ծառի տակ կանգնում,
 Եվ հետևում է հանդիստ հայացքով
 Թխպոտ ամպերին, որ համր ընթացքով
 Գնում են դես-դեն, խառնվում, կուտակվում,
 Սև ծոցի միջից շանթեր արձակում.
 Կամ դաշտի միջին, քարի կողք մտած,
70 Հին հրացանը, մահակը խտրտած
 Ու գլխին քաշած մաշված յափնջին
 Անխոռով լսում է. նրա տկանջին
 Խլածայն հասնում են որտան ամպերի,
 Կայծակի ճայթյունն, վշշոցն անձրևի...
 Ազատ է, ազատ բնության որդին.
 Միահավասար մոտ են նրա սրտին
 Բնության բոլոր տեսք ու ձայները.—
 Թե ականակիր մթնագիշերը,
 Թե խաղաղ, շքեղ զարնան առավոտ,
80 Աղբյուրի խոխոջ, կայծակի որոտ...
 Ա՛խ, մարդու լեզուն տկար է, տկար,
 Բնության տեսքը պատմելու համար.

Բայց նրա հոգին, երբեմն անարգել,
Երկինք ու գետինք կարող է գրկել:

V

Նրանց փարախում աստծու դիշերը
Հավաքվում ձորի ողջ մզդուրները,
Շհուն ու պկուն խառնում են իրար,
Խաղում են, ասում, խնդում միալար.
Եվ նուրբ սուլոցը սրնգի հովվական
90 Խոսում է կարծես.— մին հովվի նման
Ոչխարի շանն է ձայն տալիս, կանչում,
Մին էլ շան նման հաջում, կլանչում:
Լսե՛լ ես, երբ լուռ գիշերվան ժամին
Տերևներն զգույշ շարժում է բամբին,
Եվ կամ թե ճնշված լեռնային կիրճում
Ոնց է հուսահատ հողմը մոնչում:
Ակա՞նջ ես դրել, թե ոնց է երգում
Առվակի կարկաչն անտառի խորքում.
Լսե՛լ ես հեզիկ խոխոջն աղբյուրի...
100 Ահա բնության այս ձայներից մի
Կազմած քաղցրալուր ներդաշնակութուն
Հնչում է իգիթ Սաքոյի շհուն:
Իսկ ընկերներից մեկը սրտալի
Երգում է, կանչում ինչքան ձայն ունի:
Եվ մեյամաղձոտ նրանց բայաթին
Գոպեստ է տալիս վեհանձն իգիթին,
Կամ հայրենիքի հողին ու քարին,
Սիրավառ կանչում սեաշյա յարին:
Եվ ամեն մի ձայն այն երգում այնքան
110 Պարզ է և զորեղ, այնքան բնական,
Որ մարդ նույն ժամին, կարծես, սրտաթուփ
Ելնում է, իջնում երկինք ու անգունդ:
Ապա խաղում են հերթով կենդապար.
Ետ-առաջ վազում, ցատկում անդադար,

Եվ հանկարծ կանգնում, իրան կոտրատում,
Ռաներով արագ գետնին վերհատում:
Կոնաբոնուկ են անում իրար հետ,
Շրջան են կազմում, զոփի են տալիս,—
Երկու ոտն առաջ, իսկ մեկ ոտըն ետ
120 Գնում ու դառնում, պտուլտ են գալիս:
Գեռ ըսկըսում են կամաց ծանրապար,
Իսկ հետո միջակ. աստիճանաբար
Արագացնում են, և սլտուլտ առած
Ամբողջ շրջանը գնում է թռած:
Երբեմն ուռուցիկ կուրծքերն ուռցնում,
Աղաղակում են, սուլում, շվացնում,
Մին էլ միասին հանկարծ կորանում,
Ու կրկին դքվում, կրկին տաքանում
Եվ ոգևորված գետինը դոփում.
130 Օճորքը դողում և հող է թափում:
Նստում են հետո, գիտեցածներից,
Իրանց պապերից, ծիծաղ բաներից
Պատմում են երկար, երկա՛ր մինչև ուշ
Գիշերվան կեսը, և քնում անուշ:

VI

Սակայն այս գիշեր լուռություն է տիրում
Նրանց փարախում, և խորը ձորում
Մենակ է Սաքոն. տխուր թեք ընկած,
Նա մտածում է չուր տատի պատմած
Չարքերի մասին, որոնք միասին,
140 Մուռը ոտներով գիշերվան կիսին...
Քուրքի կնանոնց կերպարանք առած
Հայտնվում են միայն մենակ մարդկերանց.
Կամ ինչպես քաջքերն այրերի միջից,
Երբ մեկը նայում է քարի գլխից,
Կամ թե ուշացած անցնում է ձորով,
Խարում են, կանչում ծանոթ ձայներով,
Եվ մարդկանց նման խնջույք են սարքում.

Զուռնս էն ածուս, թմբուկ են զարկում...
 Այսպիսի դեպքեր շատ են պատահած,
150 նույնիսկ Սարգսին քանի՛ տն են պատմած...
 Եվ հիշողությունն օրերից անցած
 Ետ կանչեց ձայներ վաղուց մոռացած,
 Ձայներ անայի, տխուր պատմության,
 Չար ոգիների գործած շարության:
 Տասի խոսքերը նրա սկանչին
 Ուրվածայն, երկշոտ հնչերն կրկին.
 Հնչեցին երկար, մինչն նրա վառ
 Երևակայությունը գրգռեցին իսպառ:—
 Ահա պատկերներ, տգեղ, ալլանդակ,
180 Անհեթեթ շարքով, խառն և անկարգ,
 Մանրաշարժ եկան Սարգսի դիմաց
 Կրակաբոցի և— անցնում են կամայո:
 Աչքերը միայն կրակին հառած
 Մանրը է շնչում Սաքոն ահառած,
 Եվ առողջ կուրծքը լեռնական մարդու
 Ալեկոծում է կասկած ահարկու.
 Այլև ինչ կասկած,— նա հավատում է...

VII

«Ո՞վ է հող թափում այս բուխուրակից...
 Վա՛հ... այն ո՞վ է... այն ո՞վ է երզնկից
170 Դիվական ծիծաղն երեսին նայում...
 Պըզած աչքերն ի՞նչպես են փայլում...
 Թն ստղեր էին, որ պսպրողացին...
 Չէ՛, աչքեր էին... ա՛յ, ծիծաղեցին...
 Ի՞նչ ոտնաձայն էր, որ կտրովրն եկավ...
 Թեթև քայլերով դռանը մոտեցավ...
 Ո՞վ պետք է լինի... Ինչո՞ւ չէ խոսում...
 Այսպես տարածամ ի՞նչ բան է ուզում...
 Բայց ինչպես եղավ, ազազիլ Ջորին
 Չբպատառտեց անժամ եկվորին...
180 Այս ի՞նչպես եկավ... չէ՛, սա ով որ է,

Մանթ օքմին է, շունը սովոր է...
 Իմ շան ահիցը էլ ո՞վ սիրտ կանի...
 Իմացա՛, ընկերս — Գեվոն կըլինի...
 Սուտ վախացնում է... հա՛, նա է, նա...»
 (Կանչում է) «Գեվո՛՛... Չայն-ձպտուն չըկա,
 Միայն ահավոր լուսնյան միջում
 Չորագետն է խուլ, մրափած վշշում:
 Եվ ո՞վ կըլինի զարթուն այս ժամին,
 Աշխարհը քնած է, նույնիսկ թույլ քամին.
190 Քնած շեն միայն անբուն շարերը,
 Վխտում են ուրախ շիրք ձորերը:
 Աչքերը հանգչող կռակին հառած
 Մանրը է շնչում Սաքոն ահառած,
 Եվ առողջ կուրծքը լեռնական մարդու
 Ալեկոծում է կասկած ահարկու
 Այլև ի՞նչ կասկած, հավատում է նա,
 Բայց տուր չի տալիս,— կուլում է ահա.
 «Շվաք էր գուցե, աչքիս երևաց...
 Չէ, ահա կտուրը դողաց, երերաց...
200 Գալիս են դարձյալ... ի՞նչպես են վազում...»
 Դռան ետևից ձայներ են լսվում...»
 Վահեցած Սաքոն գլուխը մի քիչ
 Հագիվ բարձրացրեց, աղաղակ, քրթիչ
 Եվ դժոխսուր ձայներ բլուրավոր
 Բունել էին դուռն ու կտուրը բոլոր:
 Սիրտը գողգողաց և փշաքաղած
 Սաքոն ողջանդամ մի սարսուռ դգաց.
 Դեպի դռնակը երկշոտ հայացքով
 Աչքերը շնչ, մտքի մեջ գորով՝
210 «Նրանք են» ասաց, և դուր բացվեց,
 Թուրքի կանանցով փարախը լցվեց:
 Ինչպես գիշերը երկնում սևակնած
 Փայլատակում է կայծակը հանկարծ,
 Այնպես մի կրակ աչքերըն առավ,
 Եվ իզիթ Սաքոն փարախից թռավ:

- Այն Լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
 ժայռերն ամեհ՛ի, նոթերը կիտած,
 Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ և անթարթ
 Հայտցքով իրար նայում են հանդարտ:
- 220 Սև ծովի նման մլարը կանգնած
 Գրկում է նրանց կուրծքը կախ ընկած,
 Որ, կարծես, ահա, հենց այս վայրկենին
 Վայր կրնկենն անահ անցվորի գլխին:
 Ահռելի ձոր է. այնտեղ Դերեղը
 Փրփրած վազում է, սրընթաց գետը
 Գոռում է, ինչպես վիրավոր գազան,
 Եվ աղաղակին այն երկրասասան
 Խոր, լայնարևրան քարանձավները
 Կցում են իրանց քաջրի ձայները
- 230 Կազմում վայրենի ներդաշնակություն.
 Սարսափ է ազդում անսովոր մարդունս
 Գիշերը լուսնի երկշոտ շողերը
 Երբ ուր ընկնում են այն ահեղ ձորը,
 Եվ ալբերի հետ խաղում դողալով,
 Իսկ ալիքները գետի շողալով
 Հուզվում են, իրար ետևից փախչում,
 Դերեղը խավար անդունդի խորքում,
 Մի արծաթափայլ նեղ շերտի նման
 Պսուլյտներ առած ձգվում է երկայնս
- 240 Այս տախտի վրա, այն ժայռի գլխին
 Կանգնած է մենակ, խավար ու լռին,
 Մի քանդված հին բերդ, մի ավերակ վանք,
 Մառլ ու տխուր, ինչպես զարհուրանք,
 Իսկ քարի գլխից լուռ մարդու նման
 Նայում է ձորին մի հին խաշարձան...

IX

Խավարչտին գիշեր, և կես գիշերին
 Վես Չորագետի ժողուտ ավերին,

- Անդնդանման խոր Լոռու ձորում
 Մի բարձրահասակ մարդ է թափառում:
- 250 Սովերի նման, ծառերի տակին
 Հայտնվում է մին, շքանում կրկին.
 Իվ լայն խանչալի դաստակը կողքին
 Զարկելով գոտու երկաթյա թողկին,
 Զրրխկչրխկում է, կարծես յուր զարկով
 Համրում է նրա քայլերը կարգով:
 Հնչում է զուռնան մութ քարանձավից.
 Զարերը վազում նրա ետևից,
 Դերեղն էլ անդուլ գոռում է. «հա՛,
 Այստեղ է Սաքո՛ն, այստեղ է ահա՛»:
- 260 Եվ դուրս են թռչում յուր ալիքներից
 Գիսախոխիվ այբերն իրար ետևից,
 Վազում են՝ բռնեն իգիթ Սաքոյին,
 Որ տանեն գետի հատակը խորին:
 Քար ու մաղառուտ առած ոտնատակ
 Թռչում է Սաքոն քամուց էլ արագ.
 Սակայն, առաջին ցուլացին աչքեր,
 Քփից դուրս թռան մի քանի քաջքեր:
 Մի ակնթարթում Սաքոն յուր թափը
 Կոտրեց և իսկույն թողեց գետափը...
- 270 Արձագանք տվեց ձորն այդ միջոցին
 Նրա ազագիլ գամփոփ հաշոցին.
 Փարախն էլ գուցե մի գայլ է մտել,
 Աղքատի հոտը կերել, խեղդոտել:
 Խելագուրկ Սաքոն ոչինչ չէ հիշում,
 Քշում են նրան, շարերը քշում,
 Քաջերն էլ այրից զուռնա-դհուլով
 Կանչում են, կանչում ծանոթ ձայներով.
 Իսկ Զորագետից այբեր են թռչում,
 Եվ ալիքները փրփրադեղ ուռչում,
- 280 Մառլի միջին ծփում են կայտառ՝
 — Բռնեցե՛ք, փախա՛վ Սաքոն խելագար

Վազում է Սաքոն. այնինչ այդ ժամին
 Սաքոյի նանը— պառավ նազանին,
 Փոքրիկ թոռներին տեսած ու լսած
 Քաջքից է պատմում ոգևորված.
 Իսկ առավոտյան նրան կենդանի,
 Խելագար Սաքոն վկա կրկանգնի:

Հեղինակի ծանոթագրությունները (ԲՄ I)

- 5 Համկալ— գուժանի կամ սարի ընկեր. համկալություն—
 ընկերություն:
- 14 Իգիթ— թուրքերեն բառ է— քաջ, անվեհեր:
- 86 Մզդուր — հովիվ, խոզարած, տավարած և այլն:
- 87 Շնու— սրինգ:
- 87 Պլու— սրնգի նման գործիք է, բայց սա զուռնի նման
 լեզվակ ունի:
- 88 Ասել— երգել:
- 104 Կանչել— երգել:
- 105 Բայաթի— թուրքերեն կարճ ժողովրդական երգ:
- 113 Կենդապար— մենակ պարել:
- 116 Վերհատել— ծեծել:
- 118 Զոփի— այս պարը մի քանի տեղ յայլի է կոչվում:
- 132 Միծաղ բան— զվարճալի պատմություն, անեկդոտ:
- 178 Զորին— Սաքոյի շան անունն է:
- 187 Զորագետ— Դերեդ կամ Բերդուջ պատմական գետն է.
 այս անունը կրում է Դսեղա ձորից սկսած, ուր նրա
 երկու մեծ վտակները— Փամբակա և Ղարախաչա ջրծ-
 րը միանում են:
- 197 Տուր չրտալ— անձնատուր շիրնել:
- 229 Քաջբի նայն— արձագանք:
- 234 Ալֆեռ— ջրերում բնակվող ոգիներն են:
- 240 Տախտ — ձորի զառիվայրում գտնված տափարակ տեղը:
- 253 Թոխկալ— մետաղյա բան է, որ գործ է անվում թե գոտա
 երկու ծայրերն ամրացնելու, կապելու և թե իրբե
 զարդ, որ անց են կացնում գոտին:
- 276 Դնուլ— թմբուկ:

Երկրորդ տարբերակ (1896 թ. առանձին հրատ.)

ԼՈՒԵՑԻ ՍԱՔՈՆ

I

Խոր ձորի միջին ահա մի տրնակ,
 Այնտեղ այս գիշեր Սաքոն է մենակ:
 Հովիվ՝ է Սաքոն, ունի մի ընկեր.

Նա էլ այս գիշեր—

Հացը պակասեց. շընալիք չըկար,
 Աղ էր հարկավոր ոչխարի համար,
 Ուզեց զոքանչի ձրվածեղ ուտել,
 Քե նշանածին շատ էր կարոտել,—
 Գնացել է տուն.

- 10 Այնինչ համկալը հենց առավոտը
 Դնալի սարերը քրշեց յուր հոտը:
 Եվ Սաքոն անքուն,
 Քաց տըրեխները հանել է, բերել,
 Գուլպան բուխարու վրա կախ արել,
 Ու թիկը տըվել,
 Մեն-մենակ թըթվել:

II

- Քեկուզ և մենակ լինի փարախում,
 Ածղահա Սաքոն ընչի՞ց է վախում.
 Հապա մի նայիր նորա հասակին,—
 20 Ո՛նց է մեկնըվել, կարծես ահագին

Կաղնիքի լինի անտառում ընկած...
Բայց եթե տեղից վեր կացավ հանկարծ,
Գլուխը մեխած մահակը վերցրեց,
Կթե շրներին ձայն տվեց, կանչեց
Ու բիրտ, վայրենի առաջը կանգնեց,
Դու կըհասկանաս, թե ինչու համար,
Գող, գալլ ու գազան, ողջ լեղապատառ,
    Հենց գատարկ վախից
Հեռու են փախչում նորա փարախից:

III

30 Նորա փարախին հսկում է Զորին,
Ազազիլ Զորին հսկում է անբուն,
Ներքև է բերում նա ձիավորին,
Ղուշն էլ չի անցնում նրանից թաքուն:

Թեպետև Սաքոն եղբայրներ ունի
Ու նրանց համար արյունը կըտա,
Բայց Զորու նման էլ ո՞վ կըլինի,
Նրան հավասար եղբայր էլ չըկա:

Մըթնագիշերին հեղեղ է թափում,
Հողմը վշշում է, շանթը փայլկըտում,
40 Սաքոյի վրա գազանը գալիս,
Սաքոյի հոտին գող վրա տալիս,
Քնած է Սաքոն, բան չէ իմանում,
Զորին է նրանց դիմացը կանգնում:

Ընկել է Սաքոն թշնամու հետքին,
Կովում է Սաքոն թշնամու դիմաց,—
Զորին գալիս է յուր հետ— կըրնկին,
Ցուր կողքին դարձյալ Զորին է կանգնած:

Նորա փարախին հսկում է Զորին,
Ազազիլ Զորին հսկում է անբուն,

50 Ներքև է բերում նա ձիավորին,
Ղուշն էլ չի անցնում նրանից թաքուն:

IV

Ո՞վ ես, դու, հե՛յ անցվորական,
Որ թեպետև պարզ օրով,
Այդպես անվախ, անհրացան
Անց ես կենում այս ձորով:

Ասենք իսկի շես վախենում
Ոչ գազանից, ոչ բանից,
Հապա ի՞նչպես աճ շես անում
Այս ձորերի շորանից:—

60 Գուցե նրան անդյուրեկան
Մի տղամարդ եղար դու,—
Մո՞ի՛ր՛ ճամփեդ, օտարական,
Կանչիր անունն աստրծու:

Հեշտ կազատվես անդունդներից,
Հորձանքներից այս գետի,
Բայց Սաքոյի շար հանաքից
Թող քեզ աստված ազատի:

Սակայն եթե մի վիշտ ունես,
Որ կարող է նա օգնել,
70 Թե սիրուհիդ մերժում են քեզ,—
Ապա բարով ես եկել:

Թե թուրքերը զավակներիդ
Փուփը կտրել են, տարել,
Այժմ ուզում ես դարձնել գերիդ,—
Կըրկին լավ ես միտք արել:

Այնժամ նրան գոնե մի օր
Եղիր զոնախ թանկագին,
Ընկերութուն արա անդորր
Ցուր հովվական պարզ կյանքին:

80 Ազամա մութի զեռ նոր փարատված
 Եվ հորիզոնից զեռ կամա՛ց-կամաց
 Նոր է լուսաստղը երեսը հանում,
 Ար Սարոն ոչխարն արոտ է տանում:
 Շրթեղադալար լեռների օդը
 Եվ շագախա՛նի ծաղիկն ու խոտը
 Կրախտի անուշ կնդրուկի նման,
 Առատ բուրմունքով, շնչով կենսական
 Լցնում են կուրծքը, վերացնում հոգին...
 Ի՛նչը կըհասնի Սաքոյի կյանքին:

90 Ամեն առավոտ տեսնում է աչքով
 Քե արեւըրում ինչպես է շքով,
 Ամպերի միջից արջնա՛բայր և թուխ
 Բացվում արշալույսն ինչպես հրաբուխ,
 Կամ թե բոցավառ հրդեհ՛ի նման,
 Ար թսնձր ծխից հայտնում է իրան:
 Եվ առաջին շողն արեւագալին
 Երբոր ընկնում է լեռների ծայրին,
 Կարմրին տալով, ասես թե ջրբրում,
 Ժայռ ժանիքները վարդերանգ ներկում՝

100 Մեր հուժկու Սաքոն այս ժամանակին
 Հենված հովվական երկայն մահակին,
 Սակված փափախը ականջին թեքած,
 Քերմաշ յափընջին ուսովը ձրգած,
 Ինչպես լեռների տեղ ու Բագավոր,—
 Նոր օրը գալիս,—
 Իրան թևավոր
 Երածիչտներով ողջույն է տալիս:

Ան-սև ամպեր են գալիս հավաքվում,
 Մթնում է երկինքն ու փայլատակում,
 110 Սառած-սասանած երկիրը վախից
 Ուզում է կարծես փախչել յուր տեղից
 Եվ թաւձր անտառը, սաստիկ հողմակած,

Երբ ֆշացնում է, ինչպես մի սև օձ,
 Քերվում, տնքում է ծառը հաստարմատ,
 Ամբողջ ծրմակը հեծծում հուսահատ.
 Ամպերը գոռում մըթնած երկնքից,
 Գետինը դողում, շարժվում է հիմքից,
 Ապա երկինքը պատռոված կարծես,
 Հեղեղ է թափում կրճով ջրբի պես,
 120 Հեղճ՛ղ, որ պեստ է քո աչքով տեսնես,
 Ծիթերից բրունես երկինքը հասնես,—
 Մաքոն ոչխարը ծմակն է բաշում,
 Մի տը բնալի ծառի տակ մտնում
 Եվ հեանում է հանդարտ հայացքով
 Քիպոտ ամպերին, որ համը քնիացքով
 Գնում են դես-դին, սարերով տնջնում,
 Մութ ծոցի միջին լախտեր խաղացնում,
 Հրրեղն՛ն լախտեր, որոնց մի տուտը
 Հասնում է ներքև — միջև անդունդը,
 130 Մատանաներին այնպես դոռացնում,
 Որ ձայնը մարդու ականջն է հասնում:

VI

Արևը սարի ետևն է մտնում,
 Ցերեկը հատնում.
 Մշնածոռում են ձորն ու անտառը,
 Բայց զեռ չի մթնում երկնամերձ սարը.
 Ռանեոր ներքև խավարում թաղված,
 Գագաթն այրվում է լուսով շաղախված,
 Մինչև հովիտից շար գողի նրման
 Գիշերճա սովերը թարփոն բարձրանում,
 140 Լույսի-ցեքեկվան
 Այն մնացորդն էլ հանկարծ կրլանում,
 Եվ ինքը խոժոռ, մոռայ ու ահեղ
 Բազմում է այնտեղ,
 Լուսնյակի լուսով սարերի գրլիին

Քնում՝ փաթաթված յուր սև յափնջում,
Մինչև մոտակա գյուղիցը կըրկին
Աքաղաղները ծուղրուղո՛ւ կանչում,
Կամ թե արևի շողերն են ծագում—
Աչքերը ծակում,

150 **Հալածում դեպի անհայտ աշխարքի,**
Աշխարքի տակի
Մածուկ այրերը,
Ուր որ ապրում են մութն ու գիշերը:

Իրիկունն եկավ, մըզդուրներն արդեն,
Հանդից հավաքվել, վառել են օդեն,
Շհուն ու պրկուն խառնել են իրար,
Խաղում են, ասում,— խնդում միալար:
Եվ ախորժածայն սրինգն հովվական
Խոսում է կարծես,— մին հովվի նման
160 **Սիխարի շանն է ձայն տալիս, կանչում,**
Մին էլ շան նման հաչում, կլանչում...

Լսե՛լ ես, երբ լուս գիշերվա ժամին
Տերևներն զգույշ շարժում է քամին,
Եվ կամ թե նեղլիկ լեռնային կիրճում
Ոնց է հուսահատ հողմը մորնչում:
Ակա՞նջ ես դրել, թե ոնց է երգում
Առվակի կարկաչն անտառի խոտքում,
Լսե՛լ ես հեղիկ խոխոջն աղբյուրի,
Փափուկ մեղեդին լեռնային ջրի...

170 **Ամենքից ջոկած, առած մի հնչյուն,**
Հնչում է իզիթ Սարոջի շրհուն,
Իսկ ընկերներից մեկը սրտալի
Երգում է, կանչում, ինչքան ձայն ունի:
Եվ մեղամաղձոտ նրանց բայաթին
Գովեստ է տալիս վեհանձն իզիթին,
Կամ հայրենիքի հողին ու բարին,
Սիրազաա կանչում սևաչյա յարին...
Եվ ամեն մի ձայն այն երգում այնքան
Պարզ է և ուժգին, այնքա՛ն բնական,

180 **Որ մարդ նույն ժամին թովված, սրտաթունդ,**
Ելնում է— իջնում երկինք ու անդունդ:
Ապա խաղում են հերթով կենդապար,
Ծառ-առաջ ոստնում, ցատկում անդադար,
Եվ հանկարծ կանգնում իրանց կտրատում,
Ոտներով արագ գետնին վեր հատում:
Կոնարնուկ են անում իրար հետ,
Շրջան են կազմում, զոտի են տալիս,
Երկու ոտն առաջ, իսկ մեկ ոտը ետ
Գնում ու դառնում— պտույտ են գալիս:

190 **Դեռ ըսկսում են կամաց— ծանրապար,**
Իսկ հետո միջակ. աստիճանաբար
Արագացնում են, և պտույտ առած
Ամբողջ շրջանը գնում է թրուած:
Երբեմն ուռուցիկ կուրծքերն ուռցնում,
Աղաղակում են, սուլում, շվացնում,
Մեկ էլ միասին հանկարծ կորանում
Ու կրկին դբվում, կրկին տաքանում
Եվ ոգնորված գետինը դոփում:
Օճորքը դողում և հող է թափում:
200 **Նստում են հետո գիտեցածներից,**
Իրանց պապերից, ծիծաղ բաներից
Պատմում են երկար, երկա՛ր, մինչև ուշ
Գիշերվան կեսը և քնում անուշ:

VII

Դե՛հ բարի գիշեր, իմ քաջ իզիթներ,
Դուք պինդ քնեցեք մինչև լուսադեմ,
Իսկ ես իմ շհուն փշելու եմ դեռ,
Պետք է ձեր պատվին դեռ մի բան երգեմ:—

«Լառու ձորը կոխեց մութը,
Անլույս մութը գիշերի,
210 **Այնտեղ—մթնում ձեր Դեբեդը**
Երգում է անցքն յուր շրթի:

Պատմում է այն հին օրերից,
Երբ որ ծնունդ է առել՝
Ով է անցել յուր ձորերից,
Ինչ գործեր է կատարել:

Եվ երբեմն հառաչելով
Նրանց հոգվոցն է ասում,
Որոնք խեղդվել յուր ջրերով,
Հանգում են յուր ավազում:

220 Պատմում է նա գիշերն ի բուն
Գըլխի անցքերն յուր հին-հին,
Քեկ խորի է նորա լեզուն
Օտարածին հյուրերին:

Այս իրիկուն նորա ափին
Քուրբի քոչ է վայր եկել,
Վայր է եկել և աճագին
Խարույկները բորբոքել:

Սակայն ինչո՞ւ մոայլած են
Քուխ դեմքերը թուրքերի,
230 Կամ թե ինչո՞ւ գեռ լուծ են
Չայներն անհոգ երգերի:

Շա՞տ է հոգնել ճանապարհից
Այն խուժանը անհանգիստ,
Վախենո՞ւմ է խորին ձորից,
Քե՞՞ գիշերը մութն է խիստ:

— Քուրբի համար ահավոր շեն
Ոչ մութ գիշեր և ոչ ձոր,
Քայց այս ձորը խոռու ձորն է,
Լոռեցին է ահավոր:

240 Մեկ էլ տեսար մի թունդ որոտ
Անտառիցը այն մրթին,
Կըհանգցընի կրակի մոտ
Տխուր նստած իգիթին:

Կամ հանդուգն ջահելները
Վրա կըտան գինավառ,
Եվ կըբշեն անտառները
Քուրբի ջոկերն ու տավար:

Կամ ուր որ է մահակներով
Մի խուռն ամբոխ կերևա,
250 Եթե թուրքը գողությունով
Մի մեղք ունի իր վըրա:

Կամ ով գլխի շորաններ՝
Ահը հանած սըրտերից,
Ճանապարհին սյուրունները
Անց են կացրել արտերից...

Նրա համար մոայլած են
Քուխ դեմքերը թուրքերի,
Նրա համար և լուծ են
Չայներն անհոգ երգերի...»:

VIII

260 Սակայն ահագին ձորում այս գիշեր
Մենակ է Սարոն և շունի ընկեր:
Բուխարու կողքին տխուր թեք ընկած
Մտածում է նա յուր տատի պատմած
Չարքերի մասին, որոնք միասին,
Մուռը ոտներով, գիշերվան կիսին,
Քուրքերի կանանց կերպարանք առած
Հայտնվում են միշտ միայնակ մարդկանց...
Կամ ինչպիս քաջքերն այրերի մթնից,
Երբ մարդ նայում է քարալիի գլխից
270 Կամ թե ուշացած անցնում է ձորով,
Խարում են, կանչում ծանոթ ձայներով.
Եվ մարդկանց նման խնդույք են սարքում,
Չուռնա են ածում, թմբուկ են զարկում...

Այսպիսի դեպքեր շա՛տ են պատահել,
Նույնիսկ Սաքոյին բանի՛սն են պատմել...
Եվ հիշողությունն անցած օրերից,
Նորա մանկության երեկոններից,
Երբ նա քաջքերից վախենում էր դեռ,
Ետ բերեց վաղուց մոռացած ձայներ.
280 Ձայնե՛ր ահալի, տխուր պատմության
Չար ոգիների արած շարության:
Տատի խոսքերը նորա ականջին
Ուրվա-ձայն, երկչոտ հնչեցին կրկին.—

«Կասեն՝ Սաքո՛, մեզ մոտ արի,
Արի մեզ մոտ հարսանիք.
Տե՛ս, մենք ուրախ պար ենք գալի—
Սիրուն, ջահել հարսն-աղջիկ:

Ինձ մոտ արի, ձվածեղ անեմ,
Ինձ մոտ արի բլիթ տամ.
290 Ես քո հոբերն... ես քո նանն եմ...
Ես էլ ազիզ բարեկամ...

Սաքո՛, Սաքո՛, մեզ մոտ արի,
էս աղջիկը տե՛ս ինչ լավն ա...
Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի—
Տարա՛նի նա՛, տարա նանա՛...»:

Եվ խոլ պատկերներ, տգեղ, այլանդակ,
Անհեթեթ շարքով, խառներամ, անկարգ,
Մանրաշարժ եկան Սաքոյի դիմաց
Երևութե՛ք եղան— անցնում են կամաց...
300 Անցնում են դանդաղ սովերների պեօ,
Չար ժպիտներով, ժանտ ու սևերես...
Աչքերը անթարթ կըրակին հառած
Մանրը է շնչում Սաքոն ահառած,
Եվ առողջ կուրծքը լեռնական մարդու
Աչեկոծում է կասկած ահարկու

Սրբնթաց պախրա, թե՛ գալլ գեշատիչ
Շեշտակի անցավ փարախի մոտով,
Թե՛ ալժյամն հանկարծ մոտակա ժայռից
Անդունվր մի քար զրորից ոտով.
310 Թե՛ հողմահարված տերևն էր դողում,
Թե՛ երկչոտ մուկը վաղեց պուճախում,
Թե՛ ոչխարների թույլ մնչոցն էր այն,—
Սաքոյին թվաց, թե՛ մի ոտնածայն
Եկավ ու կանգնեց փարախի կողքին:

«Ո՞վ է հող թափում էս բուխուրակից...
Ո՞վ է երգելովը մրտիկ տալիս ինձ...
Ընչի՞ համար է այնպես ծիծաղում.
Ո՞նց են պըլըզած աչքերը փայլում...
Ի՞նչ ոտնածայն էր, որ անցավ կտրից...
320 Ո՞վ է շունչ քաշում դրոան ետևից...
Ո՞վ պետք է լինի. ինչո՞ւ չի խոսում...
էս կ'նս գիշերին ի՞նչ բան է ուզում...
էս ինչպե՞ս եղավ—ազագիլ Ջորին
Չըպատրուտորեց անժամ եկվորին...
էս ի՞նչպես եկավ... չէ՛, սա ով որ է,
Մանոթ օրմին է, շունը սովոր է:
Իմ շան ահիցը էլ ո՞վ սիրտ կանի...
Իմացո՛ւ, ընկերըս— Գեվոն կըլինի...
Սուտ վախեցնում է... հա՛, նա է, նա...
330 Գեվոո՞՞...»

Ձայն, ծրպտուն չրկա.
Մենակ ահավոր լուռության միջում
Չորագետն է խոլ մրափած վշշում:
Եվ ո՞վ կըլինի զարթուն այս ժամին.
Աշխարհը քնած է— քնած է քամին,

Անքուն շարքերը չեն միմիայն քնած,
 Ուրախ վիտում են ձորերը բռնած...
 Եվ վազվզում են ստվերների պես,
 Եվ վրսվում են տերևների պես...
 340 Մինչև որ մենակ մի մարդ կրգանեն,
 Որ նորա սիրտը... փարախը մտնեն...
 Աչքերը հանգչող կրթակին հառած,
 Մանրը է շնչում հովիտն ահառած,
 Եվ առողջ կուրծքը լեռնական մարդու
 Ալեկոծում է կասկած ահարկու.—
 «Չէ՛, քամին էր էն... էն գայի շվաք...
 էն աստղեր էին աչքերի տեղակ,
 Որ լուսածակից ներս էին ընկել...»
 Բայց վախճում է նայել, ստուգել.
 350 Մական ախանքը ձամներ է բուռ.
 Կըտրով գտնու են, դուրսը փոխում...
 Վախկցած Մարտն գլուխը մի բիշ
 Տեղիցը շարժեց.— աղաղակ, ջրբե՛ծ.
 Եվ գծախալար ձայներ ոլուրավոր
 Բռնել էին դուռն ու կապը բոլոր...
 Սիրտը թունդ առած, և փշտարպած
 Մի սարսուռ զգաց:
 Դեպի դռնակը մրնած աչքերով
 Հուսահատ նայեց, մտքումը զորով
 360 «Նրանք են» ասաց, և դուռը բացվեց.
 Թուրքի կանանցով փարախը լցվեց.
 Փարախը լցվեց Բուրքի կանանցով,
 Ճիշ-հըրհուցով, հարաչ-հրոցով...

Ինչպես գիշերը երկնում սևակնած
 Փայլատակում է կայծակը հանկարծ,
 Այնպես մի կրթակ աչքերըն առավ
 Եվ իգի՛ք Սաքոն փարախից թռավ:

XI

Այն Լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
 Փուտերն ամենհի նոթերը կիտած,
 370 Գեմուղեմ կանգնած, համառ և անթարթ
 Հույսացով իրար նստում են հանգարտ:
 Մե ձողի նման մրտառ կանգնած
 Գրկում է նրանց կուրծքը կախրնեղած,
 Որ կուրծնու անո, ճննչ տա փուտնուն
 Վայր կրնկրեն անա՛հ անշուքի գլխին:
 Ահաելի ձոր է, անցուկ Դեբեդ
 Փրփրած վազում է: Սրբնթաց գետը
 հասում է, ինչպես վիրավոր գաղան,
 Եվ աղաղակին այն ետկրասասան
 380 Խոր, լայնարևրան բարունձավները
 Կցում են իրանց բաշտի ձայները,
 Կազմում վայրենի նեղու շնակություն.
 Սարսափ է ազգում անստվոր մարդուն:
 Գիշերը լուսնի երկչուտ շաշերը
 Երբոր մանում են այն անհեղ ձորը
 Եվ ալեքի հետ խաղում զողալով,
 Իսկ այիրները խիտ-խիտ շողալով
 Հուզվում են, իրար ետևից փախչում,
 Դեբեդը խավար անդունդի խորքում,
 390 Մի արծաթափայլ նեղ շերտի նման
 Պտույտներ առած ձգվում է երկայն:
 Այս սախտի վրա, այն ժայռի գլխին
 Կանգնած է մենակ, խավար ու լրոին
 Մի քանդված հին բերդ, մի ավերակ վանք,
 Մռայլ ու տխուր ինչպես զարհուրանք.
 Իսկ քարի գլխից լուռ մարդու նման
 Նայում է ձորին մի հին խաշարձան:

XII

Այն ձորում ահա, այն խավար ձորում
 Այս կես գիշերին նա է թափառում,

400 Ահա նա ընկած քար ու թփերով,
Վազում է գետի ժևուտ ափերով:
Երկայն խանչալի դաստակը կողքին,
Զարկում է գոտու երկաթյա թողկին,
Չըրկվելովում է, կարծես յուր վարկով
Համրում է նրա քայլերը կարգով:
Հնչում է դուռնան մուշի քարանձավից,

Զարքերը վազում նրա ետևից,
Գեքեղն էլ անդուլ գոռում է, թե՛ «հա՛,
Այստեղ է Սաքոն, այստեղ է, ահա՛...»:

410 Եվ դուրս են թռչում հորդ ալիքներից
Հերարձակ այգերն իրար էտևից,
Վազում են բռնեն իզիթ Սաքոյին,
Որ տանեն գետի հատակը խորին.
Բայց նա փախչում է,
Փախած կանչում է
Յուր հավատարիմ միակ ընկերին,—
«Եկա՛ն, եկա՛ն, Զորի, հե՛յ,
Բռնի՛, Զորի, արի, հե՛յ...»:

Ու բորվիկ թռչում քամուց էլ արագ,

420 Քար ու մացառուտ առած ոտնատակ:
Սակայն առաջին ցուլացին աչքեր,
Թփից դուրս թռան մի քանի քաջքեր.
Մի ակնթարթում նա իրան թափր
Կուտրեց և իսկույն թողեց դետափր...
Արձագանք տակից ձորն այդ միջոցին
Նրա ազատիլ դամբոսի հաշոցին.
Փարսին էլ գուցե մի դալլ է մտել,
Ազրատի հոտը կերել, խեղդոտել...
Խելագուրկ Սաքոն ոչինչ չի հիշում,

430 Քշում են նրան շարերը, ջրշում,
Քաջքերն էլ այրից զուռնա-դուրով
Խարում-կանչում են ժանոթ ձայներով.—

«Սաքո՛, Սաքո՛, մեկ մոտ արի,
Արի մեկ մոտ հարսանիք.»

Տե՛ս, մենք ուրախ սյար ենք գալի,
Սիրուն, շահել հարսն-աղջիկ:

Ինձ մոտ արի— ձվածեղ անեմ,
Ինձ մոտ արի— քեզ բան տամ.
Ես քո հոթերն... ես քո նանն եմ...
440 Ես էլ սրտի բարեկամ...

Սաքո՛, Սաքո՛, մեկ մոտ արի—
Էս աղջիկը տե՛ս ինչ լավն ա...
Տե՛ս, ինչ ուրախ սյար ենք սալի—
Տարա նի նա՛, տարա նանա՛...»:

Իսկ Զորագետից ալքեր են թռչում...
Եվ ալիքները փրփրադեղ ուռչում,
Մոալի միջին ծփում են կայտառ,—
«Բռնեցե՛ք, կախա՛լ Սաքոն խելագար...»:

XIII

Այնինչ այդ ժամին

450 Սաքոյի նանը— պառավ Նազանին
Հանդող բուխարու դիմացը նստած,
Փաքրիկ թոռներին շուրջը հավաքած
Պատմում էր նրանց խավար աշխարհից,
Հարս-մարդագելից, դեերից, շարից,
Մե սատանայից, քաջքից ու ալքից,
Որ մարդու խարում, հանում են խելթից,
Տանից թոցընում, պցում քարեքար,
Քշում են, ջրում, տանջում անգաղար,
Միրտը այրում են անշեջ կրրակով,
460 Մեկըը վառում են օձի մտրակով,
Զորերը պցում.
Մեծում, հաւածում...

Եվ առավոտը— վաղ լուսադեմին,
 Երբ լույսն ու մութը դեռ կռվում էին,
 Ձէին բաժանվել սակայն իրարից,
 Խելագար Սարոն դուրս եկավ ձորից,
 Իրանց տան դուռը բաց արեց թափով,
 Ներս ընկավ հանկարծ, գոռաց սարսափով—
 «Վա՛յ, եկան, մեջը՛ս, ձեզ մատաղ, եկա՛ն...»:

470 Եվ իսկույն օձի շանթածի նման
 Դուրս փախավ կրկին:

Հայր, մայր, տատ, եղբայր, երեխա ու կին
 Դուրս ընկան նորա Լաւից լալով.
 Բայց նա փախչում էր սղաղակելով.
 «Զորի, հե՛յ,
 Արի՛, հե՛յ...»:

Հեղինակի ծանոթագրությունները (1896 թ.
 առանձին հրատ.)

- 5 Ենայիւր— այն ալլուրն է, որ շների համար լափ էե պատրաստում:
- 10 Համկալ— գութանի, սարի կամ կալի ընկեր:
- 73 Փուխ— երեխայի կերակուր, աճելի կաթ, մածոն և այլն. այստեղ կրի անասուն կնշանակի:
- 154 Մգրուր— հովիտ, տավարած, խոզարած և այլն:
- 187 Զուիի— յայլի, շորջարի, դյովընդա:
- 381 Քուչի ձայն— արձագանք:
- 386 Ալէ— ջրում բնակվող ոգի, հավերժահարու:
- 392 Տախտ— ձորի զառիվայրում տախարակ տեղ, տեքրաս:
- 403 Բաղկա— մետաղյա բան է, գործ է ածվում թե գտառ ծայրերն ամրացնելու համար և թե իբրև զարդ, որ անց են կացնում գոտին:

ՊՈՆՄԻ 1896 Թ. ԱՌԱՔԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՊԱ
 ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՈՐՂՂՈՒՄՆԵՐ (ԳԱԹ, ԹՓ, ՆՁ 1350)

5—8 տողեր առձված են ուղիղ փակագծերի մեջ:
 10—11 տողեր ջնջված են:

- 12 Ու Սարոն անքուն,
- 20 Ո՛նց է մեկնրվիլ, ասես ահագին
- 22— 24 Իսկ եթե տեղից վեր կացավ հանկարծ,
 Գրլուխը մեխած մահակը [առավ] ուսեց,
 Զալում շրներին ձայն տվա՛վ, կանչեց
- 26 Այնժամ կիմանաս, թե ինչու համար,

28 և 29 տողեր համարակարգումով տեղափոխել է:
 30—38 տողեր ջնջված են:

- 52 Ո՛վ ես, անվախ անցյ՛րրական,
- 54 Ալղպես սնդեհը, սն՛րացան
- 58 Մեր Սարոն ոչխարն արոտ է տանում

84—89 տողեր, կրկնակի ջնջումից բացի, ձախ կաղմից առձվա՞ն են ուղիղ փակագծերի մեջ:
 93—95 և 96—98 տողերի դիմաց համապատասխանաբար գրված է 2 և 1. Բավանարս տեղափոխության նպատակով:
 96—91 կրկնակի ջնջված տողերի դիմաց գրված է՝

Նայում է,
 Տեսնում է— սարի ուսից:

96 տողի դիմաց գրված է՝
 [դեռ նոր]:

97 [Ծրբոր արևը ընկնում է լեռների ծայրին]

- 97—99 առդերի փոխարեն՝
 ա Դեռ նոր արևի շողերն առաջին
 Հնկնում են [հուժկու լեռների] լանջին
 բ [Հենցոր] Ու երբ արևի շողերն առաջին
 [Քրթում են թափում] լեռների լանջին,
 գ Դեռ նոր աստծո լուսը փարատած
 100 Մեր հուժկու Սաքոն [վաղուց]
- 105—107 առկեր շնչված են:
 108—109 առկեր տեղափոխված են:
- 108 ա [կամ] սև ամպեր են գալիս հավաքվում:
 բ Իսկ սև ամպեր են գալիս հավաքվում,
- 109—110 առկեր շնչված են:
 110 Ամպերը [դողում մըթնած երկնքից],
 111 առկեր շնչված է:
- 116—117 առդերի փոխարեն՝
 Մուժ ծոցի միջին լախտեր խաղացնում
- 118 առդի փոխարեն՝
 Ու երբ երկինքը պատրոված ասես,
 Սառած սասանած երկիրը վախից
 Ուզում է ասես փախչել իր տեղից
- 122 առդի դիմաց ավելացված է՝
 [Ու անտան... հողմակոծ
 Յշշում է... ինչպես մի սև օձ]
- 122—128 առդերի փոխարեն՝
 Սաքոն ոչխարը քաշում է ծըմակ,
 Հանգիստ նստում մի [ծեր] ժայռի տակ,
 Ու փառավորվում է նրա հողին,
 Խուռն բնության [լմբոստ] գիծ արհավիրքի՞ն
 Ու իրեն նման իրեն ընկերներ,
 Ծպրում են սիրով մանկուց ի վեր
- 128—129 առկեր շնչված են:
 132—133 առկեր շնչված են:
 136

- 154 Իրիկունն եկավ, գալիս են հանդեն
 155 ա [Հնկեր տղերքը] վառում են օդին
 բ Փետ են հավաքում, վառում են օդին
 156 Շհուն ու սրկուն խառնում են իրար,
 157 ա [Շհուն են ածում],— խնդում միալար
 բ Խաղում ու կանչում,— խնդում միալար
 158 Ու լեզու առած [շհուն] շորանի նրման
 163 Տիրեններն զգուց սոսում է քամին,
 169 Աշխույժ մեղեդին լեռնային շրթի...
 172—175 Այնինչ մի ձենով իգիթ որտալի
 [Երզում է] կանչում է [ինչքան ձայն ունի],
 Եվ [մեղմաղձոտ] տխուր բայաթին
 [Կանչում է]— գովում [վհահանձն] իգիթին,
 176—177 Սիրամուռ կանչում սևաչա յարին,
 Մեռնում [սիրած] վաթանի հողին ու քարին...
 178—181 առդերի փոխարեն՝
 ա [Մերթ բարձրը բնդում սեպ սարերն ի վեր,
 Մերթ իջնում—կորչում անշունդն <...>]
 բ Մերթ սարերն ի վեր թռչում ու թընդում,
 Մերթ իջնում [կորչում], մարում [անտակ] որտի
 [կորչում] անդրեղում:
 182 Խաղում են ապա հերթով կենդուպար.
 183—185 առկեր շնչված են:
 187—189 Շրջան են կաղմում գոփի են տալի
 Երկու ոտն առաջ, մի ոտը դեպ ետ
 Տանում-տատանում — պտույտ են գալի
 190—191 առդերի փոխարեն՝
 Կամա՛ց-ծանրապար, աստիճանաբար
 192—193 Ու պտույտ առած արագացնում
 Փոթորկի նրման գնում են թրոած:
 195 ա Կանչում են, ճըշում, սուլում, շվացնում,
 բ Ճըշում են, կանչում, սուլում, շվացնում,

196 Մին էլ միասին հանկարծ կորանում
198—199 Քափով գեախեր դոփում.
Օճորքը դողում ու հող է թափում:

200—250 առդերը չնշված են:
260 առդից առաջ (գրոխ VIII) ավելացրել է՝ «Այն կուռ: Լուսն է.
ուր հան: Վիզակացի»: Ըստ երևույթին, մտադիր է եղել այս
գրոխն սխեմայի տողով (այդպես է սխեմայում հատ առաջին
առաքելականի VIII գրոխը):

260 ա կուռու էն աճեղ ձորում այս գիշեր
բ էն կուռու աճեղ ձորում այս գիշեր
261 Մենակ է Սարոն ու շունի ընկեր:
267 Հայտնվում են միշտ մենակ տղերանց...
269 Երբ նայում է մարդ քարամիտ գլխից
272 Ու մարդկանց նման ինչ ոչք են սարքում.
275—277 Քանի՞ տես են տեսել, զանձան են պատմել...
Ու վաղ օրը մտադրեց անցած օրերից,
[Նորա] մանկուկյան երեկոններից,
278 Ետ եկան վաղուց մոռացված ձայներ.

280—281 առդերը չնշված են:
282 [Ետ եկան նորից] ու ականջին
296 Ու խոլ պատկերներ, տգեղ, այլանդակ,
300 Դանդաղ <1 անընթ.> ըստվերների պես,
310 Թե թեթև հողմից տերևն էր դողում,

314 առդից հետո՝
Կանգնեց ու լուց: Կսեցիր <1 անընթ.>
315 Ո՞վ հող թափեց բուխուրակից...
316 Ո՞վ է նայում լիսածակից...
317 Ինչ է աչնպես շար ծիծաղում.

318 առդը չնշված է:
319 Ո՞վ էր կտրից անցավ թեթև
320 Շունը է քաշում զրոան ետև...

321—323 առդերի փոխարեն՝

200

Ո՞վ ես, էհե՞յ... Ի՞նչ ես անում,
Ինչ ես լրոել, ձեն շես հանում,
Ո՞վ էր... Ինչպես Ջորին

324—329 Չրպատրոսուց [անձամ եկվորին]
Ի՞նչպես եկավ... շէ՛, ով որ է,
Սանոթ մարդ է, շունը սովոր է:
Իմ շան ահլից ս՞վ սիրտ կանի...
Հա, իմացա՛ւ.— Գետն կրլնի
Վախեցնում է... հա՛, հա՛, հա՛, հա՛.

331 Չայն [ծայրատն] չըկա.
335—339 Բնած է աշխարհը— բնած է քամին,
Անբուն շարքերը շեն միայն բնած,
Վխտում են ուրախ ձորերը բունած...
Վազում-վազվզում սովերներին պես,
? [Եվ] վրավում են [տերևների պես]...

341 Որ նորա [սիրտը]... յաթաղը մտնեն
345 Մոռյլ կասկածն ահարկու.—

347—348 [Որ լիսածակից ներս էին ընկել...]
Վախենում է վերև նայել, ստուգել].

349 = [Սակայն ականջը] ձայներ է լսում.
բ [Ականջը որոշ] ձայներ է լսում.

351 Ու նա վախեցած զլուխը մի թիշ
352—354 առդերի փոխարեն՝

էտեղ է նա,
Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...
Տե՛ս, տե՛ս, տե՛ս, տե՛ս
[Դուան ծակից]
Նայիր էսպես
Մըտիկ արա.—
Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛

355 Սարոն շարժվեց փըշաքաղած,
356 = նայեց շեմքին... սարսռաց, դողաց.
բ նայեց շեմքին... [տեսավ]... դողաց.

358—360 առդերը չնշված են:

- 360 Շըրըիկ. հանկարծ դուռը բացվեց,
361 ա Քուրը կանանցով տունը լցվեց.
բ Ու կանանցով ներսը լցվեց.
362—363 Տունը լցվեց Քուրը կանանցով,
ձիչ գոտեցով, հրըճրոտեցով...
- 364—367 առգերը չնշված են:
- 370—371 Անվերջ դարերով համառ ու անթարթ
Իրար երեսի նայում են հանդարտ:
- 372 առդից առաջ, վերին լուսանցքում
[Ու պատմում անցած դարերի]
Ու խոր աչքերի սև խոռոչները,
[Մերուկ] ինչպես անատամ [ծերի] քավթառ
րեբառներ,
Հավիտյան բացված պատմում են դազտնի լեզվով,
Քե ինչ են տեսել դարերից ի վեր,
374 Որ ասես ահա, հենց այս վալթիկներին
377 Փրփրած [վազում է]: Սրբնթաց գետը
- 398—432 առգերը չնշված են:
398 առդի վեհում գրված է.
վազում է Սաքոն քամուց էլ արագ
406—407 [Հնչում է զուռնան մրթին անձավից],
Չարքերը վազում, վազում ետևից,
410 Ու դուրս են թռչում հորդ ալիքներից
- 1890 Թ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԱՅԼ ՕՐԻՆԱԿԻ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐՎԱԾ
ՌԵՂՂՈՒՄՆԵՐ (ԳԱԹ, ԹՃ, № 1950)
- 23—24 Գըլուխը մեխած մահակը առավ,
[եթե] շրներին ձայն տվավ, կանչեց
26 Այնժամ կիմանաս, թե ինչու համար
28 [Լոկ] դատարկ վախից
- 38—47 առգերը չնշված են:

- 81 Եվ սարի ուսից դեռ կամաց-կամաց
84 [Շրքեղադար] լեռների օդը
86 Դրախտի անուշ կնդրուկի նման,
91 Քե արևելքում [ինչպես] է շրքով,
93 Բացվում արշալույսն ասես հրաբուխ,
97 Հնկնում է երբոր լեռների ծայրին,
172—176 Իսկ ընկերներից [մեկը] սրտալի
Ծրգում է, կանչում, [ինչքան ձայն ունի]:
Եվ [միլամադձոտ] նրանց բայաթին
[Գովեստ է տալիս] վեհանձն իդիթին,
Կամ վաթանի հողին ու քարին,

178—181 առգերը չնշված են:

- 180 Որ մարդ լսելիս թողված, սրտաթունդ,
182 Խաղում են ապա հերթով կենդապար,

183—185 չնշված առգերի փոխաբեն՝

- վեր կանգնած հովիվն գոռոզարար,—
Արծիվն է ասես օդում կանգնած
Քեները տարած <ած> խաղաղ ու հպարտ
Քեին են անում հանդարտ
189 Տանում, տատանում— պտույտ են գալիս
190 Դեռ ըսկսում են կամաց-ծանրապար,

IX և X գլուխների ճամարակալումները չնշված են և փոխաբենը զր-
ված է «Բ»:

- 311 Քե երկչոտ մուկը վազեց անկյունում,
314 Ծկավ ու կանգնեց փարախի վրրա:

314 առդից հետո ավելացված է՝

Կանգնեց ու լոնց...

Ականջ դրրավ նա...

1889

ԼՈՌԵՑԻ ՍԱՔՈՆ

1

Խոր ձորի միջին ահա մի տընակ:
Այնտեղ այս գիշեր Սարոն է մենակ:
Զորան է Սարոն, ունի մի ընկեր,
Նա էլ այս գիշեր
Հացը պակասեց, [չընտելիր չեկար],
Աղ էր հարկավոր ոչխարի համար,
Ուզեց զսքանչի ձվածեղ ոտակ,
Քե նշանածին շատ էր կարոտել—
Գնացել է տուն:

10 Ու Սարոն անքուն,
[Քաց] տըրեխները հանել է, քերել:
Բուխարու քարից գուլպան կախ արել,
Ու թինկը տըվել,
Մեն-մենակ թըմվել:

2

Քեկուզ և մենակ լինի յաթաղում,
Աժդահա Սարոն ընչից է վախում:
Հապա մի նայիր նրբա հասակին—

12 Գուլպան բուխարու վա կախ արել,
15 այաթաղը բառի դիմաց, լուսանցքում գրված է. «գաթաթա»

Ո՛նց է մեկնրվել. ասես ահագին
Կաղնրբի լինի անտառում ընկած:
20 Իսկ եթե տեղից վեր կացավ հանկարծ,
Գլուխը մեխած մահակը ձեռին
Ձեն արավ, կանչեց զալում շըներին
Ու բիրտ վայրենի կանգնեց, ինչպես սար,
Այնժամ կիմանաս, թե ընչի համար
Քե գող, թե դազան, հինց դատարկ վախից
Հեռու են փախչում նրբա յաթաղից:

3

Դեռ նոր փարատված խալարն Ադամա,
Մի սարի լանջի, մի ժայռի վրրա,
էն անտաշ ժայռի կրտորի նրման
30 Կանգնած է արդեն մեր ջահել հըսկան:
Հենված հովվական երկայն մահակին,
Ծները պատրաստ իր ոտի տակին,
Սակված փափախը սկանչին թեքած,
Թերմաշ յափընջին ուտվը ձրդած,
Ինչպես լեաների տեր ու թագավոր,
Աչքերն ածում է, հա՛լում սար ու ձոր.
Մինչդեռ մընչալում կանոնը արտում
Սիրած գանները իր շորքն են պատում:
40 Ապրում են սիրով երեսուց ի վեր:

4

Ասածու գիշերը զալիս են հանդեն,
Փետ են հավարում, վառում են օդեն,

21 Գուլպա մեխած մահակը ոտակ
24 Այնժամ կիմանաս, թե լինու համար
29 էն կատույտ ժայռի կրտորի նրման
33 Թերմաշ յափընջին ուտվը նեռած,
41 Արքան հետ <...> գալիս են հանդեն,

Եհովն ու պրկուն խառնում են իրար,
 Ածում են, խաղում, խընդում միալար
 Ու լեզու առած շորանի շըհուն
 Խոսում է խաղաղ գիշերվա պահունս
 Ազազիլ գամփոխն ձայն տալի, կանչում
 Մին էլ շան նրման հաշում, կըլանչումս
 Լըսե՛լ ես, երբ լուռ գիշերվա ժամին
 50 Տերևներն ըզգույշ սոսում է քամին,
 Կամ նեղ ու անձուկ լեռների կիրճում
 Հողմը հուսահատ ոնց է մըրընչումս
 Ակա՛նջ ես դըրել, թե ոնց է երգում
 Առվակի կարկաշն անտառի խորքում,
 Լըսել ես [հեզիկ] մըրմունջն աղբյուրի,
 Աշխույժ մեղեդին վըճիտ ջրերի...
 Ամենքից առած իր շունչն ու հնչյուն
 Հնչում է [իգիթ] շորանի շըհուն,
 Այնինչ մի ձենով դարդաշատ ընկեր
 60 Գարդի բայաթին թնդացնում է վերս
 Ու մելամաղձոտ [նըրա] բայաթին
 [Երգում է] գովում անվախ իգիթին,
 Միրավառ կանչում սեւաշյա յարին,
 Մեռնում վաթանի հողին ու քարին,

- 44 Խաղում են խընդում, ածում միալար
 45 ա Ու լեզու առած Մաքոյի շըհուն
 բ Ու լեզու առած քթկենի շըհուն
 47—48 Ոչխորի շանն է ձայն տալի, կանչում,
 Կամ թե շան նրման հաշում, կըլանչումս
 49—58 աղծեր աչ կողմից առնված են փակագծերի մեջ:
 51—52 Կամ նեղ ու անձուկ լեռների կիրճում
 Ոնց է հուսահատ հողմը մըրընչումս
 54 Առվակի խոխոջն անտառի խորքում,
 56—58 Աշխույժ մեղեդին հրատակ ջրերի...
 Նրանցից առած իր շունչն ու հնչյուն
 Հնչում է շորան Մաքոյի շըհուն,
 60 Տխուր բայաթին թնդացնում է վերս
 62 Երգում է գովում անաճ իգիթին.

Մերթ սարերն ի վեր թըռչում ու թնդում,
 Մերթ իջնում, մարում սըրտի անդընդում.
 Եըհուն փոխում է պարի եղանակ,
 Ու խաղս են լինում որդիքը սարի
 Մափն է օդում որոտում,
 70 Կանգնում է մինը, խաղում կենտապար
 Հաղթ բազուկները տարածած երկար,
 Եուրջը վալրենի հայաջրենի ձեռում,
 Արծիվն է ասես, որ կանգնած օդում,
 Զեմում է անփուլթ, հըզոր ու հըբարտ,
 Թևերը շարժում, ամբողով, հանդարտ,
 Ու մին էլ հանկարծ դարկում ու թռում,
 Խոյանում, սուզվում ամպերի միջում:
 Կըռնարընուկ են անում իրար հետ,
 Եըրջան են կազմում, զոփի են տալի,
 80 Երկու ոտն առաջ, ու մի ոտը ետ—
 Տանում-տատանում, պըտույտ են գալի—
 Կամ ա՛ց — ծանրապար,
 Աստիճանարար
 Արագացնում են, ու շըրջան առած
 Փոթորկի նրման գընում են թըռած:
 Երբեմն ուռուցիկ լանջերն ուղղրնում,
 Զըչում են — կանչում, սուլում, շըվացնում,
 Մին էլ միափն հանկարծ կորանում,
 Ու կըրկին դըբվում, կըրկին տաքանում,
 90 Մոլեզնոտ թափով գետինը դոփում,
 Օճորըր դողում ու հող է թափում:

- 67 ա Եըհուն փոխում է իրեն եղանակ
 բ Փոխում է հանկարծ շնուն իր դայգեն
 գ Լուռ է դարդի տըխուր բայաթին
 68 Ու խաղս են լինում տղերքը...
 71 Հաստ բազուկները տարածում երկար,
 80 Երկու ոտն առաջ, իսկ մի ոտը ետ—
 86 Երբեմն ուռուցիկ կուրծքերն ուղղրնում.

Այն Լոտու ձորն է — ուր որ ամենի
 Ժայռերն անդունդից վերև բարձրացած
 Ասես անձուռնի հրականներ հին-հին,
 [Մաթերա քարի էն հարսի նրման],
 Քարեր են կրտրել զբրույցի ժամին
 Դեմուդեմ կանգնած անվերջ դարերով
 Նայում են իրար հին ժարդկանց սիրով,
 Խորունկ այրերի խորշերը խավար

100 Իրենց անատամ քյավթառ բերաններ,
 Հավիտյան բացած պատմում են անլուռ,
 Թե ինչ են տեսել դարերից ի վեր:
 Թե ինչպէս եկան սրով, կրակով հոռոմն ու պարթևի,
 Թաթարն ու տաճիկ անցան դնացին արլունսս

փռոցափռ

Իր հին ավերը միտքը բերելով
 Ափսոսում կարծես օրերն անցյալի
 Ու գոռում գիծ-գիծ

— Վա՛շ-վի՛շ 22... վա՛շ-վի՛շ 22...

- 98—94 Ժայռերն ելած անդունդից <...>
 Ինչպես անձուռնի հրականներ հին-հին,
- 96 Ժայռեր են կտրել զբրույցի ժամին.
- 97 = Ու անշարժ կանգնած իրար հանդիման,
 ր Ու անշարժ կանգնած անվերջ դարերով
 ք Անփոփոխ, անվերջ քարացած սիրով
- 98 = Նայում են իրար կույր հայացքներով,
 ր Նայում են իրար անվերջ դարերով,
- 99—102 առկերը երկու կողմից առնված են փակագծի մեջ:
 99 = Ու խոր այրերի սև խոռոչները
 ր Խորունկ այրերի խոռոչները մութ
- 100 Նրանց անատամ քյավթառ բերաններ,
- 101 = Հավիտյան բացած պատմում են դադարի
 ր Հավիտյան բացած պատմելու համար
- 104 Թաթարն ու տաճիկ ու անցան իրենց արլունսս փռոցափռ
- 106—107 Ափսոսում էն լավ օրերն անցյալի
 Ու թնգում գիծ-գիծ

Ու նրանց ստքում տուտն ոլորելով
 110 Սուրում է փրփրուն Դև-Բեդը՝ մուլի,
 <...> հազար այրերից, ծերպերից
 <...> քաջքերը հրտալիտ ձայներով
 Մաղրում ծերուկի գոռոցն ահեկի
 <...> հառաչիին արծաղանք տալի
 Ու խընդում գիծ-գիծ,

Վա՛շ-վի՛շ 2, վա՛շ-վի՛շ 2...

[Ու նա, մուկանած դիվական հուրքից,
 Փրնչացնում է խոր անդունդի խորքից,
 Փրփուր է ցայտում անդուսպ երախով,

120 Խելագար ոստնում բարձրի զրլխով,
 Ու ոռնում գիծ-գիծ

Վա՛շ-վի՛շ 2, վա՛շ-վի՛շ 2...

Ճընշում վայրենի զայրույթն ահագին
 Անհաշտ քրթմնջում ծառերի տակինս
 Իսկ լուսնի շողերն երբ ձորն են մրտնում,

Դողալով խաղում ջրերի վերա,
 Դյուլթական փայլով գիշերվա մթնում
 Փայլակին աալով ոլորվում է նա]:

Ահեկի ձոր է: Ամեն բան այնտեղ
 130 Եվ կենդանի է, և մու՛ջն ու ահեղ:

- 109 = Նրանց արանքում <...>
 ր Ու նրանց ստքում պոչն ոլորելով
- 110 Սուրում է գոռում Դև-Բեդը մուլի
 * Դերեդ գետն է, որ առասպելի մեջ Դև-Բեդ է հիշվում:
- 118 Մաղրում են նրա գոռոցն ահեկի,
- 118—119 Փրնչացնում է մութ անդունդի խորքից,
 Փրփուր է թրջում անդուսպ երախով,
- 123 Զսպում վայրենի զայրույթն ահագին
- 124 Անհաշտ թոնթուրում ծառերի տակինս:
- 128 Փայլակին աալով շողշողում է նա:

Այս տախտի վրա լուած է մի վանք,
Այն ժայռի գրչիին հսկում է մի բերդ,
Մուժ աշտարակից, ինչպես զարհուրանք,
Բուկ կըտինչն է տարածվում մերթ-մերթ,
Իսկ քարի գրչիից լուռ մարդու նըման
Նայում է ձորին մի հին խաշարձան:

6

Լոռու էն ահեղ ձորում այս գիշեր
Մենակ է Սաքուն ու շունի ընկեր:
Բուխարու կողքին տխուր թեք ընկած,
140 Մտածում է նա իր տատի պատմած
Չարքերի վրա, սրոնք միասին,
Մուռը ոտներով, գիշերվա կիսին,
Թուրքերի կանանց կերպարանք առած
Երևում են միշտ միայնակ մարդկանց...
Կամ ինչպես քաջքերն այրերի մըթնից,
Երբ նայում է մարդ քաղաքի գրչիից
Կամ թե ուշացած անցնում է ձորով,
Խաբում են — կանչում ծանոթ ձայներով,
Ու մարդկանց նման խընջույք են սարքում,
150 Զուռնա են ածում, թըմբուկ են զարկում...
Այսպիսի դեպքեր շատ են պատահել.
Քանի՛սն են տեսել, քանի՛սն են պատմել...
Եվ ահա վաղուց անցած օրերից.
<...> մանկություն երեկոներից,
Երբ նա քաջքերից վախենում էր դեռ,
Ետ եկան վաղուց մոռացված ձայներ,
Տատի խոսքերը անցյալի խորից
Ուրվաձայն, երկչուտ հընչեցին նորից.

181—193 Այս տախտի վրա հսկում է մի վանք,
Այն ժայռի գրչիին կանգնած է մի բերդ,
Լուռ աշտարակից, ինչպես զարհուրանք,
187 « Տատի խոսքերը անցյալի խախտից
բ Տատի խոսքերը հենու խախտից

— Կասեն՝ Սաքո՞, մեզ մոտ արի,
Արի մեզ մոտ հարսանիք.
Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի—
Սիրուն, շահել հարսն-աղջիկ:
— Ինձ մոտ արի— ձվածեղ անեմ,
Ինձ մոտ արի— բլիթ տամ,
Ես քո հոքիքն... ես քո նանն եմ...
Ես էլ ազիզ բարեկամ...
— Սաքո՞, Սաքո՞, մեզ մոտ արի,
էս աղջիկը տե՛ս— ինչ լավն ա...
Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի—
Տարա նի նա՛... տարա նա նա՛... ..

Ու խոլ պատկերներ տրդեղ, այլանդակ,
Անհեթեթ շարքով, խառնեքում, անկարգ,
Մանրաշարժ եկան Սաքոյի դիմաց
Երևութք եղան, անցնում են կամաց,
Խավար ու դանդաղ, ըստվերների պես,
Չար ժրպիտներով, ժանտ ու սևերես...
Աչքերը անթարթ կրրակին հառած,
Մանրը է շընչում Սաքուն ահառած,
Եվ առողջ կուրծքը լեռնական մարդու
180 Ալեկոծում է կասկածն ահարկու:

7

Սրընթաց պախրա թե գայլ գիշատիչ
Շեշտակի թըռավ փարախի մոտով,
Թե այժյամն հանկարծ մոտակա ժայռից
Անդունդը մի քար գրչորեց ոտով,

166 Ես էլ թաքուն բարեկամ...
175 Լուռ ու գանգաղ, ըստվերների պես,
180 Ալեկոծում է սարապին ահարկու:

Գիշերվան հովից տերևն էր դողում,
 Երկշտ մուկիկը վազեց պուճախում,
 Քե ոչխարների թույլ մընչոցն էր այն,
 Սաքոյին թըվաց, թե մի ոտնաձայն
 Եկավ ու կանգնեց փարախի վրրա,

190 Կանգնեց ու լրոնեց...

Ականջ դրրավ նա...

8

— Ո՞վ հող թափեց բուխուրակից...

էն ո՞վ նայեց լիսածակից...

էս ո՞վ կրտրից անցավ թեթև...

Շունչ է քաշում զրոան ետև...

— Ո՞վ ես, էճե՛յ... Ի՞նչ ես անում...

Ի՞նչ ես լրոնի, ձեն չես հանում...

[Կանչում է Սաքոն իր փոխված ձայնով],

Պատասխան չըկա. լրոնից միջում

200 Ձորագետն է խուլ մըրրափած վըշշում,

Աչքերը անթարթ կրակին հառած

Ծանրը է շնչում Սաքոն ահառած

Ու վայրի հոգին լեռնական մարդու

Ալեկոծում է կրոնի՛ն ահարկու

Հա՛, իմացա, Գեոն կըլնի,

Իմ շան ահից ով սիրտ կանի...

Վախեցնում է, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...

— Գեո՛՛...

Ձեն-ձոն չըկա:

185 ա Քե թեթև հողմից տերևն էր դողում,

բ Քե դուրսը հողմից տերևն էր դողում,

186 Քե երկշտ մուկը վազեց պուճախում,

189 Եկավ ու կանգնեց փարախի կողքին:

199 Մենակ ահավոր լրոնից միջում

200 առաջ եկա՛

[Ու այն վըշոցն է:]

209 Ձեն ու ձոն չըկա:

212

210 Մենակ ահավոր լրոնից միջում

Ձորագետն է խուլ մըրրափած վըշշում,

Եվ ո՞վ կըլնի գարթուն այս ժամին.

Քնած է աշխարհ, քընած է քամին,

Անքուն շարքերը շեն միայն քընած,

Վրխտում են ուրախ ձորերը բըռնած,

Խավարում կազմած դիվական հանդես

Վազում, վազվըզում ըստվերների պես,

Մինչև որ մենակ մի մարդ կըզրտենն,

Որ խըմբով նըրա... յաթաղը մըտնեն...

220 Աչքերը հանդըղ կըրակին հառած

Ծանրը է շնչում Սաքոն ահառած,

Ու վայրի հոգին լեռնական մարդու

Ալեկոծում է կրոնի՛ն ահարկու—

— Ձէ՛, քամին էր էն... էն գայլի շըվաք.—

էն աստղեր էին աչքերի տեղակ,

Որ լիսածակից ներս էին ընկել...

Ուզում է վերև մըտիկ տա մեկ էլ,

Ու սիրտ չի անում...

Ականջ է դընում...

230 Գալիս են դարձյալ թեթև, կամացուկ

Գրուան ետևից փրսփըսում ծածուկ

311 Ձորագետն է խուլ գա՛լաճան վըշշում,

319 ա Ճիշով, աղմուկով յաթաղը մըտնեն...

բ Ճիշով, քըրքիջով... յաթաղը մըտնեն

228 Ալեկոծում է մըրրիկն ահարկու

323 Գրուան ետևում փրսփըսում ծածուկ

213

— Էստեղ է նա.
Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛.
Տե՛ս, տե՛ս, տե՛ս, տե՛ս,
Նայիր էսպես,
Մըտիկ արա...
Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...

Սաքոն շարժվեց փրշաքաղած,
[Նայեց] շեմքին, նայեց, դողաց,
240 — Շըրք՝ խկ... հանկարծ դուռը բացվեց,
Քուրք կանանցով տունը լրցվեց,
Տունը լրցվեց թուրք կանանցով,
Ճիշ-գոռոցով, հըրհըռոցով...

9

Ահռելի ձոր է՝ Մի կըտոր լուսին
Նայում է զաղտուկ, թաքչում ամպերում,
Էն մութն ահավոր գիշերվա կիսին
Վազում է Սաքոն լոռու ձորերում,
Քըռչում է վիշապ քամուց էլ արագ
Չարքերը ընկած նըրա հտևից,
250 Ու մազներն արձակ,
Հասնում են մեջքին, բըռնում են թևից,
Քաջքերն էլ այրից զուռնա-գըհուով
Ճըռում են-կանչում ծանոթ ձայներով.—
— Սաքո՛, Սաքո՛, մեզ մոտ արի,
Արի մեզ մոտ հարսանիք.
Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի

200 Նայեց շեմքին, ցնցվեց, դողաց,
240 Ու էն ահավոր գիշերվա կիսին
250 Ու մազերը արձակ
214

260

Սիրուն, ջահել հարսն-աղջիկ:
— Ինձ մոտ արի— ձվածեղ անեմ,
Ինձ մոտ արի— բըլիթ տամ,
Ես քո հոքիրն... ես քո նանն եմ.—
Ես էլ սիրած բարեկամ...
— Սաքո՛, Սաքո՛, մեզ մոտ արի.—
էս աղջիկը, տե՛ս, ինչ լավն ա...
Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի—
Տարա նի նա՛... տարա նա նա՛...

Այնինչ Դեբեղից ալբեր են թըռչում,
Ու ալիքները փրփրադեզ ուռչում,
Խավարի միջին ծըփում են կայտառ
— Բըռնեցե՛ք, փախավ Սաքոն խելագարս

260

Այնինչ Դե-Բեթից ալբեր են թըռչում,

ԼՈՒՅՑԻ ՍԱՔՈՆ

V

Ու խոր այրերի խորշերը խավար—
 Իրենց անատամ, քլավթառ բերաններ,
 Հավիտյան բացած՝ պատմելու համար,
 Քե ինչ են տեսել դարերից ի վերս
 [Քե ինչպես եկան սրբով-կըրակով
 Ու անցան իրենց արյունոտ փառքով,
 Հառոմն ու պարսիկ, [լեզզին] ու թաթար,
 Եվ ուրիշ ազգեր անվերջ, անդադար...]
 Նրանց ստեղծում վերևից գալի,
 10 Սուրում է սողում Դև-Բեթը մոլի.

1—2 Խորանկ այրերի խորշերը խավար—
 Նրանց անատամ քլավթառ բերաններ,
 Հավիտյան բացված պատմելու համար,
 3 ու նրանց ստեղծում սե գալարվելով
 ք նրանց ստեղծում ցած գալարվելով
 4 նրանց ստեղծում խե գալարվելով

Ով գիտի ինչեր միտքը բերելով
 [Ափսոսում] իրեն գործքերն անցյալի
 Ու գոռում գիծ-գիծ

— Վա՛շ-վի՛շշ... վաշ-վի՛շշ...
 Մու՛թ անձավիցից հազար ձևերով
 Նորա հառաչքին արձագանք տալի,
 Քաջքերն անհանգիստ հրտափտ ձայներով
 Սողում են ծերի գոռոցն անոնի:
 Եւ կըրկնում գիծ-գիծ՝

20 — Վա՛շ-վի՛շշ... վա՛շ-վի՛շշ...
 [Անոնի ձոր է՝ Ամեն բան անհանգի
 Եվ կենդանի է, և մու՛թն և անհեղ]:
 Այս տախտի վըրա աղոթում մի վանք,
 Այն ժայռի զրլիին հըսկում է մի բերգ,
 Մու՛թ աշտարակից, ինչպես զարհուրանք,
 Բուի կրոնին է տարածվում մերթ-մերթ,
 Իսկ քարի գրլխից, լուս մարդու նրժան,
 Նայում է ձորին մի հին խաչարձան:

11 ա Հին-հին փերը միտքը բերելով
 բ Հին-հին օրերը միտքը բերելով
 գ Անցնում փրիտը ցայտելով
 12 ա Ափսոսում էն լավ օրերն անցյալի
 բ Ափսոսում լավ-լավ գործքերն անցյալի
 13 Հազար անձավից հազար ձևերով
 14—17 Քաջքերը հրտափտ ձայներով
 Նորա հառաչքին արձագանք տալի.
 18 Սողում են նրա գոռոցն անոնի
 20—23 Եվ կենդանի է, և մու՛թն ու անհեղ
 Այս տախտի վըրա լուս կանգնած մի վանք.

Սակայն իրեն օգուժ այս գիշեր
30 Տխուր է Սաքոն ու շունի ընկեր:
 Բուխարու կողքին լուռ թինկը տըված
 Մըտածում է նա ու մին էլ հստնկարժ
 Որտեղից որտեղ <Ձ անընթ.>
 Միտն եկան տատի գրույցները հին,
 Միտն եկան, ու Սաքոն ակամա
 Սկսավ մըտածել շարքերի վըրա,
 Թե ինչպես նըրանք խմբով միասին,
 Մուռը ոտներով, գիշերվան կիսին,
 Քուրքերի կանանց կերպարանք առած
40 Երևում են միշտ միայնակ մարդկանց...
 Եվ ինչպես քաջքերն այրերի մըթնից,
 Երբ նայում է մարդ քարափի գըլխից,
 Կամ թե ուշացած անցնում է ձորով,
 Խարում են, կանչում ծանոթ ձայներով,
 Ու մարդկանց նըման խընջույք են սարքում,
 Զուռնա են ածում, թըմբուկ են զարկում...
 [Այսպիսի դեպքեր շատ են պատահել.
 Քանիսն են տեսել, քանիսն են պատմել...
 Եվ ահա վաղուց անցած օրերից,
50 Նըրա մանկույթյան երեկոներից.

29 Լոռու էն ահեղ ձորում այս գիշեր
 30 Մենակ է Սաքոն ու շունի ընկեր
 32 Մըտածում է նա իր տատի պատմած
 34 Հիշեց իր տատի գրույցները հին,
 37—38 Չարքերի վըրա, որոնք միասին,
 Մուռը ոտներով, գիշերվան մթնում,
 41 Կամ ինչպես քաջքերն այրերի մըթնից.

Երբ նա քաջքերից վախենում էր դեռ
 Ես եկան վաղուց մոռացված ձայներ]
 Ու տատի խոսքերն անցյալի տակից
 Ուրվաձայն, երկշոտ հընչեցին նորից.

— Կասեն՝ Սաքո՞, մեզ մոտ արի.
 Արի մեզ մոտ— հարսանիք.
 Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի—
 Սիրուն-ջահիլ հարսն-ազգրիկ:

50

— Ինձ մոտ արի— ձըվածեղ անձմ...
 — Ինձ մոտ արի— բըլիթ տամ...
 — Ես քու հոքիրն... ես քու նանն եմ...
 — Ես էլ ազիզ բարեկամ...

Սաքո՞, Սաքո՞, մեզ մոտ արի.
 Էս աղջիկը, տե՛ս ինչ լավն ա...
 Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի—
 Տարա նի նա՛... տարա նա նա՛...

Ու խոլ պատկերներ, տըգեղ, այլանդակ,
 Անհեթեթ շարքով, խառներամ, անկարգ,
 Մանրաշարժ եկան Սաքոյի դիմաց,
70 Երևույթ եղան, անցնում են կամաց,
 Խավար ու դանդաղ, ըստվերների պես,
 Զար ժըպիտներով, ժանտ ու սևերես...

VII

Սըրենթաց պախրա թե գայլ գիշառիչ
 Շեշտակի թըռավ փարախի մոտով,
 Այժյամը հանկարժ մոտակա ժալոխից
 Անդունդը մի քար գըլորեց ոտով.

52 = Հնչեցին վաղուց մոռացված ձայներ,
 ր Խոսեցին վաղուց մոռացված ձայներ,
 53 Ու տատի խոսքերն անցյալի խորից
 54 Ուրվաձայն, երկշոտ էս եկան նորից.
 75 Թե այժյամն հանկարժ մոտակա ժալոխից

Գիշերվան հովից տերևն էր դողում,
 Երկշտ մուկիկը վազեց պուճախում,
 Քե ոչխարների թույլ մընչոցն էր այն,—
 30 Սաքոյին թըվաց՝ թե մի ոտնաձայն
 Եկավ ու կանգնեց փարախի վըրա,
 Կանգնեց ու լըռեց...
 Ականջ դըրավ նա...

VIII

— էն ո՞վ նայեց լիսածակից...
 Ո՞վ հող թափեց բուխուրակից...
 էս ո՞վ կըտրից անցավ թեթև,
 Շունչ է քաշում դրոան ևտև...
 — Ո՞վ ես, էհե՛յ... Ի՞նչ ես անում...
 Ի՞նչ ես լըռելի, ձեն շես հանում...

90 Պատասխան չըկա. լըռության միջում
 Ձորագետն է միայն մըրափած վըշշում:
 — Հա՛, իմացա, Գևոն կըլնի.
 Իմ շան ահից ով սիրտ կանի...
 Վախեցնում է, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...
 — Գևոո՞...

Ձեն-ձուն չըկա:

Միայն ահավոր լըռության միջում
 Ձորագետն է խուլ, մըրափած վըշշում:
 Եվ ո՞վ կըլինի դարձուն այս ժամին,
 100 Քընած է աշխարհ, բընած է քամին,
 Անքուն շարքերը շեն միայն բընած,
 Վըխտում են ուրախ, ձորերը բըռնած,
 Խավարում կազմած դիվական հանդես,
 Վազում, վաղվըզում, ըստվերների պես,

84—85 Ո՞վ հող թափեց բուխուրակից...
 — էն ո՞վ նայեց լիսածակից...

Մինչև որ մենակ մի մարդ կըզըտնեն,
 Ճիշով, քըրքըիշով... փարախը մըտնեն...
 Աշքերը հանգչող կըրակին հառած՝
 Մանրը է շընչում Սաքոն ահառած,
 Ավայրի հոգին լեռնական մարդու
 110 Ալեկոծում է կասկածն ահարկու
 — Չէ՛, քամին էր էն... էն գիլի շըվաթ...
 էն աստղեր էին աշքերի տեղակ,
 Որ լիսածակից ներս էին բնկել...
 Ուզում է վերև մըտիկ տա սեկ էլ
 Ու սիրտ չի անում...
 Ականջ է դընում...
 Գալիս են դարձյալ թեթև, կամացուկ,
 Գըռան ետևից փըսվըսում ծածուկ.

էստեղ է նա,
 120 Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛
 Տե՛ս-տե՛ս, տե՛ս-տե՛ս,
 նայիր էսպես,
 Մըտիկ արա...
 Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...

Սաքոն շարժվեց փըշաքաղած,
 Գեպի շեմքը նայեց, դողաց,
 — Շըրը՛ խկ... հանկարծ դուռը բացվեց,
 Քուրք կանանցով տունը լըցվեց,
 Տունը լըցվեց թուրք կանանցով,
 130 Ճիշ-գոտոցով, հըրհըտոցով...

IX*

Ահռելի ձոր է: Մի կրտոր լուսին
 նայում է գաղտուկ, թաքչում ամպերում:
 էն մութն, ահավոր գիշերվա կիսին
 Վազում է Սաքոն խոռու ձորերում,
 Քըռչում է վիշապ քամուց էլ արագ:

* IX գլխի սկզբում. աչ կազմի բառացեմով [խոռու] ձորը—

Չարքերը ընկած նորա հտակից
 Խոլական խըմբով ու մազերն արձակ,
 Հասնում են մեջքին, բրունում են թևից...

Քաջքերն էլ այրից զուռնա-դրճուով
 140 ձըշում են, կանչում ծանոթ ձայներով.

— Սաքո՛, Սաքո՛, մեզ մոտ արի,
 Արի մեզ մոտ հարսանիք.
 Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի—
 Սիրուն-չահել, հարսն-աղջիկ:

— Ինձ մոտ արի՛ ձգածեղ անեմ...
 — Ինձ մոտ արի՛ բըլիթ աամ...
 — Ես բու հոքիրն... ես բու նանն հմ...
 — Ես էլ սիրած բարեկամ...

Սաքո՛, Սաքո՛, մեզ մոտ արի.
 150 էս աղջիկը տե՛ս ինչ լավն ա,
 Տե՛ս, ինչ ուրախ պար ենք գալի,—
 Տարա նի նա՛, տարա նա նա՛...

Այնինչ Դեբեդից ալքեր են թըռչում,
 Ալիքներն ելնում, փըրփրաղեզ ուռչում,
 Խավարի միջին ծրփում են կայտառ
 — Բըռնեցե՛ք, փախա՛վ Սաքոն խելագար...
 1889

186—188 Ու ալիքները փըրփրաղեզ ուռչում,
 Մըռայի միջին ծրփում են կայտառ

ԲՊ ԲՆԱԳՐԻ ՎՐԱ ԿՍՏԱՐԱՅ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ (ԳԱԹ. ԹՃ. ՅՈ 1854)

2 ժայռերը՝ խոժոռ նոթերը կիտած՝
 9 [Զարկում ու] դարկում ծնոտ ափերին,
 10 Փընտրում է ծաղկած ափերն [իր] հին,
 14 Քաջքերն անհանգիստ՝ ծաղրող ձայներով
 19 առից վեհ գիծ է քաշված՝ 19 և 20 առիցի ներքի բուռնցում
 քված հետևյալ Քառյակով փոխարինելու համար.

— Իսկ լուսնի շողերն երբ ձորն են մտնում՝
 Դողալով խաղում շրերի վըրա,
 Դյուլթում են փայլով գիշերվա մթնում,
 Փայլակին տալով ոլորվում է նա:
 21— 22 [Ալիքների հետ] խաղում աճից զողալով,
 [Անհայտ] ու մըռայլ մի կլանքի գալով՝
 37 ա Մութ աշտարակից, համակ զարհուրանք,
 բ Մութ աշտարակից, աճ ու զարհուրանք,
 31 էն ձորի խորքում աճա մի տընակ:

34—35 առիցի փոխարեն՝
 ա նա էլ էս գիշեր գրնացել է տունս
 բ նա էլ էս գիշեր տուն է գընացել:
 գ նա էլ շունն առել գնացել է տունս

35—41 առիցը ջերված են:
 44 առիցի գիմաց՝

46 Ու Սաքոն մենակ,
 Գուլպան բուխարու քարին կախ արել

- 51 Զապա մի նայիր երկար հասակին,
58 Էնտեղ կիմանաս, թե ընչի համար
60 առից հետո, լուսանցում. կա հետևյալ նշումք.

IV

«Նորա փարախին հսկում է Ջորին— էրիտ ասեմ, ապա—
վաղ արշալույսին. 2, V, VI»:

Մտանից երեւում է. որ III գլխից հետո գծա՞ է սեպագրվե՞ն սևագր-
թե՛հագրի հետևյալ հազվածները.

IV

- Նրա փարախին հսկում է Ջորեն,
Ազատի Ջորեն հսկում է անցում,
Ներքև է բերում նա ձիավորին,
Համբն էլ չի անցնում նրանից թաքուն:
5 Թեպետև Խառնե եզրայրներ ունի
Ու նրանց համար արյունը կտտա,
Բայց Ջորու նրման էլ ս'վ կրիինի,
Նրան հավատար եզրայր էլ չրկա:

a v

- վաղ արշալույսին,
10 Հենց որ արեի ցուրերն առաջին
Գիպչում են սարի [էն] ժեստոս լանջին
էն կողմա ժայռի կրտորի նրման
Կանգնած է արդեն մեր ջահել հրական,
Հենված հովվական երկայն մահակին.

4 Ղուզն էլ չի անցնում նրանից թաքուն:
10—11 Երբոր արեի շող<երն> առաջին
Գիպչում են բարձրը էն սարի լանջին

- 15 Իր առյուծ Ջորին ոտների տակին,
Թերմաշ յաիրնչին ուան ի վեր ձրգած,
Ինչպես լեռների տեր ու թագավոր
Աչքերն ածում է, հրակում սար ու ձոր
Մինչդեռ մընչալով կանաչ արոտում
20 Սիրած գառները իր շուրջն են պատում:

VI

Ու իրեն նրման իրեն ընկերներ
Մարում ու ձորում երեխուց ի վեր...

- 45 Միծաղ ու աղմուկ խառնում են իրար,

35 առից հետո, վառի լուսանցում

- հասում խա<ղում է> գիշերվա պահուն,
Լեզու է առնում շորանի շրճուն.
[Ու մուշիկ-մուշիկ] դարդի բայաթին
[Գովում է] անահ ու մարդ իգիթին,
5 Մնանում վաթանի հողին ու քարին,
Միրավառ կանչում սևաշյա յարին,
Մերթ սարերն ի վեր թռչում ու թնդում,
Մերթ իջնում, մարում սրտի անդրնդում:
հնդում է հանկարծ, փոխվում է պարի,
10 Ու խաղս են լինում որդիքը սարի.

15—18 Իր Ջորին պատրաստ ոտների տակին,
Թերմաշ յաիրնչին ուսովը նետած,

6—8 ու Ու քրթիկենի շորանի շրճուն
Լեզու է առնում գիշերվա պահուն.

9 Լեզու է առնում շորանի շրճուն
<...> գիշերվա պահուն.

9—4 [Ու մուշիկ-մուշիկ] դարդոտ բայաթին
[Թնդացնում է] անահ ու մարդ իգիթին.

9 հնդում է շրճուն, փոխվում է պարի.

- Մա՛փ, տղերք, ծա՛փ, ծա՛փ**— որոտում է ծափ—
Կանգնում է վերև հովիվն հոյակապ,
Հաղթ-հաղթ քաղուկն իր տարածում երկար,
Վայրենի նազով գրնում կենդապար:
- 15** Արծիվն է ասես, որ կանգնած օդում
 Շուրջը վայրենի հայացքներ նետում,
 Ճեմում է անփուլթ, հըղոր ու հըպարտ
 Ու մին էլ, հանկարծ, զարկում է, թըռչում,
 Խոչանում, սուղվում սմպերի միջում:
- 20** Մա՛փ-ծա՛փ... տաքանում, շրջան են անում:
 Շրջան են անում ու զոփի թռչում.
 Դանդաղ ծանրապար,
 [Աստիճանաբար],
 Փթիթիկի նման գնում են թռած,
25 Երբեմն ուսուցիկ լանջերն ուպցնում,
 Ճըչում են, կանչում, սուլում-շըվացնում,
 Մին էլ միտսին հանկարծ կտրանում,
 Ու կրկին զրթվում, կրթկին տաքանում,
 Մուշկանոտ թափով դետինը զոփում,
30 Օճորքը դողում, ու հող է թափում:

Այս եայն էլի լուսանցներում կան ճակ այլ անավտա առօր.

Հենց երեկ գիշեր,
 Օդեն լի գրժեր,
 [Ի՞նչ] աղմուկ ու ծիծաղ...
 [Հ<Ի՞նչ> երեկ գիշեր
 Օդեն լի գրժեր].
 Երեկ գիշեր էր— (և Սաքոն հիշում է իրենց

ու ծրգերը):

- 11—13** Կանչում են ծափ-ծափ, որոտում է ծափ—
 Ելնում է տեղից հովիվն հոյակապ
 Հաղթ-հաղթ կռեկրը տարածում երկար
- 17** Ճեմում է անփուլթ, ունվրդով, հանդարտ
- 31** Շրջան են անում ու զոփի գրնում.
- 33** Կամայ ծանրապար

Հենց երեկ գիշեր
 Օդեն լի [լիք] գրժեր
 Քաշքեր չէին հո՞...
 [Ով պետք է լինի էս կես գիշերին]
 Անքուն փսփսում են, ծիծաղում
 Էս կես գիշերին անքուն ձորում
 Ռ՞վ է փսփսում... Ռ՞վ է ծիծաղում...
 [Ռ՞վ կըփսփսու կբխտա թաքուն].
 Ան Սաքոն [օդում] էս կես գիշերին
 Հիշեց իր տատի գրույցները հին.
 Հիշեց ու . . . . ախմա
 Մկսավ < . . . >
 [Ան երեկ էր հենց]
 Ան Սաքոն լսեց մի ծիծաղ— Ի՞նչ ծիծաղ.

Ձեռնամատի շարունակություն վրա կատարված ուղղումները

51—72 առգերը ընկած են:

- 73** Ի՞նչ ծիծաղ էր որ, Սաքոն ախմա
75 Քե ինչպես նրանք անքուն, միասին
76 Կերևան մենակ մնաղած մարդկանց...
80 Եվ ահա նրանք տքեղ, այլանդակ,

134—130 և 133—138 առգերը ընկած են:

139—144 առգերի փոխարեն՝

- Հը՞... թե քամին էր, թե՞ գիլի շվաթ...
 Քե՞ ասողեր էին < . . . >
140 Գալիս են զգույշ, թեթև, կամացուկ
149 Մութը շեմքին նայեց, դողաց...

162 առգից հետո՝

- Նրանց միշից զորով Սաքոն թռավ—
 Նրանց արանքից [հաղիվ] Սաքոն ըշտադրով
 ա Դուրս թռավ-փախավ կայծակի թափով:
 բ Դուրս թռավ հանկարծ ահագին թափով:

էն Լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
 ժայռերն ամեհի նոթերը կիտած
 Դեմ ու դեմ կանգնած համառ ու անթարթ
 Հայացքով իրար նայում են հանդարտ:

185 ա Ու < . . . > գետից այրեր են թըռչում,
 բ Ու վարար գետից այրեր են թըռչում,

Վազում է Սարոն. գյուղում էդ ժամին
 ա Սաքոյի նանը, պառավ նազանին
 բ Սաքոյի տատը փոքրիկ թռռներին
 Անքուն պատմում է [իրենց] մթին աշխարհիք
 Պատմում է < . . . > քաջքից ու շարքից,
 Թե ինչպես նրանք խմբով միասին
 Մուռը ոտներով գիշերվա կեսին
 Եվ այլն...

Իսկ առավոտյան նրան կհնդանի
 Խելագար Սաքոն վկա կրկանգնի

ԼՈՌԵՑԻ ՍԱՔՈՆ

IV

Նրա փարախին հսկում է Ջորին,
 Ազազիլ Ջորին հսկում է արթուն,
 Ներքև է բերում նա ձիավորին,
 Հաճքն էլ չի անցնիլ նրանից թաքուն,
 Թիսպետե Սաքոն եղբայրներ ունի
 Ու նրանց համար արյունը կըտա,
 Բայց Ջորու նման էլ ո՞վ կըլինի.
 Նրան հավասար եղբայր էլ չըկա:
 Նրա փարախին հսկում է Ջորին
 18 Ազազիլ Ջորին հսկում է արթուն
 Ներքև է բերում նա ձիավորին,
 Հաճքն էլ չի անցնում նրանից թաքուն:

V

Հենց որ արևի ցուլքերն առաջին
 Ընկնում են սարի էն ժեռուտ լանջին,
 էն կոպիտ ժայռի կտորի նրման
 Կանգնած է արդեն մեր ջահել հրական:
 Հենված հսկվական երկայն մահակին,

Իր առյուծ Ջորին ոտների տակին,
 Մակած փափախը ականջին թերած.
 20 Քերմաշ յափրնջին ոտն ի վեր ձրգած,
 Ինչպես լեռների տեր ու թաղաւոր,
 Աչքերն ածում է, հակում ար ու ձոր,
 Մինչդեռ մընչալով կանաչ արօտում
 Գառն ու ուխարը իր շուրջն են պատում:

VI

Ու իրեն նրման իրեն ընկերներ—
 Մարում թե ձորում երեխոց ի վեր,
 Աստծու գիշերը գալիս են հանդեն,
 Փետ են հավարում, վառում են օդեն,
 Միծաղ ու աղմուկ խառնում են իրար:
 30 Ածում են, խաղում, խնդում միտքով
 Եվ լուս ու խաղաղ գիշերվա պահուն
 Լեզու է առնում շարանի շհուն.
 Վառում է դարգի տխուր բայաթին,
 Գովում է անահ ու մարդ իգիթին,
 Մեննում վաթանի հողին ու բարին,
 Սիրալառ կանչում սևաչյա յարին,
 Մերթ սարերն ի վեր թռչում ու թնգում,
 Մերթ իչնում մարում սրբտի անդրնդում:
 Խնդում է հանկարծ, փոխում է պարի
 40 Ու խաղս են լինում որդիքը սարի.
 Ծափ-ծափ, տրղերք, ծափ. որոտում է ծափ,
 Կանգնում է տեղից հովիվն հոյակապ
 Հաղթ բողոկները տաքածում երկար
 Վայրենի [նաղով] զընում կենդասլարս
 Արծիվն է, ասես, [որ] կանգնած օդում

24 Միրած գառները իր շուրջն են պատում:
 31 Ու լուս գիշերվա խաղաղիկ պահուն
 32 Վեր բաշում դարգի դարգոտ բայաթին,
 41 Ծափ, տրղերք, ծափ, ծափ. որոտում է ծափ.

Շուրջը [վայրենի] հայացքներ նետում,
 Ճեմում է անփուլթ, հրզոր ու հրպարտ,
 Քները շարժում անվրդով, հանդարտ,
 Ու մին էլ, հանկարծ, դարկում է թռչում,
 50 Խոյանում, սուզվում ամպերի միջում:
 Մա՛փ, ծա՛փ... տարանում, շրջան են առնում,
 Շրջան են առնում, զոփի են բրննում.

[Դանդաղ, ծանրապար
 Աստիճանաբար].

Երբեմն ուռուցիկ լանջերն ուռցրնում,
 Ճըշում են, կանչում, սուլում, շրվացնում
 Մին էլ միտքին հանկարծ կորանում
 Ու կրբկին գրվում, կրկին տաքանում,
 Մոլեգետա թափով գետինը գոփում,
 60 Ժճորքը գողում ու հող է թափում...

VII

Հենց երեկ գիշեր
 Օղն լի գրծնր
 Պար, երգ, խինդ ու խաղ,
 Մրծա՛ղ, ի՛նչ ծիծաղ...

[Այ մին էլ թվաց, թե ականջին մի ծիծաղ [եկավ] հեղձ
 լուս օդում]:

Ու լուս [օդի] մեջ մի ծիծաղ գրնդաց—
 Անցած ծիծաղն էր եկավ ու [անցավ],
 [Թե] ուրիշ ծիծաղ,
 Նա լավ չիմացավ,
 70 Ուզում է հիշի—
 Ու լավ չի հիշում...
 Բայց ձորն ավելի դատարկ է թշշում
 Եվ իր ականջին ձայներ են գալի,
 Ձայներ տաքօրեն [նուրբ], անլսելի...

78—83 Քե դուրսն էր... հանկարծ մի ծիծաղ գրնդաց
 Երեկ իրիկվան ծիծաղն էր, անցավ—
 Քե նոր ծիծաղեց մինը
 Նա լավ չի հիշում...

* Թե ինչպես եկան սրբով, կրթակով
 [Եկան ու <...> եկան անդադար]
 [Հոռոմն ու պարսիկ <...>]
 Ու անցան իրենց արյունոտ փառքով
 Հոռոմն ու պարսիկն <...> ու Թաթար...
 [Ու շատ քարքարոս] <...>

ՈՒՐԻՇ ՍԵՎԱԳԻՐ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ (ԳԱԹ, ԹՖ, № 5 Ե)

<1>

Նրանց ոտքերում պաշն սլորելով
 Սուրում է, սողում Դև Բեթը մոլի,
 Հին-հին ավերը միտքը բերելով,
 Ափսոսում [էն լավ] օրերն անցյալի
 Ու գոռում գիծ-գիծ.

— Վա՛շ-վի՛շշ... վա՛շ-վի՛շշ...
 Հազար ծերպերից ու <1 անրնթ.>
 [Քաջքերը] հտպիտ ձայներով

Նորա հառաչքին արձագանք տալի
 10 Մաղրում են ծերի գոռոցն Կճճի
 Ու կրկնում գիծ-գիծ.
 — Վա՛շ-վի՛շշ... վա՛շ-վի՛շշ...

<2>

* Թե ինչպես եկան սրբով-կրթակով
 Ու անցան իրենց արյունոտ փառքով
 Հոռոմն ու պարսիկ, [լեզգի ու] Թաթար
 Եվ ուրիշ ազգեր անվե՛րջ, անգագար...

1 Նրանց արանջում պաշք գալարելով
 7 Քաջքերն էլ ծերպերից ու <1 անրնթ.>
 9 Մերի հառաչքին արձագանք տալի
 11 Ու խընդում գիծ-գիծ.

ԲԲ տնքստում մտցված ուղղումներ (ԳԱԹ, ԹՖ, № 1855)

* և 21 տողերում «տյն»-ը դարձրել է «էն»՝ բոտ երևելիին ցանկա-
 նալով ամենուրեք «ալ» երկհնչյունը փոխարինել «էր»-ով: Մեկայն աշխա-
 րանքի շուրջ փոխում այդ գործը միևնույն վերջ չի հասցվել: Այդ փոխարինումը
 չառարժեք պահի վերջին՝ ԲԳ հրատարակության մեջ:

24 Շնչում է սպրում և մուլն, և անհղ:

68 Գեթ խնայիր քո ծեր նանին.

64 և 65 ասդերի միջև կա հետևյալ հատվածը, որ չենթանում է հեղինակի կողմից.

[Յուր մոր խոսքին ահանջ շարավ,

Կոպիտ հովիվն և վայրենի

Յատադուքյամբ թռավ գնաց].

65— 68 Աստժու սիրուն, հարևաններ,
Ինձ օգնության եկեք, հասեք,
Որդուս կալեք

Փախավ գնաց, Ալեք, Ալեք...

122 [Իսկ] թե հովիվ անուշ քնած,

136 ա Դիմացիցը նկատեցի.—

բ Դիմաց լանջից նկատեցի.—

156—157 Գովարանում, [իսկ] Ալեքին
Անխժում էր թուրքի կինը

159 Վկա են կանչում ուխտին

158—159 Վկա կանչում, երդվում են,

Երդվում վերան իբանց դրնի

160 Քեկուզ Ալեքը [չըլինի],

199 Աստված օրհնի քեզ, որդի.

203 «Ճիշտ է, տեր հայր, [բայց] դուռ

Ա Լ Ե Ք

(էջ 25)

Հեղինակի ծանոթագրությունները (ԲՄ I)

57 Սեաչա— վրանի մեջտեղի միակ սյունը, որի վրա ամ-
րացնում են ճիպոտները վրանի:

92 Ուրբ— այն որոշյալ տեղն է, ուր արձակում են վրան-
ները սարվորի:

92 Արխաչ— ոչխարի գիշերվածն մնալու, հանգստանալու
տեղն է:

94 Ղազմ— սրնգի երկայնությամբ սնամեջ փայտ է, երբ
մեջ են պահում սրինգը—շվին (շհու):

100 Քիճա— սարվորի վրանների խումբը:

104 Հարոյ կամ հավար— կոշական ձայնարկությանը են,
օգնություն կանչելու ժամանակ են գործածվում:

132 Էրմանի— հայ:

137 Դալի— խենթ:

140 Գուշման— թշնամի:

143 Նուսնց գլխին կրեկա լաչակ— արհամարհական, համար-
տական դարձվածք է:

144 Ղաչաղ— ավազակ, փախստական:

145 Փափախ— գլխարկ մորթի:

148 Այնալի— փամփուռտավոր հրացան, պիպոզ:

162 Ղառա— վրեժ:

167 Ժանգաոբ— երեկոյան մութը:

171 Խաչամ— թափված, շորացած տերև:

206 Ձայն հանել— հռչակ ատանալ:

ՄԵԸՐԻ
(էջ 35)

Հեղինակի ծանոթագրությունները (ԲՄ I)

- 47 Ազիզ օր — տոն օր, հանգիստավոր օր:
 48 Տար փարեն՝ պոծիր շարեն — առած է:
 96 Խան — ցորենի շափ է:
 120 Ղայլուխ — փողի քսակ:
 131 Շարան — հուլունքներից և զանազան փայլուն իրերից կազմած շարած բան է, որ կանայք իբրև զարդ կրում են վզին:
 152 Թե աչքդ մնա — աչքի մնալը ճամփորդի, գնացածի գալու նշան է:
 165 Եվ հանկարծ մինը ծոր տա ու թռչի — աստղի թռչելը մահու նշան է:
 198 Աև շորեր հագած, սև համփով գետց — երազում սևը տրամուխյուն է, մահ է, մանավանդ վերև հիշած երեքը:
 205 Հարամի — ավազակ, մարդասպան:
 212 Բարսեղյան կռավեց — ագռավի կանչը շարագուշակ է:
 265 Քուշուշկ — հարսնական քող, շղարշ:

Ինքնագրի տարբերությունները (ԹԸԱ)

- 13 — Ես գիտեմ, Մհե, շատ եմ ափսոսում.
 42 Դուն չես իմանում, ա՛խ Մհե, Մհե.
 53 Անխաղճները [դեռ] մըլում են ախուր,
 59 [Մեզ աչքերի մեջ] փայլում էր թախիծ.
 61 Բերանն անասամ, [իրան] դողողուն ձայնով,
 97 — Մեր ցավն է, որդի, մենք պետք է տանենք,
 106 Այդ հարստութունն ու բեզ մխիթարեց.
 122 Ավելանում էին նրա վշտերին,
 128 Որ ճամփու դնի Մեհրին Մհեին,
 133 [Իբրև] հիշատակ տվեց [Մհեին]:

148 ազդից հետո ինքնագրում եղել են հետևյալ չնշված ազդեր.

[Հավարված մարդիկ մոտեցան նրանց
 Մոտեցան նրանց, մխիթարական]

Մշակույթից հետո այս ազդեր դարձել են տեքստի 149—151 ազդեր:
 158—164 ազդերի փոխարեն՝

Եվ տուն, հայրենիք...

- 175 Ու չես գտանիլ ծերության նեցուկ.
 202 [Գրավ խոստացի՛ր], մի ջուխտ մոմ վառի.
 222 Ամայի վայրում ո՞վ պետք է լինի

228 ազդն հաջորդում են հետևյալ չնշված ազդեր.

[Թե հեռու տեղից եկած ճամփորդի
 Գերեզման է, որ հազիվ անոթի]

- 238 Փռչոտած դեմքից սրբեցին փոշին,
 242 ա Եղբարք, ողորմի տվեք Մհեին.
 բ Ողորմի տվեք այստեղ թաղվածին.
 գ Եղբարք, ողորմի տվեք խեղճ հային.

246 ազդից հետո՝

[Մի ազվես այնտեղ գլուխն է կրծում.
 Ցինը մոտենում՝ աչքերը կտցում.]

- 259 Ամենքը մի ընդհանուր ասացին սրտով
 303 [Եվ] ուրախությունից արցունքը հետին
 305 ա [Մոտեցավ մարդը], եկավ մոտեցավ,
 բ [Ահա] Լկվորն եկավ մոտեցավ,

360—360 առդերի փոխարեն՝

- ա [Արցունքը կրծքում եռաց կատաղի,
 Աչքերում փայլեց կրակը ոխի] .
 բ Վրեժը փայլեց սև-սև աչքերում,
 [Ինչպես գիշերը անխռով ծովում
 Անդրադառնում է շողը փայլակի]
 գ Մի միտք հանկարծ դեմքըն այլալեց,
 [Սև-սև] աչքերում վրեժը փայլեց .

- 364 ա Երկար ու ծանր բարձրանում էր կուրծքը,
 բ Մանր ու երկար բարձրանում էր կուրծքը .

364 առդից հետո՝

[Մահի վերա վայր ընկավ Մեհրին
 Արյունաթաթախ խանչալը ձեռին] .

- 382 [Եվ] բռնեց [նրա] թիկունքի ծամը .
 392—393 [Յուր մարդու] շիրմի վրա վայր ընկավ .
 Վայր ընկավ մեռավ նաև [Մեհրին]
 396 Չար ըսպանողն ու սպանվողն անմեղ
 398 Հավ[ա]սար պճնում է նրանց դալարով

Հ Ա Ռ Ա Չ Ա Ն Ք

(էջ 65)

Բնագրային տարբերություններ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

- 74 8 Եվ ջերմ ըղձերըս բախտից հալածված,
 93 Սըրտիս ականջին պատմելով թաքուն...
 99 Այդ անդնդախոր ձորերըդ լցնեմ:
 22 Սըրտիս այս տանջող վերքերի նրման .
 27 — 28 Տեսնեմ դուք էլ եք այնքան մեծ ու խոր,
 Հոգուս անհատակ թախիժն է ինչ որ:
 39 21 Սըրտիս այս խորունկ վերքերի նրման
 27 — 28 Դուք է՛լ եք, տեսնեմ, այնքան մեծ ու խոր,
 Հոգուս անհատակ թախիժն է ինչ որ...
 39 27 — 28 Դուք է՛լ եք, տեսնեմ, այնքան մեծ ու խոր,
 Ինչպես իմ հոգու թախիժն անավոր...

Հ Ա Տ Վ Ա Մ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՄԾ բնագրային տարբերությունները

- 35 Գիշերը հասավ, և ես դադարած
 36 «Բարի օր, պապի», և խոժոռադեմ
 45 Մերունուն անխոս ես հետևեցի,
 47 — 48 «Մեր բանը պրծավ, երբ այս ձորերի
 Մըտերը սըրանք էլ սովորեցին:

- 52 Քե չէ ինչ ունի այս խույ ձորերում
 62 Գլխին այսպիսի գդակ է դնում...
 64 Եվ հառաջ դնաց թին դիմհար տալով
 76 Ինքը շարունակ խոսաց կցկաուր.
 77 Ով էլ որ լինես՝ բարով ես եկել,
 80 Քե ինչ ցավ ունի ձեր ոանշպարը:
 84 Այդ հաստատ գիտե ինքը— միայն Տերը
 87 Տկտր ու սոված այսպես տարին բուն
 88— 92 Քե որ ձեռքներս էլ մի բան է ընկնում,
 Զենք կարողանում բերաններս հասցնենք...
 Այսբան տանջվելով քրտինք ենք անում,
 էլ նույն սևերեսն, էլ նույն սովածն ենք...
 99 Իս ընչի տեր եմ, խոսամ նրա դեմ,
 101 Ի՞նչ անես, ախպե՛ր, ումնի՞ց խոտվես,
 106—107 — «Հա, տիրացու ես, բաս ինչու շատիր...»
 Նա բացականչեց և իսկույն դափի

ՀԱՏՎԱԾ ԵՐԿՐՈՐԳ

- Ինչեպե՞րի պանդանված մասերի տեխնային աարբերությունները.
 176 Ու չես իմանում որ կողմը [հասնես]
 301 ա Չատին էլ եկավ [մեջտեղը տնկվեց]
 բ Չատին էլ եկավ <...> ու մեծ
 327 Քանի՞-քանի մարդ <1 ջնջվ. անընթ.> [ընկավ]

Եւ-ում պտտրվածի մեջ սպրդել են մի քանի ակնհայտ զբոսավեճ.
 որոնք ուղղված են հետագա հրատարակությունների մեջ: Իբրև նման թեթու
 ենք այդ սխալներից մի քանիսը.

- 134 Եկիքս չի կտրում էսպես լինի
 179 Գողերի հետքը իր տունն են տանում
 188 Վայը եկել տարել տրկարին
 200 Նոր էլ չըզդիտենք թե ինչ է եկել

«Վերջերի» ձեռագրի տակ ճշված է գրությունը՝ «99 բ.թ
 ձեռագրում կա մեկ տեխնային աարբերություն և մեռելույ օրոշումները.

359 Գուցե մի բույն քո դատարկ հոգում
 «1884 թ. Ղոխնանց պապի դափում Գրիշկի հեռ. Զ-
 փափի տղերանց հետ գնալուց մի քանի օր հետո»:
 «Թոչուն կա միս են ուտոցնում— թոչուն էլ կա, որ միսն
 են ուտում»:

ՄԵՎԱԳԻՐ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

<2>

Ահա ծառերը կանաչ խմբերով
 Հավաքված գետի երկու եղերքին,
 Քավ կատարները մեղմիկ ձոճելով
 Իրար փաթաթված, շարված են կարգին:

Նրանք խոնարհված ականջ են դնում,
 Քե ինչպես իրանց սովերների տակ
 Զգույշ ծփալով գաղտնիք են պատմում
 Զրի հատակից կոհակներն հստակ:

- Դիտում են՝ ինչպես արևի վերջին
 10 Անզոր շողերը ջրերի միջում
 Ետապ գողալով իրիկվան պահին
 Թոչում են վերև և [հանկարծ] հանգչում

Իսկ այդ ժամանակ հսկա ժայռերը,
 Որ երկու կողմից կանգնած են պատրաստ,
 Զգում են իրանց երկայն սովերը
 Ու մութով լցնում ձորն ահեղասաստ

- 1 = Ահա ծառերը անվերջ խմբերով
 բ Ահա ծառերը դալար խմբերով
 6 = Նրանք հավաքված գրույց են անում,
 բ Նրանք գաղտնի բան են խոսում,
 4 Նրանք խոնարհված բան են խոսում,
 7 Նրանք խոնարհված մեղմիկ սասում,
 Կ Մեղ<միկ> ծփալով գաղտնիք են պատմում
 11 Ետապ գողալով իրիկնապահին
 10 Եվ մթնեցնում են ձորն ահեղասաստ:

[Հրաշալի՜ է գիշերն այն ձորում,
Երբոր խաւարի մութ ալիքներում
Ջրաստ <1 անընթ. > ուղղաձիգ ժայռեր

20 Մինչև աստղերը բարձրանում են վերս

Երբոր շողչողուն քահար աստղերը
Պննում են մալլ ճակատն երկնքի,
Երբոր պատում են թեթև ամպերը—
Հալածականներն ընկած փոթորկի:

Երբոր լրացած լուսին փառահեղ
ձեզանազ ճեմով բարձրանում է, [և՛]
Բարձր երկնքում, ինչպես վառ կանթեզ,
Կախվում է խաւար ձորերի վրա:

Երբ վեր է կենում գիշերվան հովը,
30 Եվ խոտ ու տերև հեշտօրոր սոսում,
Թեթև թռչչոով անցնում <է> ձորով,
Մերս ու ալրերում շվվացնում, խոսում:

Եվ Գերեզը բոլորը գրկած,
Մնահականալի և հազար ու մին

- 18 Երբոր գիշերվան մութ ալիքներում
- 19 <1 անընթ. > բորստ ուղղաձիգ ժայռեր
- 20 և յս ու այն կողմից բարձրանում են վերս
- 21 Երբոր կանգնում են թեթև ամպերը
- 22 Կախվում է խաւար ձորերից վերս
- 23 Եվ տերեւները ներդաշնակ սոսում
- 24 Եվ տերեւները հեշտօրոր սոսում
- 25 Թեթևաթռչչ անցնում ձորովը,
- 26 Քարանձավներում շվվացնում, խոսում:
- 27 Իսկ Զորագետը բոլորը գրկած,

Ձեն ու գոռոցով աղաղակ ձգած—
Լցնում է ասով լսողի հոգին]:

Մթնեց. ծիրունին լուռ շարշարանքով
Մի քանի կոճղեր դրեց կրթակին,
Նորից բարևեց յուր երկրի կարգով
40 Եվ հրավիրեց իրան «ղոնախին»:

Եվ թիկն տվինք իրար դեմուդեմ
<... > այն թե՛ կրակի շուրջը,
[Նոր] <... >

<5>

(Ես էլ քեզ կըտամ ու շատ կաղաչեմ)
Ով մի հավ ունի— պատվելու համար,
Երկու ձու կղնի նորա առաջին.

Ախպեր, ի՞նչ անենք,
Առաջ սրահում, կտերն էին <ք> քնում,
Հիմի բերդի պես օթախներ ունենք,
50 Այն էլ չի օգնում:

Իմ խելքն աշխարքից մի բան չի կտրում,
Տանջվիր, շարշարվիր— շան տեղ էլ հաչէ,
Կաց, թե որ մեռնես— դրախտը կեքթառ—
էն էլ, ով գիտի— կըլինի թե չէ:

- 25—26 Ձայն ու գոռոցով աղաղակ ձգած
- ձգով Լցնում է լսողի հոգին:
- 40—42 Եվ նստատեղից իրար դեմ ու դեմ
- Մատուցումը վառվող կրակի շուրջը
- 44 սողի վերեւ՝ «(ստամբ) ժանգով»
- 46 Հիմի երկաթով օթախներ ունենք,

Վատությունով [ով ինչ է տարել—]
Այս փուլ աշխարհից ով ինչ է տարել—
Ինչ կասես, ախպեր, ծերիս խրատին.
<1 անընթ. > պապի— շատ լավ ես արելս

30 [Նեղություն քաշիր, այդ աղամանը
Գիտը մոտիկ բեր— դու էլ աշխատիր.
Աղությունը քաղթումն արա— ձեր տանը—
Այստեղ մեր ձորում դեռ ինձ ականջ դիր]

Այնքան մեղքեր են պտտում աշխարհում,
Լավ է մի կտոր շոր հաց ենք ճարում:
Ինչպես ծերության հարգն է վերանում,
Այնպես էլ մարդիկ էլ չեն ծերանում.

Ազատ են հիմի մեր ջահելները,
Ինչպես ազատ է հիմարի լեզուն,
<1 անընթ. > անում < . . . . >

70 Ոչ մեզ են հարցնում, ոչ էլ աստըծուն.

էդ էլ հերվա բանը չըլինի
Աստվածն ուրացավ < . . . . >
Անզգամության կողմը պահպանեց,
Խեղճ երեսանցը շուերը հանեց:

Մեր ու սրբություն կար մեր ժամանակ,
Թեև սամովար ու շայ շունեիներ:

Մեր ազգի տունը էն օրը բանդվեց,
Որ շնությունը աշխարհս պատեց.

85 առից առաջ՝ հետևյալ ծագրային նշումք.

(Ով են պապի և այլն— Բայց նա ինձ չլսեց. վշտացած

չարեմահում էր):

70 Ոչ մարդու են նայում, ոչ էլ աստըծուն

70—74 Պահպանեց անպիտան < . . . . >

Խեղճ ազերանցը լսիր <ը> հանեց

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

Զրհնի գիտի հա՛, ի՛նչ տեղը մթնեց.
Նեղուր է բանի բարաքեն փախել.
Շլ ոչ ամոթ կա, ոչ փոքրը, ոչ մեծ,
Նանքագրությունն է աշխարհս կոխել...

80 Ո՛վ է մեղավոր— մեր քթի տակին
Մի գյուղ են շինել այլազգիները,
Այդ գյուղի տեղը յուր ժամանակին
Արածացրել եմ ես մեր կովերը—

Առաջ այսպես էր— աշխարհը լին-բու,
Մինչև որ կուղես սալբանքի քշիր.
Հիմի գալիս են օջախիդ կողքին
Մտամ են < . . . . > ոտըդ քեզ քաշիր.

<6>

Քանի բանի մարդ ընկավ իր տանից,
Քանի քանի մարդ զառավ մարդասպանս

100 Ո՛վ է մեղավոր, միտք եմ անում, միտք,
մե շեմ իմանում ով է մեղավոր:

79—80 Կետերով տողերի միջև փակագծում դրված է՝ (Գոռնկություն)

80 Առաջ այսպես էր— աշխարհն ընդ <արևակ>

96 Այս տողից նետո կա հետևյալ նշումք՝
(աղեմ. <անաների> տեղերի վեճը):

98 [պահվել]

Հանդչում էր կրակը.

Քիչերվա մի ժամին սկսեց երգել ծերունին—

Ախպեր ջա՛ն,
Ինձ տես եկար, ախպեր ջա՛ն,
Ճամփեղ կրակ, ես կրակ,
Ինչպես եկար, ախպեր ջա՛ն...

Անց կացա՛ն,
Օրերս թըռան, անցկացան,
Ախ ու վախով, դարձրո՞ւմ,
110 Սիրոս կերան, անցկացա՛ն:

Վերջացա՛վ,
Կյանքս մաշվեց, վերջացա՛վ.
Ինչ հույս արի— փուշ էլավ,
Ինչ խնդու՞թյուն— վերջը ցա՛վ:

Հանդչում էր կրակը: Սուխն ու հառաչանք
իրար խառնված վերսնում էին կոռու ձորի անդունդից դեպի
Վերև Վերև մու՞թն էր դեռ:

Ա Ն Ո Ւ Շ
(էջ 79)

Ա Ղ Ա Ջ Ի Ա տ ա Ր Բ Ե Բ Ա Կ (ԲՄ II)

ԱՆՈՒՇ

Մասն առաջին

I

Նմանող գիշեր է. ահա քեզ կոռու
Քշեաղ լեռները ձգվում են հեռու.
Քյո լեռների մեջ յուր ավանդներով
Մի պարզ ժողովուրդ ապրում էր սիրով,
Եվ եզրա հոգին հստակ էր և վես
Իրան լեռների, աղբյուրների պես:
Այն օրից օրեր դեռ շատ շեն անցել
Եվ հասած վերքը դեռ չէ հնացել.—
Հա՛վում են մեկ-մեկ հնուց երգերը
10 Ի՞վ հին սերունդի բոլոր կրթեբրը—
Նրանց արատը, արարքն անվեհեր
Հեջող ձայներում պահում են անմեռ:

II

Տեսնո՞ւմ ես, գլուղը մռայլի միջին
Սկիւն է տալիս սարի ստորոտում,
Նրանից ներքև խոր ու խավարչտին
Ձորում խրաձայն գետն է որոտում.

105 [Շուրջս կրակ] Ճամփեղ կրակ, ես կրակ:

Շեն ու շրջակայք գրկել է Մորփեն,
Եվ ոչ մի տեղից չէ լսվում շրջյուն,—
Կեսգիշերփանից լուել են արդեն
20 Սալորդի երգը և հովվի շհունս

III

Այս ժողովրդին միշտ պատրաստ ու կս պմ
Իրանց քաջասիրտ իշխան-մեծերը
Առաջնորդում էին ղեպի պատերազմ
Եվ վճռում էին ծագած վեճերը.
Իսկ հիմա նրանք հանգիստ ու խաղաղ
Իրանց խուղերում և հին վրանում
Ապրում են աղքատ և արդեն անցյալ
Արկածներիցն են պատմություն անում.—
Այս ձորերումն էր, որ Բագրատունին
30 Բախտի հետ խաղաց յուր խաղը վերջին,
Սեզ Տուաեորդին, Օհան Օձնեցին
Հայրենյաց պաշտպան սուսերն օրհնեցին.
Այստեղ տակավին պապական խոսքով
Զրույց է անում ծեր շինականը,
Քե այս ձորերում պարսկատանջ բազկով
Կռիվ է արել Մամիկոնյանը.
Կռիվ է արել հավատի համար
Ընդդեմ անօրեն թրշնամիների,
Կառուցել ճերմակ, բարձրաբաշ տաճար
40 Իբրև պահապան իրան աշխարհի:
Եվ այսօր ապրում է այն քաջարի
Նախնյաց սիրունը հայրերի շինած
Հրրաշակամար, քանդված տաճարի
Մեծ զորությունը միայն ապավինած...
Բայց առուփախի պատմություններով
Սնվել են նրանց միտքն ու սրտերը,
Եվ ահա այսօր տեսնում ենք զորով
Նախնյաց բարբերի ևսեմ ստվերը:

IV

Պրքան սիրել եմ, շքնաղ հայրենիք,
50 Քո սար ու ձորում մեծացած մարդկանց
Սովորությունքը պարզ ու վայրենի—
Ատելը անկեղծ, սիրելը սրտանց.
Ծրբոր միասին զվարճանում են
Իրանց օջախում, թեկուզ շոր հացով,
Միասին վարում, միասին ցանում են,
Մխիթարվում են մի բախտի հուսով:
Նրանց հարկի տակ շատ ու շատ անգամ
Եւ էլ եմ նրանց եղել խնդակից,
Ծրբոր, ցավները մոռացած, առ ժամ
30 Արախացել են արցունքի տակից:
Միրել եմ, տանջվել նրանց ցավերով
Անարդար հասած ոխերիմ ձեռքից,
Եվ պատանեկան վստահ ցնորքով
Նրանց բողբոջն լինել ձայնակից...
Եվ կաղաղակեմ, քանի տեսնում եմ
Քո շեմքի վերա օտարի հետքեր,
Եվ կըհառաչեմ, քանի ծխում են
Քո կրծքի վերա նորանոր վերքեր:
Ահա վերստին հարություն առար
70 Քո վարած կյանքով իմ հուղիված մտքում—
Առավել տխուր, առավել խավար,
Քան ցույց տվածը պատմողի գրքում.—
Դեմքեր շարշարված նահատակների,
Հուսահատ տրտունջ մեռնող ձայների...
Ահա, և մթնում, կուշ եկած մնչիկ,
Լալիս է մեռնակ մի սիրուն աղջիկ:
Այսպես՝ այն սերը, որ փոթորկալի
Գու վառելիս քո որդոց սրտերում,
Անլուր տխրությունք և տնդելի
80 Հեծում է նրանց բուրբ երգերում:

Զարարա՛խտ աշխարհ, սիրով շունչ առած
 Քո երգիչները քանի երգ հնչեն,
 Մի՞թե խավարի բռնության տարած
 Ձոհերի ցավով պիտի հառաչեն:
 Եվ ինչո՞ւ համար քո զավակները
 Գեթ ընտանեկան շունեցան խնդում,
 Քի՛չ էին դրսից հասած ցավերը,
 Քի՛չ էր օտարը նրանց դիշատում...
 Քշվա՛ռ, շիմացար ստեղծել դու կին,
 Գիշերվա մթնում փնտրեցիր նրան,
 100 Լռության կնիք դրիր շրթունքին,
 Եվ պատրաստեցիր... տանջանք անբաժան:
 Եվ տանջանքներով կապրես անկասկած,
 Ինչպես որ մինչև այսօր ես ապրել,
 Դրսից խոցստված, ներսից խոցստված,
 Մի օր անարգված, մյուս օրն առավել...

Ի՞նչ ես կամենում դո՞ւ, գոռոզ հոգի,
 Մարդոց արցունքը քեզ դո՞ւր չէ դալիս...
 Նեղ է քեզ համար սահմանը կյանքի...
 100 Լուռ կաց, հանդարտվի՛ր, և ցավ դգալիս:
 Ծթն կամենաս չո արեկածված
 Չորսնջամբ դիպչել մարդկանց ականջին:
 Եվ նրանց սրտին ազդել անկասկած,
 Կսկիծրոջ հանձնիր սրտադետ երգչին,—
 Մարդիկ բնկած են, նրանց շեն սզդում
 Իմաստուն խոսքեր կյանքի հոգատար,
 Եվ հարկավոր է հոգեկան շարժում—
 Հեշտալուր ձայներ— պոետի քնար:

Գե, թո՛հր ինձ հետ տենչով հրաթև,
 110 Արպես թռչում է կարոտած սերը,
 Մինչև կրտսնենս քեզանից ներքև
 Կորին ձորերի սև անգունդները.
 Եվ քո թայլ ոտըր թող գեթ մի անգամ
 Ետնափե բարձունքն սղատ սարերի...
 Այդք քաց արա, նայի՛ր, բարեկամ,
 Ահա հիմ Լոռին հայտց աշխարհի:

Ողջո՞ւյն, վեհափառ լեռներ երկնահուզ,
 Բ՛վ հրաշալիք հղոր արարչի,
 Եվ, ահա, հոգիս, ինչպես մի ասուպ,
 120 Թռած գալիս է ձեր գլխին հանգչի.—
 Այդ գագաթներին, որ ձյունապսակ
 Քայլատնկում են ընդդիմ աստղերին,
 Այդ ամպերի մեջ, որ կուտակ-կուտակ
 Դանրանում են ձեր շքեղ ուսերին.
 Այդ սառն ու հստակ աղբյուրների մոտ,
 Դր ապառաժից հորդառատ բխում,
 Ավազն վերա, կայտառ, ծիծաղկոտ
 Ծրեխի նման կրկնում են, խաղում.
 Պարզ առունների դալար արիերին,
 130 Դր սահանքավոր իջնում են փրփրած,
 Ուր որ կենսաշունչ հովը լեռնային
 Մերթ վազվզում է, մերթ գգվում կամաց.
 Ուր որ համասփյուռ բուրմունքը ծաղկի
 Եվ ծրծմբային հոտը կայծակի
 Խառնվում իրար և տարածվում են,
 Խռոռ ու ծործոր բւնում, լցնում են:

Թրհնությա՛ն վայրեր, ուր առույզ կյանքի
 Եվ զվարթության շունչն է միշտ խաղում,

140 *Հողակապ երկիր, որ միայն երկնքի
 Բարձրության մեջ ես խորհուրդդ խորհումս
 Ուզում եմ պատմել, թե ինչ եմ սիրել,—
 Բարձրացնել փառքը քո վսեմ անվան,
 Ուզում եմ երգել և քեզ մեծարել,
 Արժանի՞ղ երգի և երանություն.
 Բայց թոթովանքը ապիկար լեզվի
 Աստվածայինը չէ կարող հայտնել,
 Եվ նա մնում է, որ պիտի առվի,
 Որ միմիայն քեզ է երկինքը տվել:
 Ա՛խ, թե քո տված հոգուն ու սրտին
 150 Տայիր և թարգման—հրաթափ լեզու,
 Քեզ մտքից հանող քո թշվառ սրգին
 Քո վեհությունը կրկիններ հատու:*

X

Դու մեզ ա՛յն աստ, շատախոս պահտ,
 Քո սիրած երկրում ի՛նչպես են ապրում,
 Թե հա՛շտ են արդյոք իրանց բախտի հետ
 Մարդասիրության լուսավոր դարում:
 — Դարձյալ սառնասիրտ հիշեցնում եք այն,
 Որ համբերությունս մաշել է իսպառ.—
 Ուզում եք լսել, թե գեղջուկ հեզ հայն
 160 Ինչպես է հեծում աղբատ ու թշվառ
 Բայց ես չեմ պատմիլ նրա խրճիթում
 Նույնիսկ սեփական աչքով տեսածը,
 Թե ոնց է նրա կյանքը գիշատում
 Խիստ ու շար բախտի հըրավիրածը.
 Բրի կրքերը վայրենի, անսանձ
 Մարել են հուրը ոգելից սրտի,
 Որ մեծարում է պոռնիկ գեղապանձ
 Քան փրկությունը ողջ ժողովրդի...
 Որի ամբարիշտ վարմունքի համար
 170 Երբեք, ոչ ուրիք ես լռելու չեմ,
 Թեկուզ և նրա ձեռքից շարաշար

Պատիժ ստանամ և մահով կորչեմ:
 Կըպատմեմ սակայն պատահած մի դեպք,
 Հին սովորությամբ, բայց նոր կատարված,
 Եվ դուք կիմանաք, երբոր շրգիտեք,
 Ինչպես են ապրում երկրում իմ սիրածս:

XI

Այն ճոխ գավառում, ուր Չաթինդաղի
 Ուսերից պայծառ արևը ծագում,
 Իրիկնապահին Չարախաչ սարի
 180 Ետևն է շիկնած երեսը ծածկում,
 Ուր որ Քոշաքար, կալվար ու Դվալ,
 Հսկա՛ պահնորդներ, իրանց շարքերով
 Բարձրացած խրոխտ և լայնածավալ
 Հսկում են երկրին անքուն աչքերով.
 Ուր հին Գեթեղը յուր վտակներով,
 Ամեն մի բարի մոտից անցնելիս,
 Վառված վաղեմի՛ հիշատակներով,
 Մերթ զայրանում է, մերթ փղձկում—լալիս,
 Անուշն ու Սարոն քույր-եղբոր նման,
 190 Մարում ու դաշտում, մանուկ օրերից
 Իրար հետ սիրով, խաղով մեծացան,
 Եվ շատ են քաշել իրար մաղբրից:
 Նրանց մայրերը հավասար օրհնում,
 Հավասար սիրով խնամում էին,—
 Մի օճորքի տակ և մի վրանում
 Երեխաները մեծանում էին:
 Մեծանում էին պարզ ու վայրենի,
 Քոշաքար սարի քոշերի նման...

XII

Այստեղ հիշեցի ես այն օրերը,
 200 Որ աննկատելի անց կացան արագ,
 Եվ աղբերաշատ, կանաչ սարերը

Ինձ երևացին միաժամանակ:
Մանր վեհությամբ ամպերի միջից
Նրանք նայում են ծանոթ հայացքով,
Այնտեղ քար, ծառ, աղբյուր... ճանաչում են ինձ
Մի սիրուն օրով, սիրելի անցքով:
Եվ, անձամբնորից քարոժայտերի,
Քաղցր անտառի լռին խորքերից,
Մանուկ հասակիս աղաղակները

310 Պարզ արձագանքը լսում եմ նորից:
Պարզիկա գիշեր. թաղիքի վրանից,
Զմայլված սրնգի ձայնով թովչական,
Նայում եմ, — ահա երկինքն աստղալից
Կպչում է հեռու լիբանց բարձրությանն:
Ուրիշ մի գիշեր, տխուր ու խավար,
Գողթ ու դալլի գիշեր ահաբեր,
Եվ անթուն հովվի սաստող, ազգարար
Մղաղակները ակաճողումս են դեռ:

320 Իսկ առավոտյան աղմուկը բինի, —
Հաշոց, բառաշոց, խրխինջ ու գոչում...
Այն աղմուկի մեջ կիսավայրենի
Ինձ սիրելի է ամեն մի հնչյուն:
Ես այն սարերումն էի երեխուց,
Այնտեղ տարփում էր մի զույգ սիրահար.
(Նրանցից մեկը մեռած է վաղուց,
Մյուսն աղոթում է մեռնելու համար):

XIII

Անցան տարիներ, նրանք մեծացան,
Մի օր էլ երբոր իրար նայեցին,
(Եվ այն հայացքը շէր սովորական)
330 Իբար հասկացան, բայց լուռ պահեցին
Այն մի հայացքով պատանի Սարոն
Քրկեց Անուշի պատկերը հոգով,
Այնինչ գեղեցիկ Անուշը նրան
Սիրեց կուսական առաջին կրթով:

Բայց, հազար ամսոս, առաջին անգամ,
Երբ մարդու սրտում դարձնում է սերը,
Նրա հետ, իսկույն, սատանայական,
Հայտնվում են և կյանքի հոգսերը —
Հասած Անուշին յուր ծնողները

340 Մոր ծնկան կողքին կասեցին կամաց,
Մարտն էլ վիրցրեց իրանց շները,
Դադանակն ուսեց, ոչխարը գնաց:
Եվ այնուհետև սիրող սրտերի
Տանջվող կարտոին էլ սահման չրկար,
Օրերը նույնպես խիստ տնտանելի
Տխուր ձանձրությով լիացին երկար:

XIV

Զէ՛, ես չեմ ուզում բառերով շնչին
Խոսել սիրավատ սրտի բոցերից,
Եվ անդուստում է սերը առաջին,
350 Նա վեր է մարդու բարբ խոսքերից:
Եթե, բարեկամ, զեղ դեռ չեն այրած
Երկնքից զարկած նետերը սիրու,
Կամ թե ասածուց շնորհք չես առած
Մարդկանց սրտերը ներս թափանցելու,
Եվ դու չըգիտես թե ի՞նչ է սերը,
Ինչպիսի քաղցր տանջանք է անհուն.
Արի՛, բարձրացի՛ր գեպ այն սարերը,
Ուր որ ապրում է Անուշը սիրուն:
Արի՛, որ նրա խանդով բռնկած
360 Սև աչքերը սև հոնքերի տակից
Մի անգամ աչքիդ ընկնելին հունկարծ,
Որ սիրող դողար կրթոտ հայացքից.
Որ այն հայացքը փարատեր իսկույն
Քյո՛ք սրտամաշ տարակուսանքը,
Որ ճանաչելիք երջանկովթյունը,
Ապա տանջվելով սիրելի կյանքը.
Եվ որ ասեիր, — իրավ, այս ծով-ծով

Աչքերը խլել են շողերն երկնքի,
Որ լուսավորեն իրանց հայացքով
270 Մոռալուձլունը մարդկային կյանքի:

XV

Շողեղեն հրեշտակ, դու, որ անպատճառ
Ոգևորության համար ես ծնվել,
Թե կարենայիր մեր անմխիթար
Կյանքին մի ազատ հայացքով նայել,
Գուցե շրհանգչեր մարդոց սրտերում
Անվերջ ապրելու սերն աստվածային,
Թերևս այսքան ցավեր անպատում
Այս ժողովրդի գլխին չբաշխին.—
Քեզ հետ, քո սիրով մարդը թե առած
280 Կարող է թեկուզ երկինքը թռչել,
Ինչպես առանց քեզ, չքնա՛ղ արարած,
Վիճակված է միշտ հուսահատ կորչել:
Բայց ես ընդհատված իմ խոսքն ասեմ թող,
Եվ դու կիմանաս, որ այն աչքերի
Հրապուրանքը հոգի կախարդող
Հանգչում է ծովում արտասուքնեբի:

XVI

Ժամանակի հետ միանգամ վառված
Սերը զորացավ նորանոր զարկով,
Եվ ժամանակ էր, որ սիրտհարված
290 Աղջիկն ու տղան միանան կարգով,
Բայց ի՞նչ եմ ասում,— Քոշաքար սարի
Հովիվը կոո՞ է, դնա հորն ասի,
Որ իրան համար հարսնացու ճարի
Կամ ծնողներից Անուշին ուզի.
Կամ թե այն ազատ լեռանց հովվուհին—
Սիրուն Անուշը յուր մաքուր սիրով
Չի՞ հրապուրում խանդավառ հովիին.
Եվ արժանի՞ չէ, որ փախցնեն զորսվ:

XVII

Այսպես է, այո՛, իգիթների մեջ,
300 Որ խնամախոսի քար շունեն շեմքում,
Եվ նրանց սերը թեև միշտ անշեջ,
Սակայն լուռ է և բանտարկված սրտում.
Թե քաջ տղա է՝ շնորհքը ցույց տա—
Սրտի սիրածին թող փախցնի տանի,
Որ և լսողը ասի, թե՛ ահա
Մի մարդ սյուսկի, սիրտ արժանի:

XVIII

Նրանց պապերը մեծ Կուրի ափին
Խիստ հրճվում էին, երբ իրանց արքան,
Սիրուն, սեաթույր նժուղը տակին,
310 Անցավ Կուր գետը արծաթի նման.
Լեռնականների բանակի զիմաց
Ձգեց ոսկեօղ շիկափով պարսնն,
Բռնեց աչազեղ դստերն ալանաց
Եվ արագ հասցրեց յուր կարմիր վրանն.
Իսկ բանաստեղծը Գողթան աշխարհի
Երգ հյուսեց աշխույժ, երգեց ու լռեց,
Բայց ժողովրդին տիրոջ արարքի
Հոչակը երկար դեռ ոգևորեց:

XIX

Շատ օր չէ անցել, կար մի հարսանիք.
320 Չվարճանում էր ամբոխը գյուղի,
Սարերից իջել հովիվ պատանիք
Աղջկա են նայում, բայց գաղտագողի
Եվ պարից հետո լայն հրապարակ
Բաց արին մեջքն այն հարսանքատան,
Չոփուր զուռնաչին միաժամանակ
Սկսեց կոխի ածե՛լ յուր զուռնան:
Եվ ձայն են տալիս «քաշի՛ հա, քաշի՛...»

Եվ դուրս քաշեցին հագիվ երկուսին.
 Սարոն էր մեկըն, իսկ մյուսն Անուշի
330 Հարազատ եղբայր—գառնարած Մոսին:
 Հարսանքավորը պարսպի նման
 Կանգնած բաժանվեց երկու բանակի,
 Եվ յուրաքանչյուրն ընտրեց փահչևան
 Ու ոգևորեց տղերանց մեկին:
 Գոռում են, գոռում երկու բանակից,—
 «Մրտապինդ կացե՛ք, մի՛ վախեք տղերք»,
 Իսկ նորահարսի փարդի քամակից
 Նայում են անթիվ հարսն ու աղջկերք:
 Եվ պտտվում են լայն հրապարակում

340 Արջերի նման երկու հովիվներ,
 Իսկ ժողովուրդը դեռ աղաղակում,
 Քաջալերում է «ջահն փահչևաններ»:

Եվ տաքանում են տղերքը սաստիկ,
 Զուխի քղանցքը պինդ հավաքելով
 Զարկում են գետնին ձեռքերը հաստիկ,
 Որ ցամաքեցնեն քրտինքը հողով:
 Երակների մեջ կրակ է վազում,
 Իսկ ականջները կարմրել են արդեն,
 Կատաղի թափով իրար են հասնում,

350 Հենց որտեղ որ է միմյանց կըշարդեն...
 Բնկերների մեջ օրենք է շատ հին,
 Որ այսպիսի մեծ բաղմուսյան միջում
 Զրպետք է գետնին զարկել ընկերին,
 Այլ պետք է անել հարկավոր զիջում:
 Մոռացավ Սարոն օրենքն ու աշխարք,
 Երբ կանանց միջին Անուշին տեսավ.
 Միբտը սկսեց բաբախել արագ,
 Աչքերն արյունով իսկույն լցվեցավ.
 Եվ ալսպես, մինչդեռ անհոգ էր Մոսին,

360 Սարոն յուր բոլոր ուժը հավաքեց,
 Բւշեց քաշելով, հանկարծ ընկերին
 Գետին տապալից ու կրծքին շոթեց:

Ամբոխը թափվեց հարայ-հրոցով,
 Վեր թոցրեց երկու փահչևաններին,
 Եվ ուրախության աղմուկ-գոռոցով
 Հաղթողին փեսի թախտի մոտ բերին:
 Ընծուսյան ձայներ, ծափերի դարկից
 Եարժվում են, դողում պատեր ու օձորք,
 Իսկ նորահարսի փարդի քամակից

370 Նայում են, գովում հարսն ու աղջկերք:
 Զայրացած Մոսին դեռ չէր հանդարտվում,
 — Թող գա, ասում էր, որ բռնենք նորից,
 Թե չէ նամարդը, արևս եմ երգվում,
 Զի ազատվելու երբեք իմ սրից:
 Եվ թագավորի թախտիցը Սարոն
 Պարզե ստացավ մի կտրմիք խնձոր,
 Իսկ Մոսին ուրախ հարսանքաանից
 Գուրս գնաց իսկույն սաստիկ վիրավոր:

XX

Եվ Մոսին ուրախ հարսանքատնից

380 Դուրս գնաց իսկույն սաստիկ վիրավոր.
 Արյուն էր կաթում սևակնած սրտից,
 Գնում էր շտապ և քայլամոլոր:
 «Ամոթ քեզ Մոսի... թուր ու նախատինք...
 Ամոթ քեզ նման գոված իգիթին...
 Մի անունդ հիշիր, մի բոյիդ մտիկ...
 Դեռ քո թիկունքը չէր տեսել գետին...
 Ի՛նչպես վայր ընկար դու սարի նման,
 Երբ որ նայում էր ողջ գյուղը կանգնած...
 Դո՛ւ... կո՛ւշ գաս տակին Սարոյի ծնկան,
390 Նրանից հետո երևաս կտնա՞նց...
 Այս բանն եկե՛լ էր իսկի քո գլխին,—
 Մաղրատեղ դարձար աշխարքի միջին...
 Դե մեռի՛ր էլի... գետի՛նը մտի՛ր...
 Տղա չես լինիլ, եթե կուլ տվիր...»
 Մտմտում էր նա և ատամները

Կրճը տացնելով մահ էր որոճում,
Հանկարծ բաց արավ արնոտ աչքերը
Գյուղից հեռացած, անտառի միջում:

XXI

Այն օրից սկսած թշնամի դարձան
400 Երկու ընկերներն այս դեպքի համար,
Բարեկամներն շատ շարշարվեցան,
Բայց հաշտեցնելու շրջառան հնար:
Կամակոր Մոսին այլևս ինչ խելք էր,
Որ դեռ աչքը բաց, վրեժը սրտում,
Իրան հարազատ բրոջը տեսներ
Անհաշտ թշնամու—Սարոյի գրկում:
Գուցե գիշերս էլ խոնշար հանած
Քրոջն սպառնում է նա, թե կըսպանի,
Եթե Սարոյի սիրով պահպանած
410 Անունը իրան սրտից չըհանի:
Ո՞վ գիտե, գուցե հենց այս գիշեր էլ
Թշնամիները անհաշտ ու համառ
Մեկմեկու հոտից ոչխար են քշել,
Միմյանցից վրեժ առնելու համար:
Կարող է նաև պատահել հաճախ,
Որ մեկի դեզը—արդյունքը հնձի,
Գիշերվա ժամին հանկարծ կրակված,
Երկնահաս բոցով աստղերը խանձի:

XXII

Արդեն վառված է սերը կուսական
420 Եվ տոշորում է մատաղ սրտերը,
էլ չի կարելի սառն ատելության
Շնչով հանգցնել նորա բոցերը:
Իսկ եթե մահը հասնի վաղաժամ,
Նա դարձյալ կապրի պոետի մտքում,
Եվ երկար օրեր վառ ու անթարշամ

Կըմնա նորա սիրտ այրող երգում:
Եվ կըգան օրեր, երբ երջանկությունը
Կըթափափորի աշխարհի վերա,
Ցավ ու տանջանքի երգչի անունը
430 Թող այնուհետև երկրից վերանա.—
Տխուր ձայները նորա պատմության
Զմռայլեցնեն զվարթ դեմքերը,
Եվ թող բախտավոր մարդիկ չիմանան,
Թե մի օր այսպես անբախտ էր սերը:

Մասն երկրորդ

XXIII

Դեռևս գիշեր կա. անուշիկ քնով
Քնած է գյուղը անոսր խավարում,
Եվ կախարդական տխուր ձայներով
Օրորք է պսում Դեբեզը ձորում:
Նիրհում են աստղերն, և աստեղազարդ
440 Երկինքը ջինջ է, թափանցիկ, անհուն,
Կապույտ եթերքում սահում է հանդարտ
Քմբած ու դանդաղ լուսինը անքուն.
Եվ, Ղարախաչի կատարին հասած,
Հանկարծ նայելով մութն արևելքին,
Լուսաստղը տեսավ,— ահից դալկացած
Շտապեց թաքչել սարի քամակին:

XXIV

Այս խորհրդավոր ժամին գիշերվան,
Երբ բաժանվում է լուսը խավարից
Եվ քնած երկրին հավը մի բերան
450 Լուսո ափետիք տվեց յուր թառից,
Գյուղի մի ժայրում մի բան անցկացավ,—
Շնեքը խմբով սաստիկ հաչեցին,
Միտին մի խուլ «հե՛յ հե՛յ» լավեցավ.
Եվ չէր լուսացել, հավար կանչեցին:

«Դուրս գնա՛, կորի՛ր, ա՛յ լիրբ, անզգամ,
 Սև ու սուգ լինի թագ ու պսակըդ,
 Կորի՛ր, շերևաս աչքիս մյուս անգամ,
 Գետինը մտնի երկար հասակըդ...
 Տեսար, որ նրան ատում է Մոսին,
 520 Տեսար շեն ուզում նրան հերնումեիրդ,
 Դու քանի՞ գլուխ ունես քո ուսին,
 Որ վեր ես կենում փախչում նրա հետ...»
 Խոնաված գյուղացիք կտուրից իջան
 Հանգստացնելու բարկությունը հոր,
 Հայտնվեց նույնպես գյուղի քահանան,
 Մի պատկառելի հսկա ալևոր:
 Անուշը կանանց խմբի մեջ ընկած
 Դեռ հեկեկում էր, լալիս դառնազին,
 Եվ ժողովուրդը տանից դուրս գնաց—
 530 Խոստովանեցնի տերտերն Անուշին:

XXX

Մի կարճ քարոզից հետո քահանան
 Սիրուն Անուշին հորդորեց այսպես.—
 «Արդյոք ճշմարիտ սիրո՞ւմ ես նրան,
 Թե խաբեց զոռով փախցրեց նա քեզ.
 Մի՛ վախիր, ասա՛, եթե սիրում ես,
 Չեզ կըպսակեմ, միամիտ մնա,
 Եթե չես սիրում ինձ հայտնիր նույնպես,
 Որ հանցավորը պատիժն ստանա»:
 Երեսը ծածկած սաստիկ ամոթից,
 540 Լցված աչքերը գետին խոնարհած,
 Անուշը կամաց, ձեռքերի տակից,
 Խոսաց դողալով, իրան կորցրած.
 «Իմ կամքով փախա... սիրում եմ, տերտեր...
 95՞ որ ասացիր մեզ կըպսակես...»
 — Այն ո՞վ էր արդյոք, տեսեք ի՞նչ մարդ էր,
 Որ դուրսը հանկարծ աղմկեց այսպես.

Դուրը շառաչեց, մարդիկ խուժեցին,
 Եվ հառաչ անցավ մի թուխ պատանի,
 Գունատված հարցրեց գյուղացիներին.—
 550 «Այստե՞ղ չըհասավ ձայնն հրացանի»:
 Զարհուրեց ամբոխն և ազադակեց
 Խառն ձայներով, ի՞նչ եղավ ձորում...
 Ի՞նչ հրացան էր... ինչո՞ւ տրբաքեց...
 Շո՛ւտ արա, ասա՛, էլ ինչ ես լռում...»
 Պատանին խոսադ— «Հենց այսօր ծեփին
 Մոսին Սարոյին ձորում պատահեց...
 Գնդակը դիպավ Սարոյի կրծքին,
 Թիկունքիցն անցավ».
 ասաց ու լոնց:
 Կարծես մի կրծքից ողջ միարերան
 560 Բացականչեցին ձայնով տրտմության.
 «Ա՛յ, ափսոս իգիթ, որ կորավ իզուր...
 Անո՛ւշ, Անո՛ւշ, ջուր հասցրե՛ք, ջո՛ւր...»

XXXI

Ինչպես մի հեղեղ վեր կենար հանկարծ
 Երկնքի մթնած ամպերից իջներ,
 Ինչպես փոթորիկ սաստիկ սրբնթաց,
 Գյուղից սլացան մի խումբ կտրիճներ:
 Ցավից տաքացած ոչինչ չեն հարցնում,
 Թռչում են, որպես ահից հալածված
 Եվ նրանց առջև ահռելի բացվում,
 570 Թշուռ է ձորը արյունով լցված:
 Նրանց հուկից տրեմատրեմբալով,
 Ալևոր միրքով գնում է ծերը,
 Ոտքերը սուր-սուր քարերին տալով,
 Շուտ-շուտ սրբելով ջրոտ աչքերը:
 Մերումու հոգին ալեկոծում է
 Արդեն կատարված դեպքը ցավալի
 Եվ դառն աղետը, որ սպասում է,—
 Վրեժխնդրությունն անխուսափելի...:
 Գյուղը դատարկվեց մի ակնթարթում,

580 Քարափի գլխին կանգնեց անհամբեր.
Կո՛ւտ, սրտատրոփ ականջ են դնում,
Նայում են ներքև. ձայն չէ գալիս դեռ...
Միայն Չորագետն է անդնդում հուզված
Խլածայն ողորմ վազում դեպի ցած:

XXXII

Եվ մարդասպանը դուրս եկավ ձորից.
Մոլոր է հաղթական նրա քայլվածքը,
Սարսափ է ընկնում արևոտ աչքերից
Եվ խառնված է հայաբա հայացքը:
Առանց նայելու մարդկանց երեսին,
590 Առանց խոսալու, սևակնած, դածան,
Մոտեցում սրահին, հայն տվեց սնին
Սև հրացանը սև սձի նման:
Պասպանձվեց նույնպես անբոխը մեխված.
Ոչ ոք ծպրտալ չի համարձակվում,
Միմիայն մեկը անզուսպ կուտաղած
Աղաղակում է, երեսը պոկում:
Մեռած իգիթի ծեր մայրիկն է նա,
Հավար է կանչում, բարձրածայն լալիս.
Տարաբա՛խտ ծնող, վազում է ահա,
600 Զորիցն է նորա գոռոցը գալիս:

XXXIII

Սգավոր կանայք նորա ետևից
«Հարա՛յ» կանչելով ձորը վազեցին,
Իրանց կորցրածն էլ հիշելով նորից,
Դիակի շուրջը կարգով շարվեցին:
Իգիթին վայել սրտառուչ ողբով
Լացուկոծ արին ձեն-ձենի տված,
Տղերքն էլ տրտում, կորացրած գլխով
Անաբի՛ն մոտիկ ջարերին նստած:
Ողբացին անշունչ դիակի վերա

610 Անտեր մնացած ոչխարի մասին,
Կեսիրտ անեծքով հիշեցին նորա
Անճար մնացած խեղճ յարի մասին.
Եվ նրա մասին, որ բնկերները
Հանցը գնալիս նորս կթկանչեն,
Որ սարից վախած սոված շները
Պիտի կտերը սոնան, կըլանչեն:
Մանրը շոմբախը, գլուխը մեխած,
Յճորքում դրած պիտի մբոտի,
Երկայն խանչուր պատիցը կտրած,
620 Պատկենում մեռ և ծանոց պատի.
Որ հով սարերի սովորած նանը
էլ սար չի գնալ առանց Սարսի,
Մե շորեր հագած կընստի տանը,
Տեսած օրերը միտը կըրերի...
Եվ յուրաքանչյուր հիշողութունը
Կտրատում էին սիրտը խեղճ նանի,
Եվ աղաչում էր վշտալի կինը—
Մի անգամ խոսա, աչքը բաց անի.
Բայց չէին բացվում որդու աչքերը,
630 Իսկ շրթունքները շորացել էին,
Նրանց արանքից բաց ատամները
Մոխտակ շարքերով երևում էին:
Եվ ողջ մայրական անխելք ու տկար
Աղաչանքներն ու հեկեկանքը
Անկարող եղան վերստին բառնալ
Հավիտյան դրված մահու փականքը:
Ապա կատաղած հանդուգն անեծքով
Նա հարձակվեցավ երկնքի դիմաց,—
Եվ հայհոյում էր և կուրծքը կոծում.
640 Եվ ողբում էին ձեն-ձենի տված:
Գիշերը հասավ, սաստկացավ մութը,
Եվ նվազեցան նրանց ձայները,
Թաղրը լռեց, մենակ Դերեղը

Անդու սգում էր նաև գիշերը:

Սգվոր գետը—
Մեր Դերեղը,
Սիրտը բրբրած,
Ջուրը փրփրած,
Քարոտ ափին—
Լեռ քարափին
Դեռ ծեծում է,
Հեծեծում է:

650

XXXIV

Արդեն մի քանի օրեր են անցել,
Չորումն ընկած է դիակը հովվի,
Ընկած է գետնին, անթաղ է մնացել,
Եվ չի ցամաքում աչքը սգվորի:
Իգիթը անթաղ ընկած է ձորում:
Էլ չի տեսնելու նա հանդստարան,—
Հայրական գյուղին սարսափ է տիրում,

660 Բոլոր գյուղացիք մերժում են նրան—
Մի դեղնաթիկունք ճերմակ ձիավոր
Գիշերն երազում հայտնել է մեկին,
Որ զգուշանան աստծո ցասումից—
Գյուղը շրթերեն այն ավազակին:

XXXV

Եվ մի քանի ընկեր տղերք
Դերեղի ճոխ ափերին
Փոս փորեցին ու սրտաբեկ
Ամփոփեցին հովվի դին:
Մաղիկները այս հանդիսին
Բուրմունք տվին դյուրեկան,
Չորագետն էլ ահեղաձայն
Երգեց վսեմ շարական.
Եվ տղերքը տխուր ու լուռ

670

Վերադարձան դարձյալ տուն,
Չորում թողած մի սև բլուր—
Մի գերեզման անանուն:

XXXVI

Տխուր զրույցը տխրաբեր անցքի
Այստեղ է մարդկանց համար վերջանում,
Մակայն զգայուն սիրտը պոետի
680 Տակավին ուրիշ վիշտ է վրդովում:
Եվ ի՞նչ.— մի սուգ է մեռելին բաժին
Եվ մի ողորմի, նրանից ավել,
Քե չի մոռացվում, և սրտիդ միջին
Կարող ես նրան հավիտյան պահել.
Բայց և նրա հետ, մտքիդ շրճանես,
Նայիր այնտեղին, ուր ապրել է նա,
Տես ում է թողել, ումնից բաժանվեց,
Եվ ով է այնտեղ շարչարվում հիմա—

XXXVII

Ինչո՞ւ ես, ո՞վ կույս, դու այդքան տրտում.
690 Այդ ինչ թախիժ է քո դեմքը պատում,
Կամ ինչ նախատինք ճակատդ ամոթխած
կորացնում է ցած:
Ինչո՞ւ ես, ո՞վ կույս, այդպես անտարբեր,
Երբ որ քո սիրով բյուրավոր սրտեր
Վառված ճգնում են ոտքերիդ փարել,
չըգիտե՞ս սիրել...
Ահա դարունը, ծաղկունքը բաղված,
Ինչո՞ւ քո սիրտը մնում է փակված
Եվ քո ժպիտը չէ բացվում, ո՞վ կույս,
700 որպես արշալույս:
Ինչո՞ւ ցամաքած շրթունքդ ոչ սեր,
Այլ մրմնջում են մահու աղոթքներ,

Բռնում է դեմքիդ արտասրից այրված
 վարդը նորարացի
 Տխուր աչքերդ, որ մեզ շեն նայում,
 Արդյոք ո՞ր նրկրում ինչ են փայտալում—
 Վաղեմի ցնճճ... կարուած սրակե՞ր...
 Ին ուրիշ—նոր սեր...
 Ի՞նչ ես մտածում այդպես ուշաբարձ
 Գ10 Եվ գարճուրելի ծիծաղում հանկարծ...
 Ինչո՞ւ ես լալիս... Այդ ո՞ւր ես գնում...
 Ի՞նչ ես որոնում...

XXXVIII

Անլուելի վրշճում է
 Պղաւոր ջուրք Դերեգի,
 նրա ափին կանաչում է
 Անշուր շիրիմն իգիթի:
 Եվ այն բոլոր ծաղկունքն աճած
 Նորա ըղձերն են թաղած,
 Տուր նորահաս յարի աշաց
 Արտասուքով ողողած:
 Եվ հոսում են գիշեր-ցերեկ
 Արցունքները հեզ յարի,
 Բայց անտարբեր տղան երբեք
 Չի երևում... մխիթարի:
 Վշճում է գետը— վո՛ւշ, վո՛ւշ
 Եվ հորձանը է տալիս հորդ,
 Եվ կանչում է «արի՛ Անուշ,
 Արի տանեմ յարիդ մտա»:

720

- 1 Անվշտը— արևի կամ լուսնի աղոտ լուսավորութունը
 ամպի տակից:
 342 Գողգոթակ— մահակ, հովվական ցուպ:
 302 Կոռ— լեռնականները կոռ կոչում են դաշտարնականներին,
 լուռեցիք մասնավորապես շիրակացիներին. այս բառով
 «անարի, վախկոտ» են հասկանում:
 326 Կոխ— գոտեմարտ:
 333 Փռնլեան— ըմբիշ:
 337 Փարզա— վարագույր. կոռու գյուղերում, երբ որ հար-
 ածների լինում է մի գլխատան (մեծ սենյակի) մեջ,
 կանայքը տղամարդկանցից բաժանվում են մի վարա-
 գույրով, որի հետը նստում է և նորահարսը:
 361 Ուշա քաշելը— ախոյանին հաղթելու հնարքներից մեկն
 է, որ կատարվում է ոտի ճարպիկ շարժումով (ուշա—
 ազդր):
 366 Քախտ— այստեղ գործ է ածվում գահի մտքով, որով-
 հետև նրա վերա նստում է թագավորը (նորափեսան):
 373 Նամարդ— տմարդի, նախատական բառերից ամենա-
 խիստն է լեռնականների մեջ:
 458 Պռունկ— շուրթ, ծայր:
 470 Չիրուխ— ծխաբարձ:
 474 Հոգեք— գյուղերում առհասարակ կոչվում են վարելա-
 հագերը, արտատեղերը:

ԱՆՈՒԾ
Նախերգանք

[Ո՛վ, որ ներշնչված լեռների երգչին
Հայտնելուս ես միշտ հոգով կարեկից,
Խոսում ես-խոսում սրբոտի ականջին,
Ցավեր ես հարցնում նըրա աշխարհից.

Որ բերում ես ողջ աչքի հանդիման,
Միրառ մորմոքում, վիշտը բորբոքում,
Քե՛զ, [կարեկցության] ոգիդ աննրման,
Քեզ համար եմ ես իմ երգը երգում—

10 Որ արար աշխարհ գիտես հայրենիք
Ու չես ճանաչում ոչ օտար, ոչ խորթ,
Ուղարկիր հոգուս քո լույսն երջանիկ,
Տըխուր երգերիս եղիր առաջնորդ]:

I

[Դեհ արի թուչենք տենչով հըրաթև,
Ինչպես թրռչում է կարոտած սերը,

5 Որ բերում ես ողջ աչքերի հառաչ,
7 Ո՛վ կարեկցության ոգիդ աննրման,
8—11 Ով որ ողջ աշխարհ գիտես հայրենիք
Եվ չես ճանաչում ոչ օտար, ոչ խորթ,
Ուղարկիր հոգուս քո լույսդ անաղաս,
20 Գեհ թռիք ինձ հետ տենչով հըրաթև,
272

Մինչև կըտեսնես քեզանից ներքև
Խոր-խոր ձորերի [անդունդը մըթին]:
Եվ քո ոտքերը թող գեթ միանգամ
Շողափեն բարձունքն այն վեհ սարերի.
Աչքըդ բաց արա— քնքուշ բարեկամ—
20 Ահա հայրենիքն իմ [լուս] ցավերի]:

II

[Ողջո՛ւյն, վեհափառ լեռներ երկնահուպ,
Ո՛վ հըրաշալիք հըգոր արարչի,
Եվ ահա հոգիս, ինչպես մի ասուպ,
Թըռած գալիս է ձեր վրլիսին հանգչի:
Այդ գագաթներին, որ հպարտ ու վես
Ցուում են, փայլում ընդդեմ աստղերին,
Այդ մութ ամպերում, որ [կուտակ-կուտակ],
[Գալիս] են բազմում ձեր ճոխ ուսերին,
Այդ սպռն ու հըստակ աղբյուրների մոտ,
30 Որ ժայռի [տակից] հորդառատ բըխում,
Դալարի միջին կայտառ, ծիծաղկոտ,
Երեխի նրման խնդում են, խաղում,
[Պարզ] ջրերի դալար արիերին
Որ [երկնի սահանքով] իջնում են փրփրած,
Ուր որ կենսաշունչ հովը լեռնային
Մերթ խաղս է առնում, մերթ գգվում կամաց.

16 Լոռու խոր-խոր ձորերը < . . >
28—26 Այդ գագաթներին, որ ձյունապըտակ
Փայլատակում են ընդդեմ աստղերին,
28 Մանրանում են ձեր շքեղ ուսերին,
30—32 Որ սահանքո՛ւտ ժայռից հորդառատ բըխում,
Ավազի վրա կայտառ, ծիծաղկոտ,
Երեխի նրման կրկնում են, խաղում,
24—40 տաղերի դիմաց՝ «не надо».
33 Գարզ առունների դալար արիերին
36 Մերթ վազվըզում է, մերթ գգվում կամաց

Ար որ համասփյուռ բուրմունքը ծագկի
 Եվ ծրծրմբային հոտը կայծակի
 Խառնըվում իրար [և] տարածվում են,
 40 Խոտը ու ծործոր բռնում, լրցնում են]:
 Իրար խառնըվում
 [Աշխարհք են բրնում]:

III

է՛յ կանաչ սարեր, է՛յ հին ծանոթներ,
 Ահա ձեզ տեսա ու միտքս ընկան
 [Թովիշ գիշերներ, [երջանիկ] օրեր,
 Միրելի դեմքեր, որ հիմի չըկան...]
 Անցել են, տնց որ ծաղկունքը պես-պես,
 Որ անցած գարնան կային ձեր լանջում,
 Անցել ձեր գրլիի հերվան ձյունի պես,
 50 Բայց ես կարոտած—նրանց եմ կանչումս
 Ողջո՛ւյն ձեզ, կյանքիս առաջին հուշեր,
 Որբացած հոգիս ողջունում է ձեզ,
 Թռչուն կարոտով փրնտրում ձոր ու լեռ,
 Տխուր ձայներով [կանչում] աղեկեզ:
 Դուրս եկեք [կրրկին] շիրմից, խավարից,
 Վեր կացեք տեսնեմ, շոշափեմ, լըսեմ,
 Կյանքով շրնչեցե՛ք, ապրեցե՛ք նորից,
 Լըցրեք սրտտի հաճույքը վրսեմ:

62 առից հետո, աչ լուսանցում՝
 [(Սանրը վեհաբյամբ ամպերի միջից ճրանք <...>)]

60 = Սակայն ես եկել— նրանց եմ կանչում.
 բ Բայց ես տակավին նրանց եմ կանչում.
 գ Բայց հոգիս դեռ <նրանց է կանչում>.
 դ Բայց ես վերստին ուզում եմ ապրել.
 ե Ուզում եմ ապրել այն երազում.
 61 = Ողջո՛ւյն ձեզ, անգին լուռ հիշատակներ,
 բ Ողջո՛ւյն, իմ կյանքի քանկազին օրեր,
 գ Ողջո՛ւյն, իմ կյանքի առաջին հուշեր,
 66 = Փառս եկեք տեսնեմ, շոշափեմ, լըսեմ
 բ Օրեք ձեզ տեսնեմ, շոշափեմ, լըսեմ

IV

[Եվ մութ այրերից [մամռոտ] ժայռերի,
 60 Թավուտ ծրմակի [լըսին] խորքերից
 Մանուկ հասակիս հընչուն ծիծաղի
 Արձագանքն ահա լըսում եմ նորից...
 Եվ նորից ահա ժայտում են սրտիս,
 Լցնում են հոգիս դեմքերը ծանոթ...
 Պարզիկա գիշեր. թաղիքի վրանից,
 [Զմայլած] սրբնգի սուլլով թովչական,
 [Նայում եմ, ահա] երկիրն աստղալից
 [Կրպչում է հեռու յերանց բարձրովյան]:
 Ուրիշ մի գիշեր— տիտ՝ ար ու խավար,
 70 Գողի ու գայլի գիշեր ահաբեր...
 Եվ անքուն հովվի սաստող, ազդարար
 Հուժկու ձայները [ականջումս են դեռ]:
 [Իսկ առավոտյան ազմուկը բինի
 Հաչոց, բառաչոց, խըրխինչ ու գոչում...]

60 Եվ անձավներից մամռոտ ժայռերի
 60 = Թավուտ անտառի լըսին խորքերից
 բ Թավուտ ծրմակի կանութ խորքերից
 61 = Մանուկ հասակիս ազդակների
 բ Մանուկ հասակիս աշխույժ ձայների
 գ Մանուկ հասակիս զվարթ ձայների
 62 Երձագանքը պարզ լըսում եմ նորից...
 63-64 = Հնչուն ծիծաղի շեշտերն հարազատ,
 Միրելի աչքեր և դեմքեր ծանոթ
 Եվ այնքան սիրով, սրտիս մեջ ու մտտ
 բ Եվ սրտիս ահա ժայտում են նորից
 Գեմքերը ծանոթ...
 գ Եվ ահա սրտիս ժայտում են նորից
 Գեմքերն հարազատ...
 66 Զմայլած սրբնգի ձայնով թովչական,
 68 Ինձ թոցնում է <...>
 72 = Ազդակները ականջումս են դեռ:
 բ Հեյհեյն ականջումս են դեռ:

Այն աղմուկի մեջ զվարթ, վայրենի
 Մանոթ է հոգուս ամեն մի հրնչուս:
 Սո՛ւս. ականջ արա— հովիվն է երգում:
 Ա՛խ, ձենիդ մատաղ, այ իգիթ շորան.
 Ապրում է, ապրո՛ւմ այդ ձայնն իմ հոգում,
 80 Այդ ձայնը հուժկու, սարի պահապան
 Եվ լըսել եմ ես, երբ մութ գիշերով
 Տարափ վրշշալիս, կայծակ ճայթելիս
 Որոտում էր նա անհղ շեշտերով
 < . . > տազնապին մեզ սիրտ էր տալիս
 [լըսել եմ] երբ սարերում
 Հոսում էր անհոգ վրտակի նրման.
 Լսել [եմ] զվարթ— անհոգ օրերում
 Երբոր նա «բերին»,

90 Զի՛լ, երկար ու ձիգ, [կանչում էր] ծորում,
 Բերա էր կանչում իրան գառներին:
 Բայց այսօր տխուր է հնչում] .

Ես այն սարերումն էի երեխուց
 [Ես այն օրհնված սարերն եմ <1 անընթ.>
 Քեղն ու ղանձիլը, ուր <1 անընթ.> բուսնում,
 Փթթում են փարթամ և մարդահասակ
 Կանգնում են դալար. ուր տեսակ-տեսակ

75—77 Այն թարմ ժտորում զվարթ, վայրենի
 Ախորժ է հոգուս ամեն մի հրնչուս:
 Եվ, ա՛հա, լըսիր... հովիվն է երգում:
 83 Որոտում էր նա անհղ ձայներով
 85 Լըսել եմ երբոր սարերի վրա
 81 առդից հետո՝
 Լսում եմ ա՛հա, դարձյալ նրա
 Սարերի լանչում,
 Ահա զվարթ, անուշ
 Երգում է կանաչ լեռների լանջում,
 Բայց ինչո՛ւ այսօր տխուր է հրնչում.
 90 Կանգնում են շքեղ— ուր տեսակ-տեսակ

Ալվան ծաղիկներ անուշ հոտերով,
 Զուգված-զարդարված կանաչ խոտերով,
 Սոսում-նազում են խնկահոտ բուրում:
 100 Ես այն երկնադահ սարերն եմ սիրում,
 Ես այն սարերի ալվան ու քրքում
 Անմա<հա> կան ծաղկունքն <եմ> երգում,
 Այն ծաղիկներից [ամենից լավը],
 Նրանց ամենից անուշն ու քնքույշը—
 Սարերի դուստր— [սիրուն] Անուշը,
 Եվ նրա Սարոն— խաղի ընկերը,
 Նրանց վաղամեռ— ապարախտ սերը:

Ինչպես սարերի գլխից
 Անցնում են ամպերն իրար հոտից
 110 Երազի նման տարիներն անցան,
 Նրանք բոյ առան—նրանք մեծացան,
 Մեկի երեսին աղվամազ բուսավ,
 Մյուսի լանջը լցվեց ու հասավ,
 [Աչքերը թովիչ հրապույր առան
 Եվ նրանք] < . . >

- 53—100 Փովում են զուգված կանաչ խոտերով,
 նազով սոսում են, խնկահոտ բուրում
 Ես այն օրհնված սարերն եմ սիրում,
- 102 Վառ ծաղիկներ եմ երգում,
- 104 Ամենից շքեղն <ու> քնքույշը—
- 108 առդի դիմաց, աչ լուսանցում՝
 Պտտվում են— աննկատելի անցնում
 Բամբակ ամպերը սսկի:
- 110 = Աննկատելի տարիներն անցան,
 ք իրար հոտից տարիներն անցան,
- 111 <1 անընթ.> աննկատ նրանք մեծացան,
- 112 = Աղվամազ եկավ մեկի երեսին:
 ք Տղի երեսին աղվամազ բուսավ,
- 113 = Մյուսի աչքերը <1 անընթ.> լցվեցին
 ք Մյուսի լանջն արդեն ուսավ
- ք Մյուսի լանջը բարձրացավ թովիչ
- 114 Հրապույր առան աչքերը ուժեղ

Մի օր էլ երբոր իրար նայեցին,
Հանկարծ հիացան, լուռ զմայլեցին,
[Եվ ահա զգացին և [գող], և ամոթ
Եվ մի գաղտնի բերկրունք անծանոթ,
120 Դուրեկան մի գող]:

Եվ հենց մի բխում, հենց իբար մոտ էլ
Սկսեցին երար սաստիկ կարոտել...
Հենց որ սկսեցին կարոտել իրար
Նրանց հեռացրին...
[Ո՛հ, կարճ են ժամերն մեր երջանկութեան,
Եվս առավել կարճ է մեր սերը]:
Հասած Անուշին յուր ծնողները
Մոր ծնկան կողքին կապեցին կամաց,
Սարսն էլ առավ իրանց շքները,
130 Դագանակն ուսեց — ոչխարը գնաց:
[Եվ նա է գուցե այնպես կարոտով,
Այնպես այրվելով երգում —
Անտառը մտնում]:
Ախշի, սևասիրտ, նստիր վրբանում,
Ի՞նչ ես դուրս գալիս, խելքամաղ անուամե
Այդ հուրքի առջև էլ խեղք կրմնա,
Այդ հուր աչքերին ի՞նչ սիրտ գիմանա

129—129 Եվ ահա զգացին և տենչ, և ամոթ
Եվ մի հոգեկան բերկրանք անծանոթ

125—126 առղերի փոխարեն՝
Այստեղ կյանքի մեջ, ավազ,
Հազիվ սկսված — [հատնում] է սերը,
Նրանից հետո գալիս են —
Տանջանքները — կյանքի հոգսերը:

130—135 և Ախշի սևասիրտ — սարերը վառվել են քո սեղից
բ Ախշի սևասիրտ — նստիր վրբանում
Ինչու ես դուրս գալիս, հոգիներ հանում,
Զոհել-չիվան շարաններ են —
Այգուղ խաղ են առում,
136 Ինչ ես դուրս գալիս խելքաման անում

Ահա քո սիրով այրված-վառված,
Աշուղ են դարձել հովիվ-տավարած:
140 [Զահել տղերք են հալվում են-մաշվում],
Նայում են վրադ հոգոց են քաշում,
Ինչ ես խելճերին հալում ու մաշում:

(Հովիվների երգը)

Աղշի, էրեցիր սիրտս քո սիրով,
Ոտըս կապեցիր թել-թել մազերով,
էլ շեմ դիմանալ, կրփախցնեմ գորով,
Ա՛յ սարի աղշիկ,
Ա՛յ սիրուն աղշիկ <...>

141 Նայում են վրադ ու ախ են քաշում

134—142 առղերի փոխարեն՝

Աղշի սևասիրտ — նստիր վրբանում,
Ի՞նչ ես դուրս գալիս, խելքամաղ անում,

142 առղից հետո՝

[Այդ հուր փելքիդ առաջ ի՞նչ խելք կրմնա,
Այդ սև աչքերին ի՞նչ սիրտ դիմանա...
Մեղք են տղերքը — հալվում են, մաշվում,
Նայում են վրադ — հոգոց են քաշում,

- Քունը փախել է նրանց աչքերից,
- բ Քունը աչքերից փախել է նրանց
Բան ու գործ բնկել <...> ձեռքներից],
- Քո էշխով ընկած, քո սիրով այրված
- բ Ահա քո էշխով, քո սիրով այրված
Աշուղ են դարձել հովիվ-տավարած
- Մարի լանջերում, անտառի խորքում
- բ Մարերի լանջում, անտառի խորքում
- Անուշ են առում, քո սերն են երգում
- բ Անուշ են առում, Անուշ են երգում
(Աղշի էրեցիր են)

Այս հատվածի առաջին երկու տողերի դիմաց՝

էդ կ-թավի քելքին,
էդ <1 անընթ.> փելքին
(Հովիվն երգում է)

143

- [Ոչխարը արթուն շրներին հանձնած
Գալիս է իգիթ հովիվը [հանկարծ]...]
- 150 Եվ... զգում է նա, որ իրան գրկում
լալիս է աղջիկն ու <...> հեկեկում].
— Ա՛խ, ինչ ուշացար [անգութ], անիրավ...
Այնքա՛ն մնացի, աչքըս շուր դառավ...
[Ա՛խ, շես սիրում
Դու ինձ նրման,
Իզուր եմ ես
լալիս այնքան
Աչքըս լացով,
Սիրտըս խոցով,
- 160 Գիշերը ծով—
Տանջվում եմ ես.
Ուշքըս քեզ մոտ,
Փափագ—կարոտ,
Մինչ առավոտ
Կանչում եմ քեզ...
Իսկ դու, անգութ,
Փըշում շըհուդ,
Սարի լանջում
Խաղ ես կանչում...
- 170 Ինձ շես լըսում,
Չես աստուտում,
էլ շես ասում—
Ինչ կըլեմ ես
Ծա կըվառվեմ
Հուր կըդառնամ,
Ծա կըհալվեմ—
Ջուր կըդառնամ,
Ծա լըգիտեմ
Ինչ կըդառնամ,

100 Բայց դու անգութ

289

- 180 Քե որ էսպես
Մին էլ մընամ...]
Ասում են՝ ուրիշ
Աղջիկ էր ինձ պես.
Մընում էր յարին
Ու շեկավ նա տես
Խեղճը դողալով
Անհույս կըռացավ,
Դարդից շորացավ
Ուտենի դարձավ...
- 190 Ջրերի վերա
Գըլուխը կախած
Դեռ դողում է նա
[Ու լալիս] կամաց,
Ու ամբողջ տարին
Մի միտք է անում,
Քե յարը՝ յարին
Ռ՛նց է մոռանում...

181 Երկար մընամ...

188—190 Դեռ լալիս է նա,
Արտասվում կամաց.

<ԱՆՈՒՇ>

Վերստին կանչեց [հարազատ ձայնով]
Հայրենի երկրի կարոտը անքուն,
Ու փրոնեց հոգիս թևերն [հուժկու],
Քոչում է ուրախ, թռչում դեպի տուն,
Ուր որ [հայրենի] օջախի առաջ
Վաղուց . . . ըսպասում են ինձ,
Ու ձմրան երկար գիշերը նըստած,
Խոսում են Լոռու հին-հին քաղերից:

1 = Ահա ինձ կանչեց հարազատ ձայնով
1 առից ճեռա՝

Ով սիրտըս քոհոցն նորից < . . . >

8 = Ու հոգիս փառ թևերը հուժկու,

7 = Ու գիշերն երկար խոսում են < . . . >

1-8 առիցի դիմաց, աչ լուսանցում՝

= Ուր նրանց հրահ հետքերը դեռ կան,

7 = Ուր այն լավերի շիրիմները կան,

= [Ու նրանց] < . . . > տաճար ու բերդ

7 = Մամուռած շիրիմ < . . . >, տաճար ու բերդ

= Որ մանուկ օրից [հեքիաթի նըման]

7 = Որ մանուկ օրից խոսել են այնքան,

= [Ձրույց են արել] մատաղ հոգու հետ]:

7 = Խոսել են այնքան մատաղ հոգու հետ

Ուր որ Դև Բեդը < . . . > անդրնդում

10 = Գտում է ահեղ ու մութ այրերից.

Նրա հետ կանչում, ճշում են, խնդում

Քաղերը իրանց < . . . > խավարից:

Ուր որ Դև-Ալը Դվալա սարում

Քառ փոթորկի թևով ու բուքով

Անդուսպ, մոլեգին շաչում է, սուրում,

Մարերը բռնում թուքով ու սևով,

Ուր որ [շարքերն] ամպոտ սարերի,

Հարբած ու շրփերթ բռնած շարքապրի,

Հրակա շարքապրի բռնած երկրներում,

20 = Հրճվում են ասես ուրախ հարսանքում,

Այն մեծ հարսանքում Մաղկունքի գրասեթ.

Որ փախցրին Լոռու ահեղ հրականեր:

Է՛յ, ես էլ այստեղ շատ եմ իռազացի

[Իմ] ընկերների հետ միասին—

9-18 = Ուր որ Դև-Բեթը Դերեղի ձորում

Քչում է ահեղ ու իոլ խավարից.

Նրան ձայնակից կանչում են, գտում

Քաղերը հազար այրից ու քարից:

Ուր որ Դև-Ալը Դվալա վերս

14 = Գալիս է թափով, մութով ու բուքով

7 = Քառ փոթորկի թևով գալիս է

16 = Անդուսպ մոլեգին թռչում է, սուրում,

7 = Անդուսպ մոլեգին խաղում է, սուրում,

9-10 առիցի դիմաց, աչ լուսանցում՝

Ուր որ իմ սրբած ժայռերը ծիրուկ,

Իրար դիմուգեմ կանգնած փթթաբի,

Հեքիաթ են ասում անվերջ ու խորանկ

Սև-սև օրերից խավար դարձրի:

17 = Ուր որ շարքերն Լոռու սարերի,

18 = Հարբած շարքերով բռնած շարքապրի,

7 = Հարբած ու անփույթ բռնած շարքապրի,

21 = Այն հոխ հարսանքում ժողկունքի գրասեթ,

23 = Է՛յ ես էլ եմ շատ խաղացիլ— այն <տեղ>

Բայց էն ընկերներս ո՛ր են գնացել—
Բ՛ւր են Անուշը, Սարոն ու Մոսին...

[Եվ ահա նորից ժրպտում են սրբախ
ինձ սիրող աչքերն, աչքերն հարազատ,
Եվ ահա նորից թռչում եմ իմ սիրած...

30 Եվ սիրտս առողջ և միտքըս ազատ]։
Եվ մութ այրերից մամռոտ ժայռերի,
Քավուտ ծրմակի լրոհն խորքերից,
Մանուկ հասակիս հընչուն ծիծաղի
Արձագանքն ահա լրսում եմ նորից։

[Լեռան ուսերից ահա ճառագում,
Քրքում է թափում պայծառ առավոտ,
Ամպ ու <1 անընթ.> ելնում մութ-մութ **ձորերից**։
Բուրմուխ են շընչում [մարգեր] ու արոտս
Թնդում է ահա աղմուկը բինի

40 Ամպերի տակին—սարերի լանջին,
Եվ բույրն ահա նորից կենդանի,
Կանգուն ապրում են աչքիս առաջին։

Ջա՛ն, ականջ արա, հովիվն է երգում.
Ա՛հ, ձենիդ մատաղ, ա՛յ իգիթ շորան,
Ապրում է, ապրում այդ ձայնն իմ հոգում,
Այդ ձայնը հուժկու՛ հոտի պահապան։

Եվ լրսել եմ ես երբ մութ գիշերով
Տարափ վշշալիս, կայծակ ճայթելիս,
Որոտում էր նա ահեղ շեշտերով,
50 Ահ ու տագնապին մեզ սիրտ էր տալիս
[Լսել եմ զվարթ, հարազատ վայրերում
Գարնան օրերում, երբոր նա բերին,
Ձիւ երկար ու ձիգ թնդում էր ծորում
Բերա էր կանչում իրան գառներին]։

[Երբ անփույթ խաղով սարերի վրա
Հոսում էր աշխույժ վրտակի նման,
Երբ ախ ու վախով փոթորկի առաջ
Մղկըտում էր < . . . . >]

Երբ անփույթ խաղով առվակի նման,
60 Հոսում էր աշխույժ սարերի լանջում,

[Երբ ախ ու վախով] լուսնյակ գիշերին,
[Գիշերվա խարույկի առաջ մղկտում էր նա]։

Խառնվում իրար և տարածվում են,
Խոռոչ ու ծործոր բունում, լցվում են։

43—44 ա Եվ ահա լրսիր— հովիվն է երգում.

բ է՛յ, ականջ արա, հովիվն է երգում.

Ա՛խ, ձենիդ մատաղ, ա՛յ իգիթ շորան.

47 Հիշում եմ ես, երբ մութ գիշերով

51 Լսել եմ զվարթ, անհոգ օրերում,

53 Ձիւ երկար ու ձիգ կանչում էր ծորում,

55 Լսել եմ երբոր <1 անընթ.> անհոգ խաղով

57 Երբ թարուն ցավով— փոթորկի առաջ

59—60 Երբ անփույթ խաղով վտակի նման,

Հոսում էր աշխույժ սարերի վրա

61 ա Երբ ախ ու վախով մղկտում էր < . . . >

բ Երբ ախ ու վախով մթում գիշերվա

25 Բայց ո՛ր են, էլ ո՛ր են օրերն— էն ընկերները,

27 Եվ ահա նորից ես մանուկ < . . . >

36 ա Բացվում է ահա պայծառ առավոտ,

բ Բացվում է ահա լեռան ուսերից

37—38 Եվ շնչում ես թարմութունը վաղորդյան,

Եվ բույր են շընչում մարգեր ու արոտ

39—40 ա Եվ ահա անզուսպ աղմուկը բինի

բ Եվ ահա զվարթ < . . . > կյանքը բինի

Թնդում է— շարժվում մի սարի լանջին,

Ծս այն օրհնված սարերն եմ ասում,
 [Քեր քայվում է վարդ, ծաղիկ քրքում],
 Ես այն սարերի ծաղիկներն եմ երգում,
 Այն ծաղիկների ծաղիկ— [Քաղուհին],
 Այն ծաղիկների <1 անընթ. > ու քնքույշը
 70 Սարերի դուստրը—սիրուն Անուշը...

Այն ճոխ գավառում, որ Չաթինդազի
 Ուսերից պայծառ արնր ծագում <... >

Գ ի ն ք ն ա գ ի ր

ԱՆՈՒԾ

1

Կանչում է դարձյալ, կանչում անդադար
 Այն շքնաղ երկրի կարոտը անքուն,
 Ու թևերն, ահա, փրոսած տիրաբար
 Քըռչում է հոգիս, թըռչում դեպի տունս
 Ուր որ հայրենի օջախի առաջ
 Վաղո՛ւց կարոտով ըսպասում են ինձ
 Ու ձրմբան երկար դիշերը նրատած
 Խոսում են լոռու հին-հին քաջերիցս
 Գեպ այն սարերը, որ վեա, վիթխարի
 10 Հարթած շարքերով բրունած շուրջպարի,
 Հըսկա շուրջպարի բրունած երկընթում,
 Հըրճվում են, ասես, ուրախ հարսանքում,

- 1 ա Քարչում է ահա թովչանքը ուժով
- բ Կանչում է, կանչում թովչանքով լըցված
- գ Կանչում է դարձյալ, կանչում է <1 անընթ. >
- 3 ա Ու փրոնց հոգիս թևերն աշխուժով
- բ Ու թևերն, ահա, ուրախ տարածած
- գ Ու թևերն, ահա, տարածած օդում
- 4 Քըռչում է ուրախ, թըռչում դեպի տունս
- 5 Գեպ այն լեռները, որ վեա, վիթխարի,

67 Որ մտել են երկնքի <1 անընթ. > <... >

68 ա Այն ծաղիկների շքնաղ Քաղուհին

բ Այն ծաղիկների լավն ու Քաղուհին ու քնքույշը

Պերճ Արագածի նազանի դրստեր,
Որ Դև-Բեդ, Դև-Ալ և այլ հրականներ*
Խոլ-խոլ հրականներ հընոց աշխարհի
Փախցըրին բերին [անառիկ] Լոռի:

2

[Ողջո՛ւյն, վեճափառ լեռներ երկնահուպ,
Ո՛վ հըրաշալիք հըզոր արարչի,
Եվ ահա հոգիս, [ինչպես] վառ ասուպ,
20 Քըռած գալիս է ձեր գըլխին հանգչի:
Այդ գագաթներին, այդ բարձունքներին
Խոր [ձորերից] բարձրանում են վեր,
Այդ մուժ ամպերում, որ ձեր գըլխներով
Անցնում են անճետ, ինչպես երազներ:
Վըճիտ փրփրոտուն ջրերի վըրա,
Որ ժայռի տակից [հորդառատ] բըխում,

- 18 = Պերճ Արագածի ծաղկաշատ դրստեր
բ Պերճ Արագածի ծաղկելի դրստեր
18 = Խոլ-խոլ հրականներ մըթին աշխարհի
19-18 = Այն մեծ հարսանքում ծաղկունքի դրստեր,
բ Այն մեծ հարսանքում նազանի դրստեր
Որ փախցրին Լոռու ահեղ հրականներ*:
19 = Եվ ահա հոգիս, ինչպես մի ասուպ,
բ Եվ ահա հոգիս, հրաշունչ ասուպ,
21 = Այդ մուժ ժայռերին, որ գոռոզ սիրով
բ Այդ սեպ ժայռերին, որ գոռոզ սիրով
22 = Խոր <1 անընթ.> բարձրանում են վեր,
բ Ծրագում են վեր ու ապում են վեր,
23 = Թեթև ամպերում, որ ձեր գըլխներով
բ Մըթին ամպերում, որ ձեր գըլխներով
24 = Գալիս են անցնում ինչպես երազներ:
բ Անցնում են հանդարտ, ինչպես երազներ:
* Առասպել կա, թե Լոռու Դև-հսկաները—Դև Բեթը (Դերեզ գետը),
Դև-Ալը (Դվալ սարը) և ուրիշները հափշտակել են Սազկանքի (Արագածի)
աղբիջը, բերել Լոռի:

Իմ անհոգ ուրախ մանկություն նման
Գալարի միջին խայտում են, խաղում]:

3

է՛յ կանաչ սարեր, է՛յ հին ծանոթներ.
30 Ահա ձեզ տեսա ու միտքս ընկան,
Առաջրս եկան սիրելի գեմքեր,
Որ հիմի շըկան.
Անցե՛լ են, ոնց որ ծաղկունքը պես-պե՛ս,
Որ անցած գարնան կույնն ձեր լանջում,
Անցե՛լ ձեր գըլխի հերքան ձյունի պես,
Բայց ապրում են դեռ իմ սրտի միջում.
Բայց եկել եմ ես նրանց եմ կանչում,
Ողջո՛ւյն ձեզ, կյանքիս տնորանիկ հուշե՛ր.
Որբացած հոգիս ողջունում է ձեզ,
40 Քրուչուն կարոտով փունտում ձոր ու լեռ,
Դյուժական ձայնով կանչում է հանդես:

- 26-28 Այդ պաղ, փրփրուն աղբյուրների մաս,
Որ մտմտոս ժայռից հորդառատ բըխում,
ա Գալարի միջին կայտառ, ժիծաղկոտ
Երեւի նրման խընդում են, խաղում:
բ Ինչպես ես էի երբեմքս խաղում
Իմ անհոգ <. . . > մանկության նման.
29 է՛յ հին ծանոթներ, է՛յ կանաչ լեռներ,
30 = Ծրչանիկ օրեր, սիրած ընկերներ.
բ Քա միտքս ընկան սիրած ընկերներ.
գ Մտա պայծառ օրեր, սիրած ընկերներ.
30 Բայց մընում են գեռ իմ սրտի միջում.
31 = Բայց ես կարոտած նրանց եմ կանչում,
բ Մակայն ես դարձյալ նրանց եմ կանչում,
գ Ինն անցել, սակայն, իմ սրտի միջում,
32 Ողջո՛ւյն ձեզ, կյանքիս առաջին հուշե՛ր.
41 Տխուր ձայնով կանչում է հանդես:

Գուրս եկեք կըրկին շիրմից, խաւարից,
 Գուրս եկեք տեսնեմ, շողափեմ, լքսեմ.
 Կյանքով շրնշեցե՛ք, ապրեցե՛ք նորից,
 Լըցրեք պոետի հաճույթը վըսեմ:

4

Եվ [մութ] այրերից մամոտ ծալերի,
 Քաւուտ ծըմակի լրսին խորքերից,
 Մանուկ հասակիս հընչուն ծիծաղի
 Արծաղանքն աճա լըսում եմ նորից:
 Թնդում է զվարթ աղմուկը բինի,
 Բարձրանում է ծուխն իմ ծանոթ ուրթից,
 Ու բուրբն, աճա, նորից կենդանի
 Ելնում են աշխույժ վաղորդյան մութից,
 Ու թարթ, ցողապատ լեռների լանջում...
 Մո՛ւս, ահանջ արա— հովիվն է կանչում:

5

(Հովիվն երգում է)

Աղչի, անաստված, նըստի՛ր վըրանում,
 Ի՛նչ ես դուրս գալի խնլքումաղ անում,
 Աշուղ ես շինել, շեմ հանգըստանում,
 Խաղեր կապելով,
 [Զուլեր շափելով],
 Ոչխարըս անտեր,

- 47 Քաւուտ ծըմակի կեանք խորքերից.
- 50 = Թընդաց վերստին աղմուկը բինի,
 Բ Թընդաց վայրենի աղմուկը բինի,
 Կ Հնչում է զվարթ աղմուկը բինի,
- 55 Եվ բուրբն, աճա, նորից կենդանի
- 56 = Վերկացան աշխույժ վաղորդյան մութից,
 Բ Կանգնեցին աշխույժ վաղորդյան մութից,
- 58 = Աղչի, անասիրտ, նըստի՛ր վըրանում.
 Բ Աղչի, անիրավ, նըստի՛ր վըրանում.
- 59-60 Զուլեր շափելով,
 Խաղեր կապելով,

Չեկել եմ հանդերս
 Ամա՛ն, էրեցիր սիրտըս թո սիրով,
 Ոտըս կապեցիր թիլթիլ մազերով,
 Էլ շեմ դիմանալ, կրփախցնեմ զորով,
 Ա՛յ սարի աղջիկ,
 Ա՛յ սիրուն աղջիկ,
 Ա՛յ դու կարմրաթուշ,
 Քուխամազ Անուշ:

ԳԹ Քու հերն ու մերը թե որ ինձ չըտան,
 Արին կըթափեմ ես գետի նըման,
 Մարերը կընկնեմ— կորչեմ անգյուման,
 Ա՛յ սե աշքերով,
 Ա՛յ ծով աշքերով,
 Թնթերըդ կամար,
 Աղջիկ, թեզ համար:

6

Երգում է Սարոն, ու շի կարենում
 Աղջիկը հանգիստ նըստել վըրանում.
 — Էն ո՛վ էր, նանի, որ կանչում էր մեզ.
 ԳԹ Դու շես իմանե՛մ, ահանջ դի՛ր, տե՛ս...
 — Հերիք էր, Անուշ, նճոս արի դապեն,
 Քանի դուրս թըռչես, նայես դես ու դեն,
 Տեսնողն էլ կասի՝ ինչ աղջիկ է սա,
 Հազար մարդի մոտ կերթա— կըխոսա
 — Մըտիկ տուր, նանի, էն սարի լանջին,
 Ի՛նչքան ավուկ է տալի կանանչին.
 Նանի, թող գընամ քաղեմ ու հյուսեմ,
 Էն սարի լանջին շշան գյուլում» ասեմ...
 — Հանգիստ կաց, Անուշ, դու հասած աղջիկ,
 ԳԹ Ի՛նչ ունիս շահել շոբանների մոտ,
 Նըստի՛ր վըրանում, թու գործին մըտիկ,

- 59 Անուշը հանգիստ նըստել վըրանում.
- 60 Ի՛նչքան ավուկ է տալիս կանանչին.

Պարկեշտ կօց, ա՛զնի, ամոթ է, ամոթ...

— Ա՛խ, սիրտըս. նանի, չըզիտեմ ընչի,

Մեկ լաց է լինում սեռկնեմ՝, աջիտ՛ր,

Մեկ թն է տանում, ուզում է թըռչի,

Զըգիտեմ թն ուր, չըգիտեմ թն ուր...

— Նանի շան, նանի, կու՛մը թող առնեմ,

Աղջկանքի հետ աղբյուրը գրնամ.

Ինչու <1 անընթ.> [սիրտըս մթնում է]

100 Քանի դագի մեջ ես նըստած մընամ,

Տես ինչ արևոտ <...>

7

...Կրժերն ուսած, թըրժրուալով,

Զուրն են իջնում աղջկանք,

Խընդում իրար բուսի տալով,

Երգը զընգում լեռն ի վեր:

Ամպի տակից չուր է գալի,

Քոշին տալի, փըրփըրում,

էն ո՛ւմ յարն է նըստած լալի

Հոնգուր-հոնգուր էն սարում:

110 Ա՛յ պաղ ջըրեր, գուլալ ջըրեր,

Որ գալիս եք սարերից,

Գալիս անցնում հանդ ու շուեր,

Ցա՛րս էլ խըմեց է՞ղ ջըրից:

97 նանի շան, նանի, թող կու՛մը առնեմ,

98 = Աղբյուրը գրնամ ընկերներ՛ս հետ

բ Ընկերներիս հետ աղբյուրը գրնամ

100 = Մինչև երբ դագի մեջ ես նըստած մընամ,

բ Մինչև երբ դագումը ես նըստած մընամ,

105 = Երգ են երգում սարն ի վեր:

բ Երգը ձըգվում լեռն ի վեր:

գ Երգը թընդում շարն ի վեր:

Ցարա՛յ խըմեց, յարար հովցավ

Վառված սիրտը էն յարի,

Ցարա՛յ հովցավ, յարար անցավ

Գյուզուն ցավը չ՛էզյարի:

— Աղլի, բու յարն եկավ անցավ

Վառված-տարված բո սիրով:

120 էրված ջիգյարն եկավ անցավ,

Զրհովացավ պաղ ջըրով...

Ամպի տակից չուր է գալի,

Քոշին տալի, փըրփըրում,

Ա՛խ, իմ ազնի՞լ յարն է լալի

Հոնգուր, հոնգուր էն սարում:

[Կրժերն ուսած դուրս են գալի

Աղջկանքը մոթ ամպից,

Աղլի, ութով դուր գրնացիք,

Խ՛ւր է մինը ձեր խըմբից:]

8

130 Ա՛խ, ի՛նչ լավ են սարի վըրա

Անցնում օրերն, անո՛ւշ, անո՛ւշ,

Անըրջայի՛ն, թեթևասա՛հ,

Ամպ ու հովերն անո՛ւշ, անո՛ւշ:

115 = Զահե՛լ սիրտը իմ յարի

բ Եկա՛ւ սիրտը իմ յարի

117 Գյուզուն գարգը չիգյարից:

120 Գարգառ ջիգյարն եկավ անցավ,

125—127 Միտը էրված էն սարում:

Կրժերն ուսած թըրժրուալով

Զագ են բերում աղջկանք,

130 Խ՛ւր է մինը ձեր փընջից:

Ահա վառվեց վարդ առավոտ,
Ցնցուղ զարկեց աշխարհին,
Շաղ են շողում ծաղիկ ու խոտ,
Բույր են խնկում անմահական:

Ամպն ու ծուխը խառնած իրար,
Վեր են ելնում հանդարտ, խաղաղ.

140 Հազար ձայններ <1 անընթ. > հեշտաբար,
Հազար <2 անընթ. >

Ա՛խ, ի՛նչ հեշտ են սարի վրո՞ւ
Սահում օրերն անո՛ւշ, անո՛ւշ,
Շրվին փըչեց հովիվն ահա—
Աղչիկն ու սերն անո՛ւշ, անո՛ւշ:

9

Ու պառավ նանի սրբուհի մեջ հանկարծ
Ձեն տըվա՛վ թաքուն մի խավար կասկած.

104—105 առգերի փոխարեն՝

- ա Ահա վառվեց վարդ առավոտ,
- բ Ահա ծաղկեց վարդ առավոտ,
- ա Ցնցուղ զարկեց սարին, ձորին,
- բ Ժրպտաց զարին, սարին, ձորին,
- գ Պայծառ ժրպտաց սարին, ձորին,
- զ Ժրպտաց պայծառ սարին, ձորին,
- ե Վառ վարդ թափեց սարին, ձորին,
- զ Վարդ է թափում սարին, ձորին,

Շաղ են շողում ծաղիկ ու խոտ

107 ա Բուրում վերև ու աշխարհին:
բ Խընկում բույրով գարնանային:

108—140 Ամպն ու ծուխը իրար խառնած,
Վեր է ելնում սարից, ձորից,
Ահա զարթնեցին ձայնորդ սարի

140 Սահում ժամերն անո՛ւշ, անո՛ւշ.

140 Ու հանգիստ նանի սրբուհի մեջ հանկարծ

147 ա Ձեն տըվա՛վ թաքուն մի մու՛թը կասկած.

բ Ձեն տըվա՛վ թաքուն շարախուս կասկած.

— Ըն ե՛րբ էր Անուշն իր կուժը առավ,
Աղբյուրը գրնաց ու ետ շրջառավ...

150 Ամպերն եկել են սարերը պատել,
Ձորերը լըցվել, իրար փաթաթվել,
Հազար շար ու շառ, հազար հարամի,
Հազար ջահեկներ վրխտում են հիմի...
Ու ելավ տեղից պառավը հանկարծ.

— Մ՛եր կորար, Անուշ, այ մազբղ կըտրած.
Ու ձորի գրիխից, ձեռքը ճակատին,
Կանչում է, կանչում անահ դավակին:
— Ազլի՛, սևաթի՛րոտ, զո ահը կըտրի,
Աղջիկը մենակ ձո՛րը կըմըտնի.

160 Ամպը կոխել է, աշխարհը մըթնել,
Ի՛նչ ես կորցրել, շես կարում գրտնել:
Ա՛ղչի, հե՛յ Անուշ, ա՛յ աղչի՛, Անո՛ւշ...
Պընկանը զարկում, հառաշում է՛ վո՛ւշ,
Ու ձորի գրիխին, մըլորված կանգնած,
Նայում է ներքև սիրտը սևակնած:
Ամպերն եկել են, սարերը պատել,
Ձորերը լըցվել, իրար փաթաթվել,
Հազար շար ու շառ, հազար հարամի,
Հազար ջահեկներ վրխտում են հիմի:

10

170 — Թո՛ղ, կանչում են ինձ... մայրըս կիմանա:
— Զէ՛, Անուշ, քիչ էլ, մի քիչ էլ մընա...
— Զէ՛, թող, ես զընամ... ա՛խ, ի՛նչ խենթ եմ ես.
Դու ինձ շես սիրում... շես սիրում ինձ պես...

- 154 ա Ու տեղից ելավ, վեր թռավ հանկարծ.
- բ Ու մայր տեղից վեր թռավ հանկարծ.
- գ Ու ետևը տեղից վեր թռավ հանկարծ.
- զ Վեր կացավ տեղից սիրտը խրոտված.
- 160 Ու թմրին կանգնած, ձեռքը ճակատին,

Հենց ես եմ մենակ լալիս ու տանջվում,
Գու սարի լանջին խաղեր ես կանչում.
Վաղո՞ւց, վաղուց ես դու ինձ մոռացել...
Ես ե՞րբ եմ եկել, այստեղ քարացել,
Ու մընում եմ քեզ, մընո՞ւմ, անխրա՞վ,
Էնքան մընացի, աչքըս շուր դառավ...

180 [Գու նսր ես գալիս... շես սիրում ինձ պե՞ս.

Չես էլ մրտածում, թե ինչ կըլնեմ ես—]

Ասում են՝ ուռին
Աղջիկ էր, ինձ պես,
Մընում էր յարին,
Ու շեկավ նա տես...
Եեզճը դողալով,
Անհույս կըռագավ,
Գարդից շորացավ,
Ուսնի դարձավ:

190 Ջրերի վրա

Գըլուխը կախած,
Գեռ դողում է նա
Ու լալիս կամաց,
Ու ամբողջ տարին
Մի միաք է անում,
Քե յարը յարին
Ո՞նց է մոռանում:

— Ա՛խ, Անո՞ւշ, Անո՞ւշ, էդ ինչ ես ասում.

Բա դու չե՞ս լքում.

200 էն, որ լանջերին խաղեր եմ ասում,

Ո՞ւմ հետ եմ խոսում,

էն, որ գիշերով շըհու եմ փրչում,

էն ո՞ւմ եմ կանչում,

179 Այնքան մընացի, աչքըս շուր դառավ...

206—208 էն, որ լանջերին շըհու եմ փրչում,

էն քեզ եմ կանչում,

էն, քունս կտրած որ խաղ եմ ասում,

էն քեզ եմ կանչում.

էն, որ մոլորված նըստած եմ մընում,
Ո՞ւմ մոտ եմ լինում.

[էն, որ <...> ու վեր եմ թրոչում,

էն դու ես կանչում,

էն, որ գընում եմ ու տեղ չեմ հասնում,
էն քեզ եմ տեսնում.]

210 էն, որ հառաչում ու ա՛խ եմ քաշում,
էն ում եմ հիշում...

Ա՛խ Անո՞ւշ, Անո՞ւշ... Անուշ...»

Արբնցսի, անուժ

Հառաչեց հովիվն ու կըրծքին ընկավ,

Հալվեցավ, հանգավ:

11

— Անո՞ւշ, այ աղջի Անո՞ւշ, տուն արի,—

Կանչում է մայրը, հառաչում, կանչում.

— Գալիս եմ, գալի՛ս, գալիս եմ, նա՛նի՛,—

Ձորից աղջըկա ձայնն է դողանջում:

220 Ու մազերն անկարգ տված թիկունքով

Ու ցրված շիկնած այտերի վրան,

Գուրս եկավ թեթև ամպերի տակից

[Այրվում են աչքերն անուշ կրակով],

Անուշը փախած եղնիկի նըման:

[Նա կուժը դատարկ ետ քերավ կըրկին,

Իսկ ուսին [տարած] ուսաշոր չըկա,

205 Քեզ հետ եմ լինում.

211 = էն քեզ եմ հիշում...

բ Անուշ եմ հիշում...

220 = Ու մազերն արձակ, ստեղբը շաղոտ

բ Ու ճոխ մազերը տված թիկունքով

222 Ամպերի տակից գուրս է գալիս նա,

223 [Այրվում են աչքերն այնպես կըրակով].

224 = երտնած, շըշկըլած եղնիկի նըման:

բ Որսեկանից փախած եղնիկի նըման:

գ Աղջիկը փախած եղնիկի նըման:

Թողել է ձորում, ջրի եզերքին,
Ա՛խ, անհոգություն ջահել աղջրկա՛յ:
Հևում է արագ ու սիրտը բռնում,
230 Այրվում են աչքերն կշրակի նման,
Աչքերն ըրողնկած:
Նայում է շուրջը ու նայում է ցած.
— Նանի, վախճի,— գանգատվում է նա
Եվ ուզում է լալ, շի կարողանում:
— Նանի, ներքևում ես մարդիկ տեսա,
Կարծես թե թուրքեր էին լողանում...
Անիծում է ծեր մայրը բարկացած
Իր մըտքամուրր, վախկոտ Անուշին,
Ու անեծք տալով, իջնում է նա ցած
240 Դատարկ ետ բերած հին կուժը ուսին:

II ԵՐԳ

12

(Համբարձման գիշեր)

Բազմած լուսնի նուրբ շողերին,
Հովի թևին՝ թրուշելով,
Փերիններ սարի գրլխին
Հավաքվեցին գիշերով:
— Եկե՛ք, քույրե՛ր, սեզ սարերի
Զրքնաղագեղ ոգիներ,
Եկեք մատաղ սիրահարի
Սերը ողբանք վաղամեռ:

236 = Բվաց, թե թուրքեր էին լողանում...
բ Կարծեցի, թե թուրքեր էին լողանում...
238—239 Իբևն մտապկոտ, վախկոտ Անուշին,
Ու անիծելով իջնում է նա ցած
246 Մշտա < . . > սգիններ
248 Բախտը ողբանք վաղամեռ:

298

Օխտն աղբյուրից ջուր է առել
250 Կույս սափորով, լուռ ու մունջ,
Օխտը ծաղկից ծաղիկ քաղել,
Կապել բախտի ծաղկեփունջ:
Զուրն ու ծաղիկ աստղունք դրրել,
Խընդիրք արել աստղերին,
Փափագ սըրտով խընդիրք արել—
Բարի ժըպտան իր սերին:
Աստղերն անա ցուլուն-փայլուն,
Բախտ են ժըպտում դեպի ցած,
[Մենակ] նըրանց աստղը անհուն
260 Երկնում կորավ դալկացած...

[Եկեք քույրեր, սեզ սարերի,
Զրքնաղագեղ ոգիներ,
Եկեք ջահել սիրահարի
Սերը ողբանք վաղամեռ]:

Ափսո՛ս Անուշ, սարի ծաղիկ,
Ափսո՛ս [անուշ] քու սերին,
Ափսոս բոյիդ թելիկ-մելիկ,
Ափսոս էդ ծով աչքերին:

Վա՛յ քեզ, ջահել շորան իգիթ,
270 Վայ անմուրազ քու սերին,
Վայ էն կանաչ-կարմիր թագիդ,
Ի՛նչ վաղ ընկավ փըշերին:

250 = Կորավ նրանց աստղը անհուն
բ Մենակ նըրանց աստղն է < . . >
260 = Նըրանց աստղը դալկացած...
բ Երկնի ծոցում դալկացած...
262 Եկեք անբախտ սիրահարի
272 էզ < . . > բեկավ փըշերին:

299

Ա նրբանց հետ, ցող-արցունքով
Լըջրած սըրտերն ու աչեր,
Սարի ծաղիւնը մեղմիկ սյուղոմ
Հառաչեցին էն գիշեր:

Վ՛ուշ-վ՛ուշ Անուշ, վ՛ուշ-վ՛ուշ քուբիկ,
Վուշ քու սերին, քու յարին,
Վուշ-վուշ Սարս, վ՛ուշ-վ՛ուշ ի գիշեր:

280 Վուշ քու սիրած սարերին:

Եկեք, քույրեր,
Սեգ սարերի աղջիկներ...
Ու փերիններն այսպես տըխտը
Երգում էին ողջ գիշեր:

Երգում էին ու ձեն տալի
Հրնչումներով դյուխակած
Ու հենց ցուլաց շողքն արևի՛
Անտես, անհետ շրթացուն:

Խոր սուզվեցին ակն աղջուրի:

290 Մըտան կաղնին հարտաբուն,
Ու լեռնային վըտակների
Ալիքները պաղպաղուն:

13

(Առաջնորդ)

Համբարձումն եկավ, ծաղիւնըը արվան
Զուգել են հանդեր նախշուն գորգերով:

- 274 Լըջրած սըրտերն ու աչեր,
275 = Խոտ ու ծաղիկ մեղմիկ սյուղով
Մարի ծաղիւնը տխուր սյուղով
278 Վուշ քու սերին, քու յարին,
280 Վուշ քու սիրած սարերին:
283 Եվ փերիններն այսպես տըխտը
285 Կանչում էին ու ձեն տալի

300

Փունջ-փունջ աղջիկներ սարերը ելան
Վիճակ հանելու աշխույժ երգերով:

Համբարձում յայլա,
Յայլա ջան, յայլա,
Սե սարեր յայլա,
Յայլա ջան, յայլա:

300

Երգ ու բույր խառնած,
Քե թեի բըռնած
Զուգում են լեռներ.
Ծաղիկ են քաղում,
Մաղկի՛ հետ խաղում,
Ինչպես թիթեռներ:

Համբարձում յայլա,
Յայլա ջան, յայլա,
Կավ օրեր յայլա,
Յայլա ջան, յայլա:

310

Եկավ համբարձում
Մաղկով զարգարված,
Մեր բախտին հարցում—
Ի՞՞վ է մեզ գըրված:
Ա՛յ ջան տղա, շորան տղա, ո՞՞մն ես դու.
Աստված գիտի, աշխարհ գիտի— իմն ես դու:

Դե հանի՛ր, աղջիկ,
Վիճակն ի բարին,
Երգերով դովենը

320 Էն իգիթ յարին:

Բեզը ծիւծիլ, բույր թիլթիլ էն յարի
Ինչ դարդ ունիմ բանն նա կա աշխարհի:

Համբարձում յայլա,
Յայլա ջան, յայլա:

300

Հավ սարեր յայլա

301

Հոր-սրտեր յայլա,
Ցայլա ջան, յայլա,

Քընդում են երգեր, խընդում են սըրտեր,
Ու շուրջ բոլորած վիճակ են հանում,
Մեկին ելնում է իր երազն ու սեր,

330 Մյուսի մուրազը սրտումն է մընում:

Պտույտ է տալի վիճակը նորից
Քուշուշկը գլխին ծաղիկ ծաղկամեր,
Քնդում է ջան գյուլում <...> սըրտերից
Ու հետը թնդում էն սարեր:
[Ու ձբգեցին քուրուշկը կըրկին,
Ձգեցին մատաղ ծաղկամոր գըլխին,
Քընդաց «ջան գյուլումն» — հետը թնդացին
<...> սար ու ձոր]:

340 Ա՛յ թուխ մազավոր աղջիկ,
Ա՛յ սարի սովոր աղջիկ,
Ջիգյարին գյուլա դիպչի
Քնդ սիրի ով որ, աղջիկ:

[Ինչու երգեցին այս շարագուշակ
Տխուր ջան գյուլումը, իրենք էլ չիմացան
Ու ծաղկամերը]:
Ո՛հ, ի՛նչ սև վիճակ քեզ բաժին ընկավ,
Տարաբախտ աղջիկ, նազելի Անուշ,

- 337 = Քընդում են երգեր, թընդում են սըրտեր,
- բ Քընդում են երգեր, այրվում են սըրտեր,
- 338 Մեկին ելնում է իր մուրազն ու սեր,
- 331—332 Ու ձբգեցին քուր կըրկին
- Ձբգեցին գըլխին մատաղ ծաղկամոր
- 335—336 Պտույտ է լուս վիճակը նորից
- Քուշուշկը գըլխին մատաղ ծաղկամեր,
- 338 = Ու հետը թնդում ձոց ու լեռ:
- բ Ու հետը թնդում ձոր ու սարեր:
- 339 առից հետո՝

347 Ջան գյուլում, ջան, ջան:
Սեպտախտ աղջիկ, նազելի Անուշ.

Քո ձեռը կոտորի, ով որ հանեցիր...
Ու ողջ մընացին մոլորված, ապուշ:

350 — Մուտ բան է, քույրիկ, դու մի՛ հավատար-
լուկ պատահական մի շար խոսք է սա,
Սիրաբղ մի՛ կոտորիր սուտ բանի համար,
Քո խաղը խաղա, ջան գյուլում ասա
— Ա՛խ, չէ, ես գիտեմ, ես բախտ չի ունեմ.
Ես երբե՛ք, երբե՛ք բախտ չեմ ունեցել,
Ես միշտ էլ էսպես անբախտ կըլինեմ.
Մանուկ օրից են դեռ ինձ անիծել:
Ասում են՝ մի օր, ես օրորոցում,
Մի պառավ դավրիշ մեր տունն է գալի,

360 Իր խաղն սսում է ու բաժին ուզում,
Իմ նանը նրան բաժին չի տալի:
— Կորի՛,— ասում է,— կորի՛ մեր դըռնից,
Երեխաս ճաքեց, հեռացի՛ր, գընա՛.
Ու դավրիշն այնտեղ անիծում է ինձ,
Քե դըրա օրը լացով անց կենա:
Ա՛խ, այն դավրիշի անեծքին անգուժ
Ու այս վիճակին տեղյակ է աստված,
Սիրտըս էլ միշտ փա՛կ, սիրտըս էլ միշտ մա՛վթ,
Ի՛նչ կա, չըգիտեմ, իմ առջև պահված:

370 — Մի՛ տրտմիր, Անուշ, մի լինի՛ր համառ,
Մեր ձեռքով հանած մի անմիտ վիճակ,
Մի խելառ դավրիշ, մի անեծք հիմար,
Ու լալիս ես դու այդպես սըրտաճաք:
Հանգիստ կաց, քույրիկ, մի՛ վախիր այդքան,
Կյանքը քեզ համար վառ գարուն է դեռ,
Այդ քո նորահաս մատաղ կուսության
Առաջև դեռ կան երջանիկ օրեր...

- 364 — Ո՛հ, չէ, ես գիտեմ, ես բախտ չի ունեմ.
- 350—360 Ասում են՝ մի օր մի պառավ դավրիշ
- Մի պառավ դավրիշ մեր տունն է գալիս,
- 361 Իմ նանը նրան բաժին չի տալիս:

[(Սուտ բան է, քույրիկ, դու մի՛ հավատար, /
 Լոկ պատահական մի շար խոսք է սա,
 380 Սիրտըդ մի՛ կոտորի սուտ բանի համար,
 Քո խաղըդ խաղա, ջան գյուլում ասա)]:

(Խումբը երգում է)

[Համբարձում յայլա և այլն]

Աղջի, բախտավոր, երնեկ քո սերին,
 Ծրնեկ քո սերին, քո սև աչքերին:

Համբարձում յայլա,

Սեր-օրեր յայլա:

[Իգիթ յար ունես,

Մեջքիդ սար ունես],

Մեռնեմ գարունքիդ,

Ծաղկած գարուն էս,

Սարի պես մեջքիդ

Կանգնած յար ունես:

Համբարձում յայլա—

Սար-յարեր յայլա:

[Աղջի բախտավոր,

Ծրնեկ քո յարին,

Քո < . . > .

Ման եկած սարին]:

Սև սարեր յայլա < . . >

384 Քո սարի սովոր սև-սև աչքերի
 386 = Հուր աչքեր յայլա
 ք Լավ օրեր յայլա
 389 Մեռնեմ բարձունքիդ.

400 Զմեռվան գիշեր. կա մի հարսանիք,
 Հըրճվում է ուրախ ամբոխը գյուղի.
 Իջել են հանդից հովիվ պատանիք
 Աղջիկ տեսնելու, պարի ու կոխի:
 Ու պարից հետո լայն հըրապարակ
 Բաց արին մեջ տեղն արձակ զըլխատան,
 Զուռնաշին փրշեց կոխի եղանակ,
 Ահել ու ջահել իրարով անցան:
 Հարայ են տալի.— քաշի հա՛, քաշի...
 Եվ դուրս քաշեցին զոռով երկուսին.

410 Մեկը մեր Սարոն, իսկ մյուսն Անուշի
 Անդրանիկ եղբայր—գառնարած Մոսին:
 [Մանուկ օրերից սերտ ախպերացան,
 Իրենց հավանած ջահել իգիթներ],
 < . . . . . >

Ողջ գյուղը կանգնեց պարսպի նըման.
 Զոկվեց, բաժանվեց երկու բանակի.
 Ամեն մի բանակն ընտրեց փահլևան,
 Կանգնեց թիկունքին տըղերանց մեկի:

420 Գոռում են, գոշում երկու բանակից.
 Սըրտապինդ կացեք, մի վախեք, տըղերք.
 Իսկ նորեկ հարսի փարզի քամակից
 Նայում են կանգնած հարսն ու աղջրկերք:

400—403 Զըմեռը մի օր կար մի հարսանիք,
 Հըրճվում էր ուրախ ամբոխը գյուղի.
 Հանդից իջել են հովիվ պատանիք

402—408 Ու վայրի աղմուկով իրարով անցան:
 Ու ձայն են տալի.—քաշի հա՛, քաշի...

412 Մանուկ օրերից ջերմ ախպերացան,

416 = Ամբոխը կանգնեց պարսպի նըման.

ք Ամբոխը կիտվեց պարսպի նըման.

423 Նայում են անթիվ հարսն ու աղջրկերք:

Առ տաքանում են տրդերքը սաստիկ,
Փեշերը քիփ-պինդ խըրում են գոտին,
Գետնին են զարկում ձեռքերը հաստիկ,
Իրար են հասնում, փախս տալի կըրկինս
[Բռնում են իրար կոպիտ ու համառ,
Բուռն են հավաքում մեկ մեկու օձիք]:

430 Աղաթ կա, սակայն, այն մութ սարերում.
[Ու միշտ] հընազանդ հընոց աղաթին,
Ամբոխի առջև իգիթն իր օրում
Գետին չի զարկիլ ընկեր-իգիթին:
Ու իրար բռնած Սարոն ու Մոսին
< . . . > ընկնում խոզապարկուկի,
Ընկնում են գետին, ելնում միասին,
Դժվար է իբրև հողթել մեկմեկի.
Իզուր է գոտում ամբոխը հարբած,
Զուր սրտատրրոփ նայում աղջիկներ,
440 Եվ զուր է Անուշը իր շունչը հատած,
Սառել-դժգունել ու դարձել պատկեր:
Անուշը կանգնած... Ահա նըկատեց,
Թունդ առավ սիրտը ու զարկեց արագ,
Աչքերի առաջ մըլարը պատեց,
Մոռացավ ընկեր, աղաթ ու աշխարհ...
Ու մինչդեռ Մոսին ընկերախաղի
Կատակի տալով թողած էր իրեն,
Արբեցած Սարոն ծընկեց կատաղի,

430—432 Աղաթ կա հընոց այն մութ սարերում.
Ու միշտ հընազանդ այն հին աղաթին,
Ամբոխի առաջ իգիթն իր օրում

- 435 Բաշքընում են գետ,
- 440 Եվ զուր է Անուշը իր շունչը կտրած,
- 441 = Գալիահար կանգնած, ինչպես մի պատկեր:
- բ Գալիահար կանգնել, ինչպես մի պատկեր:
- 443 = Անուշը կանգնած... նըկատեց Սարոն,
- բ Անուշը կանգնած... Սարոն նըկատեց,
- 446 Միբուջ թունդ առավ ու զարկեց արագ,
- 448 = Արբեցած Սարոն զարկեց կատաղի.
- բ Միբաճար տղան ծընկեց կատաղի.

Գետնեց ընկերին ու շոքեց վըրենս:
450 Ամբոխը թափվեց հարա-հըրոցով.
Վեր թըպրեց իգիթ փահլաններին,
Եվ, ուրախության աղմուկ-գոռոցով,
Հաղթողին փեսի թախտի մոտ բերինս
Ցնծուքյան ձայնից, ծափերի զարկից
Շարժվում են դողում պատեր ու օձորք,
Իսկ նորեկ հարսի փարդի քամակից
Նայում են կանգնած հարսն ու աղջրկերք:
[Ու թագավորի թախտիցը Սարոն
Պարզև ստացավ մի կարմիր խընձոր,
460 Ու փարդի տակից նայում են նըրան]

< . . . . . >
Վեր կացավ Մոսին. իրեն կըտրատում.
— Թող գա,— գոռում է,— որ բըռնենք նորից,
Թե չէ, նամարդը, արևս եմ կըղվում,
էլ չի պըրծնելու երբեք իմ ձեռից:
Ու ամեն կողմից ուրախ հըրհըրում,
Թունալի ծաղրով կանչում են, գոռում.
— Զէ՛լավ, էդ չէ՛լավ,
Վեր չի գըցել դեռ,
Մոսին թուլ էլավ,
Խոզապարկուկ էր...
Հա՛, հա՛, հա՛, տըղերք,
Շատ էլ լավ կանի...
Մեջքը թափ տըվեր,
Թող մին էլ բըռնի...

470

- 457—458 Նայում են անթիվ հարսն ու աղջրկերք:
Եվ թագավորի թախտիցը Սարոն
- 463 = Բայց ընկած Մոսին դեռ չէր հանդարտվում.
- բ Վեր կացավ Մոսին, գոռում էր, թընդում.
- 465 — Թող գա,— ասում էր,— որ բըռնենք նորից,
- 466 Եվ ամբոխն < . . . > ուրախ հըրհըրում,
- 467 = Սաղրով թունալի կանչում են, գոռում.
- բ Զար ու թունալի կանչում են, գոռում.

530 Գուցե գիշերս էլ գազազած, անքուն,
 Ուզում է ջահել քրրոջն ըսպանի,
 Սարսյի անունն ու սիրը թաքուն
 Խանչալի ծայրով սրբտիցը հանի:
 Ով գիտի—գուցե հենց այս գիշեր էլ,
 Իգիթ ոսոխներն անհաշտ ու համառ,
 Մեկ մեկու հոտից ոչխար են քըշել,
 Մեկ մեկից վըրեժ առնելու համար:
 Կարող է նան պատահել հանկարծ,
 Որ մեկի դեզը— արդյունքը հընձի,
 540 Գիշերվա ժամին, հըրով բըռնկած,
 Ծրկնահաս բոցով աստղերը խանձի:

ՉՈՐՐՈՐԳ ԵՐԳ
 [ԵՐՐՈՐԳ ԵՐԳ]

XXI, XVII

Ամպերը գանդաղ ուղտերի նըման
 Նոր են շուր խըմած ձորից բարձրանում,
 Քարոտ թիկունքից Չաթինդաղ լերան
 Նոր է ժըպտալով պոունկը հանում:
 Գյուղումն աղմուկով իրար են անցնում,
 Կըտեր ծայրերին կանայք հավաքված,
 Տըղերքը դեպի քարափն են վազում,
 Հրացանների կիսերից բըռնած:

530 = Գուցե գիշերս էլ խանչալը հանած,
 ք Գուցե գիշերս էլ կատազած, անքուն,
 ք Գուցե գիշերս էլ իր հերսից անքուն,
 ք Ով գիտի, գուցե և այս իրիկուն
 ք Ով գիտի, գուցե գազազած < . . >
 532—533 Եթե Սարսյի սիրով պահպանած՝
 Անունը իրեն սրբտից շըհանի:
 545 Նոր է իր զըվարթ պոունկը հանում:

XXII, XVIII

550 Եկավ վիթխարի ծերունի մի մարդ,
 Կանգնեց վըրդովված տըղերանց միջին,
 Մատը դեպի ձոր մեկնեց նա հանգարտ
 Ու այսպես պատմեց, զոռ տալով շիբխին:
 — Էս գիշեր, կեսը կըլնեք գիշերվա,
 Դեռ չէի կըպցրել աչքըս տեղի մեջ,
 Քունս էլ է կոբել, ջանս էլ էն վաղվա,
 Ամեն մի բանից մընացել եմ խեղճ...
 Հա՛, հալալ կեսը կըլնեք գիշերվա,
 Շունը վեր կացալ էս կըռան վըրա:
 560 — Հե՛յ-հե՛յ,— կանչեցի. ձեն տըվող չէլավ,
 Շունը կատաղեց, շունը վեր կալավ...

XXIV

[Հրուշի է [իրկնապահը] վերջալույսն այի ժայռի վրա]՝
 (Սարգև մենակ մի ժայռի)
 Երազից հետո դնել

Գընաս բարով, Անուշ յար,
 Ահ ու զարով, անուշ յար,
 Ջահել օրով < . . >
 Անբախտ սիրով, անուշ յար:
 Դըժոխք դառան էս հանդեր,
 էս դըրախտի պես հանդեր,
 էլ ո՞ւր գընամ, ինչ անեմ
 էս շուրիում ես անտեր:

570 [Կերթամ լալով ման կըգամ,
 էլ տանջվելով ման կըգամ,
 Ուր ման եկանք, նըստեցինք,
 Քեզ կանչելով ման կըգամ]:

550 Ու այսպես խոսեց, զոռ տալով շիբխին:
 560 Նոր լուրում ես անտեր:

Քարձր սարեր, ա՛յ սարեր,
Զեն եմ տալի ռվայ» սարեր,
Դուք էլ ինձ հետ ձեն տրվեք,
Իմ դարդերի թայ սարեր:

Ո՞րս եմ բովնու ձեզ արած,
Զեր ձորերն— ձեզ արած,
Կուգեմ կորչեմ անգուման,
էս աշխարհից բեզարած:

Կորչեմ բեզար դատարկուն,
Քար-սարեսար դատարկուն,
Մեռեմ, պրծնեմ էսօրից,
Ուղբի տունեմ դադար-բուն:

Ա՛խ, կրմեռնեմ, ամա նա
Վայ թե հանկարծ իմանա,
Ծա աղատվեմ էս ցավից,
Աչքը լալով նա մընա:

Ու լեզու առավ գյուղը, սկսավ խոսել: Ու երազ տեսան շատերը
գյուղում:

XXV[1]

590 Աղչի, Վարդիշաղ, թե հոգիդ սիրես,
Մի գարիդ գըցիր, տես ինչ է ասում.
Տեսիլք եմ տեսել գիշերս երազում,
Մի մութ ձորի մեջ, մի նեղ ձորի մեջ
Անբախտ Սարոյի ոչխարը կանգնած,
Լեզու էր առել ու խաղ էր կանչում,
Ու խաղ էր կանչում ձեն-ձենի տրված:

579 Զեր սարերը— ձեզ արած:

584 Մեռեմ, պրծնեմ աշխարհից,

591—592 աղբերի փոխառեն՝

Մի գարիդ գըցիր, ինչ է ասում, տես.

Տեսիլք եմ տեսել [իրբի] գիշերս երազում,

[Մի մըտիկ արա, տես ինչ է ասում]:

Վերջին երկու տողերը համարակալումով տեղափոխվել է:

Մի գարիդ գըցիր, թե որդով խընդաս,
էս երազն խսկի ես լավ շեմ փորձել,
Ողորմած աստված, քո գուռը բանառ,

600 < . . . > դու ես ըստեղծել...

Անբան գտնեիրք մութ ձորի միջին
Խաղ էին կանչում ու ձենով լալի,
Սարոյի նունն էլ նըրանց առաջին
Աղլուխ էր առել ու պար էր գալի:
— Աղչի, Մանիշաղ, ի՛նչ արան ես տեսի,
Գարիս էլ ահա էնպես դուրս եկավ.
էս՝ շարն, էս՝ բարին, Սարոն է էս էլ.
Տէ՛ս, ահա, Սարոն օե ճամփեն ընկավ...
Աստված խնայի ջահել ջիվանին,

610 Աստված խնայի իր նաշար նանին...

XXVI

Լալիս է Անուշն երեսին ընկած,
Կանգնած են շարքը կանայք հարեան.
Ու խոսք չեն գտնում— տանն անարգված,
Տարած-ետ բերած անբախտ աղջեկան:
Աստված խնայից՝ կոպիտ եղբայրը
< . . . > հանդերից դեռ տուն չէր գարձել,
Իսկ խոժոռաղեմ, աչևոր հայրը
Սկսավ փրփրած թթել, անիծել.
— Դուրս գնա, կորի, ա՛յ լիրբ, անըզգամ,

620 Մն ու սուգ լինի թագ ու պսակրդ,
Կորի, շերեաս աչքիս մյուս անգամ,
Գետինը մըտնի երկար հասակրդ:
Տեսար, որ նրան ատում է Մոսին,
Զեն ուզում, տեսար, նրան հերն ու մեբգ.

599 Ողորմած աստված. մի գուռը բանառ...

602 Խաղ էին կանչում ու ձենով լալիս.

604 Աղլուխ էր առել ու պար էր գալիս:

606 Ահա գարիս էլ էնպես դուրս եկավ.

614 Խայտառակ եղած անբախտ աղջեկան:

618 Սկզբեց փրփրած թթել, անիծել.

Գու քանի՞ գլուխ ունիս քո ուսին,
Որ վեր ես կենում փախչում նրա հետ:

Երևնված գլուղացիք կրտուրից իջան՝
Մեղմելու կոպիտ բարկությունը հոր,
Հայանքվեց նույնպես գլուղի քահանան,

- 630 Մի պատկառելի հըսկա աչևոր:
— Դուրս գնացե՛ք, դո՛ւրս, — գոչեց տերտերը, —
Անուշը թողե՛ք ուղիղն ինձ ասի,
Քողե՛ք նա հայտնի իր միտքն ու սերը,
Նքրանից հետո բանը կըպարզի:
— Մի՛ լար, իմ աղջիկ, ինձ խոստովանիր,
Միբու՛մ ե՞ս նրան, քո կամբով փախա՞ր.
Եթե սիրում ես, էլ դարդ մի՛ անիր,
Գիտի պսակե՛մ ես ձեզ իրար հետ:
— Ի՞նչ են հառաչում... Այն ով էր, մի տես,
640 Որ դուրսը հանկարծ աղմբկեց էսպես...
Ո՞վ է ըսպանել... Մոսի՞ն... ո՞ւմ... ո՞ւր...
— Անո՛ւշ, հե՛յ, Անո՛ւշ... շուր հասցրրե՛ք, շո՛ւր...

XXVII

Ինչպես մի հեղեղ վեր կենար հանկարծ,
Ծրկընթի մըթնած ամպերից իջներ,
Ինչպես փոթորիկ [սաստիկ] սրընթաց,
Գլուղից սըլացան մի խումբ կտրիճներ:
Ցավից տաքացած էլ բան չեն հարցնում,
Քըռչում են, առես ահից հալածված,
Ու նրանց առչե ահռելի բացվում,

650 Քըշշում է ձորը արյունով լըցված:

- 639—640 Խառնված գլուղացիք կրտուրից իջան
Մեղմելու անզուսպ բարկությունը հոր,
639 Գիտի պսակե՛մ ես ձեզ անպատճառ:
640 Որ դուրսը հանկարծ աղմբկեց այդպես...
641 Քըռչում են, ինչպես ահից հալածված,

Գլուղը դատարկվեց մի ակընթարթում,
Քարափի գըլխին կանգնած անհամբեր,
Լուռ, սրտատրոփ ականջ են դընում,
Նայում են ներքև... ձայն չի գալիս դեռ.
Գերեզն է միայն անդընդում հուզված՝
Խլածայն ողբով վաղում դեպի ցած:

XXVIII

- Ու մարգասպանը դուրս եկավ ձորից.
Գե՛մքը այլայլած, քայլվածքը մոլոր.
Սաքսափ է կաթում արնոտ աչքերից,
660 < . . . . . >
Առանց նայելու մարդկանց երեսին,
Առանց խոսելու, սևակնած, դաժան,
Մոտեցավ սրահին, կախ տվավ սընին
Սև հըրացանը—սև օձի նըման:
Գապանձվեց նույնպես ամբոխը մեխված,
Ոչ ոք ծայրտալ չի համարձակվում,
Մենակ մի հոգի անզուսպ կատաղած
Հարայ է կանչում, երեսը պոկում:
Անբախտ Սարոյի [պառավ] մայրն է նա,
670 Ցավից խելագար բառաչում, լալիս
Տաքարախտ ծընող— վաղում է ահա,
Ձորիցն է տըխուր գոռոցը գալիս:

XXIX

Սըգավոր կանայք նորա ետևից
Հարայ կանչելով, ձորը վազեցին,
Իրենց կորցրածն էլ հիշելով նորից
Գիակի շուրջը կարգով շարվեցին:
Իգիթին վայել սրտառուչ ողբով
Լաց ու կոծ արին ձեն-ձենի տըված,

- 663 Քարափի գըլխին կանգնեց անհամբեր,
665 ա Գերեզն է միմիայն անդընդում հուզված
բ Գերեզն է պղտոր անզրնդում հուզված
670 < . . . > ու գըլխին տալիս

Տրդերքն էլ արտում կրացած գլխով
630 Մընացին մատիկ շարերին նրստած:
 Բոլացին անշունչ գիտիկ վերս
 Անտեր մընացած ոչխարի մասին,
 Անսիրա անհեծող ճիշերքն նոր:
 Անճար մընացած խեղճ յարի մասին,
 Ու նրս մասին, որ ընկերները
 Հանգը գնով ս, Մարս կրկանչեն,
 Որ սարից փակած սոված շրները
 Կրտերը պլտի ոռնան, կըլանչեն:
 Որ հով սարերի սովորած նանը
690 էլ սար չի դընալ առանց Սարոյի,
 Աւ շորեր հագած կընրստի տանը,
 Տեսած օրերը միտը կրքերի:
 Եվ ամեն դատարիկ մի ճիշողություն
 Կտրատում էին սիրար խեղճ նանի,
 Եվ աղաչում էր նա մեռած որդուն—
 Մի անգամ խոստ, աչքը բաց անի:
 Բայց չէին բացվում աչքերը փակված,
 Շուրթերը կատտել, շրտացել էին,
 Նրանց արանքից ասամները բաց
700 Սիպտակ շարքերով երևում էին:
 — Ինչո՞ւ չես խոստում, ինչո՞ւ չես նայում,—
 նախատում էր նա անխելք ու < . . . > —
 Դու իմ գերեզմանն ինչո՞ւ ես խըլում,
 Դավաճան որդի, ըջնամի որդի...
 Ապա կատաղած, հանդուզն անհեծքով
 Մասս եղավ դուշման երկընքի դիմաց,
 Եվ հայհոյում էր, և կուրծքը կոծում,
 Ու լալիս էին ձեն-ձենի տրված:
 Գիշերը հասավ, սաստկացավ մութը,
710 Ու նըվաղեցին ձայները տըրտում,

679 Տրդերքն էլ արտում, < . . . > գլխակոր
684 Անտեր մընացած իր < 1 անընթ. > յարի մասին.

Բարբա լրանց, մէկակ Գեղեղը
 Մըրում էր անց: Գիշերվա Տըմնում:
 Մըզէր գեար—
 Ծեք Գեղեղը,
 Մըրալ զըրրած,
 Զուրը փրփրած,
 Քարոտ ափին,
 Լեռ քարափին
 Դեռ ծեծում է,

720 Հեծեծում է:

էր ձախ կողմում՝
 Մըրկած արտեր
 Մազիկ է ցանտալ առանձին Անթըր, շողմբոր խոսքեր է ասում.
 Ելման— վարար
 Մըրն աչերս առել < . . . >

XXX

Լըսիր, ժողովուրդ, < . . . > տասին
 Մի դարմանք տեսիլք տեսա էս գիշեր,
 Աստված ողորմի մեր գեղին, հանդին,
 Սիրտըս դողալուց վեր չի նրստել դեռ:
 Մի ջուլստ մոմ ձեռն, գիշերն երազում
 Կանգնած եմ իրրե մեր ժամի դրոսն,
 Մին էլ դարհուրիկ մի ձեն եմ լըսում,
 Քնդում են ահեղ կայծակի նըման,
 Երկինք ու երկիր իրար խառնըվեց,
730 Մըթնեց, սասանեց, դողաց սար ու ձոր,
 Ու մին էլ տեսնեմ առաջըս կանգնեց
 Դեղին թիկունքով մի բող ձիավոր:
 Առաջըս կանգնեց զարգանդ որոտաց.
 — Ծանաչո՞ւմ ես ինձ, մեղավոր դու կին՞*,

731 Լըսիր, շամահաթ, լըսեցիք.
736 = Ահագին մի ձեն կայծակի նըման,
 ր Քնդաց ահագին կայծակի նըման
 * Այս տողից հետո ձեռագրում մի փանի էջ պակասում է:

Գարունը եկավ, հավքերը եկան,
 Սարեր ու ձորեր ծաղիկներ հագան,
 Մի աղջիկ եկավ, մի մենակ քաղվոր,
 Գետի եզերքին շրջում է մուր,
 Շրջում է մուր, խրնդում ու լալիս,
 740 Իրգեր է ասում ու ման է գալիս...
 Սիրուն աղջիկ, ի՞նչ ես լալիս,
 Էդպես մենակ ու մուր,
 Ի՞նչ ես լալիս ու ման գալիս
 Էս ձորերում ամեն օր:
 [Թե լալիս ես—վարդ ես ուզում,
 Մայիս կրգա—մի քիչ կաց.
 Թե լալիս ես—լարդ ես ուզում],
 Ա՛խ, նա գրնա՛ց, նա գրնա՛ց...
 [Արտասովելով], լալով այդպես
 750 Ետ շես դարձնիլ էլ գերիդ,
 Ինչո՞ւ իզուր հանգրցրնում ես
 Զահել կըրական աշքերիդ:
 Նրա անբախտ հողի վըրա
 Պաղ ջուր ածա աղբյուրի,
 Դու էլ գրնա նոր սեր արա,
 Էսպես է կարգն աշխարհի:
 — Ենորհակալ եմ, անցվոր ախպեր,
 Ասոված պահի քու յարին...
 Ճամփիդ վերջում կանգնած է դեռ
 760 Անուշ ծիծաղն աշքերին...

748 = Առավ օտարն աղջրկան.
 ր Առավ անցվորն աղջրկան
 744 = էս ձորերում դու այնքան:
 ր էս ձորերում մենավոր:
 ր Էդպես տրբոսում մենավոր
 749 Արտասովելով ու ման գալով
 767 — Ենորհակալ եմ, աչիդ ախպեր.

Ուրախ սրբոով դուք ձեր սերը
 Վայելեցեք անթառամ.
 Ինձ արցունք է տրվել տերը,
 Ես պիտի լամ, լգիտի լամ...
 [Այսպես է ասում] ու ման է գալիս,
 [Երգեր է ասում], երգում ու լալիս.
 Երգերը անկասպ, երգերը տըխուր,
 Արցունքի նրման հոսում են իզուր,
 Բայց լալիս է նա ու երգեր ասում.
 770 Աւ միշտ այն [անեմիտ] տրբոսունքն է խոսում,
 Թե ինչպես հանկարծ աշխարհը փոխվեց,
 Ինչպես դատարկվեց կյանքում ամեն բան,
 Զորերը մնացին դատարկ < . . >
 Մարերը մնացին որբ ու անչքան...
 Թե ինչպես հանկարծ նա գրնաց հեռու...
 էլ չի դառնալու, էլ չի գառնալու...

XXX

Ետ դա՛ն, ետ, իզի՛թ,
 Ետ դա՛ն, անիրա՛վ,
 Կարոտած յարիդ
 780 Աչքը ջուր դառավ:
 Ոչխարդ էն սարով
 Շուռ տուր, տուն արի,
 Փախիր գիշերով
 Ու թաքուն արի...
 Ա՛խ, էն կանանչ սարի լանջին
 Ո՞վ է քրնած էն տրդեն,
 Վըրեն քաշած սև յափրնջին,
 Կուռը հանած էն տրդեն...
 Զա՛ն, իմ յարն է, ջանին մեռնիմ,

780—786 Ու լաց է լինում, ու ման է գալիս,
 Երգեր է ասում ու լալիս, լալիս.
 786 Աչքը ծով դառավ:

790 Սաղկի հոտով նա հարբել,
Սարի լանջին, հովի միջին
Մուշ-մուշ, անուշ մղրափել...

Վե՛ր կաց, վե՛ր, իգի՛թ,
վե՛ր կաց, անիրավ,
Ոչխարող բեր կի՛թ,
Օրը ճաշ դառավ:
Արի՛, ջա՛ն, արի՛,
Քո գալուն մեռնեմ,
Թուխ շորան, արի՛,

800 Կարտորս առնեմ:

Տեսե՛ք, տեսե՛ք, դասի ու գունակ
Ի՞նչ հարսնիք է դուրս գալի,
Մարդիկ սրախ թոն ու ձունով
Ձի են խաղում, շափ տալի...
Ախշի, ախշի, մրտիկ արեջ,
էս ի՞նչ տեսիլք ես տեսա.
Ո՞վ էր տեսել էսպես հարսնիք—
Ոչ հարս ունին, ոչ փեսա...

Բերում են, հրե՛ն,

810 Ամա՛ն, մեր տան դեմ...

Վեր դրե՛ք, վրեն
Հյուսերրս քանդեմ...
Ծա էլ եմ գալի,
էդ մ՛ւր եք տանում,
Ինձ էլ թաղե՛ցեք
Իր գերեզմանում:

Ա՛խ, չէ, ամա՛ն, ասում են, դա

813—816 տողերի դիմաց. աջ լուսանցում՝

Ծա էլ եմ գալիս,
էդ ուր եք տանում,
Ինձ էլ թաղե՛ցեք
[էդ ինչ էք անում]
Իր [մի] գերեզմանում

817 = Ա՛խ, չէ, ամա՛ն, ի՞նչ լեչ է սա.

ք Ա՛խ, չէ, ամա՛ն, էն ով է սա.

320

Մի դիակ է < . . > հոտած,

Արունը շոր դեմքի վրա,

820 Աչքերն անթարթ, սիպտակած

Նա սիրուն էր, անուշահոտ,
Աչքերը լի ծիծաղով,
Նա գալիս էր ցողոտ-շաղոտ,
Հանաքներով ու խաղով...

[Ա՛խ, էնպես ուրախ

եա արի մեկ էլ,

[էն] ով կարա

Քո ճամփեն փակել...

Ոչխարդ էն սարով

830 Շուռ տուր, տուն արի՛,

Փախիր գեղեցիկ,

Ու թաքուն արի...]

Ծա էլ չեմ իտել:

Չեմ իտել թող հոտ...

Ծա կրիտով եմ—

Արի՛, մի լացացնիլ,

Ծա շատ եմ լացել...

Դե. գընա բարով, դե պեա բարով,

Ծա էլ չեմ անցնիլ, քո անցած սարով:

840 Անլուսի վրշվրշում է

Պողտոր շուրը Դեքեղի,

Նըրա ափին կանաչում է

Մերձված շիրիմն իգիթի:

Նըրա շուրջը հեղ սիրուհին

Թընդացնում է ողբ ու լաց.

818 Զարնուրի ու հոտած,

820 Աչքերը բաց, սիպտակած

825 Ա՛խ, էն ծիծաղով

827 [էն] ով է կարող

833—836 տողերի դիմաց, աջ լուսանցում՝ «не надо».

Ձայն է տալիս իր Սարոյին
 Եւ պըտըտովում մոլորված:
 Եվ հոտում է գիշեր-ցերեկ
 Արցունքն անբախտ աղջրկա,
 850 Բայց իր սիրած տղան երբեք
 Չըկա, չըկա ու չըկա...
 Վըշմըշում է գետը — վո՛ւշ, վո՛ւշ,
 Եվ հարձանք է տալիս հորդ,
 Եւ կանչում է — արի՛, Անո՛ւշ,
 Արի՛, տանեմ յարիդ մոտ...

848 Ու հոտում են գիշեր-ցերեկ
 850—854 տողերի դիմաց «*ne rudo*»:

• • •

Պահպանվել են նաև սույն լեմբագրի 825—838 տողերի նետևյալ տարբերակները.

I երես.
 [Ա՛խ, էնպես ուրախ
 Ետ արի մեկ էլ...
 [էն] ով է [յարար]
 Քո ճամփեն փակել...
 Ոչխարդ էն սարով
 Շուռ տուր, տուն արի,
 Փախիր գիշերով
 Աւ թաքուն արի:
 էլ մի ուշացնի,
 10 Ես շատ եմ կացել,
 էլ մի լացացնի,
 Ես շատ եմ լացել...
 Դե, գընաս բարով,
 Դե, գընաս բարով,
 • Ես էլ չեմ անցնիլ
 Քո անցած սարով...

ց ա Արի, էլ մի ուշանա,
 բ Եվ, մի ուշանա,

Ես էլ չեմ խոսիլ,
 Չեմ սիրիլ քեզ էլ,
 Տե՛ս, կըխըռովեմ...
 20 [այ կըլեմ ես էլ]...
 Տե՛ս, կըխըռովեմ,
 Լաց կըլեմ ես էլ,
 Չեմ խոսիլ քեզ հետ,
 Չեմ սիրիլ քեզ էլ...
 Աղջի, աղջի, մըտիկ արեք
 Սեւալաշակ էն հարսին,
 Ախպեր շունի, փեսա շունի—
 Վայ իր ջահել մուրագինս

17 Չեմ խոսիլ քեզ հետ,
 17 տողի դիմաց, աջ լուսանցում՝
 Ես էլ կըխըռովեմ,
 21 Ա՛յ կըխըռովեմ,
 26—37 Մըտիկ արեք էն հարսին,
 Ախպեր չկա, փեսա չկա—

Դառն՝ այն վեհատես լեռներ երկնահուպ,
Մ՛ի հրրաշարիք հրդոք արարչի:

Եվ անա հոգիս, ինչպես վառ ասուպ,
Քրժած գալիս է ձեր գրչի՛ն հանգչի:
Այդ քապաթենեղին, որ գոռոզ սիրով
Խոր անդունդներից բարձրանում են վեր,
Այդ մութ ամպերում, որ ձեր գրչիսներով
Անցնում են անճես, ինչպես երազներ:
Վշե՛իս, փրփրչըրան չըրեր՛ի վերս,
Կը ծալո՛ի աակից հարցալով լրբում,
Ի՞նչ անճուզ, ուրախ մտնկո՛թյան նրման
Դալարի միջին խայտում են, խաղում]:

Է՛յ հին ծանոթներ, է՛յ կանաչ սարեր,
Մե՛ա ձեզ տեսա ու միաջո ընկան,
Առաջքս կհան երջանիկ օրեր,
Միրելի գեմքեր, որ հիմի չըկան...
Անցե՛լ են, ոնց որ ծաղկունքը պես-պես,
Որ անցած դարնան կային ձեր լանջում,
Անցե՛լ ձեր գրչիսի հերվան ձյունի պես,
Բայց եկել եմ ես՝ նրբանց եմ կանչում:
Ողջո՛ւյն ձեզ, կյանքիս անդրանիկ հուշեր,
Որբացած հոգիս ողջունում է ձեզ,
Քրոչուն կարտուով փրնտրում ձոր ու լեռ,
Դյութական ձայնով կանչում է հանդես:
Դուրս եկեք կըրկին շիրմից, խավարից,
Դուրս եկեք տեսնեմ, շողովեմ, լրսնմ,
Կյանքով շրնչեցե՛ք, ապրեցե՛ք նորից,
Լըցրեք պոետի հաճույքը վրսեմ...]

Եվ մութ այրերից մամոռո ծայռերի,
Թավուտ ծըմակի լըոին խորքերից

Ք Ր Ք Ք Ա Պ Ր

ԱՆՈՒԾ

I

Կանչում է կըրկին, կանչում անդադար
Այն շրթնաղ երկրի կարտուք անքուն,
Ու թևերն անա փրած տիրարար
Քրոչում է հոգիս, թրոչում գեպի տուն:
Ուր որ հայրենի օջախի առաջ
Վազո՛ւց կարտուով ըստասում են ինձ,
Ու ձրմբան երկար գիշերը նըստած
Խոսում են Լոռու հին-հին քաջերից:
Դեպ այն սարերը, որ վես, վիթխարի,
10 Զարած շարքերով բրոնած շուրջպարի,
Նըսկա շուրջպարի բրոնած երկընթում՝
Շքրճե՛ում են, ասես, ուրախ հարսանքում
Պերճ Արագածի նազելի դըստեր,
Որ Դև-Ալ, Դև-Բեթ և այլ հըսկաներ՝
Խուլ-խուլ հըսկաներ հընոց աշխարհի,
Փախցըրին բերին անասիկ Լոռի:

Գ Կանչում է դարձյալ, կանչում անդադար
* Առասպել կա, թե Լոռու Դև հսկաները՝ Դև-Բեթ (Դերեզ գետը),
Դև-Ալ (Դըվալ սարը) և ուրիշներ, հափշտակել են Արագածի աղջիկը
բերել Լոռի:

Մանուկ հասակիս հընչուն ծիծաղի
Արձագանքն ահա լըսում եմ նորից...
Քընդում է գրվարթ աղմուկը բինի,
50 Բարձրանում է ծուխն իմ ծանոթ ուրթից...
Ու բուրն, ահա, նորից կենդանի
Ծնում են աշխույժ վաղորդյան մութից,
Ու թարմ, ցողապատ լեռների լանջում...
Սո՛ւս, ականջ արա,— հովիվն է կանչում...

V

(Հովիվն երգում է)

Աղջի, անաստված, նըստիր վըրանում,
Ի՞նչ ես դուրս գալի խելքամաղ անում,
Աշուղ ես շինել, շեմ հանգըստանում,
Խաղեր կապելով,
Զուեր շափելով,
60 Ոչխարըս անտիր
Ընկել եմ հանդեր:
Ամա՛ն, էրեցիր սիրտըս քո սիրով,
Ոտըս կապեցիր թել-թել մագերով,
Էլ շեմ դիմանալ, կըփախցնեմ գորով,
Ա՛յ սարի աղջիկ,
Ա՛յ սիրուն աղջիկ,
Ա՛յ դու կարմրաթուշ,
Քուխամաղ Անուշ:

Քու հերն ու մերը թե որ ինձ չըտան,
70 Արին կըթափեմ ես դետի նըման,
Սարերը կընկնեմ—կորչեմ անգուման,
Ա՛յ ու աշքերով,
Ա՛յ ծով աշքերով,
Ունքերըդ կամար
Աղջիկ, քեզ համար:

VI

Երգում է Սարոն ու չի կարենում
Աղջիկը հանգիստ նըստել վըրանում

— Էն ով էր նա՛նի, որ կանչում էր մեզ.
Դու չես իմանո՞ւմ, ականջ դի՛ր, տե՛ս...
80 — Հերիք էր, Անուշ, ներս արի դագեն,
Քանի գուրս թըռչես, նայես դես ու դեն,
Տեսնողն էլ կասի՝ ի՞նչ աղջիկ է սա,
Հաղար մարզի մոտ կերթա կըխոսա:
— Մըտիկ տուր, նանի, էն սարի լանջին
Ի՞նչքան ավել է տալի կանանչին.
Նանի, թող գընամ քաղեմ ու հյուսեմ,
Էն սարի լանջին «ջան դյուլում» ասեմ:
— Հանգիստ կաց, Անուշ. դու հասած աղջիկ՝
Ի՞նչ ունիս չահել չըբանների մոտ,
90 Նըստիր վըրանում քու գործին մըտիկ,
Պարկեշտ կաց, աղջի, ամոթ է, ամոթ:
— Ա՛խ, սիրտըս, նանի, չըգիտեմ ընչի,
Մին լաց է լինում սևակնա՛ծ, տըխո՞ւր,
Մին-թե է առնում — ուզում է թըռչի,
Զըգիտեմ թե ուր, չըգիտեմ թե ուր...

VII

Կըժերն ուսած, թըրվըռալով
Զուրն են իջնում աղջիկներ,
Խընդում իրար ուսի տալով,
Երգը գընգում սարն ի վեր:

100 «Ամպի տակից շուր է գալի,
Քուչին տալի, փըրփըրում,
Էն ո՞ւմ յարն է նըստած լալի
Հանգուր, հոնգուր էն սարում:

Ա՛յ պաղ շըրիք, դուլալ շըրիք,
Որ գալիս եք սարերից,
Պալիս-անցնում հանդ ու շուրիք,
Ցարս էլ խըմե՞ց էդ շըրիք:

80 Մեկ լաց է լինում սևակնա՛ծ, տըխո՞ւր.

Ցարաբ խըմե՞ց, յարաբ հովցա՞վ
 Զահել սիրտը էն յարի,
 110 Ցարաբ հովցա՞վ, յարաբ անցա՞վ
 Անքուն ցավը ջիգյարի:

— Աղջի, բու յարն եկավ՝ անցավ,
 Վառված, տարված բու սիրով,
 էրված ջիգյարն՝ եկավ, անցավ,
 Զըհովացավ պաղ ջրով...

Ամսի տակից շուր է դալի,
 Քոշին տալի, փըրփըրում,
 Ա՛խ, իմ աղիղ յարն է լալի
 Հոնդուր-հոնդուր էն սարում»:

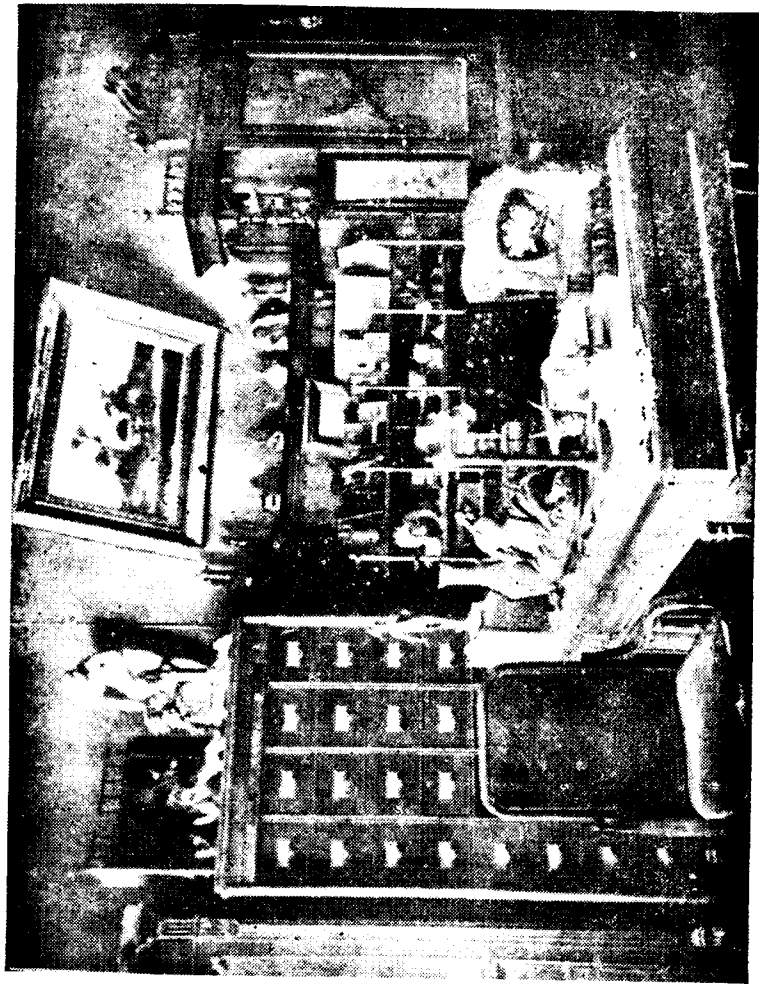
VIII

120 Ա՛խ, ի՛նչ լավ են սարի վըրա
 Անցնում օրերն անո՞ւշ, անո՞ւշ,
 Անըրչային, թեթևասահ
 Ամպ ու հովերն անո՞ւշ, անո՞ւշ:

Ահա բացվեց թարմ առավոտ,
 Վարդ է թափում սարին-բարին,
 Շաղ են շողում ծաղիկ ու խոտ,
 Շընչում բուրմունք՝ եղևմային:

< . . . . .
 . . . . .
 120 . . . . .
 . . . . . >

Ա՛խ, ի՛նչ հեշտ են սարի վըրա
 Սահում ծամերն անո՞ւշ, անո՞ւշ,
 Շըվին փըշեց հովիվն ահա—
 Աղջիկն ու սերն անո՞ւշ, անո՞ւշ:

Քումայակ աշխատասենյակը (Քիֆիս, Վոզնեսենսկայա փողոց, 18)

Դարձի և աշխարհե, արևայր, առ ու փութ,
Արևս ցարձի առք ու զարթ-կարթի,
Այնտեղ մեզ ստուգ, ու փութ,
Կարձի Ար և ցարձի արձարձի:

Երբէ Երբից որ իրիցի սքեթ
Կրի թե արած ուր Երբիցի.
Արձի Եր և արձարձ ցարձի, Կրիցի,
Կրի ու Երբի Եր և Երբիցի:

Ար և Երբից... Երբի Երբից արձ,
ու Երբ Երբիցի ու Երբիցի:
Ար և Երբից Երբից արձարձ Երբիցի,
և Երբից Երբ Երբից արձարձ արձարձ...

Ար Երբ և արձարձ Երբից և Երբից.
Երբ Երբ Երբից արձարձ արձարձ:
Ար և Երբից արձարձ Երբից արձարձ,
Երբ և Երբից արձարձ Երբից արձարձ:

Երբից և Երբից Երբից արձարձ արձարձ,
արձարձ Երբից արձարձ Երբից արձարձ.

Ար և Երբից արձարձ Երբից արձարձ

IX

Ու պտտով նանի սրբաթի մեջ հանկարծ,
Զարն տրվով թաքուն մի խավար կասկած:
— Էն ե՞րբ էր Անուշն իր կուծր առավ
Աղբյուրը գրնաց ու ետ շրջառավ...
140 Ամպերն եկել են սարերը պատել,
Զորերը լըցվել, իրար փաթաթվել,
Հազար շար ու շառ, հազար հարամի,
Հազար շահելներ վրխտում են հիմի...
Ու ելավ տեղից պտտովը հանկարծ.
— Ո՞ւր կորար, Անու՞շ, ա՛յ մազրդ կըտրած...
Ու ձորի գրիխին, ձեռքը ճակատին,
Կանչում է, կանչում անահ զավակին.
— Աղջի՛, սեպարտ, քու ահը կըտրի,
Աղջիկը մենակ ձո՞րը կըմըտնի.
150 Ամպը կոխել է, աշխարհքը մըթնել,
Ի՞նչ ես կորցրել՝ չես կարում գրանել...
Աղջի՛, հե՛յ, Անուշ, ա՛յ աղջի, Անու՞շ...
Մրնկանը զարկում, հառաչում է ձևու՞շ...
Ու ձորի գրիխին մոլորված-կանգնած
Նայում է ներքև սիրտը սեպանած:
Ամպերն եկել են աշխարհը պատել,
Զորերը լըցվել, իրար փաթաթվել,
Հազար շար ու շառ, հազար հարամի,
Հազար շահելներ վրխտում են հիմի:

X

160 — Թո՛ղ, կանչում են ինձ... մայրըս կիմանա...
— Չէ՛, Անուշ, քիչ էլ, մի քիչ էլ մընա...
— Չէ՛, Թո՛ղ, ես գրնամ... Ա՛խ, ի՞նչ խենթ եմ ես.
Գու ինձ չես սիրում, չես սիրում ինձ պե՞ս.
Հենց ես եմ մենակ լալիս ու տանջվում,
Գու սարի լանջին խաղեր ես կանչում...
Վաղո՞ւց, վաղուց ես դու ինձ մոռացել...

Ես ե՛րբ եմ եկել այստեղ քարացի
Աւ մընում եմ քեզ, մընո՛ւմ, անիրաւի,
էնքան մընացի աչքըս շուր դառաւի

170 Ասում են՝ ուռին
Ազշիկ էր ինձ պես.
Մընում էր յարին՝
Աւ շեկավ նա տես
Խեղճը դողալով
Անհույս կրոացաւ,
Դարդից շորացաւ
Ուռինի դարձաւի
Ջրբերի վըրա
Գըլուխը կախած

180 Դեռ դողում է նա
Ու լալիս կամաց,
Ու ամբողջ տարին
Մի միտք է անում,
Քե յարը յարին,
Ո՞նց է մոռանում...

— Ա՛խ, Անո՛ւշ, Անո՛ւշ, էդ ինչ ես ասում.
Բա դու շե՞ս լըսում.
էն, որ լանջերին խաղեր եմ ասում,
Ո՞ւմ հետ եմ խոսում.

190 էն, որ գիշերով շըհու եմ փըշում,
էն ո՞ւմ եմ կանչում.
էն, որ մոլորված նըստած եմ մընում,
Ո՞ւմ հետ եմ լինում.

էն, որ հառաչում ու ա՛խ եմ քաշում,
էն ո՞ւմ եմ հիշում...
Ա՛խ, Անո՛ւշ, Անո՛ւշ, անաստված Անուշ...
Արբեցած, անուժ

Հառաչեց հովիվն ու սըրտին ընկավ,
Հալվեցավ, հանգաւի

XI

200 — Անո՛ւշ, ա՛յ աղջի, Անուշ, տուն արի,—
Կանչում է մայրը, հառաչում, կանչում:
— Գալիս եմ, գալի՛ս, գալիս եմ, նանի՛,
Ձորից աղջրկա ձայնն է դողանջում:
Ու մազերն անկարգ տըված թիկունքով,
Ու ցըրված շիկնած այտերի վըրան,
Դուրս եկավ թեթև ամպերի տակից
Անուշը՝ փախած եղնիկի նըման:
Նա կուժը դատարկ ետ բերավ կըրկին,
Իսկ ուռին տարած ուսաշոր չըկա,

210 Քողել է ձորում ջըրի եզերքին,
Ա՛խ, անհողություն ջահել աղջրկա:
— Նանի, վախեցի,— գանգատվում է նա,
Եվ ուզում է լալ, չի կարողանում.
— Նանի, ներքևում ես մարդիկ տեսա,
Քըվաց՝ թե թուրքեր էին լողանում...
Անիծում է ծեր մայրը բարկացած
Իրեն մոռացկոտ, վախկոտ Անուշին,
Ու անեծք տալով, իջնում է նա ցած
Դատարկ ետ բերած հին կուժը ուռին:

ԵՐԿՐՈՐԿ ԵՐԳ

XII

(Համբարձման գիշեր)

220 Բազմած լուսնի նուրբ շողերին,
Հովի թևին՝ թըռչելով՝
Փերիները սարի գըլխին
Հավաքվեցին գիշերով:

— Եկեք, քույրե՛ր, սեզ սարերի
Չըքնաղազեղ ոգիներ,
Եկեք, մատաղ սիրահարի
Սերը սղբանք վաղամեռ:

Օխտն աղբյուրից ջուր է առել,
Կույս սափորով, լուռ ու մունջ,
230 Օխտը ծաղկից ծաղիկ քաղել,
Կապել սիրո ծաղկեփունջ:

Զուրն ու ծաղիկ աստղունք դրբել,
Խընդիրք արել աստղերին,
Փափագ սըրտով խընդիրք արել—
Բարի ժրպտան իր սերին...

Աստղերն ահա ցոլուն-փայլուն՝
Բախտ են ժրպտում դեպի ցած.
Մենակ նըրանց աստղը անհուն
Ծովում կորավ դալկացած...

240 Ափսո՛ս Անուշ, սարի ծաղիկ,
Ափսո՛ս < . . > քու սերին,
Ափսո՛ս բոյիդ թելիկ-մեղիկ,
Ափսո՛ս էդ ծով աչքերիդ...

[Վա՛յ քեզ, ջահել շորուն-իգիթ,—
Վա՛յ անմուրազ քու սերին,
Վա՛յ էն կանաչ-կարմիր թագիդ,
Ի՛նչ վաղ ընկավ վըշերին...]

Ու նըրանց հետ՝ ցող-արցունքով
Լըջված սըրտերն ու աչքը՝

250 Սարի ծաղկունք տրխուր սյուզով
Հառաչեցին էն գիշեր:

— Վո՛ւշ-վո՛ւշ Անուշ, վո՛ւշ-վո՛ւշ քուրիկ,
Վո՛ւշ քու սերին, քու յարին,
Վո՛ւշ-վո՛ւշ Սարո, վո՛ւշ-վո՛ւշ իգիթ,
Վո՛ւշ քու սիրած սարերին...

— Եկեք քույրեր, չըքնաղագեղ,
Սեզ սարերի աղջիկներ...

Ու փերիններն այսպես տըխուր
Կանչում էին ողջ գիշեր:

260 Կանչում էին հըրաշալի
Հընչյուններով դյուրական,
Ու հենց շողաց ցոլքն արևի՝
Անտես, անհետ չըքացան:

Եոր սուզվեցին ակն աղբյուրի,
Մըտան կաղնին հաստաբուն,
Ու լեռնային վըտակների
Ալիքները պաղպաղուն:

[XIII]•

(Առավուտը)

Համբարձումն եկավ, ծաղկունքը ալվան
Զուգել են հանդեր նախշուն գորգերով,

270 Փունջ-փունջ աղջիկներ սարերը հլան
Վիճակ հանելու աշխույժ երգերով
«Համբարձում յայլա,
Յայլա շան, յայլա,
Սև սարեր յայլա,
Յայլա շան, յայլա»

Երգ ու բույր խառնած,
Թև-թևի բըռնած,
Զուգում են լեռներ,
Սաղիկ են քաղում,

280 Մաղկի հետ խաղում՝
Ինչպես թիթեռներ:

Համբարձում յայլա,
Յայլա շան, յայլա,

259 Երգում էին ողջ գիշեր:

* Այս և հետագա գլուխների համարները հետագայում չնջվել են,
փոխվել հեղինակի կողմից՝ պոեմի նոր խմբագրությունը համապատաս-
խան:—Խմբ:

Լամ օրեր յայլա,
Յայլա ջան, յայլա:

Եկավ համբարձում
Մաղկով գարդարված,
Մեր բախտին հարցում—
Ո՞վ է մեզ գրելված:

390 Ա՛յ ջան տղա, շորան տղա, ս՛ւմն ես գաւ,
Աստված գիտի, աշխարհ գիտի—իմն ես գաւ:
Դե հանիր, աղջիկ,
Վիճակն ի բարին,
Երգերով գովենք
էն իգիթ յարին:

Բեղը ծիւ-ծիւ, բոյը թիւ-թիւ էն յարի,
Ի՞նչ դարդ ունիմ, քանի նա կա աշխարհի:
Համբարձում յայլա,
Յայլա ջան, յայլա,
Հուր-սըրտեր յայլա,
Յայլա ջան, յայլա:

300 Քրնդում են երգեր, խրնդում են սըրտեր,
Ու շուրջ բոլորած վիճակ են հանում,
Ելնում է մեկին իր երազն ու սեր,
Մյուսի մուրազը սըրտումն է մընում:
Համբարձում յայլա,
Յայլա ջան, յայլա
Սեր-օրեր յայլա,
Յայլա ջան, յայլա:

310 Մեռնիմ գարունքիդ,
Մաղկած գարունն ես,
Սարի պես մեջքիդ
Կանգնած յար ունես:
Համբարձում յայլա,
Յայլա ջան, յայլա,
Սար-յարեր յայլա,
Յայլա ջան, յայլա:

[XV]

(Անուշը երգում է)

Ա՛խ, իմ բախտը իմ սրտի մեջ
Լաց է լինում < . . . >

320 Ցնդում է < . . . >
Իմ սիրտը սև ու տըխուր:

[Մի՞թե արդեն ծաղիկ հասակ
< . . . . . >

էս աշխարքից դուք լիացաք,
Գրնում եք սև ու տըխուր:]

Դուք էլ, սարի սիրուն ծաղկունք,
Անշուշտ մի ցավ ունիք լուս,
Աչիկներդ լիքն են արցունք,
Սիրտներդ սև ու տըխուր:

330 Ռ՛հ, ծաղիկներն այս աշխարհում
Չարչարվում են միշտ իզուր,
Տըրտըվում են ու թարշամում,
Սիրտներդ սև ու տըխուր:

ԵՐՐՈՐԳ ԵՐԳ

II

[XVI]

Չըմբան մի գիշեր. կար մի հարսանիք,
Հըրճվում էր անգուսպ ամբոխը գյուղի,
Գյուղն էին իջել հովիվ պատանիք
Աղջիկ տեսնելու, պարի ու կոխի:

318 Ո՛հ, իմ բախտը սրտիս մեջ
331 Չարչարվում են միայն իզուր,
334—336 Չըմեռվան գիշեր. կա մի հարսանիք,
Հըրճվում է զվարթ ամբոխը գյուղի,
Իջել են հանդից հովիվ պատանիք

Ու պարից հետո լայն հըրսպարակ
 Քաց արին մեջ տեղն արձակ զլիսատան,
340 Զուռնաչին փըչեց կոխի եղանակ,
 Ահել ու ջահել իրարով անցան:
 Հարա՛յ են տալի— քաշի՛ հա, քաշի՛...
 Ու դուրս քաշեցին զոտով երկուսին,
 Մինը մեք Սարոն, իսկ մյուսն Անուշի
 Անդրանիկ եղբայր— գառնարած Մոսին:
 Ողջ գյուղը կանգնեց պարբսպի նըման,
 Զոկվեց բաժանվեց երկու բանակի,
 Ամեն մի բանակն ընտրեց փահլևան,
 Կանգնեց թիկունքին սըղեբանց մեկի:
350 Գոռում են, գոչում երկու բանակից.
 — Աքապինդ կացիք, մի՛ վախեք, սըղեբք.
 Իսկ նորեկ հարսի փարդի քամակից
 Նայում են կանգնած հարսն ու աղջրկերք:
 Ու տաքանում են սըղեբքը սաստիկ,
 Փեշերը հավաք խըրում են գոտին,
 Գետին են զարկում ձեռքերը հաստիկ,
 Իրար են հասնում, [փախս տալի կըրկին]:
 Ադաթ կա, սակայն, այն մութ սարերում,
 Ու միշտ հնազանդ հընոց ադաթին,
360 Ամբոխի առջև իգիթն իր օրում
 Գետին չի զարկիլ ընկեր իգիթին:
 Ու իրար բըռնած Սարոն ու Մոսին
 < . . > ընկնում խոզապարկուկի,
 Ընկնում են գետին, եյնում միասին,
 Դըժվար է իբրև հաղթիլ մեկմեկի:
 Իզուր է գոռում ամբոխը հարբած,
 Զուր սըրտատըրոփ նայում աղջիկներ,
 Եվ զուր է Անուշն իր շունչը կըտրած,
 Սառել երկյուղից, ինչպես մի պատկեր:
370 Անուշը կանգնա՛ծ... Սարոն նըկատեց,

355 Փեշերը քիփ-պինդ խըրում են գոտին,

Քունդ առավ սիրտը ու զարկեց արագ,
 Աչքերի առջև մըլարը պատեց.
 Մոռացավ ընկեր, ադաթ ու սշխարք,
 Ու մինչդեռ Մոսին ընկերախաղի,
 Կատակի տալով, թողած էր իբեն,
 Ուժ արավ Սարոն, ծընկեց կատաղի,
 Գետնեց ընկերին ու շոքեց վըրնն:
 Ամբոխը թափվեց հարա-հըրոցով,
 Վեր թըռցրեց երկու փահլևաններին,
380 Եվ ուրախության աղմուկ-գոռոցով
 Հաղթողին փեսի թախտի մոտ բերին:
 Յընծության ձայնից, ծափերի զարկից
 Շարժվում են, գողում պատեր ու օճորք,
 Իսկ նորեկ հարսի փարդի քամակից
 Նայում են կանգնած հարսն ու աղջրկերք:

III

XVII

Վեր կացավ Մոսին, իբեն կըտրատում,
 — Քող գա,— գոռում է,— որ բըռնենք նորից,
 Քե չէ նամարդը, արևս եմ երդվում,
 Էլ չի պըրծնելու երբեք իմ ձեռից:
390 Վեր չի գըցել ինձ... ինձ խաբել է նա...
 Մեյդան բաց արեք, թող մին էլ մեջ գա...
 Ու ամեն կողմից զըվարթ հըրհըռում,
 Քունալի ծաղրով կանչում են, գոռում.
 — Զէլա՛վ, էս շէլավ,
 Վեր չի գըցել դեռ.
 Մոսին թուլ էլավ,
 Խոզապարկուկ էր...
 Հա՛, հա՛, հա՛ տըղեբք,
 Շատ էլ լավ կանի,
 Մեշքը թափ տըվեք,
 Քող մին էլ բըռնի:

Հա՛, հա՛, հա՛ տըղերք,
Մեջքը թափ տըվեք...

IV
XVIII

Ու իրար անցած հարսանքի տանից
Դուրս եկավ Մոսին սաստիկ վերավար,
Արյուն է կաթում սևակնած ողբոսից,
Գրնում է ըշտապ, քայլերը մոլորո
— Ամոթ քեզ, Մոսի, թուք ու նախատինք,
Ամո՞թ քեզ նրման գոված իգիթին,
410 Մի անունդ հիշիր, մի բոյիդ մշտիկ,
Դեռ քո թիկունքը չէր տեսել գետինս,
Ի՛նչպես վեր ընկար դո՛ւ—սարի նրման,
Երբոր նայում էր ողջ գյուղը կանգնած...
Դո՛ւ... կուն գաս տակին Սարոյի ծընկան,
Նըրանից հետո երեաս կանա՛նց...
Նկա՞ծ էր էս բանն իսկի քու գրլխին...
Մաղրատեղ դառար բովանդակ գեղին...
Դե մեռիր, էլի, գետինը մշտիր,
Տանը վեր ընկիր, իլիկ պըտըտիր..

V
XIX

420 — Վա՛յ, վա՛յ, Մոսի ջան, ինձ մի՛ ըսպանիր,
Սըրանից հետո չեմ սիրիլ նըրան.
Վախենում եմ ես, դամեղ տեղը դիր...
Սիրտըս դողում է տերևի նըման...
Խընդրում էր լալով եղբոր առաջին
Անդոր ու դալուկ իր քույրը շոքած,
Մոսին, փայլկտուն խանչալը ձեռին,

412 Ի՛նչպես վայր ընկար դո՛ւ—սարի նրման,
425 Անդոր ու դալուկ Անուշը շոքած,

Ուզում էր նըրան մորթել աչքը բաց:
— Դե իմ անունով երգվիր, անըզամ,
Որ էլ Սարոյին դու չես սիրելու.
430 Թե չէ՛ տեսնում ես, խանչալը հանած,
Մինչև դաստակը սիրտդ եմ խըրելու
— Քու ոտի հողն եմ, Մոսի ջան, Մոսի...
Դու քու եսիրին երդո՞ւմ ես տալիս...
Ես էլ Սարոյին չեմ սիրում, ասի,
Տեսնո՞ւմ ես— չոքած ի՛նչպես եմ լալիս...
— Դու խաբո՞ւմ ես ինձ, < . . . > խաբերա.
Չե՞ս սիրում ասիր. էն ինչ է հապա,
էն ինչ է հապա, որ տեղն ենք մըտնում,
Հեկեկում ես դու գիշերվա մըթնում...
440 էն ինչ է հապա, որ դու երազում
Սարո ջան, Սարո՛... Սարո ես ասում...
— Մոսի ջան, Մոսի, գրլխովըդ ման գամ,
Ինձ մի՛ ըսպանիր, ինձ թող էս անգամ.
էլ չեմ սիրիլ ես, երբ դու չես ուզում,
էլ չեմ կանչիլ ես նըրան երազում...
Ինձ մի՛ ըսպանիր, դամեղ տար հեռու...
Քու քո՛ւյրը չեմ ես... իմ Մոսին չես դո՛ւ...

XX

Այս թըշվառ օրից թըշնամի դարձան
Ախպեր տըղերքը այս դեպքի համար,
450 Ընկեր-բարեկամ գընացին, եկան,
Կըրկին հաշտության շեղավ մի հընարս
էն ո՞ր Մոսին էր, անկոտրում Մոսին,
Որ աչքը դեռ բաց այս լույս աշխարքում
Իրեն հարազատ քըրոշը տեսներ
Նամարդ ընկերի—Սարոյի գըրկում:
Գուցե գիշերս էլ, իր հերսից անքուն,
Ուզում է ջահել քըրոշն ըսպանի,
Սարոյի անունն ու սերը թաքուն
Խանչալի ծայրով ողբոսիցը հանի:

460 Ով գիտի՝ դուք ճանց այս գիշեր էլ
 Իգիթ ոսոխներն, անհաշտ ու համառ,
 Մեկմեկու հոտից ոչխար են քըշել,
 Մեկմեկից վըրեժ առնելու համար:
 Կարող է նույնպես պատահել հանկարծ,
 Որ մեկի դեզը — արդյունքը հընձի,
 Գիշերվա ժամին, հըրով բըռնկած,
 Երկնահաս բոցով աստղերը խանձի:

< . . > Բոլորը լրաց, մենակ Դեբեդը*

Սգում էր անդուլ գիշերվա մըթնում:

470 [Սըզվոր գետը՝
 Մեր Դեբեդը՝
 Միրտը քըրքրած,
 Զուրը փըրփրած,
 Քարոտ ափին,
 Լեռ քարափին
 Դեռ ծեծում է,
 Հեծեծում է]:

XXVI

— Լըսի՛ր, ժողովո՛ւրդ, Զառնիշան տատին.

Մի գարմանք երազ տեսա էս գիշեր —

480 Աստված ողորմի մեր գեղին, հանդին.
 Միրտըս դողալուց վեր չի նըստել դեռ
 Մի ջուխտ մոմ ձեռիս՝ գիշերն երազում
 Կանգնած եմ իրրև մի ժամի դըռան.
 Մին էլ զարհուրիկ մի ձեն եմ լըսում,
 Թընդում է ահեղ կայծակի նըման.
 Երկինք ու երկիր իրար խառնըվեց,
 Մըթնեց, սասանեց, դողաց սար ու ձոր,

* 467 տողից հետո շարունակությունը տրվում է ըստ մեկ այլ ձեռագրի՝

գրված երկու առանձին էջի վրա:

478—479 — Լըսի՛ր, ժողովուրդ, Զառնուշան տատին.

Մի գարմանք տեսիլք տեսա էս գիշեր.

Ու մին էլ տեսնեմ՝ առաջըս կանգնեց
 Դեզին թիկունքով մի բող ձիավոր...

490 Առաջըս կանգնեց՝ զարգանդ սրտաց.
 — Ճանաչո՞ւմ ես ինձ, մեղավոր դու կին.
 Տեր-իհքն է զըրկել ձեր գեղն ինձ, — ասավ. —
 — Երեսըս, — ասի, — քու ոտի տակին...
 — Տեսնո՞ւմ ես, — ասավ, — էս գավազանը,
 Աչքըդ կըկոխեմ, եթե չըհայտնես,
 Գեղը չըբերեք էն սատկած շանը,
 Սուրբ Գեորգն, ասա, պատվիրեց էսպես.
 Թե չէ՝ ձեզ վըրա, ձեր հանդի վըրա
 Ցասում կըղըրկեմ, կըրակ կըթափեմ,
 500 Որ արտի-ցանքսի տեղը սևանա,
 Երկրնքի նամն ու ցողը կըկապեմ...
 Մինչև սասանած լըսում էի ես,
 Տեղըս քարացած տեսած հըրաշքից,
 Հովին խառնըվեց, ամպին խառնըվեց
 Ու կըրկին անտես եղավ իմ աշքից:
 Ու մին էլ տեսնեմ, պատանն ուսերին,
 Շուրջըս մեռելներ վեր կացան մին-մին.
 — Մեղք ե՛նք, թողարեք, որ հանգիստ քնենք.
 Մեզ մոտ չըբերեք էն շարի գարմին...

[XXVII]

510 «Մեզ մոտ չըբերե՛ք, մեր գյուղ չըբերե՛ք...
 Հեռո՛ւ մեզանից աստծու կըրակը...
 Հեռո՛ւ կորցըրեք, դըժոխքը տարեք
 Աստծու ատածի հարամ դիակը...
 Խավար սարսափով թընդում է, գոռում
 Ողջ գյուղը կիտված սև ամպի նըման.
 Ու իգիթն անթաղ ընկած է ձորում.
 [Ու մայրը հոգնած նըվում է վըրան]:»

499 Դեզին թիկունքով մի սև ձիավոր...

516 Ու դաշազն անթաղ ընկած է ձորում.

ՍԵՎԱԳԻՐ ԱՅԼ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

• • •

Եվ մութ այրերից մամռոտ ժայռերի,
Քավուտ ծրմակի լրոհին խորքերից,
Մանուկ հասակիս հընչուն ծիծաղի
Արձապանքն ահա լրսում եմ նորից:

[Եվ ահա նորից ժրպտում են սրբտիս
Ինձ սիրող աչքերն, աչքերն հարազատ,
Եվ ահա նորից ես թռչում եմ < . . . >
Եվ սիրտս առողջ և միտքս ազատ:

10 Բացվում է ահա լեռան ուսերից,
Քրքում է թափում պայծառ առավոտ,
Ամպ ու < 1 անընթ. > ելնում մութ-մութ ձորերից,
Բուրմունք են շընչում [մարգեր] ու արոտ:]

Թնդում է ահա աղմուկը բինի
Ամպերի տակին, սարերի լանչին,
Եվ բոլորն ահա նորից կենդանի,
Կանգուն ապրում են աչքիս առաջին—

Առաջին երկու բառակների տեղերը համարակալումով փոխված են:

- 8 Եվ ահա նորից մանուկ իմ սիրտը
- 9 = Բացվում է ահա պայծառ առավոտ
- բ Լեռան ուսերից ահա ճառագում
- 10 Եվ շնչում եմ ես թարմութունը վաղորդյան,
- 12 Եվ բույր են շընչում մարգեր ու արոտ:
- 13 = Եվ ահա զարթնում է կյանքը բինի
- բ Եվ ահա անզուպ աղմուկը բինի
- 14 Թնդում է— շարժվում սարի լանչին,

Ջահն, ականջ արա, հովիվն է երգում,
Ահ, ձենիդ մատաղ, ա՛յ իգիթ շորան,
Ապրում է, ապրում այդ ձայնն իմ հոգում,
20 Այդ ձայնը, հուժկու սարի պահապան:

Եվ լսել եմ ես, երբ մութ գիշերով
Տարափ վշշալիս, կայծակ ճայթելիս,
Որոտում է նա ահեղ շեշտերով,
Ահ ու տագնալին մեզ սիրտ էր տալիս—

Լսել եմ զվարթ, անհոգ օրերում,
Քարնան օրերում, երբ որ նա բերին,
Ձիլ, երկար ու ձիգ թնդում էր ձորում,
Բերա էր կանչում իրան գառներին:

Երբ անփույթ խաղով առվակի նման
30 Հոսում էր աշխույժ սարերի լանչում,
[Երբ-ախ ու վախով լուսնյակ գիշերին]
[Գիշերվա խարույկի առաջ մղկտում էր նա],
Քայց ինչո՞ւ այսօր տխուր է հնչում < . . . >:

- 17 = Եվ ահա լրսիր, հովիվն է երգում,
- բ է՛յ, ականջ արա, հովիվն է երգում,
- 18 Ա՛խ, ձենիդ մատաղ, ա՛յ իգիթ շորան,
- 21 շիշում եմ ես, երբ մութ գիշերով
- 25 Լսել եմ զվարթ հարազատ վայրերում,
- 27 Ձիլ, երկար ու ձիգ կանչում էր ձորում,
- 28 տողից հետո՝
- = [Լսել եմ, երբոր անհոգ խաղալով
- բ Երբ անփույթ խաղով սարերի վրա
Հոսում էր աշխույժ վրտակի նման,
- = Երբ թաքուն ցա<վով> փոթորկի առաջ
- բ Երբ ախ ու վախով փոթորկի առաջ
Մղկտում էր] < . . . >
- 29 Երբ անփույթ խաղով վտակի նման
- 31 Երբ ախ ու վախով մթնում գիշերմ—

Իճճեագրի վերջին էջի լուսանցճեերում մատիտով արված հավերժութեան.

Հեռու հանդերում թափառում էր նա,
Թաքուն, հալածված գազանի նրման,
Վերջապես եկավ համբավը ահա—
Սպանվեց դաշտին < . . . >

...

ա Քշված-հալածված թափառում էր նա
բ թափառում էր նա քշված-հալածված
գ [Փախստական] թափառում էր նա
ինչպես < . . . > գաղան անտառի
ա Վերջապես եկավ սե բոթը
բ Վերջապես եկավ սե դուշը
Ահա սպանված է նա...

...

Արշունտ

Սպանված

Իգիթը անթաղ ընկած է ձորում,

ա Իր մայրն է սգում վրբան կարոտած,
բ Ու մայրը հոգնած նվում էր վրբան,
Հայրական գյուղին սարսափ է տիրում,
Քինոտ գյուղացիք մերժում են նրան,
Հրացան առած, թողած տուն ու տեղ
< . . . > նա փախստական

...

Երազ է եկել [գյուղին] վերևից

...

Արշունտ, անթաղ ընկած է ձորում,

Ու շունի վրան, շունի սգավոր,

Մայրն է սգում վրան կարոտած—

Հարազատ գյուղին սարսափ է տիրում,

Երազ է եկել վերևից ահավոր < . . . >

351 առի մեկ այլ տարբերակ.

[Քննություն] մի ցավ ունիք լուռ,

Երբորս ինչ.

Ը II

1 Դու մարտնչու գեղեր . . . ?

Քայքայված լուսեռ օտար ռոտոնե
Կուրի թեև ի թքս չեղավ:
Կեղեկեք աւրի գրվեք
Հաւաքեցեք թեթաւ:

- Ե՛կէ՛ք. Կոչիր. սե ց աւրի
չը թաւաղեցէ՛ք ի գեղեր.
Ե՛կէ՛ք. Եւրոպայ արքայաւոր
սե րո ռոթաւթ սթաթաւս -

Ձիւք աղբիւրի զար Ե աւի:
Եւր աւաթաւթ, լուս ու իւր.
Ձիւք ձաղթի, ձաղթի Կուրի.
Հաւաքի սթաթ ձաղթի թաւ:

Ձիւք ու ձաղթի աւաթաւթ Կուրի.
Խաւթաւթ աղբ աւաթաւթ.
Քաւթաւթ աւաթաւթ Կուրի.
Կաթ Կուրի ինչ սթաթ - . . .

Աւաթաւթ աւաթաւթ - Կուրի:
Կուրի ի Կուրի թե Կուրի Կուրի.
Կուրի Կուրի աւաթաւթ աւաթաւթ.
Կուրի Կուրի Կուրի Կուրի - . . .

Ա Ն Ո Ւ Շ

Handwritten signature

3 Մայիս 1917

ԹԻՖՆԱԶ =

«Անուշ» պոեմի 1916 թ. առանձին հրատարակության տիտղոսաթերթը

ՊՈԵՄԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԲԹ, 1903, էջ 93—127

ա) Քացակայում են վերջնական խմբագրության 186—197, 272—277, 348—361, 540—543, 668—671, 692—695, 700—707 տողերը (ընդամենը 64 տող):

Քսեմի այս հրատարակությունը բաղկացած է 302 տողից:

բ) Մի շարք գոյական և դերանվանական բառերում հաճախ կիրառված է այլ երկհնչյունը: այս, այն, այսպես, մայր, ձայն, լայն, ժայռ: Գրանշ հետագա հրատարակությունների մեջ փոխարինվել են էս, էն, էպես, մեր, ձեն, լեն, ժեր բառածեղծի նմանապես 1903 թ. քույրիկ, հորայր բառերը հետագայում ցարձել են քուրիկ, ախպեր: Առանձին տողերում կատարվել են նաև հակառակ կարգի փոփոխություններ. գալի, տալի, լալի, ջահիլ բարբառային ձևերը հետագայում փոխարինվել են դրականով. գալիս, տալիս, լալիս, ջահիլ և այլն:

գ) Առաջին երգի «Փախցրին բերին անտիկ կոփ» տառն ունի տողատակի ծանոթագրություն. «Առասպելն տառն է թե՛ Դե-Ալը (Դվալ սարը) և Դե-Բեթը (Դերեղ գետը) և ուրիշ դեեր՝ հասիշտակել են Արա-գածի աղջիկը, բերել են կոփ»:

Նույնը՝ ԲԲ, 29:

դ) Ցեխառային տարբերություններ

- 107 Դու չես իմանում. ականջ դի՛ր, տե՛ս...
- 240 — Նանի, վախեցա, դանդատվում է նա,
- 293 Քեզ սիրի ով որ, աղջիկ:
- 300 Սիրտըդ մի՛ կոտրիր սուտ բանի համար,
- 302 — Ա՛խ, չէ՛, ես գիտեմ, ես բախտ չի ունեմ.
- 565 Աստված խրնայի իր նաշար նանին...
- 534 Դեբեդն է միայն անդրնդում՝ հուզված՝
- 625 Խըլածայն ողբով սուրում դեպի ցած:

- 652 Սրբավոր կանայք նորա ետևից
- 665 Հանդեր գրնալիս Սարո կը կանչեն,
- 688 Եվ նա կատաղած՝ հանդուգն անեծքով
- 696 Գիշերը իջավ, սաստկացավ մութը
- 738 Նրբա անբախտ հողի վրրա
- 829 Եվ հոսում է գիշեր-ցերեկ
- 840 Դուշման Դերեղն է պղտոր մըռնչում:
- 849 Եվ Աստվածային անհաս խորհրդով

Անուշ, Թիֆլիս, 1904, «Հայ բանաստեղծներ» մատենաշար, հրատ. Սո. Լիսիցյանի և ընկ. № 2, 40 էջ

ա) ԲԲ-ի տեքստին ավելացված են մի քանի նոր հատվածներ (ընդամենը 26 տող), որոնք վերջնական տարբերակի հետևյալ տողերով սկսվող հատվածներն են.

- 372—277 Դե հանի՛ր, ա՛ղջի, վիճակն ի բարին...
- 540—543 Մնաց հանդերում: Եվ ահա մի օր...
- 668—671 Մանրը շոմբախը, գըլուխը մեխած...
- 692—695 Կարմիր արևից ընկած, Սարո ջա՛ն...
- 700—707 Սրբավոր գետը՝ Մեր Դերեղը...

բ) էջերի տողատակում հեղինակը տվել է հետևյալ բարբառային բառերի բացատրությունը.

- դադեն— վրան
- բալեդ— դավակդ
- դօշ— կուրծք
- հոնգուր-հոնգուր— հեկեկալով
- զուլալ— վճիտ
- հարամի— ավազակ
- շըհու— սրինգ
- թուշուշթը— թող, շղարշ
- խոզապարկուկի— միասին, կողք-կողքի բնկենե
- թոլ էլավ— շուտ եկավ, գլորվեց
- դամեդ— դաշույն
- եսիւր— գերի

- նամարդ— տմարդի
- արջախում— հանգրվան, անասունի հանգիտող
- մըտի— ձորի մուտքը
- ջահել-ջիվան— երիտասարդ
- նաշար— խեղճ
- թայ— հավասար, շափ
- բութես— ապավեն, հույս
- բեզարած— հոգնած
- ծառս— բարձրանալ

ԲԲ, 1908, էջ 117—149

ա) Գրեառված տողեր՝ 262—265, 540—542, 668—671, 692—695, 700—707.

բ) Փոփոխության ենթարկված տողեր.

- 50 Գոռոզ շարքերով բռնած շուրջպարի,
- 61 Անցե՛լ են ինչպես ծաղկունքը պես-պես,
- 107 Դու շե՛ս իմանում. ականջ արա՛, ան՛ս...
- 143 Այրող ցավը ջիզյարի...
- 293 Ավ ար քեզ սիրի, աղջիկ՞:
- 302 Ա՛խ, չէ, ես գիտեմ, որ ես բախտ շունեմ,
- 521 Կըլիներ ուղիղ գիշերվան կեսը,
- 619 Որ դուռը հանկարծ աղմըկեց էսպես...
- 647 Հարայ է կանչում, մազերը պոկում:
- 649 Ցավից խելագար հեկեկում, լալիս.
- 712 Մառ ու ծաղիկ սոստփելով
- 802 Մի դիակ է լո՛ւտ, սառած,

* Վրիպակների բաժնում այս տողն ուղղված է՝ «Բեզ սիրի ով որ, աղջիկ»:

Հայ գրողներ, հատոր Ա, Թիֆլիս, 1909,
2-րդ տպ., 1914, էջ 112—124

ա) Այ կրկնելուց փոխարինվել է և բարբառային ձևերով՝ ևս, էն, ծեք, մեք, հեր և այլն:

բ) Փափախության կերպով կամ առդեր.

105 Աղջիկը հանդիստ նըստի վըրանում:

143 էրող ցաւը շիղջարի...

293 Քեզ ով որ սիբի, աղջիկ:

503 Հըրացանների մեջտեղից բըռնած:

Անուշ, Թիֆլիս, 1916, հրատ. «Լույս» ընկ., 48 էջ

ա) Վերականգնված են թթում կատարված կրճատումները և ավելացվել է կրկու նոր հատված (բնղանկը 28 տող), որոնք վերջնական տարածքակի հետևյալ տողերով սկսվող հատվածներն են.

186—197 Ինձ շես լըսում, Չես ափսոսում...

346—361 Ա՛խ, իմ բախտը կանչում է ինձ, Չեմ հասկանում
դեպի սար...

բ) Վերջնական խմբագրությունից տարբերվող տողեր.

107 Դու շե՛ս իմանում... ականջ դի՛ր, տե՛ս...

293 Քեզ սիրի ով որ, աղջիկ:

302 — Ա՛խ, շէ՛, ես գիտեմ, ես բախտ չի ունեմ.

508 — Հս գիշեր, կեսը կըլինեն գիշերվա,

696 Գիշերը ընկավ, թանձրացավ մութը,

Նույն տեքստը (չհատված վերջակի բնույթ ունեցող մի քանի բառեր)՝
թ. 1922, էջ 179—214: Միակ տարբերությունը պոեմի գլուխների համեմակարմն է (ոչ թե հոմեական թվերով, այլ հայկական այբուբենի տառերով):

Գրական գոհարներ, հատոր առաջին, Թիֆլիս, 1922,
էջ 216—239

Վերջնական խմբագրությունից տարբերվող տողեր.

43 Ու թևերն ահեղ փռած սիրաբար՝

802 Մի դիակ է լո՛ւտ, սառած,

ԲԹ մի օրինակի վրա «Անուշ» օսյունայի լիբրետով
համար կատարված աշխատանքը (ԳԱԹ, ԹՖ, № 1954)

ա) Պոեմը բաժանված է շարս դարձադրության 1-ին դարձադրությունը ընդգրկում է պոեմի նախերգանքը՝ ա՛ռապեն և դր, 2-րդ դարձադրությունը՝ հրկրորդ, հրրորդ և շարձող կրկնությունը՝ 3-րդ դարձադրությունը՝ հինգերորդ հրրը և 4-րդը՝ վերջապետ և շարձող հեքսաթի համապատասխան տեղերում Քամանյանը նշել է՝ «Ենթ Ս. գործ», «Ենթ Ս. գործ.» և այլն:

բ) Շատ կշերի ձախ կազմը նշված են դարձող անձանց անունները: Այսպես, «Նախերգանքի» տարբեր մասերում նշված են. Այբեր, Քաշեր, Իսկ հաշող կշերում՝ Սարա, Անուշ, Մայրը, Մոսի, Մերանի, Ա խումբ, Յ խումբ, Աղջիկներ, Ընկերներ և այլն: Պոեմի պատասխանում որպես հատվածներ կրճատված են:

գ) Բազմաթիվ կշերում կան նշումներ պոեմի լիբրետայի վերածելու, տեքստի ընդարձակելու կամ սեղմելու վերաբերյալ, ինչպես նաև նաք գրքված մի շարք հատվածներ: Այդ նշումները և լրացումները կատարված են անցածի հետևյալ տեղերում (ըստ պոեմի վերջնական բնագրի տողերի համարակալման).

4—5 տողերի միջև.

[Քաշքերի համաբ մի տուն (շափն ինչ ուղում է լինի)],

132 տողից հետո.

Ա խումբ աղջիկները
Հա, հա, հա, հա.

143 տողից հետո.

Գ խումբ աղջիկներ

Մի տուն ևս մի ուրիշ խմբի բերանում. մի ուրիշ խումբ
է գալիս: Բոլորը միասին դարձին:

151 տողից հետո.

Երկու սիրահարներ իրար պատահում են և խոսում:

169 տողից («Մընկանը զարկում, հառաչում է «վո՛ւշ») հետո նշված է. «3 անգամ»:

176 տողից առաջ գրել, բայց հետո ջնջել է.

[Երկու սիրահարներ, պատանիներ... խոսքեր]

244—247 տողերի դիմաց.

Գրեի մոր անեծքը. կարճ:

248—251 տողերի դիմաց.

կարճ տողերով:
զում. երգերով ծաղիկների ու աղբյուրների հետ խոսում են
Երգելով ջուր են առնում աղբյուրներից և ծաղիկ քա-

271 տողից հետո.

Գե հանիր, ա՛ղջի,
վիճակն 'ի բարին,
Երգերով գովենք
էն իգիթ յարին:
Բեզը ծիլ-ծիլ, բոյը թիլ-թիլ էն յարի,
Ի՞նչ դարդ ունիմ քանի նա կա աշխարհի:

306—317 տողերի դիմաց.

[Սեղմել կարճ տողերով]

318—329 տողերի դիմաց.

Չորս տող. երկու տողը ընկերուհին, երկուսը խումբը:

329 տողից հետո.

Անուշի՛ երգը դնել:

500—503 տողերի դիմաց գրված է.

Կենդանացնել

524—527 տողերի դիմաց.

Ման եկող խումբը մի (տուն) երգում է ձորը մտնելով:

543 տողից հետո.

Մնաց հանդերում. և ահա մի օր
Քաղվոր կանանց մեջ, միան հետ թաքուն

Շորերը պատռած, տրխուր, գրլխակոր՛
Անուշն անտառից եկավ հորանց տուն՝:
590 տողի դիմաց.

[Լալիս է մի երկու տող]:

618—621 տողերի դիմաց.

Կենդանացնել. հասարակներ, բացականը **Քյունեներ**

657 տողի դիմաց.

Կալիանների երգը մի տուն:

667 տողից հետո ավելացված է.

Սանըր շոմբախը գըրուխը մեխած
Օճորքում դըրած պիտի մըրոտի,
Երկայն խանչալը պատիցը կախած,
Պատենում մընա ու ժանգը պատի:

691 տողից հետո ավելացված է.

— Կարմիր արևից ընկած, Սարո շա՛ն,
Կանանչ տերևից ընկած, Սարո շա՛ն,
Օրս մթնեց, Սարո շա՛ն,
Արևս հանգավ < . . . >

699 տողից հետո ավելացված է.

Սրգվոր գետը,
Սեր Դերեզը,
Սիրտը քրքրած,
Ջուրը փրփրած,
Քարոտ ափին,
Լեռ քարափին
Գեռ ծեծում է,
Հեծեծում է:

1 = Եկավ Անուշը տրխուր, գրլխակոր:
2 = Տրխուր, գրլխակոր Անուշը եկավ:
3 = Անուշը ձորից եկավ հորանց տուն:
4 = <1 անըթ.> տողով Անուշն հորանց տուն:

726 տողի դիմաց կա նշում՝

«Վերջալույս»

752—760 տողերի դիմաց գրված է «Երգ»:

գ) Բնագրում ընդգծված և սողատակում բացատրված է 26 բարբառային բառ: Նրանցից 21-ը մտել են պոեմի 1904 թ. առանձին հրատարակության մեջ (տե՛ս այդ հրատարակության նկարագրությունը): Մյուս բառերի բացատրությունը.

փահլեան— ըմբիշ

մլլար— մշուշ

աղլուխ— իաշկինակ

տարած ետ բերած— փախցրած, կեղին ետ դրված

թոն— անձրև

«Անուշ» օպերայի լիբրետոյի գործող անձինք (ԹԸԱ)

Անուշ

Սարո

Մոսի

Վարդիշաղ կողմնակի կանայք

Մանիշակ

Անուշի մայրը--

<Անուշի> հայրը--

Քահանան

Մերունին

Սարոյի մայրը

երիտասարդներ

աղջիկներ

հովիվներ

անցորդ

տիրացուներ

լալկան կանայք

Մի հատված լիբրետոյից (ԹԸԱ)

Անուշը մայրը, որ քարի գլխից կանչում է— հետը եկած
սարոյաներն էլ ետևից միասին ձեն են տալի— Անուշ,
Յանուշ:

Սարոյանիքը բեմի վրա դուրս է գալի— սկզբում երեխա-
նայնը տալ սով--

Նրանց նրբեր— Քաղվորի մեր, դուրս արի—
ինչ ու ինչեր ենք բերել ևն

Ապա կոխը--

26 առանձնատիպերի վրա կատարված ուղղումներ
և նշումներ (ԳԱԹ, ԹՅ, № 1355)

282-րդ փոփոխության կողմ էի վրա (115) գրված է՝ «ևսր տպած
փոխ»:

«Մոսայրով փոփոխված բառեր (նախ բերվում է բառի ապագրված
մեղ. ապա՝ փոփոխվածը, իսկ փոփոխվածում՝ սողն ամբողջությամբ, նոր
տեսքով):

143 այլուղ— անքուն (Անքուն ցավը շիգյարի...)

224 անաստված— ախ, Անուշ (Ախ, Անուշ, Անուշ,
ախ, Անուշ, Անուշ...)

240 վախեցա— վախեցի (— Նանի, վախեցի,
զանգատվում է նա,)

293 Ավ որ բեզ սիրի— բեզ սիրի ով որ (Քեզ սիրի ով
որ, աղջիկ)

300 շանի— խոսքի (Սիրաբը մի՛ կոտորի սուտ խոսքի
համար)

302 շունեմ— շի ունեմ (— Ա՛խ, շէ, ես գիտեմ, ես
բախտ շի ունեմ)

373 եղբայր— ախպեր (Անդրանիկ ախպեր գառնարած
Մոսին)

411 տողի դիմաց, նախ լուսանցում գրված է «զոչեց»:

571 խավարն— աշխարհքն (Սարերից իջնում,
աշխարհքն է պատում)

- 624 միայն— մենակ (Դերեղն է մենակ անդրեգում հաղված)
- 628 ձերուկ— մենակ (Հոգնեցի՛ն, հանդա՛ն... Մենակ Դերեղս)
- 629 մենակ— խեղդուկ (Սրգում էր խեղդուկ խաղաք անդրեգում)

626, 676, 633, 697 և 708 տաղերի սկզբում «և» շարժառջ փոխարինված է «ու»-ով:

«Այս երկնշյուռնը գրկն ամենուրեք փոխարինված է «ե» ձայնափոքով (էս, լն, հեր, մեր, ձն և այլն):

Նստիք, կոտորիք, հեռացիր, պցիր և նման հրամայական ձևերում հանված է վերջին «ր» տառը:

ՔՔ հրամարակության մի ուրիշ օրինակի «Անուշ» տրամասմորթի լուսա գրված է. «Բարձր առաջին ձևը— աղճատված»:

129 էլի ձախ լուսանցում գրված է «Յ տաղ», որով Բումանյանը վերականգնել է տպարանի կողմից բաց թողած 11 դիրի վերջին 6 տաղը:

83 տաղում սխալ շարված «երդում» բառը լուսանցում նույնպես փոխարինված է «հանչում»-ով (Սա՛ւ... ուկանք արաւ, հովիթն է կանչում...):

107 տաղի գիմաց (Դու չե՞ս իմանում. ահանչ գիր, ած՛ս...) գրված է. «պակաս վանկ»:

Դ Ե Պ Ի Ա Ն Հ Ո Ի Ն Ը
(էջ 111)

ԿԵՆԴԱՆԻ ԹԱՂՎԱԾԸ
(Լեռնարգիս)
<I>

< . . . . . >

Անուշը այնքա՛ն, այնքան կանչեցինք,
Այնքան քրքրեցինք կամ աղաչեցինք
[ինչ արինք, շարինք], < . . >
Չըկարողացանք աչքը բաց անել,
Մի քիչ շարժվել, մի ձայն հանել—
Եվ նրբ զարհուրած սոսկալի մտքով
Կանգնեցինք, ապշեցինք իրար երեսի՛,

3-6 տաղերի փոխարեն՝
Այնքան գոռացինք, այնքան կանչեցինք,
Ահանչը, լեզուն այնքան քաշեցինք...
Ոչ մի քիչ շարժվեց, ոչ աչք բաց արավ...
[Ոչ մի ձայն հանեց] < . . >

3-9 տաղերի փոխարեն՝
Եվ երբ սոսկալի մտքով զարհուրած [կասկած]
Կանգնեցինք իրար երեսի՛ ապշած—

10 Ականջիս երկչուտ մի շշունջ հասալ, թե ԵՃԵՈՒԿՁ
 Այս որ լսեցի, իսկույն իմ սրտում (հոգում)
 Մբրկի նման վեր կացալ մի բան,
 Քողոր էր, թե ցալ, թե այլ զգացում,
 Ես չիմ հասկացել զեռես նրան...
 Միմիայն առաջին անգամ հասկացա
 Այն բանի միտքը, որ ասում են ԵՃԵՈՒԿՁ
 Առաջինն էր այն, որ այս աշխարհից
 Մի կտոր էի կորցրնում իմ սրտից,
 Հանկարծ իմ տունը դարձալ սգատուն—

20 Սուգը [բարձրացալ] և իմ հոգում
 Եվ մաքիս միջով անց էին կենում
 < . . . > մահ, մարդ և աստվածու
 Այնքան դյուր էր գալիս այն հեծեծանքը,
 Որ ես կուղեի ամբողջ մեր կյանքը
 Կինեք հարատև, սրտառուչ մի սուգ,
 < . . . > հեղեղ-արտասուք—
 Լո՛ւտ տարակուսած իմ բարեկամներս
 Իրար ետևից մտնում էին ներս,
 Մտռենում էին խղճալով նրանք,

10 = Ականջիս երկչուտ մի շշուկ հասալ
 ր Ականջիս < . . . > հասալ
 Երկչուտ մի շշուկ. ԵՃԵՈՒԿՁ.
 14—17 առդերի դիմաց, ձախ լուսանցում՝ «վայնասուն»:
 18—19 առդերի միջև՝
 [Առաջին անգամն էր— որ կասկածով ու ցասումով մտածեցի
 ասածու] մասին և մարդու
 [Եվ այնքան այս կորուստը այնքան]
 19 առդից հետո՝
 Այնքան մեծ էր իմ սարսափն
 Եվ իմ < . . . >
 20 առդից ճևառ՝
 [Որ իմ [< 1 անընթ. >] հասկացնում էի
 Հեծեծաց] < . . . > մահ, մարդ և աստված.
 [Կորուստիս զինը և միտքը մահի].

30 Եշնջում էին ինձ մխիթարանք.
 Ի՞նչ մխիթարանք— ասում էին, թե
 Իմ լացն իզուր է, կտնչելու անմիտ է,
 Իմ ազաղակը էլ չի լրտել նա,
 Ոչ < . . . > ոչ էլ նա կրդա,
 Այսպես կամեցալ աստված, երևի,
 Իր նրա օրը շատով խախարի,
 Մենք հողեղեններս անձար Եւ շնչին
 Ի՞նչ ենք աստածո կամբի առաջին—
 Այգ ճամփեն լաց է բուրբիս համար

40 Մեր, երիտասարդ, մեղավոր, արդար,
 Բոլորս կերթանք այսօր լին կոտր,
 Մինս այս ցավով, մի ուրիշն < . . . >
 Գնացողի հոգուն աստված ողորմի,
 Իսկ մքնացողը զեռ պետք է ապրի,
 < . . . . . >
 < . . . . . >

<II>

«Ապրելս մի բառ է, մի անուն է լոկ,
 Եվ մինչև այսօր զեռ ոչ մի խելոք
 Զըկաբարդացալ հասկանալ ու մեզ
 50 Այս հանելուկը պարզել հայտնապես—

22—30 Այնպես դյուր էր գալիս նա այնժամ—
 Իր ես կուղեի ամբողջ աշխարհը
 Կինեք հարատև, դտոնար մի մեծ սուգ,
 Իսկ ասարակուսած իմ բարեկամներս
 Իրար ետևից գալիս էին ներս,
 Մտռենում էին ցավելով նրանք,
 Եվ խոսում էին ինձ մխիթարանք.
 43 Աստված ողորմի զնացողի շոգուն,
 47 = «Ապրել աշխարհում»— միմիայն երկու խոսք,
 ր «Ապրել աշխարհում»— մի խոսք է լոկ
 48 Եվ մինչև այսօր և ոչ մի խելոք

Ծվ նրա անհայտ, մութ գաղափարը
 Ամեն մարդ մի կերպ է հասկանում,
 Ցուր քարոզն ասում—յուր մտքինն անում
 Բայց ես < . . . >
 Ծա էլ մի մարդ եմ < . . . >
 Ծա շեմ հավատում, թե աստված ուզեր,
 Որ մարդն ապրելով յուր կյանքն անխժեք,
 Գամ թե ստակալի ժամը վախճանի
 Մեր < 1 անքնթ. > հասակը լինի,
 80 Երբ մենք ծաղկում ենք, և շենք մտածում,
 Ինչպես է հողում մեռելը փտում
 < . . . . . >
 . . . . . >
 Թե չէ՝ մեր կյանքը, որ այդպես լիներ,
 Նրանից հետո էլ ի՞նչ միտք ուներ
 [Փայությունը այս փարթամ աշխարքի],
 Փեղեցկությունը, բարիքը բնության,
 Ծվ բույրը ծաղկի, սիրուն երկինքը,
 [Ինչու] և բոլոր վայելչությունքը
 90 Խելքն ու հանճարը—
 Որ տվել է մարդուն—
 [Մի քանի օրվան տանջանքի
 Ծվ մահի համար]—
 Ահա թե ինչու շեմ մխիթարվում,
 Ոչ այս կյանքի հետ հաշտվում, հարմարվում:

III

[Բայց նրա լուսությունը—վիճում էր ինձ հետ,
 Հեքքում էր իմս]— < . . . >

- 51 Եվ նրա մութը հասկացողությունը
- 56 Ես շեմ հավատում, որ աստված ուզեր,
- 61 Ինչպես է մեռելը գետնի տակ փտում
- 70 Այն խելքն ու ստեղծա<գործությունը>
- 78 Եվ թեպետ նրա լուսությունը— վիճում էր ինձ հետ,

Ծվ անմահություն կամ գոնե կյանքին
 Ծա հավատարիվ հույս էի որոնում,
 80 Մեր անցյալ կյանքը երազ էր թվում,
 Ինչ ներկան—ինչ որ այժմ էր կատարվում՝
 Ետրունակություն— ստակալի տխուր
 Ծվ ես երկյուղով, մտքիս միջին լուս
 Ազոթում էի, որ շուտով անցնի,
 Գամ ասում էի—քրնած կըլինի...
 < . . . . . >
 Մի տեղ մի անգամ այդպես է եղել.
 Մեկին սարել են, ուզել են թաղել,
 Գենդանացի է փոստմը հանկարծ,
 90 Գատմել է, թե պատկած դադաղում
 Բալորն դգում էր—բալորն իմանում,
 Միայն խոսար, շարժվել շէր կարողանում:
 Այս բանն ինձ համար մի հույս էր դարձել,
 Ծվ սկզբում էի ես ևս կարծել—
 Նա էլ էր նույնպես ննջում կենդանի...
 Ծվ մի՞թե այսպես մեռել կըլինի,
 Փույնը դեռ տեղը, մարմինը դեռ տաք,
 Ինչպես մի խաղաղ քնած հրեշտակ:

IV—<V>

Բայց հանկարծ տունս դադաղ ներս բերին,
 100 Այս շնչին հույսս էլ ընդմիշտ հանգրթրին.

- 77—78 տղերի միջև՝
 [Բայց ես շնչասպառ]—
- 82 Նորա տխրալի շարունակություն
 82 Նորա տխրալի շարունակություն
 ա [Թե տեցյալը թվում էր մի տխուր երազ]—
 ր [Թե տեցյալ կյանքը թվում էր մի երազ]—
 [Թե ներկան՝ նորա տխուր շարունակությունը].
- 89—90 Փոստմը հանկարծ կենդանացի է,
 Ծվ < . . . > [Ինքը] գազաղում
- 95—96 [Որ] նա էլ էր քնած— ննջում կենդանի...
 Ծվ մի՞թե այնպես մեռել կըլինի,

Հանգամ առկայծող ճրագի նման
 Եվ մթնեց գլխիս աշխարհը համայն...
 Որպես ահավոր գիշերվա միջում
 Միակ փայլփլող աստղիկն էլ թռչում,
 Զբանում է սև ամպերի ետև,
 Մթնում մոլորված էլ այնուհետև
 < . . . > մի դժվար տեղում

- Որ կողմը նայես՝ մի լույս չես գտնում,
 Բը աչքդ պահեր, դրավեր հոգիդ.
110 Եվ մտածում ես— թե ի՞նչ կա կողքիդ,
 Արդյոք առաջդ վիհն է դժոխքի,
 Անտակ մի ծով է, թե ծայրն աշխարհի.
 [Որի վերա] դու մազից ես կախված—
 Անդունդի վրա սարսափով մեխված.
 Ապրելդ՝ ահավոր— մահըդ՝ ցավալի...
 Այս գրութայն մեջ մընացել էի,
 Եվ մտքումս մեկը չի գտնվում,
 Որ կարենայի կանչել օգնություն.
 Միտս եկավ աստված մին աղաղակել—
120 Բայց չէ՞ որ նա էր այն մահն ուղարկել.
 < . . . . . >
 . . . . . >

102 տողից հետո՝
 [Մի դժվար տեղում, անդունդի ծայրին]—
 103—104 Որպես ահավոր գիշերվա մթնում
 Միակ փայլփլող աստղիկն էլ հանգչում,
 107 = Ամայի մի տեղ, ամենակեր մթնում
 ր Ամայի մի տեղ, մի անապատում,
 106—111 [էլ չես իմանում]— թե ինչ կա կողքիդ,
 Զրգիտես՝ առաջդ վիհն է դժոխքի,
 112 Անապատումս ես կանգնել < . . . >
 114 = Եվ մտածում ես սարսափով մեխված
 ր Եվ մտում ես սարսափով մեխված
 115 Որ կարենայի օգնություն կանչել.
 104—120 առաջի երկայնեով, ձախ լուսանցում՝
 Անցյալս թվում էր երազ—
 ներկաս՝ նորա տխուր շարունակությունը.

- Եվ ես դառնացած, դաժան ու ճնշված
 Որպես աշխարհում < . . . >
 Նստած անկյունում ցած էի նայում
 Իսկ միտքս ավելի ներքև էր գնում—
 Մինչ ունայնություն անդունդը դատարկ...
 Թվում էին ինձ մարդիկ խեղկատակ,
 Կիրք խեղկատակներ, կեղծ ու կարճամիտ,
130 Սրտներում դավեր, գեմքներին ժպիտ,
 Որ շարչարվում են, կոխում անդադար,
 էզուց կամ էլօր մեռնելու համար.
 Զոր տերևները— փեղերը < ի > նման
 Որ տիեզերքի մութն, անսահման
 Տարածության < մեջ > հողմերի ձեռքին
 Խուռն ազմկելով թռչում են դես-դեն
 Եվ անհետ կորչում, ցրվում են— լուսմ
 Հավիտենական անհուն խավարում...
 Եվ այնուհետև նորա ծայրը դու
140 Ոչ մի աշխարհում էլ չես լսելու
 Հպարտ ու ագահ < . . . >

< . . . . . >
 Իսկ զորությունը նախախնամության
 Ամենակարող պատժի իաշազան,
 Որի հարվածը արդեն էմ սրտում
 Իմ ուրախության հիմքն էր խորտակում—
 Եվ բնակվում է [անդրկելի] խավարում,
 Որ մահ ու ահով է մեզ կառավարում
 Անտեսանելի, անհայտ, անողոր

123 Եվ ես դառնացած, մենակ ու մերժված,
 123—126 Չխոսվա նստած ցած էի նայում
 [Դաժան]
 134 Որ [< 1 անընթ. >] մութն, անսահման
 135 տողից հետո՝
 Այդ իրոն կյանքն է
 127 = Եվ անհայտ կորչում, ցրվում են— լուսմ
 ր Եվ կորչում, լուսմ անհայտ անհունության մեջ հավիտենական

Ներս մտան կանայք սև-սև շորերով,
Հուզեցին դավա ողբի ձայներով,
Ծառա վաղաժամ մահն արհեստացին,
Անցած օրերից դեպքեր հիշեցին,
Նրա հեզ վարքից, աշխույժ արարքից,
Նրա հույսերից, նրա խոսքերից:
Եւ էլ հիշեցի զանազան դեպքեր:

VI

Մեր ամուսնության մի տարին չըկար
Նա հարցնել էր,

160 Եւ թե ծածկում էր, բայց հրձվում էր նա,
Որ շուտով պիտի գավակ ունենա.
Արդեն գրքերից թարգման ընտրել էր
Հին հերոսների մեծ-մեծ անուններ,
Եվ հենց խոսում էր գիշերներն անքուն
Քե ս'ր դպրոցը կրտալուր որդուն,
Ինչպիսի շորեր < . . . >

< . . . . . >

Եվ ինչե՛ր, ինչե՛ր նա չէր մտածում,
Միմիայն մահվան մասին չէր խոսում...

170 Դեռ երիտասարդ, հուսալի, կայտառ—
Դեռ ապրում էինք որպես սիրահար—
Եվ թիրով էինք միմյանց ընտրել.
Ա՛խ, գիտես թե ես ինչ էի սիրել—
Քեպետե աստված նրան ստեղծեց,
Սակայն իմ բախտին ինքն էլ նախանձեց
Ու խլեց տարավ.— մի հրեշտակ էր նա,
Եվ էլ էր <1 անընթ.> աշխարհի վերա
Մեկին երջանկացնի—բայց մահկանացուն
Շատ է անարժան այնպիսի < . . >

153 տողի դիմաց, աշխուսեցում՝
Քե անկարգ ազմուկ.

180 Քե կարճատև ինձ բաժին ընկան
Երկնարժան բախտի մի քանի վայրկյան,
Խնդության օրեր, < . . >

< . . > և ցնորալի
Սիրո գիշերներ, երբ երկու հոգի
Ուզում են հալվել, ձուլվել մեկմեկի.
Եվ ես հիշեցի այս տխուր ժամին
Իմ բախտավորության օրվան վախճանին
< . . . . . >

VII

Ա՛խ, գիշերները, այն գիշերները
190 Արդեն երազ են դարձել ինձ համար,
Եվ սիրահարի տարփանքն ու սերը—
Այն երջանկության ժամերն ոսկեվառ
Զեմ հիշում ինչպես սահեցին-անցան,
Բայց հիմա նորից մեռելի նման,
Որ գերեզմանում դարթնում է հանկարծ,
Կենդանացել են և վերադարձած
Ուզում են պատռել սիրտս վշտալից,
Գիշեր ու ցերեկ հալածում են ինձ.
Հալածում են ինձ, բայց ես ո՛ւր գնամ,
200 Որ տեսածներս ընդմիջտ մոռանամ,
Կրկին նույն <1 անընթ.> աչքիս առաջին—
Նույն [հիշատակներն հետս] միշտ մտքիս միջին:

VIII

Հեշում էր ժամի զանգակը տխուր,
Որպես մի սրտի ահագին մրմուռ,

190 = վաղուց են երազ դարձել ինձ համար,
բ Անուշ երազ են դարձել ինձ համար,
193 Ահդարձ ու անհետ սահեցին-անցան,
198 Հալածում են ինձ, բայց ես ինչ անեմ,

Մի լայնածավալ հնչյուն <ի> կսկիծ
< . . . . . >

Նորան լսելով մտածում էի,
Թե այն հոգեմաշ < . . . > ցավերի
Աշխարհը ունայն, ժամանակավոր

210 Նորա պես ես էլ կրթողնեմ մի օր,
Եվ մի օր այն սուրբ աշխարհում մենք էլ,
Ուր այնքան ծանոթ մարդիկ են գնացել,
Կրտսենենք իրար, կապրենք իրար հետ
Ծի ուրիշ անվերջ կյանքով երկնավետ:

<ԴԵՊԻ ԱՆՀՈՒՆԸ>

Հագած շողազարդ յուր զգեստը հին
Դկավ գիշերը — պառավ դիցուհին,
Մրտիս նման սև, հոգուս նման մութ
Մենձայր, անհատակ տիրության անդունդ:

Գարծես թե ես էլ մի գիշեր էի
Գորցրած ցերեկն ու լույսն արևի,
Գամ թե նա լիներ ինձ պես սգավոր
Գորցրած սիրուհին ու... կյանքը բոլոր
Եվ ողջ ինձ նման, մոռյլ, տխրալի.

29 Մեմիայն յուր աստղերն էին ավելի...

Մարտիս մեջ բացվեց մի դատարկություն,
Մահից էլ սատր, գիշերից անհուն
Մի խավար պատեց... և նորա միջում
Մե մտրերս էին մոլորված թռչում,

3 = Գլավ գիշերը — վշտի դիցուհին,
4 Դկավ գիշերը — վշտի թագուհին.

2-րդ ազգից հետո՝

1 Դկավ գիշերը — վշտի դիցուհին,
2 Հագած շողազարդ յուր զգեստը հին:
3 Հագած աստղազարդ սև զգեստը հին]:
4 Եվ ողջ ինձ նման տիրության անդունդ:
5 Գամ Գե նա լիներ անբոխտ սգավոր
6 Ել ողջ ինձ նման, մոռյլ, սոսկալի,
7 Թսպետ յուր աստղերն էին ավելի...
8 Մի խավար պատեց... այն աղջամբողջում

205—206 Նորա հնչյունը սփռվում էր ինձ
Եվ քաղցրություն էի զգում իմ վշտից:
212 Ուր այնքան ծանոթ հոգի են գնացել,
214 Մի անվերջ, անցավ կյանքով երկնավետ:

Որպես թռչուններ, որ թրթռում են
Մի հանկարծահաս մթնում դես ու դեն...
Կրկին խորտակված, դուռը փակեցի
Եվ, որպես դատարկ, ոչինչ, պառկեցի,
Հողնած ու տանջված, ուժաթափ մի բան:

20 Որ զգում է միայն կարոտ հանգստյան,
Նրանից առաջ որ չի հիշում, թե
Ինչ է կատարել— ապրել է, թե չէ...
Եվ թե հիշում է, չի մտաբերում,
Թե ինչ բան էր այն <2 անրնթ.> և չի
Մի խառն երազ էր, մի աշխարհ ուրիշ—
Գինու մի քեֆ էր, ծաղրը, թե՞ պատիժ...

Եկավ տխրալի մի խաղաղություն,
Բազմեց անորոշ տանջանքների տեղ,
[Իրիկունն ինչպես մեզը <. . .>

30 Տիրում է դաշտում դատարկ, բայց ահեղ]՝
Մի մոռացություն պատեց իմ հոգուն,
Փափուկ, սփոփիչ—սակայն և ահեղ.
Նա շատ էր նման մահվան հանգստի,
Եվ կյանքը կարծես խոսում էր իմ մեջ:
Ես ապրում էի—կարծես հրաշքով,
Ես նայում էի կիսաբաց աչքով,

22 Ինչեր է արել— ապրել է, թե չէ
9—22 առդերի Լեկայնեով, ձախ լուսանցքում՝
[Բայց] գիշերն ու մութը <. . .>
[Ես կյանքումս երբեք] ոչ մի գիշեր էլ
[Այդպես հասկացել? և չէի սիրել].
Կյանքումս այդպես ես չէի սիրել.

30 Նստում է դաշտի վերա դատարկ, բայց ահեղ՝

39 Բուժիչ էր այն— սակայն և ահեղ

Եվ մթնի միջին հազիվ եմ նկատում
Մի բան <. . .> սպիտակ մի շոր...

(Մի այլ մշակում)

Եկավ տխրալի մի խաղաղություն,
40 Բազմեց անորոշ տանջանք[ների տեղ],
Քունը մոտեցավ աչքերիս, հոգուս
[Եվ այսպես ընկած]. կեսքուն, կեսարթուն—
[Հանկարծ մի շրշուն]...
Կիսաբաց աչքով
Տեսնում եմ ահա—
Ներս է վազում... նա...
Որպես ուրուրից փախած մի ճնճզուկ
Հնում է արագ, ոչ գույն կա, ոչ ուշք.
Աչքերը պղտոր, լիբը կրկյուղով,
50 Մաստիկ վախեցած, անկապ խոսքերով
Հասկացնում է ինձ, աղաչում է ինձ,
Թե՛ ե՛կ ինձ հանիր իմ գերեզմանից...
[«Տանջվում եմ, արի,
Շուտ արա—փորի]—

37 Եվ մթնի միջին նկատում եմ, որ...

36—37 առդերի զիմաց՝
Հանկարծ [երևաց] ընկավ աչքիս առաջին
Սպիտակ մի շոր <. . .> մատաղ մի կին,
Հազիվ եմ տեսնում առաջին.

39 ա Նվ մի տխուր խաղաղություն

• Մանր և ախորժ մի քուն—

30 առդի զիմաց, ձախ լուսանցքում՝

Կրկյուն, ինչպես ծանր մշուշն ու մեզը նստում է հավասար

40 Բազմեց անորոշ տանջանքի վերա.

41 առդի զիմաց՝

Քունը եկավ... բայց դեռ կիսաբարձուն

40—43 առդերի փախարեն՝

[Քնեցի թե չէ,

Քիչ աստված գիտե,

Կամ տեսիլք էր այն,

Թե երազ միմիայն]—

36 Մեռնում եմ, արի,

Շունչս կարո՞ւմ է,
 Միրտս պատուում է,
 Ծթե ես մնամ
 Մի ժամ—միայն մի ժամ...
 Ծվ այնպես դողում, այնպե՛ս խնդրում էք...
 60 Երբ ուշքի եկա, սիրտս դողում էր...
 Լուռ էր իմ շուրջը—
 Չկար այլևս այն կերպարանքը,
 Բայց ինձ թվում էր, թե հեկեկանքը
     Նոր էր հեռանում
     Ծվ հեռաստանում
     Լավում էր դեռ—
     Կամաց մարում էր:

Ո՞վ էր այն սիրուն
 Սոսկալի ուրուն,
 70 Որ ինձ երևաց, աղաչեց այնքան
 Նրա ձայնովը և նրա նման.
 Մի՞թե երազ էր, ինչո՞ւ հենց նա չէր,
 Երբ կարելի էր տեսնել—ճանաչել,
 Երբ նա խոսում էր... դողում էր այնպես...
 Երբ ճշմարտությունն էր ասում վերջապես...
 Մի՞թե երազ էր. բայց երազն ի՞նչ է,
 Բայց երազ ու կյանք մի՞թե միևնույն չէ,

55 Շունչս չրկտրի
 54—56 առդից փոխաբե՞ն՝
     Որ շուտով հասնես,
     Թե չե՛ կըսպանես,
     Եթե ուշանաս
 58 Մի ժամ— օ՛, մի ժամ...
 60 Վեր թռա քնից— սիրտըս դողում էր...
 74 Երբ նա խոսում էր հարազատ ձայնով,
 75 ա Երբ ճշմարտությունն ասաց վերջապես...
     բ Երբ ճշմարտությունն էր հայտնում վերջապես...
 76 Մի՞թե երազ էր. իսկ երազն ի՞նչ է
 76 առդից հետո՝
     [Որ մարդ<ու> հոգե, խնդացնե, տանչե,
     Միթե նա ևս կուռք չէ <...>]

Երազն էլ երբոր կարող է կանչել.
 [Երբ] որ կարող է խնդացնել, տանչել,
 80 [Հուզել մեր հոգին—և անհետանալ]...
 Դե մեր ողջ կյանքն էլ այդպիսի բան է.
 Կյանքը երազ է, երազը՝ մի կյանք,
 [Երկուսն էլ հաստատ, երկուսն էլ պատրանք].
 Երազն ամեն բան կարող է մեզ տալ,
 Տանջել, խնդացնել, հուզել, շքանալ

 Կարծես թե ես էլ մի վերջացած ցեղեկ էի—
 Մի սկսված գիշեր—
 Կամ թե նա լիներ մի մեծ սգավոր,
 Որ կորցրել է լուսավոր ցիրեկը— սայծառ արևը.

16 Հուզել մեր հոգին— երազել, կորչել...
 22 Ոչ մեկն է հաստատ, ոչ մյուսը՝ պատրանք.
 84 առդից վերև՝
     ա Ամեն բան երազում մենք կարող ենք զգալ,
     բ Շատ բան երազում մենք կարող ենք զգալ.
 68—85 առդիցի փոխաբե՞ն՝
     [Ո՞վ էր այն սիրուն
     ա Վախեցած ուրուն,
     բ Սոսկալի ուրուն,
     Որ ինձ երևաց, աղաչեց այնքան
     Նրա ձայնովը և նրա նման.
     Մի՞թե երազ էր— ինչու հենց նա չէր.
     ա Քանի որ կարելի էր տեսնել—ճանաչել
     բ Երբ կարելի էր տեսնել-ճանաչել
     [Բայց երազն ինչ է]— մի կյանք է այն էլ.
     [Դե, մեր ողջ կյանքն էլ երազ է արդեն],
     Որը շենք կարող լույս աշխարհ հանել,
     Կյանքը երազ է, երազը՝ մի կյանք,
     ա Ոչ մեկն է հաստատ, ոչ մյուսը՝ պատրանք:
     բ Երկուսն էլ հաստատ, երկուսն էլ՝ պատրանք:
     Ահա <...> հավատում եմ ես,
     Որ մեռածների հոգիներն անուես].

Այս առդից հետո աստղաճիռով ավելացված է՝
 [Եթե քնած ենք— ջուկ բան չէ հոգին—
 Ինչու չի նա էլ մեզ հետ միասին
 Քնում— գաղտնում]...

(Այլ մշակում)

- 90 Կարծես թե ես էլ մի գիշեր էի
 ծերեկը < . . >
 Կամ թե նա լիներ սգավոր ինձ նման,
 ծերեկը կորցրած, արևը կորցրած,
 [Քնեցի թե չէ,
 Կամ տեսիլք էր այն,
 Թե երազ միմիայն—
 Այդ աստված գիտե.
 Լուսնյան միջում
 Գիշերվա մթնում
- 100 Տեսնում եմ ահա—
 Ներս է վազում... նա...
 Որպես ուրուրից փախած մի ճնճուկ,
 Հնում է արագ... ոչ գույն կա, ոչ ուշք—
 Աչքերը պղտոր— լիքը երկյուղով,
 Սաստիկ վախեցած— անկապ խոսքերով
 Հասկացնում է ինձ— աղաչում է ինձ—
 Թե՛ եկ ինձ հանիր իմ գերեզմանից...
 Եվ այնպե՛ս դողում— այնպե՛ս խնդրում էր...
 Վեր թռա քնից— շուրջս նիրհում էր...
- 110 Չըկար այլևս այն կերպարանքը,

- 90—93 տողերի փոխարեն՝
 Կարծես թե ես էլ մի վերջացած ցերեկ էի—
 Մի սկսված գիշեր—
 Կամ թե նա լիներ մի մեծ սգավոր,
 Որ կորցրել է լուսավոր ցերեկը— պայծառ արևը—
- 94—97 տողերի փոխարեն՝
 Կամ երազ էր այն,
 Թե [ճշգրիտ] տեսիլ միայն
 [Որ ինձ երևաց...
 Գիշերը հանկարծ].
- 101 Ներս է մտնում... նա...
 100 = Վեր թռա քնից— սիրտս դողում էր...
 ր Վեր թռա քնից— շուրջս դառարկ էր...
 ր Վեր թռա քնից— շուրջս մութն էր...

Թայց ինձ թվում էր, թե հեկեկանքը
 Նոր էր հեռանում
 Եվ հեռաստանում
 Աղաչում էր դեռ—
 Կամաց մարում էր],

(Այլ մշակում)

- [Բ՞վ էր այն սիրուն
 Վախեցած ուրուն,
 Որ ինձ երևաց, աղաչեց այնքան
 Նրա ձայնովը և նրա նման.
- 120 Ի՞նչ... երազ էր— ինչո՞ւ հենց նա չէր—
 Դե, մեր ողջ կյանքն էլ երազ է [արդեն].
 Կյանքը երազ է, երազը մի կյանք,
 Ոչ մեկն է հաստատ, ոչ մյուսը՝ պատրանք],
 Ինչ կուզեք ասեք— հավատում եմ ես,
 Որ միշտ մարդկային հոգիներն անտես
 Երկրի երեսին շրջում են անմահ—
 Մարմինը ուր որ ուզում է գնա.
 Մեր ու նրանց մեջ գաղտնի մի կապ կա.
 Նրանք ներկա են մեր արարքներին,
- 130 Տեսնում են իրանց սիրելիներին,
 Ազդում են հոգուն գալը փորձանքի,
 Անհայտ գաղտնիքը կամ վերջը կյանքի.
-
- 114 = Լովում էր դեռ—
 ր Հնչում էր դեռ—
 116 Ով էր նա, որ եկավ
 118 Որ ինձ երևաց— որ ինձ աղաչ
 118—119 տողերի միջև՝
 Մի փոքրիկ <1 անընթ. >
 120 Լակ երազ էր— տեսիլք
 121 = Դե, մեր ողջ կյանքն էլ մի երազ է մեծ
 ր Նրա ողջ կյանքն էլ մի երազ է երկար
 122—123 Կյանքը երազ է, երազը պատրանք է:
 Երկուն էլ պատրանք:
 125 Որ մեռածները հոգիներն անտես

Հոգու ազդով է մեր սիրտն իմանում,
 Քե հեռու տեղում մեկն ինչ է անում,
 Կամ նախազգում ենք երբեմն հանկարծ,
 Քե ինչ կա վաղը մեր առջև պահված,
 Այսպես շատ անգամ պատահում է, որ
 Միտքդ խաղաղ է, հոգիդ անզորը,
 Հանկարծ թնդում է քո սիրտը ուժգին,
 140 Եվ դու տխրում ես կամ ուրախանում,
 Քեզ թվում է, թե քո մայրը հանգավ,
 Կամ հեռու տեղից սիրելիդ եկավ:
 Եվ տեսնում ես, որ հասնում են քեզ մոտ
 Կամ քո ցանկալին, կամ տխուր մի բռթ:

133—134 Նրանց ազդով է մեր սիրտն իմանում,
 Քե հեռվում մեկը ինչեր է անում,
 133 Սիրտդ խաղաղ է, հոգիդ անզորը,
 132—138 առղերի երկայնքով, ձախ լուսանցքում՝
 Հագին է գգում ինքը
 144 առղից հետո, սրջ ընդմիջումով՝
 Հաղորդակցություն
 նախատեսություն

Տողառակում՝
 Այնքան հաճախ կրկնվել է այս երեսփը, որ ստեղծվել է այսպիսի
 գարձված— Անունը տուր, շորը գցիր:
 — Լեզուս կսկծում է:

124—144 առղերի փոխաբեն՝
 [Ինչ կուզեք ասեք, հավատում եմ ես,
 Որ մեռածների հոգիներն անտես
 Երկրի երեսին շրջում են անմահ,
 Մեր ու նրանց մեջ գաղտնի [մի կապ] կո.
 = Նրանք ներկա են մեր շատ գործերին,
 ր Նրանք ներկա են մեր արտաբերքին,
 Տեսնում են յուրյանց սիրելիներին,
 Ազդում են հոգուն գալը փորձանքի,
 Անհայտ գաղտնիքը կամ վերջը կյանքի...
 Նրանց ազդով է մեր սիրտն իմանում,
 = Քե հեռու տեղում մեկն ինչ է անում,
 ր Քե հեռու տեղում մեկն ինչ է կենում,

Ինչ պաշարված այսպիսի հավատով,
 Չոչարողացա գիշերը քնել,
 Երբ հոգին էր, կարծեցի, եկել,
 Այնպես շտապով իմաց էր անում,
 Քե արթնացել է նա գերեզմանում,
 130 Նոր գերեզմանում, նեղլիկ դագաղում,
 Զեպերն ածում է, ահլից կատաղում—
 Հբում է արդեն որտեղ է բնկած,
 Կա գիտակցության ահից դարհուրած:
 Մի անգամ հեռու, օտարություն մեջ,
 Գիշերվա խաղաղ, հանգստյան ժամին,
 Տեսնեմ դառնալի մեկը տնքում է,
 Թայց ինձ ծանոթ է տնքոցի ձայնը.
 Տեսնեմ— իմ մայրը— անկողնիս կողքին,
 Ելքը ինձ վերա՝ տնքում տխրագին,
 160 Ես արասափից փշաքաղած ձեռքս տարածեցի—
 Թայց շրկարացի բռնել—

Կամ նախազգում ենք երբեմն հանկարծ,
 Քե ինչ կա կյանքում մեր առջև պահված.
 = Քիչ չի պատահել խաղաղ ժամանակ,
 ր Այսպես շատ անգամ պատահում է, որ
 [Մտք] միտքդ խաղաղ է, հոգիդ անզորը,
 Հանկարծ թնդում է քո սիրտը ուժգին,
 Եվ դու տխրում ես կամ ուրախանում,
 = Զեք թվում է, թե քո մայրը հոգու է
 ր Քեզ թվում է, թե մայրդ հոգու է մենում
 Կամ հեռու տեղից սիրելիդ [դառնում] <է> եկավ
 = Եվ իրավ, շատ անգամ հասնում են քեզ մոտ
 ր Եվ տեսնում ես, որ հասնում են քեզ մոտ
 Կամ քո ցանկալին կամ [թե] տխուր մի [սե] բռթ...
 Գեր բերված հառվածի դիմաց, աչ լուսանցքում՝
 Մեր վախճանը մի նոր կյանքի սկիզբն է, և ամեն բան հավիտեն—
 Կան [թայց թե՛ սչ անփոփոխ], թեև այլակերպ—
 Ձախ լուսանցքում՝
 Քե ինքը՝ հոգին է գգում:
 144 Քե տանջվում է նա յուր գերեզմանում
 157—158 Թայց ինձ ծանոթ է նորա ձայնը.
 Ես լսում եմ— տեսնում իմ մայրն— անկողնիս կողքին,

Մնացի ապշած, վախից քարացած—
Նա դարձյալ տնքաց— և հանկարծ լռեց—
Նորա հետ սրտումս մի բան կտրվեց...
Սիրտս սկսեց երկար մղմղալ, մթնել, վշտագնեւ,
[Ծս] Հետո իմացա և ստուգեցի—
Որ նույն գիշերը մեռել է մայրս իմ հայրենիքումս:

(Այլ մշակում)

Մի անգամ հեռու— օտար տեղ էի,
Օրերով հեռու իմ հայրենիքից,
170 Գիշերը— արդեն— դեռ չէի քնել,
Բայց քունը իջել էր արտևանունքիս,
Աչքս կիսախուփ, միտքս < . . . >
Գիշերվա խաղաղ հանգստյան ժամին,
Տեսնեմ դառնալի մեկը տնքում է,
[Ծվ] Տնքոցն ականջիս ծանոթ է գալիս...
Տեսնեմ իմ մայրը— անկողնիս կողքին,
Աչքը ինձ վերա տնքում է այնպես—
Ծս փշաքաղած ձեռքս մեկնեցի—
Նրա անունը կանչեցի ահով,
180 Բայց նա չքացավ, մնացի մենակ:

Ճշում է— կանչում— ձայնն է խլանում,
Ուզում է նստել— չի կարողանում,
[Խեղագարվում է, կատաղում վախից,
Մահվան երկյուղից, փակված դագաղից]—
Կրժում է իրան— տախտակը ճանկում,
Ոտքով-ձեռքերով դես ու դեն հրում,—
Ճգնում է ուժով ծածկը բարձրացնել—
Մահվան անդունդից միանգամ պրծնել:

171 Բայց քունը ծանրացել էր արտևանունքիս,
184 ա Մահվան մտքից, փակված դագաղից—
բ Մահվան սարսափից, փակված դագաղից—

Սակայն բոլորը—բոլորը իզուր,
190 Տեղը շատ է նեղ, և մութ, և ամուր...
Բանված այսպիսի մռայլ մտքերով,
Ձուր տեղն էի ես խաչակնքելով
Աշխատում քնել—
Կամ թե հեռացնել
Այս միտքն ինձանից,
Որ տանջում էր ինձ:

Սիրտս էր մտել որդը կասկածի.
Հետև էլ հին լսած մի բան հիշեցի—
Քն ինչպես մեկը քնած է եղել,
200 վերցրել են տարել, ուզել են թաղել,
Կենդանացել է փոսումը հանկարծ...
Կարող էր և մեզ լինել պատահած...
Բայց դեռ օրանից հարյուր անգամ վտա.
Հինք տարի առաջ մի գյուղում մի մարդ
Գերեզմանատան մոտից անցնելիս,
Լսում է, որ մի ձայն է դուրս գալիս
Կետնի տակիցը—
Մատիկ իրանից,
Դեռ [սևաբուր] նոր գերեզմանից.
210 Խեղճը սարսափած վազում է,
Պատմում է, թե ինչ հրաշք պատ < ահեց >:
Մեկը հիմար է անվանում նրան,
Մյուսը՝ խելագար, երրորդը՝ մի բան,
[Մեկը ասում է՝ երազ եմ տեսել,
Մյուսը չի ուզում երազին լսել]—
Յկսում են վիճել երկար ու բարակ,
Կարծիք են հայտնում իրար հակառակ,
Իսկ երբ գալիս են, մեռելը հանում,
Տեսնում են, իրավ, որ գերեզմանում

181 Քնա այսպիսի մռայլ մտքերով
194 Նրանց հեռացնել
198 Նաև հին լսած մի բան հիշեցի—
203 Բայց դեռ օրանից ավելի էլ վատ.

220 Կենդանացել է ու կրկին մեռել,
 Նոր է շարչարված մարմինը սառելի
 Օրը որ բացվեց,
 Կարծես հալածվեց
 Իմ այս հավատը, կասկածը տանջող,
 Եվ հանգստացավ սիրտս մրմնջող,
 Իմ վրդովմունքս դատապարտեցի
 Յնորքս անմիտ, մինչև գիշերը դարձյալ **և արգեթ**...

Երրորդ գիշերը դարձյալ նույն ուրուն
 Գալիս է կանգնում նրա պես սիրուն,
230 Բայց լուր, խորտակված, տխուր ու վշտառ...
 Շորերը անկարգ, երեսն արշուճոտ...
 Եվ այս բոլորը, բոլորն անմոռնչ,
 Առաջին ընկած մանուկը անշունչ—
 Նա ցույց էր տալիս
 Եվ լալիս, լալիս...

Ես էլ առավոտն երբոր արթնացա,
 Վերմակս ու բարձս ողողված տեսա,
 Եվ իմ աչքերից դեռ էլ շարունակ
 Արցունք էր հոսում երկար ժամանակ:
240 Բայց ինձ պահեցի... < . . >
 Աչքերս ներքև— ցածն էին քննում—
 [Բոլոր աշխարհը— աստված ու մարդիկ
 Թվում էին ինձ անխիղճ թշնամիք]...
 Մինչդեռ արևին ես շէի նայում,
 Որ լիրբ խնդությամբ ժպտում էր, փայլում,
 [Այն սև ժամերին, երբ խավարում էր

226 Եվ վրդովմունքս դատապարտեցի
232 Եվ այս բոլորը, բոլորն անշունչ,
246—248 Որ լիրբ կնոջ պես ժպտում էր, փայլում,
 Այն տխուր ժամին, երբ խավարում էր
240—261 առդերի դիմաց ձախ և աչ լուսանցքներում՝
 Եվ սկսեցի տրտնջալ նախախնամության գեժ.
 Եվ ինձ թվում էր, թե մի սև գետում ես խեղդվելով

նա՛ կյանքի արևը— < . . >
 Թափոց դայլայլը, ուրախ ծվլուցը
 Դատակացնում էին սրտիս կակիժը,
259 Եվ թվում էր, թե բոլորն աշխարհում
 Ենձ ծաղրում էին, կամ արհամարհում].
 Այս ժամանակը ես մինչև անգամ
 Լեռնի մարդկային մի քրքիշ [անզգամ],
 Ու անցնում էր մեր մտքիկ փողոցով,
 Այնու ծաղրելով լիրբ հոճոցով...
 Եվ ես դառնացած,
 Մենակ մնացած,
 Դարձկանց մեջ նստած, ցած էի նայում,
 Եվ միտքս ավելի ներքև էր գնում,
260 Դիմել ունայնության անդունդը դատարկ.
 Թվում էին ինձ մարդիկ խեղկատակ,
 Փոքրիկ մտքերիս ընթացքը խսկույն,
 Եվ հոգիս լցվեց դառնության մի թույն:
 Լիրբ խեղկատակներ, կեղծ ու կարճամիտ,
 Արտներում դավեր, դեմքներին ժպիտ...
 Ոք շարչարվում են, խոսում անդադար
 Հոգեց կամ էլօր մեռնելու համար...
 Մենք տերևներ, որոնք ցիրուցան
 Լայն [տիեզերքի] ստուն և անսահման
270 Տաքածության մեջ, հողմերի ձեռքին

գետում եմ— և շորեր ավերը ողորկ ու բարձր են— մի թուփ լքեա բռնեղու
 Եվ ինձ թվում էր, թե մի սև ջրում
 Լուս էր գնում, խեղդվում, շարչարվում.
233 Եվ հոգիս լցվեց բարկության մի թույն:
261 առդ վերին լուսանցքում՝
 Ո՛ր < 1 անրեթ > հնար լիներ թափելու,
 « Ենթ՝ աստվածն էլ չէր ազատվելու...
 « Ենթ՝ աստվածն էլ չէր փրկվելու...
265 Արտներում ժպիտ, դեմքներին թախիծ,
277 Կեղծ [շնչելու] համար <...> կամ վախից <...>.
262—269 Ես մը տերևներ, որոնք ցիրուցան
 Լայն և արած<ության> ստուն ու անսահման

Մտածմունքներն հեռացան կամաց,
Մարդը դարձավ մի ամպի կտոր,
Եվ մտքերս որպես խաղողի ողկույզներ,
Նրանք էլ որպես մանր շողեր փլվեցին, հանգաւ
Սակայն ես դարձյալ քնեցի.

Բայց երկրորդ անգամ նա եկավ
[Բայց] լուռ, գլխակոր, ախուր ու մշտոտ,
Շորերը անկարգ, երեսն արլունոտ...

330 Եվ այս բոլորը, բոլորն անմոռնչ,
Առաջին ընկած մանուկը անշունչ
Նա ցույց էր տալիս
Եվ լալիս, լալիս...

Ես էլ վախեցած երբ որ արթնացա,
Վերմակս ու բարձս ողորջած տեսա.
Եվ իմ աչքերից դեռ էլ շարունակ
Արցունք էր հոսում երկար ժամանակ:

Եվ ուզում էի մեկ էլ տեսնել—
Բայց անսանձ վախը այն ուրվականի,

340 Որին ես այնքան ցանկանում էի,
Հոգիս թփրտում < . . >
Որքան և կարոտ լինեի, իմ մահկանացու

< . . . անքնք . . . >

Ահավոր էր գերեզմանից եկած այցելու,
Եվ այսպես մինչև լուսարագին մոտ
Մաքառում էին երկուսը ու կարոտ,
Մինչ այդ հոգեկան կոլում հոգնեցի,
Թուլացան ջղերս, և ես քնեցի...
Քնել էի թե չէ, չըզիտեմ,

324 Եվ մտքերս որպես խաղողի որթեր

327 Դարձյալ նույն երազ <ն> և նույն <...>

337—338 առդերի միջև՝
[Բայց երկուսը <...>

Ինձ թվում էր, թե նա մի վիշտ ուներ]—

344 Եվ այսպես մինչև կեսգիշերին մոտ,

348 Ոչ, դեռ արթուն— կեսքուն, չըզիտեմ,

Դարձյալ նա եկավ աղոտ, դալկադեմ
350 [Գիշերվա մթնի ոգի և բնկեր,
Կատարյալ սարսափ գերեզմանային,
Որ գերեզմանից նոր էր դուրս եկել]—

Բայց հենց որ տեսավ դեմքս, գունատվեց,
Սրտառույ ձայնով անունս տվեց,
(Կարծես թե խղճաց

Եվ այսպես խոսաց,
Քնքույշ, [խղճա <լի>],

Սրտաբեկ, ախուր,

Եվ շատ խղճալի վրաս նայելով

360 Թեթև հեռացավ, արտասանելով.

«Օ՛, գերեզմանում

Դու շես իմանում՝

Որքան է դժվար

Քնածի համար...»

[Նա արտասանեց մի ուրիշ ձայնով

Եվ ողորմելի վրաս նայելով]

Կամաց հեռացավ, կորավ մթնի մեջ,

Ինչպես յուր ձայնը— թեթև, կամացուկ,

[Որպես մի ստվեր, մի] լուռ աղջամուղջ.

370 Մի թեթև ստվեր, մի նսեմ անուրջ...

Ինձ թողնելով սարսափի և ապշության

Շղթաների մեջ...

349 = Դարձյալ նա եկավ— ինչպես լուռ սարսափ,

բ Դարձյալ նա եկավ լուռ ու դալկադեմ,

գ Դարձյալ նա եկավ մոռյլ, դալկադեմ,

361 Օ՛, շես իմանում՝

363—364 առդերի վախարեն՝

Դժվար է, դժվար

Քնածի համար

369 Որպես մի թեթև ստվեր—մի նսեմ հրազ—

Նա դժբախտին ընդմիշտ զըրկեց
Անհետ շքովեց հավիտյան.

■ Հեքիաթ է, թե անցք իրական,
Շատ վաղուց եմ ես լըսել.
Զըրկվեց հարսից թշվառ տղան—
30 Բայց հույսը մնաց:

բ Վազուց եմ լսել.
Զըրկվեց տղան իր հարսից,
Բայց շքըրկվեց իր հույսից.
Ման է գալիս խեղճն այն օրից
Շուրջը, աշխարհքն և անհուն,
Ծվ հույս ունի գրտնել նորից
Իբան կորած սիրունուն:

[Ծվ հույս ունեմ ես... կրգտնեմ նըրան.
Անմահ է ոգին և կա հավիտյան.

30 Նա էլ ոգի էր. մարմին էր առել,
աղջիկ էր դառել,
Ինչպես այն ոգին, որ աղջիկ դառավ,
Խարեց ու զնաց— սահայն շքմեռավ,
Ծվ երբեկցե, մի անգամ կրկին
Պիտի երևա կարոտի աչքին,
Ծվ ախեզերքի անհունության մեջ
Պիտի հանդիպեն կրկին իշարուլ:

10 Ու լըթացավ հավիտյան.
30—30 Վազուց եմ լսել <...>
Զըրկվեց այսպես թշվառ տղան
34 Որտեում է խեղճն այն օրից
37 Իբան կորցրած ամուսունն:
28—30 տողերի դիմացի լուսանցում՝
Ծթն ոգին կին էր,
Կինն էլ ոգի կարե լինել,
Երկուսն էլ կտրան <...>
30—30 Ինչպես այն ոգին, որ դարձավ աղջիկ,
Ծվ ու զնաց— սահայն շքմեռավ.

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ՊՈՅՄԻՑ

<I>

ԴԵՊՈ ԱՆՀՈՒՆՊ

Հեքիաթ է թե անցք իրական,
Աշխարհքի մեջ կատարված,
Լսել եմ ես [վաղուց մի] բան
Այսպես տխուր մի արկած:

Սիրահարվեց մի հողածին,
Ամուսնացավ... ոգու հետ,
Քանի ուզեց տիրել հարսին
< . . . . . >

Ճգնում էր, տանջվում,
10 Քախանձում էր կաթոգին,
Զի՞ր կարենում բռնել երբեք
Եթե արական էակին.

Վերջն, ասում է, հենց որ զրկեց,
Մոտ էր տենչը լըրության,

- 1 Հեքիաթ է սա, անցք իրական
- 4 Ցավալի մի արկած:
- 7 Ու երբ տիրել հարսին
- 9—11 Շատ թախանձեց, ճգնեց, տանջվեց,
Շատ թախանձեց կաթոգին,
Բայց լըկորաց բռնել, [զրկել]

Նոր էի տիրել, երազ էր թվում,
Կարծես երկնքումն էի նա ապրում.

- 40 Երբ բացվում պայծառ,
Աշխույժ ու կայտառ,
Խայտում էր, խնդում,
Միծաղում, թնդում,
Կամ երբոր հանկարծ
Մոլոր, խորտակված
Նստում էր, թախծում < . . . >

- 38—39 Նոր էի տիրել, ինչպես երազում,
Չէի հավատում իմ բախտին.
40 Երբոր բացվում էր պայծառ
44 Եվ մեկ էլ հանկարծ

<II>

< . . . > Մենակ ես, ինչ որ երկրում ունեի
Դերեղմանատան միջումը թողի,
Մի սև բլրակի, հողակույտի տակ,
Մնաքի մենակ, մենակ և մենակ...

• • •

- Ի՞նչ է բույրը ծաղիկի,—
Մրբիկն եկավ— նա ցրվեց.
Ի՞նչ է երգը սոխակի—
Թագեն հասավ— նա լրոեց:
Ի՞նչ է սերը աղջրկա,
10 Լհա մեռավ— էլ շրկա...
Ի՞նչ է կյանքը [թանկագին]
Մի այսպիսի դատարկ բան.—
[Նույնպես] ծաղիկ մի սիրուն,
Որ կորչում է սև հողում,
[Նույնպես] մի երգ թրթռուն,
Որ լրում է դագաղում:
Եվ մեր բոլոր վայելքները
Ոսկի փայլ են դագաղի,
Եվ սիրողը և յուր սերը
20 Բաժին մահի և հողի:

Վերջ առաջին մասի.

- 1 Միծիռն ես, ինչ որ երկրում ունեի
11 սոսի դիմաց, յուսանցում
եվ կյանքն հավետ
13 Գարնան ծաղիկ մի սիրուն

Նա թռավ—գնաց,
Ես այն ժամանակ [մահը] հասկացա
Մի լուսթյուն է այն,
Մի խոր լուսթյուն.
< . . . > [Ահից գոռացի— բոլորն արթնացան,

. . . > շփոթված իբրորդ անցան.
Սկսեցինք կանչել,
Քաշքշել, տանջել,
Մենք կարծում էինք իրանից գնաց,
10 Բայց ինչպես թողինք,
Այնպես էլ մնաց.
Այնժամ վախելով, կարծես թե ծածուկ,
«Մեռավ», շնչաց մինը կամացուկ,
որ ես չըլտեցի.
Դարձյալ դուր խնդրել, կանչել սկսեցի...
[Մեկ էլ կանչեցի]— իմ ձայնը տրտում
Առանց պատասխան հանգամ լուռ օղում.
Դարձյալ սկսեցի կանչել, պաղատել,

5 Մի մի սսկալի լուսթյուն է
4 = Անհուն, ահավոր,
= Ար ձայն է տալիս

11 տողից հետո՝
[Սակայն նա դարձյալ լուռ ու կարկամա՝
Ինչպես վայր դրինք, այնպես էլ մնաց.
Մի դարձարկի ջնով բռնեցի.
Մի սև ամպ արդեն առաջ էր շարժվում իմ հոգում].

13—14 «Մեռավ» շնչաց մեկը կամացուկ.
Ժա իբրև թե չըլտեցի.
14 տողի փոխարեն, լուսանցում՝
Ժա թեև լուսի, բայց <2 անընթ.>
Բայց դարձյալ կանչել, խնդրել սկսեցի,
Թեև արդեն մի սև բան (կասկած) սրտիս մի խորում
Լուռ ու ահավոր առաջ էր շարժվում.

15—16 Դարձյալ պաղատել, կանչել սկսեցի...
Դարձյալ կանչեցի— իմ ձայնը տրտում

Բայց կրկին իզուր— արդեն մի սև բան
20 Առաջ էր շարժվում սրտումս
Ահ էր, թե կասկած,
Նորա [շուքից սարսափած]
Անհուն, ահավոր մի պաղ լուսթյուն,
Որ գիտի հայտնել մեր հոգուն,
Թե նա, որ տեսար, էլ չի լինելու,
Ոչ մի աշխարհքում էլ չես գտնելու
էլ չես տեսնելու երբեք թո կյանքում,
Թեկուզ հավիտյան ապրես աշխարհքում,
Եվ ինչ որ եղել— ընգմիշտ է եղել,
20 Անկարող ես դու երբևէ փոխել...
Մի գիշեր է այն, մի օր, իրիկուն,
Կամ մի արշալույս, որից դենը դու
Ոչ մի հնարքով էլ չես անցնելու.
[Միծաղի նման կըհանգչես հանկարծ,
Ինչպես թե բնավ աշխարհ չես եկած]:

Սոսկալի բան է, բայց ես ավելի,
Երբ գողի նման գիշերն է գալի,
Անլույս, անարև, մութը ժամանակ,
Երբ մարդիկ իրանց զգում են մենակ] < . . . >

24 = Ար իմ հոգու հետ խոսում էր թաքուն
= Որ պատասխան ավելի իմ հոգուն
9 Չայն էր տալիս արդեն իմ հոգուն
25 Թե նա էլ չըլտ, էլ չի լինելու,
30 տողից հետո՝
[Եվ ես հասկացա՝
Ենչ առել է մահ]...
31 = Մի գիշեր է նա, մի օր, իրիկուն,
= Մյն մի գիշեր է, մի օր, իրիկուն,
35—36 Եվ երբեք, երբեք էլ չես գալու
Մանր է այն ժամը, բայց ես ավելի,

Ի՞նչ մնացողը դեռ պիտի ապրի—
 Եվ այն էլ երջանիկ.
 Ապրե՛լ... այ քեզ առեղծված.
 Եվ մեկնում ենք մենք, գտնում ենք, գտնո՛ւմ,
 Քայց այն... ոսկի է լինում,
 Փառքի փայլ, աղմուկ դատարկ, անցողիկ,
 Կամ սիրուն մի կին, բնության ծաղիկ,
 Վաղանցուկ մի սեր—

10 Ծվ ներքին մի ձայն կրրկին թախծալի
 Գժգոհ ու դատարկ հոգուդ խավարից
 Գիշեր ու ցերեկ քեզ ձայն է տալի,
 Ի՞նչ անբախտ ես դու նորից ու նորից,
 Թե ինչ փնտրում ես, դեռ շատ է հեռու,
 Դեռ շես հասկացել, դեռ շես գտնելու...

[Մ՞յս է բուրբը—
 Ապրում ենք սակայն... և դարձյալ նա կա
 Եվ ո՞վ իմանա— գուցե կա— և նրա մասին են

եելքն ու հանճարը, տենչերը մարդու],
 Ծվ սակայն նա կա—

վկայում

1—3 Եվ այն էլ երջանիկ ապրել.
 Ապրե՛լ... դե լուծիր.

3 տողի զիմաց, աչ լուսանցում՝ «Երջանկությունը».

3 տողից հետո՝

Մյ մի առեղծված

4 Եվ փնտրում ենք մենք, գտնում ենք, գտնո՛ւմ,

5 Որ այսպես ահա <...>

15 տողի զիմաց՝

Ո՞վ գիտե, գուցե մահը այն ճամփան է, որ գեղում ենք գտնելու.
 — և գուցե նա կա—

17 Եվ ո՞վ իմանա— գուցե կա— և ահա վրկա

21 Զգու՛մք հրաթն. ցնորքը հոգու,
 Որ ուրիշ սահման սիրում է թլուղել,
 Սահմա՛ն, որ երբեք դու չես ճանաչել.
 [Որի [անթափանց, անհուն] աշխարհում
 Հողեղեն աչքերն էլ չեն նշմարում],
 Որ, սակայն, թե՛վի [ու գաղտնի] այսպես
 Հայտնվում է մեզ, գրբավում է մեզ:

Ապրե՛լ... և երկար ե միշտ բախտավոր.

< . . > երջանիկ կյանք

Ահա քեզ մի մեծ խրիին առեղծված,

30 Որ մարդու առջև դրել է աստված...
 Եվ մեկնում ենք մենք— գտնո՛ւմ ենք, գտնո՛ւմ.

Քայց այն < . . > ոսկի է լինում,

Փառքի փայլ, աղմուկ < . . > անցողիկ,

[Կամ] սիրուն մի կին— բնության ծաղիկ—

Կարճատև մի կիրք— որ առավոտյան արշալույսի

պես

Եվ դարձյալ դատարկ հոգուդ խավարից

Գտնում է դեր սառն ու թախծալի

[Գիշեր ու ցերեկ քեզ ձայն է տալի],

20—21 տողերի զիմաց, աչ լուսանցում՝

Ի՞նչ նա լրիհնել

էլ ինչու են ձգտում <...>

22 Որ, սակայն ազատ ու գաղտնի այսպես

26 տողից հետո՝

Անբժրանելի ու գաղտնի—

Մեր ձգտումներին [ձգտումը] միմիայն հայտնի.

Եվ մահը այն ճամփան է, որ մեզ տանում է այնտեղ.

(Եվ մահը վատ է լուկ նրա համար, որ այն <...>)

[Դեռ պիտի ապրի... և միշտ երջանիկ, ուրախ]

27 Միշտ խորտակվել, բղձու նորից նոր՝

28 Քանի խորտակվել, բղձու նորից նոր

29 Ահա քեզ մի մութ, խրթին առեղծված.

35—37 Կարճատև մի սեր, <1 անընթ.> որ առավոտյան արշալույսի

պես

Եվ դարձյալ գժգոհ հոգուդ խավարից

ա <2 անընթ.> մի ձայն սառն ու թախծալի

բ Ետեղում է մի ձայն սառն ու թախծալի

Քե անբախտ ես դու նորից ու նորից,
 40 Քե միայն կորցրիր և շես գտնելու,
 [Քե ինչ փնտրում ես. դեռ շատ է հեռու,
 Դեռ շես հասկացել, դեռ շես գտնելու]...
 Ծվ սակայն նա կա— հավիտյան նա կա
 [Ծվ սրտիդ խորքից որպես վկա]
 Ցնորքը հոգու, ձգտումն հրաթև,
 Որ ուրիշ սահման սիրում էն թանու,
 Սահման, որ երբեք դու շես ճանաչու
 Ծվ սակայն թովիչ հրաշքով այսպես
 Հայտնվում է քեզ, գրավում է քեզ—

50 Այդ այն շնաշխա<րհիկ> վայրն է գերազանց
 կյանքի...

- 48 ա Ծվ սակայն նա կա— կախված հարածն
- բ Ծվ սակայն նա կա— անվախճան նա կա
- գ Ծվ սակայն նա կա— տեղը հարածն
- դ Ծվ սակայն նա կա— անվեր, անհաս
- 46 Որ ուրիշ աշխարհ սիրում են թուշի
- 43 Որ սակայն թովիչ <Յ անբնթ.> այսպես
- 42—50 տողերի մի այլ տարբերակ.
  - ա [Ծվ սակայն ապրիր— ասկզմիկ նա կա հավիտյան]
  - բ [Ծվ սակայն ապրիր— սրբան էլ հեռու]
 Հավերժ, հարատև.
  - ա Ծվ սակայն ապրիր— [հասար ու հասար]
  - բ Ծվ սակայն ապրիր— տանգվիր ու հուսա.
  - գ Ծվ սակայն ապրիր— [ահա քեզ վրիտ]
  - ա Բայց ապրիր, ապրիր... հավերժ, հարատև
  - բ Ծվ դարձյալ [հուսա], քո աստղն է նա
  - ա [նա կա] <...>
  - բ [Քս աստղն է նա, սրբան էլ հեռու]
 [Ցնորքը <...>] ձգտումն հարատև
  - ա [Այնտեղ են թողնում ակամա]
  - բ [նայիր ահա] ակամա
  - ա Ցնորքը հոգու, ձգտում հրաթև
  - բ Այնտեղ են թողնում ձգտումն հրաթև
 Ցնորքը հոգու—
 նրանց ետևից կըթռչես և գու
 Այնտեղ երջանիկ, անվերջ ապրելու
 Այն գաղտնի համփով թրանդամ և գու

- ա [նրանց ետևից] կըթռչես դեպի գերազանց կյանքի այն սուրբ
 սթեանը.
- բ կըթռչես դեպի գերազանց կյանքի վայրերը շքնադ.
- գ կըթռչես դեպի գերազանց կյանքի վայրերը անմահ.

<V>

[Սակայն կորցրածը ինձ չի ցավեցնում,
 Այլ մեացածն է ինձ միշտ հիշեցնում,
 Նա է ինձ ամենշում,
 Նա է պահանջում.
 Այն, որի համար լալիս եմ]—
 Խհ, սարսափելի բան է,
 Երբ շատ անեցածից դեռ մի բան է մնացել,
 Երբ կւերացել ես— բայց տեսնում ես քիչ,
 Երբ ս մեռած ես— բայց դեռ շունչ սունկս,
 Երբ խելագար ես— բայց խելք ունես [գեռ],
 Ծվ կարող ես դեռ հասկանալ, զգալ,
 Կանգնած ես այն մասթ վրհի եզերքին,
 Պրտեղից էլ [քեզ] դարձ շքիա կրկին,
 Ժամանակ ունես երկար դիտելու,
 Սրտով զգալու, լեզվով պատմելու,
 Քե ինչպես կյանքից դու արդեն պոկված,
 Արձևրից հեռու, ընկերից շոկված
 Անգարձ գեռած ես, ընկնում ես, ընկնում,
 Ծվ դեռ, ով գիտի, սրբան է մնում
 30 [Միեչև որ հասնեմ վերջին— հատակին,
 Այս տխուր կյանքի մութ նպասակին.
 Մինչև որ հասնեմ
 Աւերան տեսնեմ]:

Բայց ես կարծեցի, թե մեռած է նա—
 Թե նրա լեզուն լսել է հավիտյան
 Թե նրա պայծառ աչքերի տեղում
 Խավարն է ապրում, ճիճուն է սողում,
 Բայց ոչ— նա կենդանի է—
 Եվ միշտ գալիս է խորին գիշորով
 30 Շուշանի բույրով,
 [Քնքուշ] համբույրով
 Պայծառացնում հոգիս
 Եվ կանչում երկնային ձայնով <...>

35 Թե նրա լեզուն լսեց հավիտյան
 26 առօրյաց հետո՝
 [Հա, նա գալիս է հրբեմն ինձ եանչում—
 « Ես միշտ այնպես էի կարծում
 ր Թե միշտ այնպես էի կարծում]:
 26—27 Թե նրա աչքերում
 ճիճուն է սողում,

<...> և այսպես մտորելով, իմ հափնած վիշտը ուղ-
 գեց գիշերվա խավարի մեջ— հանգավ <...>

Ա՛յս էր բոլորը— սրա՛ համար էին այն բոլոր տենչանք
 ու տանչանք, հույզեր ու հույսեր, որ հանկարծ մարեին—
 քեզմիջոց, հավիտյան—

և սրա՛ համար էր նա այնքան սիրուն, փարթամ մեծա-
 ջել— հասունացել, որ հանկարծ շրանա, որսլես թե իսկի
 յի եղել էր երբ—

և այսուհետև ինչ է լինելու նա— փտելու, քայքայվելու,
 հող է գառնալու— անպիտան, գարշելի— և այն սիրուն այ-
 տերի տեղ շոր ոսկորներ— այն հրապուրիչ, ժպտուն աչքե-
 րի տեղ[ակ]՝ դատարկ ու մութ փոսերում ճճիների կույտն
 է ոլորվելու, գալարվելու, օձը լափելու և խեղափառ դա-
 տարկ կողերում: <1 անընթ.> օ՛, չէ, այսպես չէ— թող
 այնտեղ...

Առաջին գիշերը— թե այսուհետև ինչ է լինելու նա—
 փտելու, հող գառնալու, են—
 [և] միթե բոլորն այս է:

<VII>

ԴԵՊՈՒ ԱՆՀՈՒՆԸ*

Լըսիր, շորացիս, ըստ բան կո երկնցում
և երկրի վըրս, որ իմաստասիրանց լի է
երազել:

Շեխար, ճամբոս

I

Գուցե թե իբաւլ, մի ոգի էր նա,
Իշել էր ներքև— աշխարհքի վըրա
Մեկին խնդացնի, և աստված շարաւլ,
Բայտարս նախանձեց ու կանչեց— տարաւ:

II

Յնպես այս երկրում անհանգիստ էր նա,
Յտար էր այտակղ— ուզում էր գնա[ր].
Մերթ-մերթ բացվում էր դարձան օրի պես,
բացվում էր պայծառ,
Խնդում էր, խայտում սնփուլթ ու կայտառ,
10 Ու մեկ էլ հանկարծ մթնում էր, թաթածում

* Խորագիրն այստեղ ունի հետևյալ տարբերակները՝ «Խավարի մեջ».
«Դեպի մայրը», հարց».

- 1 ա Սա մերթ կարծում եմ՝ մի սգի էր նա,
- բ Գուցե թե շքնաղ մի ոգի էր նա
- գ Գերեզմարային մի ոգի էր նա
- 2—3 Յկել էր տխուր աշխարհքի վըրա
Ինձ ուրախացնի, բայց աստված շարաւլ,
- 3 տողի դիմաց, լուսանցում՝ «մեկին խնդացն **<ի>**»
- 5 ա Եվ աջնպես անհանգիստ էր նա
- բ Յնպես անհանգիստ էր նա այս աշխարհքում
- գ Յնպես աշխարհքում անհանգիստ էր նա
- 7 Գարնան օրի պես՝ հեղհեղուկ, մատաղ
- 8 ա Մեկ բացվում պայծառ
- բ Մեկ բացվում էր պարզ
- 9—10 Խնդում էր, խայտում աշխույժ ու կայտառ,
Ու հանկարծ մթնում տես

Ասես՝ մի խորունկ
Քնքուշ մտորմունք
Մարմին էր առել
Ու աղջիկ դառել:

III

[Նոր էի տիրել ես [նրան] այն
Չէի հավատում դեռևս իմ բախտին]
Եվ ամեն անգամ, երբ տրտմում էր նա,
(Ինձ թվում էր, թե կրթուչի հիմա)
Աչքերը բանում, անհանգիստ շարժում,
20 Տրնքում էր, լալիս, հոգոց էր քաշում...
[Ես գողում էի, սիրտս մարում էր.
Մի բան պատահի նրան քրնի մեջ]...
Չարթեցնում էի, քնքշալով խոսում.
— Ինչո՞ւ ես լալիս, հոգիս, երազում:
[Վախից սփրթնած արթնում էր քրնից],
Եփոթված գողում, [փաթաթվում էր ինձ.]
— Ա՛խ, ի՛նչ լավ արիր,
Որ [ինձ] արթնացրիր.
Երազում անթիվ տրգեղ գեռուններ

18 տողի լուսանցում՝

- [Թրուզ] Անուրջ էր թվում կամ շոռլլ մի բախտ, որին արժանի
լի:
- 28 ա Սա գողում էի, թե կորաւ գնաց անա...
- բ Ես տեսում էի— կրթուչի հիմա
- գ Ես կարծում էի— կրթուչի հիմա
- 29 ա Աչքերը կեսխուսի անհանգիստ շարժում,
- բ Կեսխուսի աչքերը անհանգիստ շարժում,
- գ Գրչերն աչքերը անհանգիստ շարժում,
- 26 Տրնքում էր, լալիս կամ հոգոց քաշում...
- 24 Քեզ ի՛նչ պատահեց, հոգիս, երազում:
- 24 ա Նա վախից սփրթնած արթնում էր քրնից
- բ Վախից նա <1 անրնթ.> արթնում էր քրնից
- գ Թալկացած, տամուկ ճակատը քրտինքով
- 24 Գոգույն շարթերը անհանգիստ <...>

30 Բարձրանում էին մերկ մարմինս ի վեր...
 Սառն օձը անցնում ոտներինս վրբա...
 Մեկ էլ... շրթիտեմ էլ ինչեր տեսա...
 Մեկ էլ մի շար մարդ շարշարում էր ինձ...
 Ճիգ էի անում փախչել նրբանից...
 — Ա՛խ, ի՛նչ լավ արիր, զարթեցրիր, հոգիս...
 [Շշնչում էր նա], կպչում էր կրծքիս
 Ծաղում էի՝ ոնց էր նա վախում,
 Ոնց էր վախեցած սիրտը բարախում
 Մատաղ լանջի տակ
 40 Անհանգիստ, արագ:

10 - 21 վեր էին սողում մերկ մարմինս ի վեր...
 Սողում ոտներինս վրբա...
 22 - 30 Ես ուզում էի փախչել նրբանից...
 Ա՛խ, ի՛նչ լավ արիր, արթեացրիր, հոգիս...
 39 Փախուկ լանջի տակ

<...> [Քանի ու քանի գիշեր շրթնեցի,
 Յրբան գողացի, որբան ճգնեցի,
 Որ նա <...>
 Գիշերն [անկողնում], լինում էր հաճախ,
 Չէր կարողանում նա քնել խաղաղ.
 Կեսխուփ աչքերը անհանգիստ շարժում,
 Տնքում էր, լալիս կամ հոգոց բաշում...
 Ծաղում էի, թե շրլնի [հանկարծ]
 Մի բան պատահի նրան քնի մեջ.—
 10 Զարթեցնում էի, քնքշալով խոսում.
 — Քեզ ի՛նչ պատահեց, հոգիս, երազում:
 Ես վախից քրտնած արթնում էր քնից,
 Շփոթված դողում, փաթաթվում էր ինձ.
 — Ա՛խ, ի՛նչ լավ արիր,
 Որ ինձ արթնացրիր...
 Երազում անթիվ [տգեզ] զեռուններ
 Բարձրանում էին մերկ մարմինս ի վեր...
 Սառն օձը սողում ոտներինս վրա...
 Մեկ էլ... շրթիտեմ էլ ինչեր տեսա...
 20 Մեկ էլ մի շար մարդ շարշարում էր ինձ...
 Ծաղում էի փախչել նրբանից...
 Ա՛խ, ի՛նչ լավ արիր, արթնացրիր, հոգիս...
 [Շշնչում] էր նա, կպչում էր կրծքիս
 Ծաղում էի՝ ոնց էր նա վախում,
 Ոնց էր [վախեցած] սիրտը բարախում
 Մատաղ լանջի տակ
 Անհանգիստ, արագ:
 [Բանի ծիծաղով նրան համբուրում,
 Սիրտ էի տալիս, երկյուղը ցրում,
 30 Մերթ հանդիմանում, մերթ քնքույշ գզվում,

էլի վերևը նշված է նախ թանաքով՝ «Սկզբում» և ապա՝ մատիտով՝ «Կազմերում» և «Գնել սկզբում»:

28 Եվ ես ծիծաղով նրան համբուրում,

Ավելի ամուր ու ամուր գրրկում,
 Ծվ ճգնում էի անսպառում ահով,
 Որ կրագումն էլ լիներ ապահով.
 Բայց այսպես [հաճախ] իղձը մարդկային
 Յուր ճախրի մեջն է հանդիպում մահին:]
 Հընչում էր ժամի զանգակը տխուր,
 Ինչպես մի անհուն, ահագին մրմուռ,
 Մի ձայն հեռավոր, անհայտ աշխարհքից.
 Այն խուլ ղողանջունն սփոփում էր ինձ.
 40 [Նրան] լսելով մրտաժուժում էի,
 Քե այս [հոգեմաշ] վիշտ ու ցավերի
 Աշխարհքը ունայն, անցավոր
 Ես էլ նրա պես կըթողնեմ մի օր,
 Եվ մի օր այն սուրբ աշխարհքում՝ մենք էլ.
 Ուր այնքան ծանոթ մարդիկ են գնացել,
 Կըտեսնենք իրար, կապրենք իրար հետ
 Ուրիշ մի անվերջ կյանքով երկնավետ:

<...> Բայց նիրհը խաղար, ծանր ու ստեղծող
 Չոքեց ինձ վրա սե թեկոր կաթ.
 Միտքս իր թելը կտրեց ու թրաւ
 Անել խավարչաին քառսում կտրաւ...
 Մահ, մեռել, շիրիմ թեթև հեռացան,
 Հեռու ցրվելով փոխվեցին. դարձան
 Ամպեր, սովերներ, կետեր երկրան,
 Դողացին, հանգան ու մթնեց հեռուն...
 Բայց հեռու մթնում, թե քուցե ինձ մտ,
 10 Տեսնեմ... նա կանգնած տխուր, [արյունաթ],
 Կարծքը [պատասխան] ինձ ցույց է տալի
 ու լալի [ո], լալի [ո]...
 Ես էլ սարսափած երթոր արթնացա,
 [վերմակս ու բարձս ողողված տեսա],
 Բայց ուզում էի, որ դարձյալ, մեկ էլ,
 Թեկուզ երազում, ինձ մտտ էր եկել.
 Հեան էլ <1 անընթ.> <...>
 Այսպես, մրցելով, մինչև առավոտ
 Մաքառում էին երկյուղ ու կարոտ,
 20 Մինչև տանջվելով [խաղաղ] հազնեցի,
 Թուլացած, թմրած <1 անընթ.> քնեցի...
 Քնեցի թե չէ, այդ էլ շրդիտեմ,
 Դարձյալ նա եկավ տխուր, դալկադեմ
 Ինչպես մի կտոր աշնան իրիկուն
 Թեթև, անմարմին, [պաղ] ու սիրուն.

24 ու Բայց հաճախ այսպես իղձը մարդկային
 ու Բայց այսպես թաշուն իղձ, մարդկային
 25—36 առգերի միջև եղած լուսանցում՝
 [«Տերտերը կարգում էր— «Հնչի հոգմն և այլն. և օ. նրեք տեղ»
 նորա— եօթնաստեղծան լույս խորանում»]:
 38 Հեռավոր մի ձայն հանդերձյալ կյանքից
 42 Աշխարհքը ունայն ժամանակավոր
 47 ու Մի ուրիշ անվերջ կյանքով երկնավետ:
 ր Մի ուրիշ կյանքով <...> ու հազնեցի:

4 Մի անհուն, խավարչաին քառսում կտրաւ...
 5 ու Մահ, մեռել, շիրիմ համայն հեռացան,
 ր Մահ, մեռել, շիրիմ— մտքերս նորացան
 6 Ծվ հեռանալով, փոխվեցին, դարձան
 9 Ծվ հեռու մթնում, թե քուցե ինձ մտ,
 11 Կարծքը պատասխան ինձ ցույց է տալիս
 14 ու Դեռ լալիս էի
 ր Լայ լի լինում
 15 Ծվ ուզում էի, որ դարձյալ, մեկ էլ,

Յու վշտո՞տ, վշտո՞տ վրաս նայելով,
 Հեռացավ, անցավ <1 անընթ. > սահելով-
 [— Օ՛, գերեզմանում,
 Դու չես իմանում,
 30 Որքա՞ն էր դժվար
 Ու նեղ ինձ համար...
 Դժվա՛ր է, դժվա՛ր
 Ապրողի համար...]:

[Վեր թռա դողով, մարեցի կրկուս,
 Հիմքից սասանեց իմ դժբախտ հոգին,
 Աչքերս անթարթ մնացին բացված
 Ու կայի անշարժ, անշունչ տարածված*
 Այս ասեղ ժամին ցերեկը բացվեց]
 Գուցե նա չէր այն...

40 Վաղորդյան դալուկ շողերի տակին
 [Մի ճերմակ, սիրուն] աղավնի է նա,

17 ա Հեռացավ, անցավ անհետ սահելով-
 բ Հեռացավ, անցավ մեղմիկ սահելով-
 գ Հեռացավ, անցավ օդում սահելով-
 32 Արթնածի համար...

33 տողից հետո՝
 ա [Այս մի գերբնական երգ էր անվրդով]
 բ [Այս մի տեսակ վիշտ էր անվրդով]
 [Կի շիրմի մառլ սարսափով, մութով]:-

34 ա Վեր թռա հանկարծ, մարեցի կրկին,
 բ Վեր թռա ուժգին, մարեցի կրկին.

38—40 Բայց արդեն ցերեկը բացվեց
 Այն գուցե նա չէր...
 Երբ որ <... >

41 ա Երևում էր ձողը
 բ Երևաց ձողը
 գ Զողք երևաց

Թռած գալիս է... [գալիս է] ինձ մոտ,
 Խաղաղ նստում է, ինձ նայում—տխրում,
 Մնչում է այնպես աղո՛ւ, կաթոգին,
 Քոչում է, ջինջ օդում ճախրում,
 Գնում է, գնում... ետ գալիս կրկին...
 Այնպե՛ս փոխված է... ինձ կանչում է նա...
 Բայց... զգո՛ւյ՛շ, զգո՛ւյ՛շ... ոչ ոք չիմանա...
 Կիշերն էլ [գաղտնի],

50 Երազի նման,
 Թեթև, անմարմին.
 [Խորին գիշերով
 Ձյունի շորերով]
 Դարձյալ երազում
 Երազի նման,
 Խորին գիշերով
 <... > մթնում
 Գալիս է, գտնում,
 Կարոտ ու կարոտ

60 Գալիս է ինձ մոտ.

Նա կենդանի է.
 Գիշերն երազում իջնում է
 Զրնաղ—անմարմին
 <1 անընթ. > խոսում է.
 Թոխր ինձ հետ, իմ թշվառ,
 Ես բեղ տանեմ մի աշխարհ,

42—43 Թռած գալիս է միշտ ինձ մոտ
 Լուս-լուս նստում է, ինձ նայում—տխրում.

45—46 Իջնում <է>, ջինջ օդում ճախրում,
 Գնում է այնտեղ... ետ գալիս կրկին...

48 ա Բայց ու՛րա... ծածուկ... ոչ ոք չիմանա...
 բ Բայց գաղտնիք է... ոչ ոք չիմանա...

43—48 տողերը վերցված են փակագծերի մեջ:

62 Գիշերն երազում գալիս է

64 ա <1 անընթ. > ե ինձ ասում է

բ <1 անընթ. > ե ինձ կանչում է

66 Արի՛ ինձ հետ, իմ թշվառ,

Ուր շքեղ մահ—անշատում,
 Եվ սերն անվերջ, անհատնում
 [Հոսում է]— հոսում է
 20 Բայց ես ասում եմ, թե մեռա՞մ.
 Օ՛, չի, չի մեռել,
 Ապրում է դեռ էլ...
 [Եվ] իմ կանչին
 Ցուր <1 անընթ.>
 <...> լսում է—
 Ինչպես ջինջ երազ
 Երազահաս
 Քախձալի կարոտ
 Քալիս է ինձ մտա:

Մութն ու լրոռթյունն այնտեղ միասին՝
 Բազմել էին պաղ մահվան աշխարհում.
 Դալուկ շողալով՝ մի կըտոր լուսին
 Դեռ-դեռ էր ընկնում մթնած երկընթում...
 Ճընշված ձայներով հեծծում էր քամին,
 Երկիրը տընքում բազմատանջ կըրծքից,
 Թե մեռելները գիշերվա ժամին
 Ճըրըրում էին քարերի տակից...
 Ամեն բան պաղ էր, մըռայլ ու անեղ.
 10 Ու մըտքովս հանկարծ անցավ մի վայրկյա՞մ.
 Ոնց էր նա մենակ համբերում այնտեղ,
 Նա՛, որ մեռելից վախում էր այնքան...

Զորացե՛ք, ժընկներ, ի՛նչ եք քարշ գալի.
 Ահա, այն կողմը թաղեցինք նըրան.
 Ահա լուռ թումբը սեին է տալի.
 Բայց նրա վրա... ըսպիտակ մի բան...
 Առաջ եմ գընում, նայում... ո՛վ աստված,
 Ճերմակ շորերով իր շիրմի վրա
 Լուսնի լուսի տակ գըլխակոր նստած
 20 Թախձալի ու լուռ արտասվում է նա...
 — Ո՛վ անեղ տեսիլ, սիրելի պատկեր,
 Ինչո՞ւ ես լալիս այդպես դու վըշտոտ.
 Խոսի՛ր, ինձ ասա, կենդանի՞ ես դեռ,
 Թե մի սոսկալի պատրանք ես ծանոթ...
 Ույժ տուր՝ մոտենամ, և թե ոգի ես,
 Լույս տուր իմ ապշած, մահացու խելքի՞ն.
 Որ այս հասկանամ, գիտակ լինիմ ես

2 Բազմել էին սե մահվան աշխարհում.
 4 m Դեռ-դեռ էր ընկնում խավար երկընթում...
 p Դեռ-դեռ էր ընկնում դժգույն երկընթում...
 8 Խոսակցում էին քարերի տակից...
 11 Թե ինչպես էր նա համբերում այնտեղ,
 20 Արյունատ ու լուռ արտասվում է նա...
 22 Ինչո՞ւ ես լալիս կուրծքդ արյունատ.

Կյանքի ու մահվան խաղար գաղտնիքին
 Ո՛վ, նրբան տուր միայն, հայտնիր, ինձ ասա,
 30 Միթե չես ապրում, չես լրսում ինձ պես,
 Եվ միթե արդյոք ճշմարիտ չէ սա,
 Որ ես տեսնում եմ, որ կանչում եմ քեզ...
 Նա նայում էր ինձ այնպես թախծալի,
 Ուզում էր կարծես խոսել <...>
 [Վաղորդյան] դալուկ շողերն արևի
 ծուլացին, ու նա ցրնդվեց, շրթացավ...
 Ու թմբի վրա, ցերեկվան լուսով
 Երևաց ձողը...
 Եվ թշվառ մի բիր, մի սրբահար
 40 Գրլխիս մեջ մըտած, սըրտիս մեջ մըտած,
 Զարշարում է ինձ, տանջում անդադար,
 Կյանքըս խորտակելով, հանգիստըս կըտրած...
 Մի հույս է պահում այժըմ ինձ մեծակ,
 Թե վախճան շունի մարդկային հոգին,
 Որ ես էլ պիտի մեռնեմ, ու կըրկին
 Թե երբևէ [մի տեղ] պիտի միանանք—
 Իսկ եթե մեզ հետ պիտի և մեռնի
 Քանդվի, շրթանա, կորչի հավիտյան
 Բալորը, ինչ որ մեր հոգին ունի—
 50 Միտք, հիշողություն, սեք և ամեն բան...

35 ա Ցուլացին վաղորդյան շողերն արևի
 բ Բայց այստեղ գալուկ շողերն արևի
 36—37 Ցուլացին ու նա դայկացավ, շրթացավ...
 Ու թմբի վրա, վաղորդյան շողերի տակին
 39 ա Եվ այն օրից մի բիր, մի սրբահար
 բ Եվ այն օրից մի բիր, մի սրբահար
 40—41 Մըտքիս մեջ մըտած, սըրտիս մեջ մըտած,
 Զարշարում եմ ինձ, տանջում շարաշար
 44—46 տողերի փոխարեն՝
 Թե երբևէ պիտի մի տեղ միանանք,
 Եվ թե մահ շունի մարդկային հոգին...
 Մենք <1 անընթ.> երբեիցե մի տեղ միանանք—
 46 տողից հետո, իբրև 44 տողի նախնական տարբերակ՝
 Եվ թե մահ շունի մարդկային հոգին...

Գիտե՞ս ով է այն... ճերմակ աղավնին,
 Որ այնպես ուրախ թռչում է, գալիս
 Շողալով ցերեկվան արևի շողերի միջին...
 Լուռ-լուռ նըստում է, ինձ նայում-տխրում,
 Մընչում է այնպես աղու, կաթոգին,
 Թռչում է-գընում, չինչ օդում ճախրում,
 Գընում է այնտեղ... Ես գալի կըրկին...
 Իսկ դիշերն երբոր մեծակ ու անքուն
 [Ես] միտք [եմ] անում,
 50 Գալիս է թաքուն նա իր աշխարհից
 Ու պատմում է ինձ, պատմում միալար,
 Ինչպես տակավին դեռ սիրում է ինձ,
 Ինչպես վըշտանում, լալիս ինձ համար...
 Գալիս է <1 անընթ.> նա ինձ հայտնելու,
 Թե ապրում է անվախճան,
 Գերերջանիկ, մեզնից հեռու
 Անմեռ հոգի գերբնական:
 — Երի՛ ինձ հետ, իմ թշվառ,
 Ես քեզ տանեմ մի աշխարհ,
 70 Ուր շրկա ցավ, անջատում,
 Ու սերն անվե՛րջ, անհատնո՛ւմ...
 Արի թըռիր < 1 անընթ.>

50 և 51 տողերի միջև՝
 ա Բայց գիտես գաղտնիքը... [որ նա չի մեռել]...
 բ Բայց գիտես գաղտնիքն... [որ նա չի մեռել]...
 [Ես ո՛ղջ-կենդանի ապրում է դեռ էլ]...
 51—52 Գիտե՞ս ով է նա... ճերմակ աղավնին,
 Որ այնպես ուրախ ցռում է, գալիս
 53 տողից հետո՝
 [Գիտե՞ս ով է նա]...
 54—57 տողերում օժանդակ բայերը անցյալից դարձել է ներկա:
 59—64 տողերում՝ նույնը:
 66—63 Թե ո՞ր տակավին դեռ սիրում է ինձ,
 Ու միշտ վըշտանում, լալիս ինձ համար...
 72 տողից հետո փաշված գծիկի տակ՝
 «Զարմանք. քանի տարի է անցել այն օրից»:

է՛, վաղուց լուծ ծիծաղի նման

Անց է կացել նա—

էլ ոչ ոք չի հարցնում նրա մասին,

Ես էլ իմ մտքում պատկերն եմ խառնելը

Եվ այժմ, երբոր նրանից խոսում,

Քվում է, թե մի հեքիաթ եմ ասում,

Վաղուցվա հեքիաթ <...> ու հին,

Եվ խառնվում է զարմանքն իմ վշտին,

[Թե ինչպես կյանքը սուտ է ու շնչին]:

10 Իսկ մի օր այստեղ նա ման էր գալիս,

Փայփայում էր ինձ, անունըս տալիս,

[Եվ մեր բախտի արբեցության մեջ

Մենք չէինք տեսնում ոչ վախճան, ոչ վերջ]—

Եվ այնպես անհոգ խնդում կաթոզին,

Որ ինձ թվում էր— թե նրա կյանքին

Ու մեր վայելքին էլ վախճան չըկար:

Սո՛ւտ մարդ. կյանքը կարճ ու միտքը երկար.

Հենց մեր տարփանքի ժամին [զվարճալի]

Նա հանկարծ մեռավ, ընկավ ծաղկի պես,

20 Եվ նրա կողքին տգետ ու տկար

4 ա Ես էլ մոռաց <ել> եմ պատկերն իմ մտքում.

բ Ես էլ շփոթել եմ պատկերն իմ մտքում,

գ Ես էլ շաղել եմ պատկերն իմ մտքում,

ե—7 Թվում է թե հին հեքիաթ եմ ասում,

Մի տխուր հեքիաթ <...>

9 Թե կյանքը որքան սուտ է ու շնչին:

10 ա Զէ՛, մի օր այստեղ նա ման էր գալիս,

բ Բայց մի օր այստեղ նա ման էր գալիս,

14—15 Եվ այնպես կայտառ խնդում, թրթում,

Որ ինձ թվում էր— թե պետք է երկրում

15 առդից հետո՝

«[Հավետ ապրելիք]»

16 Մեր երջանկությանն էլ վախճան չըկար:

19 Նա հանկարծ մեռավ, թռչեց ծաղկի պես,

20 Եվ նրա կողքին շանթահար— Ես մնացի ապշած.

Մնացի ապշած, կանգնած շանթահար,

Ինչպես կարող էր նա <...>

[Մի սիրուն աղջիկ]— <...>

Սյնքան վաղաժամ, այնքան հեշտ, հանկարծ

Մշտաբքից կորչել— [չըքանալ] անգարձ.

Ու ոչինչ դառնալ— [չըքանալ անհետ]...

Կարճ է հաշտվել սիրտը սրա հետ:

Եվ ոչ ոք մեզնից դեռ չէր հաճատում,

Զարշարում էինք, կանչում, պաղատում,

38 Մինչև հոգնեցինք, և նա կարկամած

Ինչպես ձրգեցիներ, այնպես էլ մնաց

Եվ ազերսալի մեր ձայնը տրտում

Առտոց պատասխան հանգավ լուռ օդում

< . . . . . >

22 Ինչպես հարզ էր, որ իմ սիրելին

21—22 առդրից դիմաց, լուսանցում՝

ա [Զէի հասկանում, չէի հավատում

բ Զէի հասկանում, թե ինչ եղավ նա

գ Զէի հասկանում, թե ինչ պատահեց

Թե ինչ պատահեց— կամ ինչ բան էր «մեզ»],

Թե ինչու ոչնչպես պատահեց—

25—26 Մշտաբքից կորչել— հեռանալ անդարձ,

Ու գտնել ոչինչ— անտես ու անհետ...

28—29 Եվ ոչ ոք մեզնից չէր էլ հաճատում,

Զարձ էինք առլիս, կանչում, պաղատում,

42 ա Եվ հարթած մեր ձայնը տրտում

բ Եվ «Լ տըքնթ.» մեր ձայնը տրտում

Զրկարողացա երկար մտածել—
 Քունը եկել էր աչքիս ծանրացել,
 Մտածմունքներս կամաց հեռացան
 Եվ հեռանալով, ուրիշ բան դարձան—
 Առ մարդը [դարձավ] մի ամպի կտոր,
 [Եվ] մտքերս ինչպես [խաղողի] ողկույզներ.
 Իրանք էլ ինչպես մանր շողեր
 Փլվեցին, հանգան.

10 Բայց հանկարծ թնդաց իմ մեջը մի բան,
 Տեսնեմ՝ նա կանգնած աչքիս հանդիման:

[Ինձ թվում էր, թե նա մի վիշտ ուներ.—
 Չէր ուզում շուտով կյանքից բաժանվել,
 Թե մի գաղտնիք էր սրտում մնացել
 Աշխատում էր ինձ երազով ասել].

Որքան և [կարոտ] լինեի
 Իմ մահկանացու և տգետ հոգուն,
 Ա՜հավոր էր շիրմից եկած այցելուն...
 Եվ, բաժանվելով անցավոր երկրից,
 Չի զգում տանջանք, անջատման կսկիծ.
 Ցավի դառնություն... և մեծակարող
 Մահը յուր դաժան ճանկով ավերող
 Չի այլանդակում պատկերն արդարի,
 Չի խառնում գծերն աստժո նկարի,
 Չի խլում գույնը յուր գեղեցկության...
 Եվ մեռելը մեզ թվում է կենդանու
 Բայց սա կասկած էր
 Շատ զարհուրելի— թեպետև սիրուն...

4 Փոխակերպվելով <?> ուրիշ բան դարձան—
 10 Եվ տեսնեմ կանգնեց աչքիս հանդիման:
 26 Այս մի կասկած էր

Ես ուզում էի, որ նա շմեռներ—
 Ապրեր, թեկուզ մեղավոր լիներ...
 30 [Եվ ունեի սրտումս այդպիսի մի հույս,
 [Մի] <...> փայլփլող մի լույս,
 Որ դողողում էր, ուզում էր հանգչել
 Մահվան սառն շնչումի առաջ]...
 Հանկարծ մի ճերմակ դազաղ ներս բերին
 Եվ իմ [աչքի] առաջով անցկացրին,
 Սրանից իսկույն ցնորքներս բոլոր
 Տապ արին— կորան հոգուս մթին խորքերում,
 Ինչպես ճնճղուկներ թփերի միջում,
 Երբոր վերևից ուրուր է թռչում.
 10 Հանգավ այն փոքրիկ նշույլը հույսի,
 Որ ես վերևը <...> ասացի:

25 = Ես ուզում էի՝ միմիայն շմեռներ—
 ր Իմ ուզածն այն էր, որ նա շմեռներ—
 30 Այս էր աղաթա <...> և մի հույս,
 30—33 տողերի փոխարեն՝
 ա Եվ ես սրտումս դեռ պահել էի
 ր Եվ ես սրտումս դեռ կարողանում էի պահել,
 Այսպիսի աղոտ մի լույս
 Մահվան սառը շնչի առաջին.
 Նույն էջի տեղատեղում՝
 Բայց սատոնա էր
 Թե [Տաղթանակը] բունականության.
 Այս էլ էր դալիս մտքովս անցնում:
 26 Երբոր երկն <քից> ուրուր է թռչում.

ՄԾ տարբերությունները և բնագրի մշակման պատկերը

- 48 Աւ... գիր է գալիս ահա իմ տանից,
 49 Որպես երազում:
 33—37 ա Սըզվորի միջին, խունկի ծրխի տակ
 Աչքովըս ընկավ դագաղը ճերմակ,
 Ու... տեսա նրբան դագաղում պատկած,
 Երեսը գալուհ, աչքերը փակված...
 Առաջըս մըթնեց, տեղըս կորցրի.
 բ «Հասմիկ շա՛ն, եկավ... կանչեցի՛ր... վեր կե՛ց»
 Դուրս հասեց դեմըս տըրտում, բարակած
 նըրա մոր ձայնը... խունկի ծրխի տակ
 Աչքովըս ընկավ դագաղը ճերմակ,
 Ու շուրջըս մըթնեց, տեղըս կորցրի
 95—98 ա Երբ ուշքի եկա, աչքըս բաց արի՛
 Տեսա նրատուտած մարդիկ շըշընչում,
 բ Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, զըվարթ թըրթիշով
 Մի ծիծաղ անցավ փողոցի միջով
 Ես ուշքի եկա, աչքըս բաց արի՛
 Տեսա աշխարհը ու լույսն արևի,
 104 ա Խոտում էր ինձ հետ, խըրատում հանդարտ.
 բ Խըրատում էր ինձ հանդարտ.
 107 Քու ձայնը երբեք էլ չի լըսիլ նա,
 122 Քե մահը լավն է, միայն մենք՝ տղեռ,
 133 Մեկ մեծ ժամանակ՝ էսպես և հողին

95—96 Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, զըվարթ թընդցով
 Մի ծիծաղ տըցով մտաի փողոցով

- 373 Կըզնան, կըգան տարիքն անտարբեր,
 206 Պեղեցի գըտնել մըտքի մի թափով,
 247 Որպես գերեզման և ունայնություն՝
 249 Որպես հայացքը մեռելի աչքի՛
 312 Քե ո՛վ է թաղված թու ոտի տակին,
 315 Անհոգ մի շահի՛լ, անկըշտում ագա՞հ,
 328 էլ չի տեսնելու արևը նըրան:
 331 Մենք էլ ենք մի օր այսպես գընալու
 369 ա նա է կըրում հույսը վերջին
 բ նա է տալիս հույսը վերջին
 372 ա նա գընում է բարձր ու անվերջ
 բ նա տանում է բարձր ու անվերջ
 377 Ու դողանչում է անտառի միջից
 380 Կանչում է գերբնական մի ուրիշ կյանքի.
 384 ա Ու սերն անվե՛րջ, անհատնո՛ւմ...
 բ Ու կյանքն անվե՛րջ, անհատնո՛ւմ...
 ԲԹ և ԲՊ՝ 49, 85, 107, 133, 206, 247, 249, 312, 315
 և 323 սողերը՝ ինչպես ՄՃ-ում:
 ԲՊ 372 նա տանում է բարձր ու անվերջ

Պոեմի հետ կապված գրառումներ

98 թ. ժնեցի Քուստուլ (Պողոսյան) գերեզմանից հա-
 նում են, տանում գետը գցում (քարից ընկած էր), խորթա-
 միշը պատահմունքով մեռածներին ասում են՝ աստված
 պատժեց— իսկ մենք բերինք թաղեցինք:
 Արտերի միջով շնն թողնում անցկացնել:

Մեզավոր ա եզել, գետինը տեղ չի տալիս

Յանեցի Մալխասանց Մալխասի աղջիկ Մարիամին տա-
 բել են թաղել գերեզմանատանը, կենդանացել է (վաղուց):
 Այս երկու տարին է մեռել:

Յանեցի Վանդսանց Զաքարին (նշանած տղա է եզել—
 հին բան, 50 տ.) գետակհար եղած է եզել, գերեզմանը

բարձրացել է, հանել են— ջուրը գցել— մեռել շատ էր մեռում հանից—

Արազանց (Արովենց) Գիրորը (65 թվին) քարից ընկել էր— տեսան՝ կենդանության նշաններ են երևում— կրծքին հիվել են զարկում, այնպես թաղում: Գրանից հետո գերեզմանը բարձրացավ— հանեցին (թաքուն) գլուխը կտրեցին— նորից թաղեցին (գլուխը դնում են տակին):

Նույն օձնեցի Օղուզանց Ապրեսը (70 թվին) ջրակուր էր եղել— տեսան՝ ետևից շատ մեռել եղավ, հանեցին, աստիճան ջուրը գցեցին:

Հետն էլ թողնում էր <1 անընթ.>

Մեկը, Հարություն— 25 տարեկան

26 տարի առաջ (99) Ղազախու Ղալաջա գյուղում կոտորածին [նրան] (8—9 տղա) նրան երազում տեսնում են— մեռնում:

Մեր Ալեքս ու Մելրոնանց Օհանեսը պատահում են: Զորան Ղաչնանց Արրահամն ասում է՝ մեռած չի— գնում են (հողը չի նստել), հանում— Ալեքը մորթում է: Ասում է՝ գլուխը որ կտրեցի, արյունը դնաց (գլուխը կտրում— դնում են ուսի տակին):

81 թվին Ալեքը Բարսեղանց պառվի ձող դարկեց: Երթալամիչ էր եղել, մարդիկ էր տանում:

Չորագեղցի Բողոյանց Ներսեսի պաշտոնն էր, որ բժիշկ խփի խորթլամիչներին: Որովհետև ձեն են տալիս— ամեն մարդ չի դիմանում:

(1898 թվին, Չորանանց Վարդանը— Շուլավեր) 15 առաջ կրակեցին դամիրեցի Թումանին, 50 առաջ շուլավերցի Քոսականց Բարին:

Խորթլախ միայն թուրքերն են լինում, իսկ քրիստոնյաներից նրանք, որոնց <1 անընթ.> փառք ի բարձունս չի ասված. Մաշտոցի մեջն էլ (թաղման) հիշվում է, թե սա

Ալինի այն հեթանոսների նման, որոնց ոսկրների և մարմնի մեջ մտնում է սուտանան ու դուրս գալիս գերեզմանից— այն անշարժ լինի մինչև հավիտյան:

Սրդվելու ժամանակ սպլտակ են հագնում, որպես թե պատանն է հագերնին— զանգերը տալիս են ու մոմերը հանգցնում:

Մարցեցի Երեցանց Հարությունը մեռել էր: Տեր Մարտիրոսը ծանուցացրել է, թե մեռել է, գնացել են, գլուխը կտրել (1895 թ.):

Ահիժորցի Դավոսանց Թաթոն մեռել էր— քահանան տեսնելով, որ կենդանության բոլոր նշանները կան, թաղուց առաջ բժիշկ էին զարկել սրտում— կրծքին:

Քարնջեցի Տեր-Պողոսը:

Դամիրեցի Թումանին կրակեցին 83 թվին: Շուլավերցի Քոսականց Բարին 1850 թվին:

1900 թվի գարնանը Չուլվանց Մաթոսի տղեն ( ) ու... Սանահնա ձորում տախտակ անցկացնելիս խեղդվեցին: Մաթոսի սղին բերին գյուղը, թաղեցին պատարագով: Տեր-Ղազարն երազ է տեսնում, թե էդ հարամին իմ մեջը բերեք (եկեղ <եցի> է ասում), տեսեք՝ ձեր գլուխն ինչ եմ բերում: Հանում են, տանում ջուրը գցում:

Այգեհատցի Եղիլերի մայրը մեռել էր— ետևից շատ մեռել էր լինում: Դուրմշանց Իևազն է մորթում (գնում են մի քանիսը):

Երկար գիշեր— երբ մեռելը տանն է—

Եթե գերեզմանը [փուլ] փլել է— աչքը աշխարհքին է մնացել:

Գոռնափշտիկ:

ՊՈԵՏԵՆ ՈՒ ՄՈՒՍԱՆ
(Էջ 127)

Առաջին տարբերակ («Վտակ» ժողովածու, 1901)

ՊՈԵՏԵՆ ՈՒ ՄՈՒՋԱՆ

(Հատված)

Նստած եմ մի օր ու միտք եմ անում,
Դեռ եմ շրջում դեմ, շեմ կարողանում
Մի հընար գըտնեմ— ցավերըս հոգամ.
Վեր կենամ, ասի, մեկի մտա գընամ,
Կըրկին պարաք անեմ, պուխը քարը,
Մինչև որ տեսնենք ինչ կըլնի ճարը:
Այսպես մոլորված հենց վեր եմ կենում,
Ականջըս հանկարծ մի ձայն է ընկնում.
«Ողջս՝ այն Պառնասի գըլխից սրբբազանս».
20 Ետ նայեմ, տեսնեմ իմ ծանոթ Մուղանս
— Վե՛ր կաց, բանաստեղծ, կանչում է այսպես.
Վե՛ր կաց, ներշնչվի՛ր, դուրս արի հանգես.
Տանջվում են ահա եզրարքըդ թշվառ,
Հեծում-հալածվում աշխարհից աշխարհ.
Երկինք են հասել արցունք ու արյուն...
Ահա, քեզ համար բերել եմ ավյուն.
Հաօիր վհատին, ըստփոխի որբին,
Քայծ տուր պանդուխտին իր երկար ճամփին...
Նայի՛ր, եկել է գարունը, ահա,

20 Բազմել է կանաչ սարերի վըրա,
Չորերը լըցվել, փըռվել հովիտում,
Հավթերն երգում են, ծաղկունքը փթթում:
Իսկ էլ քաթափվիր, երգիր քեզ նման,
Քոջունի շքեղ գալուսար գարնանս
— Հերիք է, Մուղա, երկինքը վկա,
Է՛լ համբերելու սիրտ ու տեղ չըկա.
Այնպես կանեմ քեզ, որ դու մոռանաս
Որյուն ու գարուն, պոետ ու Պառնաս:
Անհիծված լինին այն օրն ու տարին,
30 Երբ գերի դարձա ես քո քրեարին.
Քեզ հեռ մըտերիմ գառնալու օրից
Ջըրկված մընացի կյանքում բոլորից,
Հարգից ու վարկից,
Վայելքից, խելքից...
Աչքովդ էլ այսօր տեսնում եմ, ահա,
Գնում եմ մեկից պարաք անեմ հիմա.
Ո՛վ գիտի այն էլ
Կարո՞ղ եմ գրտնել...
Այնօր դիմեցի «Տոգո՛վ բանաստեղծ»
40 Ե՛րկին, որ հեղիս հարգում է անկեղծ,
Որ ասում է միշտ, «դու լավ ես գրում,
Բայց ափսո՛ս, ափսո՛ս, որ հայոց երկրում
Իսկի շգիտեն պոետի տեղը
Եվ նա շարունակ ընկնում է նեղը...»:
Հենց որ իմ փոքրիկ խնդիրքը լըսեց,
Նաթերը կիտեց, այսպես քակըսեց.
— Ի՞նչ է, ասալ, մի գործի շես.
Բա ե՞րբ պիտի դու ամաչես.
Զեռ ծառայում մի պաշտոնի,
50 Այդ տեսակ էլ մարդ կըլի՞նի.—
Անգո՞րծ, աերա՛ն,
Բափառակա՛ն,
Տեսե՛ք, տեսե՛ք— դատարկ պոետ...
Է՛յ, ամաչիր գոնե բոյեդ,

Կրնա՛, գրնա, մի գործ գրտիր,
Հեշ շրխնի— մըշակ մըտիր...

Եվ ահա այսպես
Տառապում եմ ես
Խըրատվելով,
Նախատվելով,

60

Հոգսերըս անթիվ, գրպանըս դատարկ,
Ի՞նչ կասես սրբան— բանաստեղծի փա՛ռք...

— Օ՛հ, դու երջանիկ երկրների որդի,
Փամ չէ հիշելու արարքն այն վատի,
Վերցրու քնարըդ, մի՛ տրտմիր այսպես.

Առաջրդ կանգնած թշնամիդ չեմ ես
— Այո՛, թշնամի, և ոչ միայն հիմի,
Վաղուց ես դու ինձ եղել թշնամի,
Գեո մորս արգանդում կնքել ես պոես.

70

Մներդյան օրից նորս կաթնի հետ
Տըվիր ինձ թովիչ այն ցողը թաքուն,
Գաղտնի տիրեցիր իմ մատաղ հոգուն:
Խեղճ մայրըս իսկի պոես չէր ուղել,
Ոչ էլ իր կյանքում անունն էր լըսել.
Եվ այժմ տըխրում, միշտ լաց է լինում,
Որ իմ գործերը այսպես են գրնում:

— Ավա՛ղ, դու գիտես, թո մայրը, պոե՛տ,
Գեղջուկ ոամիկ մի կին է տըգետ.

80

Քեկուդ և լինի հարազատ որդին:
— Լո՛ւտ կաց, թշվա՛ռ, ի՞նչ ես խոսում.
Իմ խեղճ մո՛րն ես տըգետ ասում.

Իսկ այն խելոք մարդիկն ապա,
Որ հասել են մինչ Եվրոպա
Կամ թե իրանց խելքի զորով,
Ակնարկներով, օրեցօրով,

Տեկիտոնով,

Հազար բանով

Մաղրում են ինձ, հանդիմանում,

90 Մի՞թե նույնպես չեն հասկանում:
— Օ՛հ, Միդասի ահանջը վկա,

Զարմանալու ոչինչ չըկա,
Զեն հասկանում բնա՛վ, բնա՛վ:
— Լըո՛ր, լըո՛ր, ա՛յ անիրավ.
Հազիվ այդքան մեծ-մեծ բըրդի
Նույնիսկ ծառան առաջնորդի...

Ո՛վ Արամազդ, շանթ ու կայծակ,
Որտե՛ղ հասանք, ի՞նչ իմացանք,—
Զե՛ն հասկանում... Անմի՛տ ջահել,

100 Գու երևի չես պատահել

Հըռշակավոր այն «մըտրակին»,
Որով նրանք հայոց ազգին
Գաս են տալիս համեստության...

— Ո՛չ, ո՛չ, Մուգա, իմ սիրական,
Խոսքը մնա թող մեր միջում,
Գու դեռ նրանց չես ճանաչում,

Եվ ճանաչել չես կարող հեշտ.
Օ՛, այնքա՛ն են նրանք պարկեշտ...
Ա՛յ օրինակ. շատ բանի հետ

110 Նըրանք, ինչպես նաև պոետ,

Հորինում են երգեր ու վեպ,
Եվ այնպես է լինում ստեպ,
Որ տակավին իրանց մըտքում,
Թարգմանում են ողջ աշխարհքում...

Բայց և այսքան փառքն ահագին
Մածկում են կեղծ անվան տակին,
Ու միշտ այսպես

Համեստ ու հեզ,

Համառ փակված մի տաք քունջում,
120 Այնպես... որ դու չես ճանաչում:
— Ե՛ս ճանաչեմ այդ չըբերին,
Օ՛հ, խընայիր իմ աչքերին.

Ո՛վ են նրանք— «որոնողներ»,
Որ փընտրածը չեն գրտել դեռ

Եվ ուրբելով ասեն անկյուն
 Հոտ են քաշում զգո՛ւյշ, Քաթո՛ւն.
 Աղմըկում են ամեն ձայնով,
 Երևում են ամեն ձևով,
 Օր-ցերեկով և շօնում, խարում
 130 Ու միշտ իրաւոյք բեռը կապում...
 Եվ ինչպես որ ամեն գործում,
 Այստեղ էլ են կեղծել փորձում.
 Բայց հսկան շի դառնալ թըզուկ
 Եվ ոչ քընար—պարկապրզուկ:
 Զիրք չեմ տըվել նրանց երբեք,
 Որ հորինեն վեպեր կամ երգ,
 Եվ ո՞վ է նա, անունն ասա,
 Մի տող գըջի առանց Մուզա:
 — Կա՛ց, կաց, հոգիս, մի՛ բարկանար,
 140 Դու էլ ես ճիշտ, բայց խոսքըս առ.
 Ուրիշ երկրում այդպես կանեն,
 Որտեղ իրանք շոթը՛ք շունեն,
     Դիմում են քեզ,
     Որ դու օգնես...
 Իսկ մենք ունենք ճոխ Հանգարան,
 Պատրաստ հանգեր շարան-շարան,
 Խմբագիրներ ունենք կարող,
 Որ կարող են շինել գըրող,
 Պոետ ուզես, թե վիպասան.
 150 Եվ, տեր շանի, թե բարկացան,
 Կարող են ողջ կրկին խըլել,
 Մեկ էլ տեսար—տաղանդ շի էլ...
 Ունենք երգի հրմուտ վարպետ,
 Խաղ է անում հանգերի հետ,
 Ուսուցանում ոգևորվել,
 Պոետ դառնալ—երգեր գըբել,
 Գրում այնպես բարձր ու վըսեմ.
 Թե հասկանաս՝ դոշաղ կասեմ,—
 «Յօդանն ՚ի ճախր յայեր ամբուռ,

160 Խօշիւն դուդել ՚ի յամբ անկուռ,
 Սաղպի արեկ՝ թընդամամ տըրրոփ.
 Զէտ տիր ըռումբ՝ ազդու ՚ի յոփ»:
 — Օ՛, թըշվառներ, ի՛նչ լըսեցի.
 Բայց դու ասա, ի սեր Զեսի,
 Եվ այդպիսով ո՞վ է կարող
 Շնորհք առնել, դառնալ գրող:
 — Է՛հ, ինչ անենք, թող շըդառնա.
 Վարժապետից կըհեռանա,
 Կերթա կապրի առանց հանգի
 170 Ու լող կը տա ծովում կյանքի,
 Ազա՛տ, ինչպես քե՛քը կուզի,
 Ոչ սիրտ մաշի, ոչ ծաղը լըսի...
 Ես իմ հոգին՝ լավ է այնպես,
 Թե չէ՛ նայի՛ր, այս ի՞նչ եմ ես...
 — Պոետ ես դու
 — Ահա ես էլ այդ եմ լալիս.
 Ինչո՞ւ այս ձիրքն էիր տալիս:
 Թող լինեի մի կեղեքող,
 Հավաքեի միշտ փող ու փող.
 180 Առաջ թեև «գազան» ու «ցեց»,
 Կըդառնայի շուտով ես «մեծ»,
     Վե՛հ բարերար
     Ազգի համար,
 Մեռած օրս էլ պսակ տային.
 «Իր որբ ազգից՝ միակ հային»:
 Կամ թե տերտեր լինեի թող,
 Խաշը վըզիս մեռել թաղող,
 Սուփրի վերև միշտ նստեի,
 Իմ ապրուստը գըրըստեի,
 190 Ազգն էլ աշըը տընկեր վըրաս—
 Իմ փըրկողը դու ես՝ որ կաս:
 Թող լինեի հոգով տըգետ
 Զըրիակեր մի վարդապետ,
 Որ կազմեին տըգետ-գիտուն

Իմ անունով կուսակցութիւն,
 Աշահամբույր միշտ բերեին,
 Ձեռս ու փեշերս համբուրեին:
 Ահա այսպէս բան լիներ մարդ,
 Գնար ապրեր լի ու հանդարտ:
 200 Կամ սնգուրված մի ճոխ հիմար,
 Որ ապրում է լոկ իր համար,
 Ուտում-քընում, ելնում-ուտում,
 Լի՛, գո՛հ, ինչպէս աղբակույտում
 Հանգիստ ապրող որդը պարարտ:
 Կըլիներ հարգի մի մարդ,
 Նույնիսկ եթէ գլուխս այնժամ
 Դատարկ լիներ հազար անգամ,
 Քան թե հիմա իմ գրբպանը:
 Ահա կյանքում այս է բանը.
 210 Թե չէ՛ լինել ի ծնե գերի
 Մերկ Մուգայի ու երգերի,
     Որդիք ու կին
     Թողած բախտին,
 Մերձավորի ծաղր ու ծանակ,
 Ուժից ընկնել անժամանակ,
 Թե պոետ եմ... օ՛, ո՛չ, Մուգա՛,
 Մի անարդար պատիժ է սա,
     Մի բախտ է սև,
     Ախտ ակներև...
 220 Եվ ինձ մոտիկ
     Փորձված մարդիկ
 Դեռ շատ վաղուց նկատեցին.
 Կըբիվ արին, խըրատեցին,
 Թե աշխարհքին մըտիկ արա,
 Շատն էլ խնդաց խելքիս վրա...
     Իսկ ես, ա՛խ, ես,
     Միշտ խենթ այսպէս,
 Գիշեր-ցերեկ թերթում գրքեր,
 Շինում էի դատարկ երգեր,

230 Միշտ քո քամով էի թըռչում,
 Կյանքից, բախտից հեռու փախչում:
 — Ա՛յ, ապերախտ, ի՞նչ ես ասում.
 Այն ո՞ր բախտն ես դու ափսոսում,
 Որ չեմ տըվել քեզ իմ ձեռքով.—
 Աստվածային հըզոր ձիրքով
 Այս ցած կյանքից հեշտ ու անթև
 Թըռչել երկինք— վե՛րև, վե՛րև,
 Յավեր, հոգսեր ողջ մոռանալ,
 Դժոխք իջնել, դրախտ գընալ,
 240 Անհուն ըզգալ, թովիչ երգել...
 Ո՞ր բախտից եմ ես քեզ զըրկել:
 — Օ՛, ո՞ր բախտից. ա՛յ սևերես.
 Ահա շարեմ, հիշիր ու տես:—
 Ինձ մի անգամ առան տարան
 Հաշվապահի ուսումնարան.
     Շատ խոսեցին,
     Համոզեցին,
 Թե կավարտես այս դպրոցում.
 Ատեստատը հետո ծոցում՝
 250 Ուր որ գընաս,
     Տեղ կունենաս,
 Լա՛վ փողով տեղ բուղգալտերի.
 Խաղեինդ էլ տարեցտարի
 Միշտ կավելցնի քո ոտճիկը,
 Գուցե վրան և... աղջիկը:
 Բայց դու եկար միտքս մըտար,
 Ինձ չըթողիր տեղըս դադար,
 Դավթարն աչքիս դարձավ դաժան,
 Թիվ, կոտորակ, թըվանըջան
 260 Ուղեղիս մեջ դարձան որդեր,
 Քիչ էր մընում սիրտըս պայթեր:
 Հաշվեգիրքը վայր ձըզեցի,
 Քեզ հետ փախա ու զըրկվեցի
 Այն լավ տեղից, այնքան փողից...

Ապա ընկա հարուստ խանութ,
հազեհներս գործին հրմուտ,
Մի անունով վաճառական,
Ինձ խըբատեց, խոսեց այնքան.

— Ա՛յ, օրինակ,
270 Աղքատ, մենակ,
Քեզ պես էի մի վախտ ես էլ,
Հիմի նայիր— Ի՛նչ եմ դիզել...
Մի հինգ տարի թե որ մընաս,
Դու էլ ինձ պես մարդ կը դառնաս...
Ահա կասասն, հաշվի գիրքը,
Ողջ տալիս եմ ես քո ձեռքը:
Բայց ես խաբված, խենթ երեխա,
Այն բոլորը թողի, փախա,
Թե շեմ կարող, ես շեմ կարող,

280 Ես գրող եմ, գրո՞ւղ, գրո՞ւղ:
Սակայն էլի բախտըս ժպտաց.
Ձեռս բռնեց, տարավ հանկարծ
Ու պիսերի տըվավ պաշտոն:
Գրբում էի և լի, և տոն:
Մեծավորըս այնքան սիրեց,
Հին գրչակոթն ինձ նըվիրեց
Ընկերներս էլ ինձ դաս տըվին՝
Ոնց պըլոկել խընդրատըլին:
Բայց դու է՛լի եկար-գըտար,

290 Խաղաղ գործիս մեջը մըտար.
Ես էլ, հիմարս, իսկույն ևեթ,
Վե՛ճ բաց արի ամենքի հետ,
Թե երբ մեզ մոտ կին է գալի,
Ամեն բան էլ չի կարելի...
Չի կարելի խեղճ գյուղացուն
Գերի շինել ողջ տարին բուն,
Տանել-բերել ու թալանել,
Այրու պղինձն աճուրդ հանել...
Այս բոլորը քիչ էր կարծես,

300 Այնքան արիք, սատանի պես,
Յր դըրեցի մեծիս պարսավ,
Նա էլ՝ կո՛րի, կո՛րի, ասավ,
Մենք ենք տալիս քեզ փող ու վարձ,
Դու, Մուզայի խելքով ընկած,
Վեր ես կենում մեր դիմ խոսում.
Այդպես պիտեք մենք չ՛լ: ուզում:
Սակայն առաված մեծ է գու՛թով.
Հայտնի կանտոր ընկա շուտով.
Լավ էր, աթի, այսուհետև

310 Կապրեմ ազատ, գործըս թեթև:
Հետքս եկար մըտար կանտոր,
Գործերս արիք խառնուփընթոր,
Քո երեսից հենց մյուս տարին
Իմ պաշտոնից ինձ դուրս արին:
Կըրկին եղա ես խայտառակ,
Համ էլ ընկա պարտքերի տակ:
Հո պոետի պարտքն էլ գիտես.
Այդ լոկ պարտք չի ուրիշի պես,
Այլ ազգային մի մեծ առակ,

320 Վե՛ճ ու վըճիռ ծանր ու բարակ:
Ո՞ր մեկն ասեմ, ո՞րը թողնեմ.
Երբոր տեսան շընորհք շունեմ,
Այնուհետև քանի անգամ
Մանոթ, ընկեր, լավ բարեկամ—
Տերտերության տըվին խորհուրդ.
— Ա՛յ քեզ մեծ ծամ, լավ ժողովուրդ,
Փարթամ քելեխ, հարգ, մեծարանք,
Հարստություն, հանգիստ— հեշտ կյանք...
Իսկ ես անփորձ, անխելք, հիմար,

330 Ողջ մերժեցի լոկ քեզ համար,
Պատրաստ կու՛նքից, բախտից փախած,
Գանձառակի թեփոշին թողած,
Քնարն առա,
Պոետ դառա,

Երգ ու տաղով մտա հանդես.
«Հե՛յ, Մուզայի ընկերն եմ ես»,
Ձայն տրվեցի ոգևորված:
— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, բիրտ հոհրոաց
ժողովուրդը միաբերան.

340 Քոցրել է խելքն այս խեղճ տղան:
Հեռո՛ւ կորի, խենթ պատանի,
Որ անպիտան գործի, բանի,
Ուշք ու միտքըդ տրվել երգին,
Մի շես նայում այս աշխարհքին:
Մենք մարդիկ ենք— գործ ենք անում,
Խենթ-մենթ բաներ շինք հասկանում:
Ես գոչեցի— խավա՛ր ամբոխ,
Դու պաշտում ես հենց փայլ ու փող,
Չես հասկանում դու պոետին,

350 Ե՛ս, երկրնքի քընթույշ որդին,
Երգում եմ սե՛ր, ճշմարտությո՛ւն...
Եվ գընացի խմբագրատուն...
— Տեր խմբագիր, պոետ եմ նոր,
Բերել եմ ձեզ ոտանավոր,
Ահա կարդամ ականջ դրրեք,
Ձեր հանդիսում տեղավորեք.

«Սևորա՛կ աչքեր, սևորա՛կ աչքեր,
Հայածում եք ինձ դուք օր ու գիշեր,
Նայում եք անթարթ իմ հոգու խորքում...
360 Ինչո՛ւ շեք քընում, ինչո՛ւ շեք փակվում:
Բանաստեղծն արդեն տանջանքից հոգնել,
Ուզում է քընել, հավիտյա՛ն քընել...
Դուք էլ քընեցեք, սևորա՛կ աչքեր,
Ցերեկս անցել է, գիշեր է, գիշեր...»:
— Ոչի՛նչ, կոկիկ է: Խոսելով անկհղժ,
Դուք վատ շեք գրում, պարոն բանաստեղծ.
Ամեն մի տողում տասն են վանկերը,
Բայց ինձ աղքատ են թրվում հանգերը:
Հապա՛, մի տրվեք ուղղեմ ես հիմա,

Նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի արվեստանոցում (1908), ձախից աջ՝ Հովհ. Քուլանյան, Ա. Բաճակյան, Կոմիտաս, Ա. Չոպանյան, Գ. Բաշինջաղյան, Վրթ. Փափաղյան, Դ. Աղայան

ԳԼԵՐԱՆԱԳՐԱԳՈՒ ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԱՐԽԱՆՆԵՐԻ ՆԵՐՔ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԸ	 АРМЯНОДРОСЦЫ ВЪ Сочиненіи въ Августѣ 1912 г. ВЪ ТИПЬГРАФІИ НАРОДНОГО ДѢЛА КОМПАНІИ БУАГЪТЪ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐՄԵՆԻԱՆ ԵՐԵՎԱՆ ԱՆՈՒՅ ԲԱՆԱԿԵՆԻ ԱՐՄԵՆԻԱՆ ԱՐՄԵՆԻԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԱԿԵՆԻ ԱՐՄԵՆԻԱՆ	ПЕРВАЯ АРМЯНСКАЯ ОПЕРА Аншасъ СЪ ПЕРВОНАЧАЛНЫМИ РОЛЯМИ ВАНЕСА ТИГРАННА СЪ ПЕРВОНАЧАЛНЫМИ РОЛЯМИ АРМОНА ТИГРАННА ТИГРАННА Музыкальная композиция Г. Я. БУРКОВИЧЪ ПРАКТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ОПЕРЫ

370 Տեսք թի որբան սահուն դուրս կրգա:
 Ուղղում եմ ես միշտ մեր պոետներին,
 Այսպես եմ պոետ շինել բոլորին.
 «Աևորա՛կ աչքեր, սևորա՛կ աչքեր,
 Հալածում եք ինձ դուք ինչպես քաջբիբ...»
 Ես իսկույն, ինչպես հալածված քաջբից,
 Փայտ խմբագրից ու իրան աչքից,
 Երգերբս ուղիղ տարա տըպարան
 Ու տըվի ազգիս մի նոր երգարան:
 Այնժամ մտրակող մի թունդ պուրլիցիստ,
 380 Հայտնի քննադատ, բազմագետ ու խիստ,
 Սաստիկ վրդովված իմ երգով, գրբբով,
 Ծաղրի առավ ինձ իրան «ակնարկով»: Սա
 Ես դեմ եմ, ասավ, բանաստեղծությամբ,
 Զրգվեցնում է ինձ այդ երգի Մուգան:
 Ոչ մըտքեր են պետք, ոչ ձիրք և ոչ խելք.
 Բառեր՝ ու հանգեր— և հա՜ն քիզ երգ:
 Հենց նոր դուրս եկած այս խակ տղան էլ
 Գըլխից այս տեսակ բաներ է հանել:
 Այն օրից րանդվեց մեր ազգի տունը,
 390 Փչացավ, ընկավ մեր դըպրութունը,
 Հին պոետները երբ որ ողջ մեռան,
 Նոր մարդիկ եկան ու պոետ դառան...
 Սաստում ենք, ծաղրում, գոնե շին լրում.
 Ահա թե մենք ինչ դրժվար օրերում
 Պետք է մաքառենք,
 Կուվենք ու մաքրենք,
 Հայոց անարգված Պառնասը անբիծ
 Հանդուգն, ինքնակոչ այս նորեկ խմբից...»
 Արածույ հիմա հասկանո՞ւմ ես դու.
 400 Բանաստեղծ շինել մի անմեղ մարդու,
 Բերանը զընել հիմար երգերը
 Ու բերել ձրգել հայոց երկիրը,
 Այն էլ, օ՛, ոձիր, հընեբի տեղը.
 Այսքա՛ն վրդովել ազգի ուղեղը...

Արմեն Տիրանյանի «Անուշ» օպերայի առաջին բեմադրության
 (Ալեքսանդրապոլ, 1912) ազդագիրը

Այս բան է, Մուգա՛,

Դե ինքըդ ասա:

— Օ՛, հանգի՛ստ, պոե՛տ. երգվում ե՛մ ահա,
Վառ Ավրորայի շողերի վրրա,

Պատմում ես դու այն խեղճերի մաւ հն,

410 Որ միշտ անտեղյակ առաջին լույսին՝,

Չեն հրճվում նորա ծագման հանդիսով,

Եվ միայն կեսօրին, ապուշ երեսով,

Ելնում են մըռայլ, տեսնում քնեած—

Գըլխների վերև արևը կանգնած...

Բայց մի՛թե, իրավ, հայերը այդպես

Անարգում են ինձ ու շին սիրում քեզ:

— Միամի՛տ Մուգա. ի՛նչ ես պահանջում.

Ոչ թե շին սիրում— շին էլ ճանաչում:

Մեր խեղճ տանըցիք ո՛րքան նախատում,

420 Բայց ես, միշտ համառ— չէի հավատում,

Մինչև լըսեցի մի մեծ պարոնի,

Մեր մեջ շատ խելոք ու շատ անվանի.

Մի օր ինձանից արավ հարց ու փորձ.

— Ունե՛ս, հարցրեց, մի պաշտոն կամ գործ:

— Բանաստեղծ եմ ես, ասացի հրպարտ:

— Դըժվար է, ասավ, երբ անգործ է մարդ:

— Բանաստեղծ եմ ես, կըրկնեցի մեկ էլ:

— Հասկացանք, ասավ, պարապ ես եղել:

Բայց վերջն ավելի պարզեց խընդիրը,

430 Երբ հողված գրեց մեր լըրագիրը:

Բանաստեղծն, ասավ, թող պանիր շինի,

Որ հացի, վարձի դառնա արժանի,

Թե չէ՛ համառի ու մընա պոետ,

Ի՛նչ հաշիվ ունի ազգը նըրա հետ.

Ազգը հո նըրան չի խընդրում գըրի,

Թերթն էլ փող շունի, թե որ վճարի,

Թող գընա, ապրի իրան գըրիշով...

Այսպես ենք դատում մեր մաքուր խըղճով.

Նեղընչման համար

440

Այսպես է հարմար:

Կարող ենք մենք էլ

Ուժգին մըտրակել

Ու ծաղրել մի-մի,

Որ հառաջ դիմի:

Չէ՛, գնա՛, Մուգա,

Ուրիշին ասա,

Թե կարելի է բանաստեղծ լինել

Ու հայոց երկրում երգեր հորինել:

Եվ, այս բոլորը որ տեսնի, լըսի,

450 էլ այս աշխարհքում ո՛ր խենթը կուզի

Ունենալ երգի թեկուզ հենց հանճար

Աւ միշտ խանգարված տառապել անճար:

— Ո՛հ, կոպի՛տ երկիր, անհողի մարդիկ:

Դե՛, ե՛կ, սիրելիս, տանեմ քեզ երկինք,

Այնտեղ երջանիկ ոգիների հետ

Զվարթ կըխնդաս ու կապրես հավետ,

Կամ կուզես թոցնեմ, հանեմ Ուլիսպոս,

Քր նեկտար ըմպես, ճաշակես ամբոս:

— Ա՛յ, անգին Մուգա,

460 Դրանից խոսա.

Իրավ, այս կյանքից ես շա՛տ եմ զըզվել:

Ի՛նչ երանություն, երկընքում սուզվել,

Այն չքնաղներին, որոնք, անկասկած,

Նքման շին իսկի մեր հայոց կանանց,

Լինել միշտ ընկեր

Աւ սիրո երգեր

Հորինե՛լ,

Զոնե՛լ,

Երկրային բոլոր հոգսերը թողած...

470 Կամ, ոտներն հանգիստ ժայռերից կախած,

Նքստել Պառնասի երջանիկ գըլխին

Աւ բարձրից նայել այս հիմար խալխին...

Բայց ես ունեմ կին, շատ երեխաներ,

Նրանց բանն այնտեղ ի՞նչպես կըլիներ.
Կարո՞ղ ենք այնտեղ նրանց համար էլ,
Թեկուզ ապառիկ, միշտ ապրուստ ճարել:
— Ո՛չ, երբ Պառնասի գագաթ վերանաս,
Զավակներ ու կին պիտի մոռանաս...
— Ա՛յ անգութ Մուզա, անխի՛ղճ, անարդար.

480 Մեր գյուղի տրգետ քյոխվից էլ վատթար.
Ասա մի տեսնեմ, ի՞նչ իմ արել ես,
Որ տանից տեղից մենակ աքսորես:
Զէ՛, լավ է կըրկին, որ այստեղ մընամ,
Մաղրի, նեղության մի կերպ դիմանամ,
Քան մենակ երկինք վերանամ քեզ հետ:
— Քո կամքը լինի, ո՛վ ազատ պոետ:
Ընտրիր ուր կուզես, երկինք թե երկիր,
Բայց միշտ, ամեն տեղ քո երգը երգիր
Ու բարձրից նայիր կյանքի տազնապին:

490 Հիշիր սոսկալի այն շար վիշապին,
Որ մանուկ օրից, անդադար, անքուն
Հետևում էր միշտ երգի աստըծուն,
Մինչև որ նորա նետից շանսատակ
Ընկավ Պառնասի անդունդը անտակ:
Այդպես անըկուն մնա՛ միշտ, պոետ.
Մի՛ ընկնիր մարդկանց շնչին կըրթի հետ.

Կանգնիր միշտ վերև
Ու, ինչպես արև,
Նայիր լուսավոր,
Պայծառ ու հըզոր.
Քո կոչումն է դա.
Եվ, ինձ հավատա,

500

Բոլոր գանձերը, գոհարներն անգին
Զարժեն խանդալակ թո ներշնչանքին:
— Ա՛յ դու սատանա, է՛լ կուզես խաբել,
Սիրուն խոսքերով աչքերըս կապել.
Ա՛յ դու կեղծավոր, չըքնազ անպիտան,

Ես լավ եմ տեսնում այժըմ ամեն բան.
Գու ինձ ես մենակ միամիտ գըտել,
510 Հապա դե խոսիր ուրիշի մոտ էլ,
Ա՛յ, թեկուզ մեզ մոտ, հենց իմ կընկանը,
Ասա թե մենակ փողը չի բանը...
Բայց ի՞նչ եմ ասում, հայոց գրողը
Վաղուց է արդեն ճանաչել փողը:
Եվ երկա՛ր, երկար մեր ողջ հանճարով
Մըտածել ենք մենք դրժվար օրերով—
Գըրողի պըսա՞կ.
Թե՞ փողի քսալ...

Եվ լավ ենք վճռել. դե գնա՛. Մուսա,
520 Գըրադարանըս շինում եմ կասսա,
Թըքում եմ և քե՛զ և քո պըսակին,
Երկըրպագում եմ փողի քըսակին:
«Փողի քըսա՛կը, փողի քսա՛կը,
Բարձրացընում է մարդու հասակը,
Գեղեցկացնում է հըրեշ-տըգեղին,
Սըրբագործում է գարշն ու աղտեղին:
Նրա ույծն է, որ դարձընում է լոկ
Անասուններին հարգի ու խելոք,
Կույսին-զառամին մոտեցնում իրար,
530 Զարին, վաշխառվին շինում բարերար,
Պըճնում ճակատը լիրբ ավազակի,
Կանգնեցնում արձան անվախճան փառքի:
Նա է միշտ շարժում դատողի լեզուն,
Նա է հասցընում աղոթքն աստծուն,
Նրա վրա է աշխարհքը կանգնած,
Նա մեր հոգին է, մեր երկրորդ աստված:
Պոետն էլ բնավ թե խոսել է վատ,
Տուժել է սաստիկ, զղջացել է շատ,
Եվ այժըմ, ահա՛, խելքի է եկել,
540 Սկսել է նրան օրհնություն երգելու:

Երգըս որ լսեց իմ դժբախտ Մուսան,
Իսկույն հավարեց իր փասա-փուսան.
— Դե՛, մնաս բարյավ,
Ասավ, անիրա՛վ.
Ես այսքան տարի
Ինչ որ քեզ արի,
Բոլորն ուրացար,
Փողապաշտ դարձար:

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ «ՎՏԱԿ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՒ
ՓՈՐՁԱՏԻՊԻ ԲՆԱԳՐԻՑ*

ՊՈԵՏՆ ՈՒ ՄՈՒՍԱՆ

(Նվեր հայոց գրողներին)

Նստած եմ մի օր ու միտք եմ անում,
Դեռ եմ շրջում գեներ, շեմ կարողանում
Մի հնար գտնեմ— հոգսերըս հոգամ...
Ասի՛ մեր կենամ մեկի մոտ գրնամ,
Կրկին պարտք անեմ, գլուխը բարը,
Մինչև որ տեսնենք ինչ կրնի ճարը...
Տեղիցս կանգնեմ,
Լսում եմ հանկարծ՝

— Ողջո՛ւյն Պատնասի գլխից սրբազան..
ԵՍ Ետ նայեմ-տեսնեմ իմ մատաղ Մուսան.

* «Վտակ» ժողովածուի փորձատիպի բնագրից (ընդամենը 609 տառ) այտեղ տպագրվում են միայն այն մասերը, որոնք հետո կրճատվել ու չեն մտել այդ գրքի մեջ, կամ ունեն զգալի տարբերություններ վերջինից: Կրկնվող հատվածները հանվել են (ցույց են տրվում <...> նշանով), բայց գրանք ևս հաշվի են առնվել տողերի համարակալման ժամանակ: Փորձատիպի վրա բանաստեղծի կատարած բոլոր ուղղումներն ու հավելումները նկարագրված են առանձին բաժնում՝ ըստ տողերի այդ ընդհանուր համարակալման: Այս տարբերակից հանված տողերի վրա կատարված ուղղումները ցույց են տրվում հատուկ եղանակով. նախ բերվում է տվյալ տողի նախնական ձևը և սպա՝ թեք գծից (/) հետո, նրա փոփոխված տարբերակը:

— էլ ի՞նչ ես ուզում, չքնաղ սատանա:
 — Ո՛հ, ազնիվ պոետ,— շընջում է նա,
 Առջևդ ահա եղբորդդ թշվառ,
 Քափառում են մերկ աշխարհից աշխարհ,
 Մի տեղ կոտորվում, մի տեղ հալածվում,
 Նոթի, անկայան տանջվում են— հեծում.
 Երկինք են հասել արցունք ու արյուն...
 Ահա քեզ համար բերել եմ ավյուն,
 Երգի՛ր, որոտա, հույս տուր վհատին,
 20 Մատնիր ոսոխին դարերի դատին...
 <...> Նայիր, աղջիկը ինչպես ծաղկել է.
 Աչքերի մըթնից ծագել է
 Կյանքի արևը, սիրո վառ կիրթը
 30 Միրտը այրում է, և մատաղ գիրկը
 Զերմ փափագում է, տենչում է նրան...
 Քնքուշ իղձերին շունի նա թարգման...
 <...> Գնում եմ, սակայն, այն էլ ով գիտի,
 Ո՞վ պիտի փող տա դատարկ պոետի:
 Եվ, ահա, այսպես
 Տառապում եմ ես—
 Հոգսերըս անթիվ, գրպանըս դատարկ,
 50 Ի՞նչ կասես սրան— բանաստեղծի փա՞ռք...
 — Ո՛հ, ազնիվ պոետ, մի խոսիր այդպես,
 Մի՞թե քո Մուսան թշնամի է քեզ:
 — Այո՛, թշնամի, և ոչ միայն հիմի,
 Վաղուց ես դու ինձ եղել թըշնամի,
 Երբ դեռ եղել եմ արգանդում իմ մոր՝
 Անմեղ, միամիտ, գունդ մըսի կըտոր:
 Այնտեղ ես դու ինձ բանաստեղծ շինել.
 Մայրըս չի ուզել ինձ աշուղ ծընել,
 Եվ այժմ տրտմում, միշտ լաց է լինում,
 60 Որ իմ գործերը շատ վատ են գընում:
 <...> — Զուր ես այդպես դու զարմանում,
 Բնա՛վ, բնավ— չեն հասկանում:
 — Ա՛յ հանդուգն, նայիր դու մեկ.

Դու մի շահիլ աղքատ ու մերկ,
 80 Ոչ մի պաշտոն ունես հաստատ,
 Ոչ ցենզ ունես, ոչ ատտեստատ,
 Ոչ խըմբագիր, ոչ օգնական,
 Եվ անհամեստ, հանդուգն այդքա՛ն...
 — Ա՛խ, երանի թե մի գայիր
 Մեր աշխարքում դու խոսեիր,
 Որ աղմուկով,
 Մաղրով, թուքով,
 Մեր լըրագիրն արմատական
 Դասեր տար քեզ համեստության...
 90 Զե՛ն հասկանում... Խոսքին մըտիկ՝
 Ողջ էլ նրանք խելոք մարդիկ,
 Քննում են միշտ մեծ-մեծ գործեր,
 Միջազգային վեճ ու հարցեր,
 Հոգս են անում ամեն տեղ էլ
 Կյանքի փթած կարգը փոխել...
 Մինչև անգամ կեղծ ավյունով,
 Ո՛չ, ինչ ասի— կեղծ անունով
 Երգ են գրում, ձայն են դնում
 Ու քեզ իսկի շեն էլ հարցնում:
 100 — Ի՞նչ ես ասում, հեգ սիրելիս.
 Երգի շնորհքն ես եմ տալիս,
 Ոչ մի պոետ ոչ մի երկրում
 Առանցի ինձ երգ չի գրում:
 — Ուրիշ երկրում այդպես կանեն,
 Որտեղ իրանք շնորհք չունեն,
 Դիմում են քեզ
 Որ դու օգնես.
 <...> — Ի՞նչ ես ասում, շեմ հասկանում:
 — Է՛հ, հասկանալն ինչ ենք անում.
 Երգ է էլի, կարդա— փակիր,
 Շատ լավ ասաց մի խըմբագիր—
 130 Երգը— երգե, դատարկ մի բան
 Լավը լինի թե անպիտան...

Բայց դու լսիր աշակերտին,
Թե ինչ գրեց իրան հերթին.
— Մենք գնացինք անտառը,
Մեր դիմացն էր Մասիս սարը,
Կեցցե և մեր Վեհափառը»:
— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛. ա՛յ, հիմար բան:
— Ի՛նչ ես խնդում, ա՛յ անպիտան.
Չես հասկանում դու դեռ իսկի

140 Բարձր հանձարն հայոց ազգի—
Ընդամենը մի երեք տող,
Իմաստը նոր, հանգերը ճոխ
Եվ լիքն այնքան մեծ-մեծ բաներ,
Ո՞ր բանաստեղծն այսպես կաներ...
— Քշվառ երկիր... բայց չի կարող
Նա սովորել— դառնալ գրբող:
— Է՛հ, ինչ անենք թող շրջառնա,
Այնժամ անհետ կըհեռանա.

<...> Կրկիննի հարգի մի մարդ—
Բարձրը դասի
Լուրջ, խելացի,
Նույնիսկ եթե գլուխս այնժամ
Գատարկ լիներ հազար անգամ,

190 Քան թե հիմա իմ գրբպանր:
<...> — Օ՛, ո՞ր բախտից, հարցնում ես դեռ,

225 Տեսն՛ք, տեսն՛ք, այն ինքը չէր,
Սակայն գուցե մոռացել ես,
Մի քանիսը համրեմ՝ դե տես—

250 <...> Իսկ աղջիկը... ա՛խ, թող մնա.
Գալուդ խերն էլ այս էր ահա,
Հին ցավերըս նորոգեցիր,
Հանգած սերս բորբոքեցիր:

270 <...> Սակայն էի բախտըս ժպտաց,
Ձեռքս բռնեց, տարավ հանկարծ
Ու պիսեթի պաշտոն տվեց,
Գրբում էի և լի և տոն:

<...> Եվ բանը վերջն այնտեղ հասավ,
Որ գրբեցի մեծիս պարսավ:

290 Այստեղից էլ ես դուրս եկա,
Շուտով հայտնի կանտոր ընկա:

<...> Ինչ անմիտ բան է, նայեցեք, խնդրեմ,
Այս տեսակ բաներ ես էլ կրգրեմ.

370 Կըղնեմ մի շուն, կըհանգեմ մի տուն,
Ահա քեզ եղավ՝ բանաստեղծութունս
Հենց նոր դուրս եկած այս խակ տղան էլ
Գըլխից այստեսակ բաներ է հանել...
Սա՞ է լինելու պոետը ազգի,
Որ իմ ճաշակին չի գալիս իսկի...»

Ու վեր կացան

Ողջ միաբան—

Ի ծնե անմիտ,

Խավարամիտ,

Հառաջադեմ,

Ես ի՛նչ գիտեմ,

Տրգետ

Ու գետ...

380

Մաղրատեղ դարձա

Ու էլ չբարձա,

Թեև ընկերներս իրանց երգերում

Բարկանում էին, սպառնում գրում.

«Լո՛ւտ կացեք խոզեր, ագռավներ, շներ...»

Եվ ուրիշ տեսակ շատ թունդ-թունդ բաներ...»

390 Եվ բանը մինչև այնտեղը հասավ,

Որ մի խմբագիր վերջապես ասավ՝

Թողեք, պարոններ, ի սեր Աստըծու,

Բանաստեղծ չի դա, այլ լոկ տիրացու,

Եվ ոչ միայն ինքը, իրան մեծերն էլ,

Իրանք էլ են խենթ, իրանց գործերն էլ.

Որ չեն ճանաչում մեծերին ազգի,

Քրոնք շունեն խիղճ, բայց ունեն ոսկի...»

Արածդ հիմա հասկանո՞ւմ ես դու,

Բանաստեղծ շինել մի անմեղ մարդու,
400 Բերանդ զընել հիմար երգերը
 Ու բերել-ձըգել հայոց երկիրը...
 Այս բա՞ն է, Մուսա,
 Դե ինքըդ ասա:
 — Միթե, հիրավի, հայոց աշխարհքում
 Մարդիկ պոետին իսկի չեն հարգում:
 — Միամիտ Մուսա, ի՞նչ ես պահանջում.
 Ոչ թե չեն հարգում, չեն էլ ճանաչում:
 Մեր խեղճ տանըցիք որքան նախատում,
 Բայց ես, միշտ համատ, չէի հավատում,
410 Մինչև լրսեցի մի մեծ պարունի,
 Մեր մեջ շատ խելոք ու շատ անվանի,
 Որ գիտե ամեն պիտք, պաշտոն ու գործ.—
 Մի օր իմ գործից արավ հարցուփորձ.
 — Բանաստեղծ եմ ես, ասացի հրպարտ.
 — Դժվար է, ասաց, երբ անգործ է մարդ.
 — Բանաստեղծ եմ ես, կրկնեցի մեկ էլ.
 — Հասկացանք, ասաց, պարապ ես եղել...»

Բայց վերջն ավելի պարզեց խնդիրը,
 Երբ հողված գրեց մեր լրագիրը.
420 Թե բանաստեղծը թող այլ բան չինի,
 Որ հաց ուտելու արժանի լինի,
 Թե չէ համառի ու մնա պոետ,
 Ի՞նչ հաշիվ ունի ազգը նրա հետ.
 Ազգը հո նրան չի խնդրում գրի,
 Թերթն էլ փող շունի թե օր վճարի...
 Թող գնա— ապրի իրան գրբիչով,
 Թե ոչինչ է այն հենց այն ոչընչով.
 Ներշնչման համար
 Այսպես է հարմար...
430 Կարող ենք մենք էլ
 Ուժգին մըտրակել
 Ու ծաղրել մի-մի
 Որ հառաջ դիմի:

— Ավա՛ղ անմիտներ, բայց երկինք վկա,
 Դու սուտ ես ասում՝ թե ոչ ոք չըկա.
 Իսկ այն պարո՞նը— «հողով բանաստեղծ»:
 Կարծում եմ նա քեզ հարգում է անկեղծ:
 Եվ երբ գրում ես մի չք գեղեցիկ,
 Հայտնում է իսկույն հիացած կարծիր.
440 Նա, որ ասում է, դու լավ ես գրում,
 Բայց ափսոս, ափսոս, որ հայոց երկրում
 Իսկի չըգիտեն պոետի տեղը
 Եվ նա շարունակ ընկնում է նեղը:
 — Հա՛, մի օր երբ որ նեղն ընկած ժամին
 Նորա տուն ձրգեց ինձ հագսի քամին,
 Փոքրիկ խնդիրքըս մերժեց նա հանդարտ
 Ու անկեղծ լեզվով տվավ մեծ խըրատ,
 Թե՛ այդ ինչ է, մի գործի չես,
 Բա երբ պետք է դու ամաչես,
450 Չես ծառայում մի պաշտոնի.
 Այդ տեսակ էլ մա՞րդ կըլինի.
 Անգո՛րծ, անբա՛ն,
 Թափառական,
 Տեսե՛ք, տեսե՛ք— դատարկ պոետ...
 Ե՛լ ամաչիր գոնե՛ բոյեդ,
 Գնա, գնա մի գործ գըտիր,
 Հեչ չըլինի — մշակ մըտիր,
 Դեն շըպըրտի՛ր գըրիչ-մըրիչ,
 Գործ կատարիր, մարդ դառ քիչ-քիչ...»
460 Այս խըրատով—
 Կոտրած սըրտով
 Ես տուն եկա, հանկարծ, մեկել
 Տեսնեմ դու էլ մոտս ես եկել.—
 Ողջ մոռացա
 Ու վերացա...
 Նստեցի թե որ գրեմ պոեման,
 Հերոսներն եկան լեռների նըման,
 Դու էլ լուսաթև
 Իմ գլխի վերև

470

Լուս ու սիրալիր
Սավառնում էիր ...

Հանկարծ որ ճշաց դժգոհ երեխան,
Մի ակընթարթում բոլորը փախան,
Սուխ դարձար դու էլ, չըբացար անտես.
Համ իմ պոեման խանգարվեց այսպես,
Համ էլ երեխան զուր և անիրավ
Իմ ձեռքից այնքան ծեծ ու տուր կերավ...
Թե այն ժամանակ առջևս մնայիր,
Ի՞նչ պետք է դու ինձ պատասխան տայիր
<...> — Ավա՛ղ, հեզ պոետ, ի՞նչեր ես հոգում.
Այդպես բան չըկա վերև-երկրնքում,
Իսկ երբ Պառնասի գագաթ վերանաս,
Զավակներ ու կին պիտի մոռանաս
Եվ երգես վրսեմ,
Ինչ որ ես կասեմ:

— Ա՛յ անգութ Մուսա, ավելի դու վատ,
Քան մեր աշխարհքի մարդիկ քննադատ.

520

Շնորհում են նրանք հայոց պոետին
Գոնե աղքատի վիճակը հետին,
Այն էլ ազգօգուտ ի՞նչ բարի մըտքով.—
Քր զըրողները խոր զգան հոգով.
Իսկ դու զրկում ես ամեն մի բանից,
Եվ մինչև անգամ որդուց, կընգանից:
Քր այդպես եղավ այստեղ կըմնամ.
Լավ է, որ դարձյալ մի կերպ դիմանամ,
Քան կին, զավակներ, բոլորը ձգեմ,
Գամ քո հետեից ու մենակ երգեմ...

530

— Լա՛վ, լինի այդպես,
Ինչպես դու կուզես.

Դե այստեղ մնա, երգիր այս երկրում,
Երկիրքը լինի թող քո երգերում:
Եզեր աննրկուն, մնա միշտ պոետ,
Մի քնկնիր մարդկանց շնչին կրթի հետ,
Եվ մի տար դու գին

Նրբանց վայելքին.

Խեղճութուն է այս,
Եվ ըշպար համայն,
Մի անբախտ վիճակ
Սածկած փայլի տակ,

540

Որ հոգի շունի, որ խընդում շունի.—
Քո կարեկցություն հավետ արժանի:
Այն ցոփ աշխարհից,
Իր բարուց, շարից
Կանգնիր միշտ վերև,
Ու, ինչպես արև,
Նայիր լուսավոր,
Պայծառ ու հրզոր.—
Քո կոշումն է դա...

550

Եվ ինձ հավատա,
Բոլոր գանձերը, գոհարներն անգին
Զարժեն կարճատև քո ներշնչանքին:
<...> Նրա անունն է մաքրում հանցանքը,
Մարդու ոտի տակ դնում է կյանքը,
Կույսին—զառամին մոտեցնում իրար,
Զարագործներին շինում բարերար...

580

600 <...> — Դե՛ գնա, հիմար, ետ չըգաս կըրկին,
Զես պրծնիլ թե չէ էլ այսպես կարգին.
Այս էլ քո տված զգացում, սիրտ ու սեր,
Ներշնչանք, ցնորք— և այլ խենթ բաներ.
Թեև ամենից մի քիչ է մընացել.
Բայց ես, երգվում եմ, շահ չեմ ունեցել:
Տար— տուր ում կուզես, ու թող ինձ ազատ.
Ուզում եմ լինել ես հայ հարազատ...
Հարգի, կարևոր իմ ազգի համար,
Դե՛հ, շո՛ւտ հեռացիր, նեղավոր հիմար:

ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐ «ՎՏԱԿԻ»
ՓՈՐՁԱՏԻՊԻ ՎՐԱ

ԱՆՎԵՐՋ ՊՈՆԵՄԱ

(Հատված)

3 Մի հնար գտնեմ— ցավերըս հոգամ...

4 Վեր կենամ, ասի, մեկի մոտ գրնամ,

7-8 առիթի փոխառեմ՝

ա Տեղիցըս շվար հենց վեր եմ կենում,

բ Այսպես մոլորված հենց վեր եմ կենում,

ա Ականջըս քնքույշ մի ձայն է ընկնում:

բ Ականջըս հանկարծ մի ձայն է ընկնում:

10 Ետ նայեմ— տեսնեմ իմ շքնաղ Մուսան.

11-12 առիթը չեզված են:

13 Տանջվում են ահա եղբարքդ թշվառ,

14 Հեծում-հալածվում աշխարհից աշխարհ,

15-16 առիթը չեզված են:

18 Վեր կաց, քեզ համար բերել եմ ավյուն,

19-20 առիթը չեզված են:

21 ա Կամ տես, եկել է գարունը ահա,

բ Եկել է [կանաչ] գարունը ահա,

22 Բազմել մրրրած լեռների վրրա,

Handwritten notes in Armenian script, including corrections and additional text. The notes are written in a cursive style and cover the right side of the page. Some lines are crossed out. A vertical note on the far right reads: "Բարձրագույն և արժեքավոր" (Highest and most valuable).

«Դեպի Անհունը» պոեմի սևագիր ինքնագրերից

ՊՅԱՆՆԵՐ ԱՌ ՄՈՒՍՆԵՆ

(անհե հասցոյ գրաւներն)

Կրտսեմ եմ մի որ ու մտայ եմ տեսմ,
Պէ՛ւ եմ շքեղում զին չեմ կարգաւորում
Մի՛ ճարք չստեմ — Կարծեցաւ Կարգում...
Եթե՛ միք իմեմ մէկ մտա պետեմ,
Կրկին կարոտք անեմ, գրեիք զարք...
Մի՛նչ որ անեմք զիչ կրկին ճարք...
Սեպտեմբերեան,
Լուսն-եմ յարեալսի

Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Եւս կարեմ անեմ իմ ճարայք ճարում...
Սեպտեմբերեան, զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբերեան, զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբերեան, զիչոյ գրաւում...

Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...
Սեպտեմբեր Գրտարք զիչոյ գրաւում...

«Պոետն ու մուսան» պոեմի առաջին տպագրութիւն («Վտակ» մողովածու, 1901) սկիզբը հեղինակի ուղղումներով

27—32 առդերը կրճատված են:

- 27 [Տեսնում ես], աղջիկն էլ ինչպես է ծաղկել,
- 28 Աչքերի մըթնից [արդեն] ծագել է

32 առդը շեղված է:

9—32 առդերի դիւաց, ձախ և աչ լուսանցներում կառարած հա-
վերումներ.

- ա [Սիրտ տուր վհատին], սփռփիր որբին,
- բ Ողբա կորածին, սփռփիր որբին,
Հույս տուր պանդխտին իր երկար ճամփին:
Վեր կաց, [պոետ], բանաստեղծ, թող հոգսերդ,
Վեր կաց, բանաստեղծ, կանչում է յայսպես,
[Ինչ ես հուսահատ] Զարկիր քնարիդ, հընչիք
աղեկեզ.

- ա [Զայն տուր, ետ կանչիր ահաբեկ] խըմբին
- բ Սիրտ տուր [ուժասպառ, միայնակ] խըմբին
Հույս տուր պանդխտին իր երկար ճամփին
- ա [Վեր կաց] թովչական ուժով քո երգի:
- բ Կանչիր թովչական ուժով քո երգի
- ա Ցնցիր քարացած սրտերն աշխարհքի,
- բ Ցնցիր քարեղեն սրտերն աշխարհքի,
[Հույս տուր վհատին <1 անընթ.> տուր շարին]
Զայն տուր երկընթին — թող նա կարեկից
Սփռփանք զրկի [յուր] լուսեղեն հարկից...

- Աղջիկն էլ ահա հասել է, ծաղկել,
- ա Աչքերի [մըթնից վառել են] — ծագել
- բ [Մավի] աչքերի [<1 անընթ.> վառել են] —
ծագել

- ա Միրո [արևը] — երջանիկ կիրթը
- բ Միրո շողերը — երջանիկ կիրթը
Սիրտը այրում է — և մատաղ գիրկը
- ա [Քնքույշ] փափագով տենչում է «նրան»...
- բ [Այրող] փափագով տենչում է «նրան»...
- գ Տենչում է «նրան» քնքույշ փափագով...
Վեր կաց, զմայլիր քո անուշ երգով.

32 առօրէց նետո՛

Հնչիր քնարըդ < . . . >

33 — Հերիք է Մուսա, [Ապուլոն] վրկա,

45—46 առօրէր չնշված են:

46 ա Ո՛վ պիտի փող տա ինձ պես պոետի:
բ Ո՛վ պիտի փող տա մի խեղճ պոետի:

48 առօրէց նետո՛

ա Հոգով <1 անընթ. >
Ու նախաստված.

բ Խըրատվելով,
Նախատվելով.

49 Հոգսերըս [անթիվ, գրպանքս] դատարկ,

51—52 առօրէր չնշված են:

55—56 առօրէր փոխառեն՛

ա Դեռ մորս արգանդում — [շինել ես] պոետ —
բ Դեռ մորս արգանդում — կնքել ես պոետ —
Խեղճ մայրս իսկի այգպես շի ուզել.

58—60 Մայրըս շի ուզել ինձ պոետ ծընել,
Եվ այժմ տխրում, միշտ լաց է լինում,
Որ իմ գործերը այսպես են զընում:

62 Գեղջուկ, ոամիկ մի կին է անգետ, / Գեղջուկ,
ոամիկ մի կին է տգետ.

45—71 առօրէր դիմաց, ձախ լուսնցում՛

Ով գիտի այն է:
Կարող եմ գրունել...

Այն օր[ը] դիմեցի «հոգով բանաստեղծ»
Մեկին, որ հեգիս հարգում է անկեղծ —

ա Որ [միշտ] ստում է՝ դու յավ ես գրում,
բ Որ ստում է միշտ՝ դու յավ ես գրում,
Բայց ափսոս, ափսոս, որ հայոց երկրում
Իսկի շրգիտեն պոետի տեղը,

Եվ նա շարունակ ընկնում է նեղը —
Հենց որ իմ խոնարհ խնդիրքը լրսեց,
[Իսկույն մերժեց խնդիրքը փողի]:

ա [Ապա խրատեց ինչպես երեխի]:

բ Ապա < . . . > այսպես սկսեց.

գ < . . . > այսպես սկսեց.

[Խմբագիրը լսեց թե չէ] —

ա [Թե այդ] ինչ է, մի գործի չես,

բ Ինչ է, ասավ, մի գործի չես,

Բա երբ պիտի դու ամաչես —

Չես ծառայում մի պաշտոնի —

Այդ տեսակ էլ մարդ կըլինի.

Անգո՛րծ, անբա՛ն,

Թափառակա՛ն...

Հերի՛ք, հերի՛ք, դատարկ պոետ —

է՛յ, ամաչիր գոնե բոյեդ —

Գնա, գնա, մի գործ գըտիր,

Հեչ չըլինի — մշակ մըտիր...

Եվ ահա այսպես են.

— Ո՛վ Դու երջանիկ երկընքի որդի,

ա Ժամ չէ հիշելու արարքն այդ վատի —

բ Ժամ չէ հիշելու արարքն այն վատի —

ա Վերցրու քնարըդ... մի [ցավիր] այգպես

բ Վերցրու քնարըդ... մի [տրամիր] այգպես.

ա Առաջըդ կանգնած թշնամիր չէ — տե՛ս:

բ Առաջըդ կանգնած թշնամիր չեմ ես:

78—77 չնշված առօրէր դիմաց՛

Ո՛հ, Միդասի ականջը վկա,
Ջարմանալու ոչին: չրկա.

77 առօրէց նետո՛

— Չեն հասկանում — երբեք, երբեք —

79—99 առօրէր չնշված են: Չնշված նատվածում՛

93 [Միջազգային վեճ ու] հարցեր,

96 [Մինչև անգամ] կեղծ ավյունով,
97 [Ո՛չ, ինչ] ասի— կեղծ անունով

Ջջված հատվածի դիմաց, աչ լուսանցում՝

Սրան տեսեք,
Այդքան հանդուգն— ընչի վրա,
Ոչ ծառա ես սրբազանի.
Այդ ով ես դու, ինչ մի մեծ մարդ,
ա [Որ խոսում ես այդպես] հպարտ.
բ Որ բրդում <ես> ինքնահավան.
ա [Ոչ ծառա] ես առաջնորդի,
բ [Դու] փոքրավոր առաջնորդի,
Թե խմբագիր հայոց թերթի—
ա [Ինչ մեծ մարդ ես, որ կարենաս]
բ [Ով ես, ասա, որ կարենաս]
ա [Ու անարգես, ում կամենաս]...
բ Արհամարհես, [ու՞մ կամենաս]...
Ասա, տեսնենք, այդ ո՞վ ես դու,
Չես հավանում ոչ մի մարդու.
Չե՛ն հասկանում. խոսքին մըտիկ.
Ողջ էլ նրանք մեծ-մեծ մարդիկ
Ինչ որ ուզեն—
Կանեն—կասեն,
Եվ վայ է բեզ—
Թե դեմ խոսես—
Քո շգրու էլ կեղծ ավյունով
[Ոչ], Օ՛, ինչ ասի— կեղծ անունով:
Կասեն—կանեն
Ինչ որ ուզեն
էն աղմուկով, ծաղրով, թուքով
Դասեր կրտան
Համեստության.
[Եվ երբ ուզում են ներողութուն <...>]
103 Առանց Մուսա երգ չի գրում:

108 Բայց մենք ունենք ճոխ Հանգարան/Իսկ մենք
ունենք ճոխ Հանգարան
116 Ունենք դպրոց— հրմուտ վարպետ/Ունենք երգի
հրմուտ վարպետ,

126—146 տողերը կրճատված են:

129 Շատ լավ, ասավ մի խրմբագիր—

146 տողից նետո, վարի լուսանցում՝

ա — Օ՛, թշվառներ, ի՞նչ լրսեցի,
բ — Օ՛, <1 անընթ. >, ի՞նչ լրսեցի
ա [Բայց դու] ասա, ի սեր Զևսի,
բ Այժըմ ասա, ի սեր Զևսի,
Կրհասկանա.

Բայց ո՞վ այդպիսով գրող կըդառնա

148 ա [Այնժամ հանգիստ] կըհեռանա.

բ Դեպի շուկան կըհեռանա.

գ Ողջ ու առողջ կըհեռանա.

151 Ազա՛տ, ինչպես ինքը կուզի, | Ազա՛տ, ինչպես
քեֆը կուզի,

164 Մեռած օրս էլ պսակ կտային— | Մեռած օրս էլ
պսակ տային—

186—187 տողերը ջջված են:

224—227 տողերը ջջված են:

224 — Օ՛, որ բախտից, [այ սևերես],

227 տողի վերևը՝

— Օ՛, որ բախտից, ա՛յ սևերես,

ա Ահա շարեմ, հիշիր ու տես.

բ [Կուզես] շարեմ, հիշիր ու տես.

246 Հաշվեգիրքը վայր ձրգեցի, | Հաշվեգիրքը դեն
ձրգեցի.

250 Իսկ աղջիկը... ա՛հ, թող մնա.

250—253 տողերը կրճատված են:

272 Ու պիսերի տվեց պաշտոն.

274—276 տողերը շնչված են:

285 Գերի շինել ու տարին բուն, / Գերի շինել ողջ տարին բուն,

287—289 տողերի փոխարեն, աչ լուսանցում՝

Եղածն արդեն քիչ էր կարծես,
Գու էլ եկար <1 անընթ.> այսպես,
Որ գրեցի մեծիս պարսավ,
Կորիր, նզովյալ, նա էլ ասավ—

Ձախ լուսանցում՝

Արածդ իբրև քիչ էր

290—291 տողերը երկու կողմից վերցված են փակագծերի մեջ:

293 Գործերն արի խառնուփնթոր, / Գործերն արի խառնուփնթոր,

321 Ցնգել է խելքն այս խեղճ տղան: / Թոցրել է խելքն այս խեղճ տղան:

329 Գու պաշտում ես միայն փայլ ու փող. / Գու պաշտում ես հենց փայլ ու փող.

358 Երգերըս տարա-տըվի տպարան / Երգերըս ուղիղ տարա տպարան

363 Մաղրի առավ ինձ մի լոկ ակնարկով.— / Մաղրի առավ ինձ իրան ակնարկով.

370 Կըգրեմ մի շուն, կըհանգեմ մի տուն,

374—389 տողերը կրճատված են:

376—397 տողերի դիմաց, ձախ լուսանցում՝

Եվ այսպես <...> տեղից էր բռնել
Ընկերքս բոլոր ինձ քարկոծ առնել
Վեր կացան իբրև կատաղած գազան:

Սչ լուսանցում՝

Վեր կացան իբրև կատաղած <...>
(Կերմոնտովից. «Մարգարեից» մի տուն)

390 տողի վերին լուսանցում՝

Մյն օրից քանդվեց մեր հայոց տունը,
ա Ընկավ մեր գիրն ու գրականութունը,
բ Ընկավ մեր <1 անընթ.> գրականութունը.
ա Երբոր առաջվան մարդիկ մեռան,
բ Հին բանաստեղծներն երբ որ ողջ մեռան,
գ Նոր մարդիկ եկան— բանաստեղծ դառան:
ա <1 անընթ.> ազգի պոետներ դառան
բ Նոր մարդիկ եկան— պոետներ դառան:

393—394 տողերի դիմաց, աչ լուսանցում՝

Որ շի ճան <աշում> ազգի մեծերին,
Ոչ ուղերձ ձոնում նրանց գործերին

404—405 — Միթե, ճշմարիտ, հայոց աշխարհքում
Մարդիկ քեզ խակի շեն հարգում:

404—405 տողերի դիմաց, ձախ լուսանցում՝

— Ով հեր <...> ինչեր ես պատմում,
Ապուլլոն վկա, ես շեմ հասկանում:

412 տողը շնչված է:

413 տողից հետո՝

ա — Ունես— հարցրեց— մի պաշտոն, մի գործ
բ Ունես— հարցրեց— մի պաշտոն կամ գործ,

415 — Դժվար է, ասավ, երբ անգործ է մարդ,

417 — Հասկացանք, ասավ, պարապ ես եղել...»:

420 — Բանաստեղծն, ասավ, թող պանիր շինի,

421 տողի փոխարեն՝

Որ հացի, վարձի դառնա արժանի,

427 տողի փոխարեն՝

ա Այսպես ենք դատում մենք [հանգիստ] խղճով—
բ Այսպես ենք դատում մեր մաքուր խղճով—

428—429 տողերի փոխարեն՝

ա [Սրանից վաղ էլ
Այսպես է եղել]...
բ [Սրանից վաղ էլ
Այսպես է եղել—
Ներշնչման համար
Այսպես է հարմար]...

430 տողից վերև՝

[Եթե կուշտանա—
Կամ բարըշտանա]

433 տողից հետո՝

Սրանից վաղ էլ
Այսպես է եղել..
Ով սովից մարել,
Նա է լավ գրբել.

434 — Ավա՞ղ անմիտներ, օ՛, մեծդ Արամազդ,
Ներքև ուղարկիր շանթերդ <1 անընթ.>

484—479 տողերի միջև ընկած հատվածը կրճատված է:

488 — Ո՛հ կոպիտ երկիր, անարժան մարդիկ: | — Ո՛հ
կոպիտ երկիր, անհոգի մարդիկ:

495 Այ, այդպես ասա. | Դրանից խոսա.

511 Թեկուզ ապառիկ, մի ապրուստ ճարել: | Թեկուզ
ապառիկ միշտ ապրուստ ճարել:

522—523 տողերը չեն ընկած են:

529 Բարձրանամ սարին ու մենակ երգեմ...

530—533 տողերը չեն ընկած են:

531 Ինչպես որ կուզես

540 Մի աղքատ վիճակ

554 — Ա՛յ դու շարամիտ, է՞լ կուզես խաբել | — Ա՛,
դու սատանա, է՞լ կուզես խաբել

569 տողից հետո, ձախ լուսանցում՝

Նավթի ֆոնտ <ան>

600—609 տողերը չեն ընկած են:

«Այ» երկհնչյունը շատ դեպքերում փոխարինվել է «է»-ով:

32 տողից հետո, աչ լուսանցում՝

ա Եվ այժմ նայիր, ի սեր աստծու,

բ Եվ այժմ ասա, ի սեր աստծու,

Այս ինչ եմ ես—

— Պոետ ես դու.

44 Ու նա շարունակ ընկնում է նեղը...

46 Նոթերը կիտեց, խրատն ըսկսեց.

57 տողի վերի լուսանցում՝

— Դե ի՞նչ եմ ես—

— Պոետ ես դու—

— Ահա ես էլ այդ եմ լալիս.

63 — Ո՛վ դու երջանիկ երկընթի որդի,

68 տողից հետո, աչ լուսանցում՝

Լըսել եմ իմ խեղճ, իմ թշվառ մորից
[Ասում է] Լալիս է, որ ես դեռ մանուկ օրից...

311—313 Դարձյալ եկար, մրտար կանտոր.

Քո երեսից հենց նույն տարին

Գործերս արիր խառնուփրնթոր

378 Լույս տեսավ դարձյալ մի նոր երգարան:

393 Սաստում ենք, ծաղրում, դարձյալ չեն լրոտում

393 տողից հետո, վաթի լուսանցում՝

Դասեր ենք տալիս գո՛ւ < . . . >

431 Բանաստեղծն, ասավ, թող մի գործ շինի,

440 տողից հետո՝

Դրանից վաղ էլ

Այսպես է եղել,

477 Օ՛, երբ Պառնասի գագաթ վերանաս,

504 Զարթեն կարճատև քո ներշնչանքին.

Վերջն էք վաթի լուսանցում՝

Ու մին էլ տեսնեմ՝ կանգնած եմ մենակ,

Բարկացած < . . . > [ու ոչ ոք չըկա]:

<ՊՈՆՏՆ ՈՒ ՄՈՒՍԱՆ>*

Այս ցած կյանքից հեշտ ու անթև
 Թռչել երկինք, վերև, վերև,
 Ցավեր, հոգսեր— ողջ մոռանալ,
 Դժոխք իջնել, դըրախտ գընալ,
 Անհուն զգալ, թովիչ երգել...
 Ո՞ր բախտից եմ ես քեզ զրկելի:
 — Օ՛ր, ո՞ր բախտից... հարցնում է դեռ,—
 Տեսեք-տեսեք, այն ի՞նքը շէր,
 Սակայն գուցե մոռացել ես,
 10 Մի քանիսը համրեմ դե տես.—
 <...> Զի կարելի խեղճ գյուղացուն
 Գերի շինել ու տարին բուն
 Տանել-բերել ու թալանել,

* Ղնդամենը 305 տող պարունակող այս ինքնագրից այստեղ տպագրվում են միայն այն մասերը, որոնք չեն կրկնվում «Վտակ» ժողովածու, բնագրերում կամ որոշակի տարբերություններ ունեն նրանցից: Տրվում են նաև այն հատվածները, որոնց վրա պահպանվել են մշակման աշխատանքի հետքերը: Տողերի համարակալման ժամանակ՝ սակայն, հաշվի են առնվել նաև կրճատված մասերը, որոնց տեղերը ցույց են տրվում <...> նշանով: Այդ մասերի այն տողերը, որոնք տարբերվում են «Վտակի» փորձատիպից, բերվում են այս հրատարակումից անմիջապես հետո:

7—8 Օ՛ր, ո՞ր բախտից... անմեղ գառը.
 Ո՞վ է տեղյակ... ո՞վ է խառը...
 10 Մի քանիսը համրեմ, գուցե հիշես:

70 Այրու պղինձն աճուրդ անել...
 Եվ բանը վերջն այնտեղ հասավ,
 Որ գրեցի մեծիս պարսավ,
 Այնտեղից էլ ես դուրս եկա,
 Շուտով հայտնի կանտոր ընկա:
 125 <...> Բանաստեղծն արդեն տանջանքից հոգնել,
 Աւզում է քրնել, հավիտյա՛ն քրնել...
 Նորա թախծալի հոգու մրոայլում
 Դուք եք միմիայն կենդանի փայլում.
 <...> Եվ մեր աշխարհքում ողջ էլ նրա հետ
 160 Սկսեցին ծաղրել— վա՛յ, պոե՛տ, պոե՛տ.
 [Պոետը այսպես ծաղրատեղ դարձավ
 Ու էլ շաղատվեց, թեև սրտացավ]
 Թեև ընկերներս իրանց երգերում
 Բարկանում էին, սպառնում, գրում—
 «Լո՛ւտ կացեք, խոզեր, ագռավներ, շներ»,—
 Եվ ուրիշ տեսակ շատ թունդ-թունդ բաներ,
 Եվ բանը մինչև այն տեղը հասավ,
 Ար մի խըմբագիր վերջապես ասավ—
 — Թողե՛ք, պարոններ, ի սեր աստըծու,
 170 Բանաստեղծ չէ սա, այլ լոկ տիրացու...
 Արածդ հիմա հասկանո՞ւմ ես դու,
 Բանաստեղծ շինել մի անմեղ մարդու
 Բերանը դընել հիմար երգերը
 Ու բերել ձրգել հայոց երկիրը.
 Այս բա՛ն է, Ծուռա,
 Դե՛, ինքըդ ասա:

79 Այրու թավեն ծախու հանել...
 159 Եվ մեր աշխարհքը ողջ էլ նրա հետ
 160 ա Սկսեց ինձ ծաղրել— վա՛յ, պոե՛տ, պոե՛տ...
 բ Ասավ ու ընկավ— վա՛յ, պոե՛տ, պոե՛տ...
 163 Մեր ողջ պոետները իրանց երգերում
 169—170 — Թողե՛ք, պարոններ, ինչ եք սկբսել.
 Մինչ անգամ շարժե դրանից խոսել.

— Միթե հիրավի հայոց աշխարհքում
Մարդիկ պոետին իսկի շեն հարգում:
Միամիտ Մուզա, ի՞նչ ես պահանջում:

- 180 Ոչ թե շեն հարգում, շեն էլ ճանաչում:
<...> Օրինակ՝ թող գնա դառնա բուլղալտեր,
Ու <...> կամ թե չէ՝ տերտեր,
Իսկ թե համառի ու մնա պոետ,
Ի՞նչ հաշիվ ունի ազգը նրա հետ,
Ազգը հո նրան չի խնդրում գրի...
200 Թերթն էլ փող շունի, թե որ վճարի...
Թող ինչպես կուզի, տառապի մենակ,
Պիտի մշտրակենք մենք էլ շարունակ:
[Վերջապես, ես մի պատմութուն գիտեմ,
(Մի ուրիշ անգամ երկար կը պատմեմ):

177—178 — Ո՛հ, ի՞նչ ես ասում. հայոց աշխարհքում
Միթե պոետին իսկի շեն հարգում:

177—178 տողերի միջև՝

Բայց ինձ այն ասա—

179 — Է՛, հիմար Մուսա, ի՞նչ ես պահանջում.

Լուսանցում կատարված հավելումներ.

Իվ ոչ միայն ինքը— իրան մեծերն էլ
Որ [այդպես անմիտ մարդիկ են ծնել
Որոնք կուրորեն շեն տեսնում իսկի
Մեր վեհ կողմերը ու <1 անընթ.>]
<2 անընթ. տող>

Իվ լուս <...> մեր <1 անընթ.>

Փայտի ծայրն առավ իրան գլխարկը.

— Իրանք էլ են խենթ, իրանց գործերն էլ

ա Որ շեն հասկանում մեծութունը հայ ազգի

բ Որ շեն հասկացել ու շեն <1 անընթ.> մեզ

Իվ այն մեծերին, որ ունեն ոսկի,

Որ բանաստեղծ են եղել վերջապես.

203—208 տողերը վերցված են մեծ փակագծի մեջ: 203 տողի սկզբում
գրված է աստղանիշ և տողատակում կա հետևյալ բացատրությունը.

«Այլ բան, եթե տերտեր լիներ, պետք է ապահովվեր, որ իր պաշտոնին
լիներ անթերի»:

Լուսանցում արված է հետևյալ հավելումը.

Մուսան հարցնում է սրանց.

— Ա՛հ, ինչ ես ասում. նրանք լավ մարդիկ են.

Նեղն ընկան մի օր պոետն ու շունը.

Ոչ ոք չըմբատավ պոետի տունը,

Բոլորը նրանից կանգնեցին հեռու,

Սակայն նա գնաց շանը փրկելու]

... Եվ շատ զարմացավ, որ հին պոետն էլ

210 Զէր կարող շան պես կարեկից գտնել...

Դե այս բոլորը որ տեսնի-լըսի,

էլ այս աշխարհքում ս՛ր խենթը կուզի

Ունենալ երգի— թեկուզ հենց հանճար—

Ու միշտ խանգարված տառապել անճար:

— Ո՛հ, թշվառ երկիր: Բայց, երկինք վկա,

Դու սուտ ես ասում, թե ոչ ոք չըկա.

Ճանաչում եմ ես զգայուն մեկին,

Որ քո երգերին տալիս է լավ գին:

— Հա՛, ճշմարիտ է, սակայն նա ինձ հետ

220 Մեր Զուռնին էլ է համարում պոետ,

Պառնասի գլխին, օր շունի ծանոթ,

Շինում է բունի բառեր, վանկ ու ոտ,

Գրում այնպիսի անճոռնի բաներ,

Որ խըմբագիրը միմիայն հավան էր...

[— Հա՛, մի օր, երբոր կարիք ունեցա,

Նրա ճաշակն ու միտքն էլ իմացա]:

Հա՛, նա էլ— երբոր բանն իրան հասավ,

Իրան խորհուրդն ու [խրատը] չըզլացավ

[ննդիրքս մերժեց, ապա խորատեց,

(Այսինքն— անկեղծ կարծիքը հայտնեց)],

Թե՛ այդ ի՞նչ է, մի բանի շես,

240 Բաս ե՞րբ պետք է դու ամաչես.

219 — Հա՛, ճշմարիտ է, տողին մի կոպեկ

209—210 և 215—225 տողերը ձախ կողմից առնված են փակագծերի
մեջ:

235—236 տողերի դիմաց՝

Թե բանաստեղծին չի կարելի գործ հավատալ—

Բայց իր խորհուրդը չըզլացավ

262 <...> Հանկարծ որ ճշաց դժգոհ երեխան,
 Մի ակընթարթում բոլորը փախան,
 Դու էլ ծուխ դարձար, չքացար անտես.
 Համ իմ գրվածքը խանդարվեց այսպես,
 Համ էլ երեխան զուր և անիրավ,
 Իմ ձեռքից այնքան ծեծ ու տուր կերավ:
 Քե այն ժամանակ առջևս մնայիր,
 Ի՞նչ պետք է դու ինձ պատասխան տայիր:

270 Զէ՛, գնա, Մուսա,
 Ուրիշին ասա.
 Քե կարելի է բանաստեղծ լինել
 Ու հայոց երկրում երգեր հորինել:
 [— Ոհ, դու, տարաբախտ] երէ՛քի որդի,
 [Բոլոր փառքերը], վայելքն աշխարհի,
 Բոլոր գանձերը, գոհարներն անգին,
 Զարծեն կարճատև քո ներշնչանքին:
 — Է՛յ դու շարամիտ, է՛լ կուգես խաբել,
 Սիրուն խոսքերով աչքերըս կապել.

280 Է՛յ դու կեղծավոր շքնաղ անպիտան,
 Ես լավ եմ տեսնում այժմ ամեն բան,
 Դու ինձ ես մենակ միամիտ գրտել.
 Հապա դե խոսիր ուրիշի մոտ էլ,
 Ա՛յ թեկուզ մեզ մոտ— հենց իմ կնկանը,
 Ասա՛ թե մենակ փողը շի բանը...
 Բայց ի՞նչ եմ ասում— հայոց գրողը

Վաղուց է արդեն ճանաչել փողը...
 Եվ այժմ, ահա, խելքի է եկե՛.
 Սկսել է նրան օրհնութուն երգել...»:
 <...> [Եվ լայով մեկնեց յուր աչք դեպ ինձ,
 Բայց հանկարծ նորա աչի հըպումից
 300 Թս ինձ մոռացա, ուշքս վերացավ,
 Երգի կրրակը նորեն վառեցավ,
 Սըրտումս նորեն ուժգին բռնկեց,
 Եվ ես մնացի դարձյալ բանաստեղծ,
 Դարձյալ մըտերիմ— գերի Մուսային,
 Որ դարձյալ երգեր նրվիրեմ հային]:

Ա ԻՆՔՆԱԳՐԻ ԿՐԾԱՏՎԱԾ ՏՈՂԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 «ՎՏԱԿԻ» ՓՈՐՁԱՏԻՊԻ ԲՆԱԳՐԻԾ

- 37 Հանկարծ ընկա հարուստ խանութ:
  - 60 [Քե] ոնց պլոկել խնդրատվին...
  - 94 Ողջ մերժեցի միայն քեզ համար,
  - 112 Դու պաշտում ես միայն փող ու փող,
  - 114 Ե՛ս, երկընթի մերժված որդին,
  - 131 — Այո՛, սիրուն է. խոսելով անկեղծ,
  - 153 [Հենց] Ի՞նչ հիմար բան է, նայեցեք խնդրեմ.
  - 257 ա Հերոսներ եկան աչքիս հանդիման,
 բ Հերոսներ եկան լեռների նման,
-
- 298 Եվ մեկնեց լայով յուր աչք դեպ ինձ,
  - 303 Մնացի դարձյալ հայոց բանաստեղծ,

262 ա Բայց պահանջն արավ դժգոհ երեխան
 բ Հանկարծ աղմկեց դժգոհ երեխան

262 և 273 տողերի դիմաց արված է նույն խաշածն նշանը՝ հավանաբար այդ տողերի միջև եղած հատվածը կրճատելու նպատակով, որը և հետագայում արել է: 273 տողից հետո, լուսանցքում գրված է. «գե՛ եկ, սիրելիս», որից երևում է, որ այդտեղ պետք է տեղադրվի այդ բառերով սկզբնաղ հատվածը (տե՛ս հիմնական բնագրի 299—335 տողերը):

277—278 Զարծեն խանդարված քո ներշնչանքին:
 Հե՛յ դու շարամիտ, է՛լ կուգես խաբել,

280—281 Հե՛յ դու կեղծավոր շքնաղ անպիտան,
 Ես լավ եմ հիմա տեսնում ամեն բան,

286 Բայց ի՞նչ ես ասում— մեր հին գրողը

ՍԵՎԱԳԻՐ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

<1>

<...> շեն հասկանում

— Ա՛յ հանդուգն, նալիք դու մեկ...

Զոր <...> սողքատ ու մերկ—

Պետք է դու մեր երկրում լինես.

Որ անունդ հայհոյանքով

Մեր լրագիրն արմատական

Դասեր տար քեզ համբերության:

Չեն հասկանո՞ւմ... խոսքին մտիկ,

Ողջ էլ նրանք խելոք մարդիկ:

10 Անում են միշտ ամեն գործեր,

Միջազգային [մեծ-մեծ] հարցեր,

Լուսավորված մեծ ազգերին

Խորհուրդներ են տալիս խորին,

2-3 — Ա՛յ հանդուգն, հիմար մուսա— դու մի տկլոր—

Հապա <...> մեկ էլ ասա

11 Միջազգային մութ հարցերից,

11-14 տողերի դիմաց՝

Պախարակում [դասեր տալիս] պարսից շահին,

Մաղրում չինաց մեծ արքային,

Միջազգային հարցեր վճռում, խոսում.

Սպանում են արքաներին

13 Խորհուրդներ են տալիս վերին,

Այնքան խորին— տհեղ խոսո՛ւ

(Որ իրանք են միշտ ասում)

Ոչ ոք նրանց չի հասկանում,

Եվ կյանքը [միշտ] նույնն է մնում...

[Եվ նույնիսկ նրանք պարսպ ժամին

Առանցի քեզ...] <...>

20 Նույնիսկ... կեղծ ավյունով,

Ո՛չ— ի՞նչ ասի— կեղծ անունով

Երգ են գրում, ձայն են դնում—

Ու քեզ իսկի շեն էլ հարցնում...

* * *

Ոչ մի պաշտոն ունես հաստատ,

Ոչ ցենզ ունես, ոչ ատեստատ—

Ոչ խմբագիր— ոչ օգնական

Ու «անհամեստ», հանդուգն այդքա՞ն...

Ինչ իրավունք ունես, որ դու այդքան հիմար լինես,

Պետք է մեր կյանքում խոսքեր,

30 Որ <...> մի աղմուկով,

Հիշոցներով, ծաղրով, թուքով <...>

17 Եվ միշտ խավար, մութ են մնում.

24 Ոչ մի դիրք ունես հաստատ

30 Պր <...> ինչ աղմուկով

Ի՞նչ ես ասում— դու սիրելիս,
 Երգի շնորհքն ես եմ տալիս,
 Ոչ մի պոետ, ոչ մի երկրում
 Առանցի ինձ երգ չի գրում...
 — Ուրիշ երկրում այդպես կանեն.
 Որտեղ իրանք շնորհք չունեն—
 Մնում են քեզ—
 Որ դու օգնես—
 Բայց մենք ունենք ճոխ հանգարան.

10 Պատրաստ հանգեր շարան-շարան—
 Խմբագիրներ ունենք կարող,
 Որ [կարող] են շինել գրող—
 Պոետ ուզես, թե վիպասան,
 Եվ բան է— թե բարկացան,
 Կարող են ողջ կրկին խլել—
 Մեկ էլ տեսար տաղանդ չի էլ.—
 Ունենք դպրոց— ծերուկ վարպետ,
 Խաղ է անում հանգերի հետ,
 Գրում այնպես խրթին, վսեմ,

20 Թե հասկանաս— դոչաղ կասեմ—
 [Ահա այսպես—
 Կարդամ դու տես]
 — Մենք գնացինք անտառը,
 Մեր դիմացն էլ Մասիս սարը,
 Կեցցե՛ք և մեր վեհափառը—

7 Գիմում են քեզ—

17 ա Ունենք դպրոց— հանգի վարպետ

բ Ունենք դպրոց— հանգի ուսուս

18—19 Որ խաղում է հանգերի հետ,
 Գրում այնպես խրթին ու վեհ,

22—23 առղերի միջև կա հետևյալ ճատվածք.

[Գրաբար—

— Չեմ հասկանում,

— Հասկանալը ո՞րն է—

Կուզես աշխարհաբար]

— Բայց ի՞նչ է դա, շեմ հասկանում,

— է՛, հասկանալն ինչ ենք անում,

Երգդ <1 անընթ.> կարդա-փակիր.

Մի խմբագիր շատ լավ ասաց.

30 Երգդ երգե— դատարկ մի բան—

Լավը լինի, թե < . . . >

Ի՞նչ ես հարցնում մեր աշխարհքում,

Ո՞վ է երգում, ի՞նչ է երգում,

Բայց դու լսիր աշակերտին,

Թե ինչ գրեց իրան հերթին—

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛— այ հիմար բան—

— Ինչ ես խնդում, ա՛յ անպիտան < . . . >

Ընդամենը մի երեք տող,
Իմաստը նոր, հանգերը ճոխ,
Եվ լիքն այնքան մեծ-մեծ բաներ—
Խեղճ բանաստեղծն էլ ի՞նչ աներ:

— Բայց դա դեռ պոետ չի—
Իզուր կըտան <...>
— Է՛հ, ի՞նչ անենք— թող լըդառնա,

Թե որ բանը ձախորդ գնա,
Այն ժամանակ կըհեռանա,
10 Կերթա կապրի առանց հանգի
Ու լող կըտա ծովում կյանքի—
Ազա՛տ— ինչպես ինքը կուզի—
Ոչ սիրտ մաշի, ոչ վեճ լսի...
Ես իմ հոգին, լավ է այնպես,
Թե չէ՛ նայիր այս ինչ եմ ես...

— Պոետ ես դու.

Այդտեղ եմ գալիս

Այդ եմ ահա ես էլ լալիս—

Թող լինեի մի կեղեքիչ,

20 Փող դիզեի <1 անընթ. > քիչ-քիչ,
Ճիշտ է, առաջ կասեին «ցեց»,
Բայց շուտով կըդառնայի ազգի մեջ «մեծ»:
Թող լինեի մի տերտեր,
Խաչը վզիս <...>
Թող լինեի— թեկուզ տգետ,
Մի <...> մի վարդապետ—

Թող լինեի մի կեղեքիչ,

Փող դիզեի ես քիչ-քիչ,

Դեռ կասեին գազան կամ ցեց,

30 Իսկ ապա ազգի հայր մեծ:
Մեռած վախտս էլ պսակ տային՝
Իր որբ ազգից միակ հային:

Կամ թե տերտեր լինեի թող

Խաչը վզիս մեռել թաղող

Սուփրի վերև միշտ բազմեի

Ու իմ բանը դըրստեի,

Ապրն էլ աչքը վրաս տնկեր.

Որ իրան փրկեմ

<2 անընթ. > թերթեր

40 [Փորիցս զատ ողջ իմ օրում
Ցավ շունենայի մայր աթոռում]:
Որ ինձ համար կուսակցություն գլուխ կտորեր—
Իմ անունով գետ ու գիտուն
Կըկազմեին կուսակցություն—
Աջահամբույր միշտ բերեին,
Չեղբս ու փեշերս համբուրեին—

31—32 Ո՛հ, բուրն էլ ինձ գլուխ տային

Հարգանք փառք ու պատիվ

35—36 Սուփրի վերև միշտ նստեի

Ու իմ ապրուստը դըրստեի

41 [Հագս շունենայի մայր աթոռում]

46 Չեաներս ու փեշերս համբուրեին—

5 Բայց դա չի կարող պոետ դառնալ

7 Է՛հ, ինչ անենք— [այն ժամանակ էլ նա]

9 ա Խաղաղ սրտով կըհեռանա

բ Ծրբոր ուզի, կըհեռանա

13 Ոչ սիրտ մաշի, ոչ գատ լսի...

20 Որ հառաջ <2 անընթ. > քիչ-քիչ,

22 Բայց շուտով կըդառնայի բուրբից «մեծ»

Քե չէ լինել ի ծնե գերի
Մերկ մուսայի ու երգերի,
Մերձավորի ծաղր ու ծանակ
Ուժից ընկնել անժամանակ...

- 5 Օ՛, ինչ մուսա,
Անբուժելի մի ախտ է սա.—
[Ամեն մարդ կասի]
[Դեռ նոր մտած կյանքի շեմքից,
Հենց որ տեսան իմ <1 անընթ.>]
- 10 Եվ ինձ մոտիկ
Հմուտ մարդիկ
Դեռ շատ վաղուց նկատեցին <...>

---

2 Հոգսեր<ի> ու երգերի
6 m Շատ անարդար վճիռ է սա.—
բ Ծանր, մահացու վճիռ է սա.—
12 m Մարդիկ վաղուց նկատեցին
բ վաղուց մարդիկ նկատեցին

Քող լինեի մի կեղեքիչ,
Փող դիզեի ու քիչ-քիչ,
Առաջ թեև դազան ու ցեց—
Դառնայի շուտով ես մեծ,
[Աստժո] Եվ բարերար, և խելացի,
Մեռած օրս էլ պսակ տային
Իր որբ ազգից՝ միակ հային:
Կամ թե տերտեր լինեի թող—
Խաչը վզիս մեռել թաղող—

10 Սուփրի վերև միշտ նըստեի,
Իմ բանը զըրբստեի,
Ազգն էլ աչքը տնկեր վրաս,
Մեր փրկիչը դու ես որ կաս,
Եվ ծակ բերան ու թերթեր
<1 անընթ.> էին՝ տերտեր, տերտեր...
Քող լինեի— հարկավ տգետ,
Զրիակեր մի վարդապետ,
Որ կազմեին խոլ ու գիտուն
Իմ անունով կուսակցություն,

20 Աշահամբույր միշտ բերեին,
Զեռս ու փեշերս համբուրեին—
Ահա այսպես բան լինեի մարդ,
Գնար ապրեր լի ու հանդարտ—
Քե չէ լինել ի ծնե գերի
Մերկ մուսայի ու երգերի,
Որդիք ու կին թողած բախտին,
Մերձավորի ծաղր ու ծանակ,
Ուժից ընկնել անժամանակ,

4ա Կրդառնայի բուրից մեծ,
բ Կրդառնայի հետո ես մեծ,
11 Իմ ապրուստը զըրբստեի,
13 Քե մեր փրկողը դու ես որ կաս,
22—23 Ահա այսպես բան լինի մարդ
Գնա ապրի լի ու հանդարտ

Թե պոետ եմ.— Օ՛ր, ո՛րչ, Մուսա,
 30 Շատ անմիտ մի ախտ է սա,
 Գժբախտություն, [մի սև] արատ,
 Որ դու <...>
     Եվ ինձ մոտիկ
     Հմուտ մարդիկ
 Դեռ շատ վաղուց նկատեցին <...>

<6>

[Կրկին ելա ես]
 Ողջ ազգը թնդաց այս խոսքի վրա
     ու կանչեց. հարա՛յ—
 Ի՛նչ, ուզում ես ամբողջ ազգը խայտառակել,
 Սա՞ է լինելու պոետն հայ ազգի,
 Որ իմ ճաշակին չի գալիս իսկի»:
 Թնդացին մարդիկ այս խոսքի վրա.
 [Ողջ էլ միասին կանչեցին հարայ]—
 Ասես հայտնվեց ժանտախտ, խուլերա,
 10 Սկսեցին [խորշել]
     [Հալածել], քրշել,
     Մաղրել միաբան
     Տղետ—գիտնական,
     <...> թերթեր,
     Սոսկական, տերտեր,
     [Տղետ—գիտնական]
     Ողջ էլ միաբան]—
 Սկսեցին խորշել ու հալածել,
 Թե հայոց համար ունի բացիլ—
 20 Ոչ— Մուզա—
     Մաղրատեղ դարձա
     Ու էլ չըպրծա,
     Ու վեր կացան
     Ողջ միաբան,
     Ի ծնն անմիտ,
     Խավարամիտ,
     Հառաջադեմ,
     Եվ, ինչ գիտեմ,
     Տերտեր,

4 Այս հիմարն ու<զում է>
 19 ա Թե սա <...> ունի բացիլ—
 բ Թե ազգի համար ունի բացիլ—
 25 Բնավ անմիտ,

30

Թերթեր,
Տրգեստ
Ու գեստ,

Սկսեցին <...> ծաղրել, հալածել,
Թե տեսեք-տեսեք սա ունի բացիլ—
Բացիլ կամ մուգա— ուզում է գորով
Ազգին վարակել հիմար երգերով...

28—32 առգերի փոխարեն ետե՛

Ու վեր կացան
Ողջ միաբան.

[Աշխարհական]

Տերտեր.

Թերթեր,

Տգեստ

Ու գետ—

Բնավ [մտքով] անմիտ,

Խավարամիտ,

Հառաչադեմ,

Ծվ, ինչ գիտեմ,

34 Թե հայոց <համար> ևս ունի բացիլ—

36 Ազգին վարակել իրան երգերով...

<7>

Բայց մենք խորհուրդ ենք տալիս մեր խղճով՝
Թող գնա ապրի իրան գրիչով.

Կարող ենք մեկ էլ

Սաստիկ մտրակել

Ու ծաղրել մի-մի,

Որ հառաջ դիմի.

Հա՛, մի օր, երբոր նեղն ընկած ժամին,

Նրա տուն ձգեց ինձ հոգսի քամին,

Փոքրիկ խնդիրքս մերժեց նա հանդարտ

10 Ու մեծ խրատ <...>

1—2 Բայց կարող ենք մենք խրատ տալ,

Որ գնա ապրի իրան գրիչով

8—9 Նրա մոտ տարավ ինձ հոգսի քամին,

Մերժեց իմ փոքրիկ խնդիրքս

Այդպես ոգիվեր դեռ իրան օրում
Զի եղել նույնիսկ մեր Մայր աթոռում,
Ով թշվառ երկիր, անհոգի մարդիկ,
Դե, անբախտ ընկեր, եկ տանեմ երկիրք.
Առանց հոգնելու, առանց <...>

Այնտեղ դու կապրես այս կյանքից հետո.
— Իրավ, այս կյանքից ես շատ եմ զզվել,
Այդ լավ է, Մուսա, Լ. կիները սուզվել—
Բայց ես ունեմ կին, շատ երեխաներ,

- 10 Երկնքում նրանց տեղ կրի՞նե՞ր.
— Ո՛հ, դու կորցրիր ձիրքերդ ինձ հասկանալու,
Կամ կուզես թողնեմ, բարձրացնեմ ինձ հետ
Ու Պառնասի ծայր երանալեա—
Աստծու ձայները կըլսես այնտեղ,
Կըտեսնես դու կայծակներն ահեղ—

Նստել Պառնասի վսեմ գագաթին
Ու բարձրից նայել այս տխմար խալիխին <...>

- 4 Դե, լսի, ընկեր— եկ թռչենք Երկիրք
- 8 Այդ լավ է, Մուսա, թռչնո՛ւ, ես էլ եմ ձանձրացել
- 11 Օ՛, դու կորցրիր ձիրքերդ ինձ հասկանալու
- 16 Նստել Պառնասի երջանիկ գլխին
- 17 ա Ու բարձրից նայել կայծակին, շաւիթին
բ Ու բարձրից նայել այդ տգեղ խալիխին

Պոեմի սկզբի և վերջի մի այլ ինքնագիր

Նըստած եմ հիմի ու միտք եմ անում,
Միտք եմ անում, մի՛տք, ու շեմ կարենում
Մի հընար գըտնեմ, ցավերըս հոգամ:
Վեր կենամ, ասի, մեկի մոտ գընամ,
Կրրկին սլարտք անեմ, գլուխը քաբը
Մինչև որ տեսնենք ինչ կրինի ճարը:

. . .

Ասավ, չբացավ ու տեսնեմ մեկ էլ
Կանգնած եմ կրկին [մենակ] իմ տան մեջ
Ու հետըս իմ հոգսերը հին <...>

- 10 Ասավ, չբացավ ու տեսնեմ էլ ես
Կանգնած <եմ մենակ> ու հոգսերըս ինձ հետ:

ԲԹ տարբերությունները

Էս. էն դերանունների և նրանցից ստեղծված բառաձևերի փոխարեն
« հրատարակության մեջ ամենուր՝
այս, այն, այսպես, այնժամ և այլն:
Քն-ի փոխարեն ամենուր՝ քո

- 32 Երբ գերի դառնու ես քու քընարին.
- 118 Եվ ես խրտնած, խենթ երեխա՝
- 234 Որքան ծաղրում ենք, նրբանք շեն լըռում,
- 270 — Բանաստեղծ եմ ես, ասացի հըպարտ:
- 318 Բայց ես ունիմ կին, շատ երեխաներ,

- 1 Նըստած եմ մի օր ու միտք եմ անում
- 8 ա Մենակ կանգնած եմ կրկին իմ տան մեջ
բ Հանկարծ կանգնած եմ կրկին իմ տան մեջ
- 9 Ու հետըս իմ ցա<վերը> հին.

Պոեմի հետ կապված գրառում

ՄԱՆԹԱՇՈՎԻ ԾԻՄԱՂԸ

Ֆիլիպը գնում է— խոսում, թե ինչ է պոետը— նա մի
մարդ է, որ ուրիշ բանի-գործի չի կարող ծառայել— նա
եթե չըլիներ [չըլինի]մենք այս լեզվով, այս զգացմունք-
<ով>— նա մեզ ոգևորում է, մաքրում, բարձրացնում—

— Գիտեմ-գիտեմ.

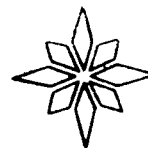
նա և այլն.

— Գիտեմ, գիտեմ, հասկացա.

Երբ դուրս է գալիս /

Միծաղ...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հովհ. Քումանյանի երկերի ժողովածուի երրորդ հատորն ընդգրկում է նրա էպիկական ստեղծագործության՝ պոեմների մեծ մասը՝ իրենց տարբերակներով: Մնացած շորս պոեմները («Հին կոփվը», «Սասունցի Դավիթը», «Թմկաբերդի առումը», «Հազարան բըլբուլը»), ինչպես նաև թարգմանական պոեմները (ամբողջական և հատվածային) կկազմեն սույն հրատարակության չորրորդ հատորը:

Պոեմների հիմնական բնագրերի համար հիմք են ծառայել բանաստեղծի կենդանության ժամանակ եղած այն տպագրությունները, որոնք առավել շարժվ են արտահայտում հեղինակի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի վերջնական արդյունքները: Նկատի ունենալով Քումանյանի պոեմների բացառիկ կարևորությունը նրա գրական զարգացման և հայ ժողովրդի հոգևոր գիտակցության մեջ, ըստ հնարավորին լայնորեն են ներկայացվում նրանց տպագիր և ձեռագիր տարբերակները: Ինչպես և բանաստեղծի երկերի նախորդ գիտական հրատարակության երկրորդ հատորի մեջ, տրվում են որոշ պոեմների («Մարոն», «Լոռեցի Սաքոն», «Անուշ», «Պոետն ու Մուսան») նախնական տպագիր տարբերակներն ամբողջությամբ: Լրիվ կամ մասնակի կրճատումներով բերվում են նաև պահպանված ինքնագրերի տեքստերը, եթե դրանք որոշակի տարբերություններ ունեն վերջնական բնագրերից: Հեղինակի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի պատկերը շմասնատելու համար սույն հրատարակության մեջ հաճախ ներկայացվում են նաև ինքնագրերի այն մասերը, որոնք համընկնում են հիմնական բնագրին: Տպագիր աղբյուրների մեջ եղած տարբերակները տրվում են ըստ առանձին տողերի:

Սույն հրատարակության բնույթից և խնդիրներից է բխում այս հատորի մի կարևոր առանձնահատկություն, որը վերաբերում է նաև հաջորդ 4-րդ հատորին: Պոեմների վերջնական բնագրերը շատ զեպտերում զգալիորեն ավելի փոքր տեղ են գրավում, քան նախնական խմբագրությունները, տպագիր և ձեռագիր աղբյուրների տարբերություններն ու ալլելիքերումները, որոնք համախմբված են «Տարբերակներ» ընդհանուր վերնագրի տակ: Կազմողները ձգտել են բաց շթողնել Քումանյանական ոչ մի տող կամ բառ, ներկայացնել պահպանված բոլոր նյութերը, որոնք մասն ու բազմազան են հատկապես պոեմների ստեղծագործական պատմության մեջ: Սա վերաբերում է, նախ և առաջ, «Անուշ», «Լոռեցի Սաքոն» «Դեպի Անհունը», «Պոետն ու Մուսան», «Սասունցի Դավիթը», «Հազարան բըլբուլը» պոեմներին, որոնց հետ կապված նյութերը շատ տասնյակ էջեր են գրա-

վում: Գրանք հնարավորություն են տալիս ըստ ամենայնի խոր և առարկայորեն պատկերացնելու պոեմների վրա կատարված աշխատանքի ամբողջ ընթացքը, որը ոչ միայն գիտական խոշոր արժեք ունի, այլև հետաքրքրում է բամենայն հայրց բանաստեղծի» անհամար երկրպագուներին:

Քումանյանի պոեմների պահպանված ինքնագրերը, սեպերի հատվածներն ու գրառումները հիմնականում պահվում են Գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) Քումանյանի ֆոնդում, մասամբ նաև Քումանյանի ընտանիքի արխիվում (ԹԸԱ), որը ներկայումս պահվում է Քումանյանի թանգարանի ֆոնդերում: Թանգարանային միավորների համարները նշվում են համապատասխան ծանոթագրություններում, իսկ առանձին դեպքերում, պահպանման տեղն ավելի որոշակի մատնանշելու համար, տվյալ նյութի վերնագրի կոդքին:

Հաշվի առնելով Քումանյանի պոեմների սևագրությունների և տարբերակների հարուցած բնագրափոսական բարդ խնդիրները, հատորում կիրառվել են մատուցման տարբեր եղանակներ, որոնք բացատրվում են համապատասխան տեղերում:

Հեղինակի ծանոթագրությունները բերվում են տվյալ տարբերակից հետո՝ ըստ տողահամարների, իսկ խմբագրության բացատրությունները՝ ծանոթագրությունների բաժնում, նույնպես ըստ համապատասխան բնագրի տողահամարների:

Հեղինակի շնչած բառերը, տողերն ու հատվածները դրվում են ուղղանկյուն [ ] փակագծերի մեջ (բացառությամբ այն դեպքերի, երբ միևնույն տողի երկու կամ ավելի տարբերակների համագրությունից ինքնին հասկանալի է դառնում, թե տվյալ տարբերակի որ բառերից է հրաժարվել բանաստեղծը՝ անցնելով տողի մշակման հաջորդ աստիճանին):

Խմբագրության վերականգնած և ավելացրած բառերն ու տառերը գրվում են սուրանկյուն < > փակագծերի մեջ:

Հատորում օգտագործված են հետևյալ համառոտագրությունները.

ՐՄ I — Բանաստեղծություններ, հ. I, Մոսկվա, 1890

ՐՄ II — Բանաստեղծություններ, հ. II, Մոսկվա, 1897

Դ — Դաշնակներ, Քիֆլիս, 1893

Դփ — Դաշնակներ, փոփոխված, Քիֆլիս, 1896

ԲԹ — Բանաստեղծություններ, Քիֆլիս, 1903

ԲԲ — Բանաստեղծություններ, Բաքու, 1908

ԲՊ — Բանաստեղծություններ, Կ. Պոլիս, 1922

ԳԾ — Գեղարվեստական երկեր, խմբ. Ե. Չարենցի, Երևան, 1934

ԵԺ — I, II, III, IV, V, VI, Հովհ. Քումանյան, Երկերի ժողովածու վեց հատորով (գիտական հրատարակություն), Երևան, 1940—1959

ԲԻՀ 1, 2, 3, 4 — Քումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրատարակումներ, հ. 1—4, Երևան, 1964—1965

ԹԺՀ — Քումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Լ. Մ. Կարապետյան, Երևան, 1969

ՀԳ — Հայ գրողներ. Ա, Ռուսահայ գրողներ, կազմեցին Ղ. Աղայան, Ավ. Ահարոնյան, Հովհ. Քումանյան, Վրթ. Փափազյան, Քիֆլիս, 1909 (1-ին տպ.), 1914 (2-րդ տպ.)

ՀԿ — Հորիզոն, գրականական հանդես, գիրք առաջին, Քիֆլիս, 1894

ԳԳ — Սուրխաթյան, Գրական գոհարներ (քրեստոմատիս), Քիֆլիս, 1922

ՄՃ — Մուրճ, ամսագիր, Քիֆլիս

ՆՀ — Նոր հոսանք, ամսագիր, Քիֆլիս

ՍԳ — Սովետական գրականություն, ամսագիր, Երևան

ԳԱԹ — Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան

ԹՅ — Քումանյանի ֆոնդ

ԹԸԱ — Քումանյանի ընտանիքի արխիվ

Խմբ. — Խմբագրական կոլեգիա

Ն. Քումանյան — Նվարդ Քումանյան, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, 1969

Ա. Ինճիկյան — Արամ Ինճիկյան, Հովհաննես Քումանյան. Կյանքի և ասեղծագործության պատմություններ (1869—1899), Երևան, 1969

Հատորի բնագրերի պատրաստման աշխատանքներին մասնակցել է Լ. Ա. Քերլեմեզյանը:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԷՊՈՍԸ

1

Թումանյանի պոեմները, որոնք միասին կազմում են մի յուրօրինակ բանաստեղծական էպոս, կարևորագույն տեղ են գրավում նրա գրական ժառանգության մեջ: Բանաստեղծի տաղանդի էպիկական հատկանիշները, որոնք սկզբից ենթ գերակշռող էին նրա ստեղծագործական նկարագրի մեջ, բնականաբար, մղեցին նրան դեպի շափածոյի ամենախոշոր ժանրային ձևը՝ պոեմը: Այդ ժանրը բանաստեղծի առջև առավել մեծ հնարավորություններ էր բացում ինչպես կենսական հարցերի յայն ընդգրկման, այնպես էլ գեղարվեստական և փիլիսոփայական ընդհանրացումների համար, որոնց հակումը երևան եկավ նրա ստեղծագործական առաջին իսկ քայլերից: Եվ զարմանալի չէ, որ շափածո էպիկական հիմնական ժանրերը՝ պոեմն ու բալլադը, դարձան Թումանյանի պոեզիայի առաջատար տեսակներ, նրա աշխարհայացքի և գեղարվեստական մտածողության ամենից լայն ու խոր արտահայտությունը:

Գրական քննադատության մեջ բավական վաղ է խոսվել Թումանյանի տաղանդի էպիկական (վիպական) բնույթի և այդ առումով հայ բանարվեստում նրա բերած սկզբունքային նորություն մասին: Արդեն Թումանյանի «Բանաստեղծությունների» առաջին հատորի (1890) գրախոսները հատուկ ընդգծեցին այդ հանգամանքը: Այսպես, Մանուկ Աբեղյանը (Վարսամ) նշում էր, որ «Թումանյանի բանաստեղծության բնորոշ հատկությունն է վիպականությունը» և, նկատի ունենալով գրախոսվող գրքում գետեղված «Լուսնի Սաքուն», «Մեհեր» և «Ալեք» պոեմները, ավելացնում էր. «Մեր վիպերգական բանաստեղծության մեջ այդ երեք թերթվածները շունչով իրենց նմանը թե՛ կենդանության, թե՛ զգացմունքների բնականության և թե՛ գրավիչ, սահուն և, որ զլիսավորն է, կանոնավոր գեղեցիկ (եզվով) (Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. է, 1975, էջ 362): Նույն միտքն ընդգծեց նաև (Մ. Մանուկյան) Թումանյանի մասին գրելով. «Նա յուր պոեմաների մեջ նման չէ ոչ մեր հին, ոչ նոր բանաստեղծներին. նա կանգնած է առանձնակի, նա ինքնուրույն է, նա մի տեսակ նորություն է մեզ համար... Նորա (Թումանյանի պոեմները — խմբ.) ունին նեոդեյն ընճանալու օժիթ»:

որոնք են ժողովրդական տարրը... և վիպական արտաքին Անթ (Մուրճ, 1891, № 1, էջ 95—96): Մի քանի տարի անց այդ կարծիքն ընդհանրացրեց և զարգացրեց Մինաս Բերբերյանը: Նշելով, որ «Թումանյանի «Եսկական կոչումը էպոսն է», և որ «Իբրև էպիկական տաղանդի տեր բանաստեղծ, նա գրեթե եզակի երևույթ է հայ գրականության մեջ», քննադատն ավելացնում էր, որ եթե նրան հայտնվի վերացնել իր գործերի գեղարվեստական թերությունները, ապա «Թումանյանն իր պոեմներով իրավամբ կարող է աչքի ընկնող տեղ գրավել հայ բանաստեղծների շարքում» (Братская помощь армянам, 2-е изд., М., 1898, с. 587—589):

Հետագա տարիներին այս գնահատականները կրկնվել են բազմիցս և բազմազան տարբերակներով: Բայց բավարարվենք միայն մի երկու օրինակով: Դարասկզբին Ավ. Ահարոնյանը «Մուրճ» ամսագրի էջերից ազդարարեց. «Եթե պ. Թումանյան ուրիշ ոչինչ գրած չլիներ, բացի իր պոեմաները, նա դարձյալ իրավունք կունենար հայ աչքի ընկնող բանաստեղծների կողքին պատվավոր տեղ ընկնել» («Մուրճ», 1904, № 1, էջ 174—175): Իսկ Հ. Օջախյանը, մի քննադատ, որը և՛ Թումանյանի, և՛ ընդհանրապես արևելահայ բանաստեղծության նկատմամբ առանձին բարեհաճությամբ աչքի չի ընկել, 1921 թ. Հովհ. Թումանյանի մասին գրած հորվածաշարում հատուկ նշում էր, որ պոեմի ժանրը «նոր ժամանակներու ամենին դժվարին և նույն ատեն ամենին հրապուրիչ ձևն է բանաստեղծության» և ավելացնում էր. «Թումանյանի ամենին անկեղծ արտահայտությունները իր պոեմաներն են...» («Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1 ղեկտեմբերի 1921 թ.):

Կարելի է վստահորեն ասել, որ արդեն Թումանյանի կենդանության ժամանակ լիովին արդարացավ նրա մտերիմ ընկերոջ՝ Ավ. Իսահայանի կանխատեսումը, որը դեռ 1902 թ. մի նամակում ասում էր. «Բայց ինչ էլ որ լինին քո պոեմները՝ մեր գրականության մեջ դարաշրջան են կազմելու» (Ավ. Իսահայան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, 1979, էջ 41): Այդ ճշմարտությունը առավել ևս խոր դիտակցվեց ժամանակի ընթացքում, հայ բանաստեղծության, մասնավորապես պոեմի ժանրի պատմական ուղու ըմբռնման ընթացքում: Հայտնի է, որ հայ պոեմը ավելի քան հազարամյա պատմություն ունի և առաջադրել է աշխարհի խոշորագույն անուններ, ինչպես միջնադարում Գրիգոր Նարեկացին և ներսես Շնորհալին, իսկ XIX—XX դարերում՝ Ա. Բաղրատունին, Ղ. Ալիշանը, Բ. Պատկանյանը, Ավ. Իսահայանը, Դ. Վարուժանը, Ե. Չարենցը: Բայց առանց տատանվելու կարելի է ասել, որ Թումանյանն է հայ պոեմի խոշորագույն վարպետը, նրա անվան հետ է կապված այդ ժանրի պատմության ամենավաղ, հարուստ և բազմազան զուլմը: Դրա վկայությունն են «Անուշեն» ու «Թմկաբերդի առումը», «Սասունցի Դավիթեն» ու «Լուսնի Սաքուն», «Պոետն ու Մուսան» և «Դևպի Անհունը», նույնիսկ անավարտ վիճակում մեզ հասած «Հառաչանքը», «Հին կոթիլը», «Հազարան բլրաբուր»:

Պոեմի ժանրը Թումանյանին զբաղեցրել է ստեղծագործական կյանքի բոլոր փուլերում, բայց տարբեր չափով և տարբեր ձևերով: Այլ կերպ

ասած՝ այս ժանրի հետ կապված հոգսերն ու մտորումները մշտապես ուղեկցել են բանաստեղծին՝ երբեմն լարված գրական աշխատանքի ձևով, իսկ երբեմն իբրև ստեղծագործական ծրագիր և մտահղացում, որոնց իրականացմանը պատրաստվում էր նա:

Քումանյանի ավելի քան երեսնամյա գրական ուղու յոթ որոշակիորեն առանձնանում են երկու շրջան, երբ նա հատկապես կենտրոնացված և արդյունավետ է աշխատել իր պոեմների վրա:

Առաջին շրջանը 1880-ական թթ. վերջն ու 1890-ական թթ. սկիզբն է (1887—1892), երբ գրվել ու հրատարակվել են նրա առաջին վեց պոեմները. «Լոռեցի Սաքոն», «Մեհհրին» և «Այնթը»՝ «Բանաստեղծությունների» առաջին հատորում (Մոսկվա, 1890), «Անուշը», «Մերժած օրենքը» և «Մարոն»՝ երկրորդում (Մոսկվա, 1892): Սակայն գրական-հասարակական բավական լայն արձագանք գտած այս վեց գործերով երիտասարդ Քումանյանի պոեմների ցանկը չի սպառվում: 90-ական թթ. սկզբին են գրվել նաև «Հառաչանք» («Մեր այգեպանի պատմությունը»), «Հին կոիվը» («Լեվոնի կոիվը») պոեմների նախնական տարբերակները: Հովհ. Քումանյանի ծննդյան 50-ամյակի առիթով գրած հոդվածում (1919) Սեբեգյ Գորոզեցիին վկայել է (անշուշտ, հենվելով բանաստեղծի հաղորդած տվյալների վրա), որ «Քումանյանը երիտասարդ հասակում գրել է մոտ 13 պոեմ, իսկ գրանցից միայն 3 կամ 4-ն է մնացել...» (ԹԺՀ, 894): Հատկապես արդյունավետ եղավ 1890 թվականը, երբ նա գրեց հինգ պոեմ, որոնցից երեքն ավարտված՝ «Մեհհրին», «Մերժած օրենք», «Անուշ», իսկ երկուսն անավարտ՝ «Հառաչանք», «Լեոնի կոիվը» (տե՛ս նաև Ա. Ինճիկյան, էջ 292): Հավանաբար, Ս. Գորոզեցիու նշած թվի մեջ մտնում են նաև «Պսեմոն ու Մուսան» և «Դեպի Անհունը». որոնց մտահղացումն ու վաղ տարբերակները նույնպես վերաբերում են 90-ական թվականներին:

Պոեմների վրա առավել լարված և արդյունավետ աշխատանքի երկրորդ շրջանը մեր դարի առաջին տարիներն են: 1901—1903 թթ. Քումանյանը հիմնավորապես վերամշակում է նախկինում տպագրած իր պոեմներից մի քանիսը («Անուշ», «Լոռեցի Սաքոն», «Մարոն»), ավարտի է հասցնում ավելի վաղ մտահղացված մի քանի գործեր («Պսեմոն ու Մուսան», «Դեպի Անհունը», «Հին կոիվը») կամ գրում է բոլորովին նորերը («Մասունցի Դավիթը», «Թմկաբերդի առումը»): Հիշատակված պոեմներից վեցը տեղ գտան 1903 թ. Քիֆլիսում տպագրված «Բանաստեղծություններ» զրբքում, որը հաստատեց Քումանյանի գեղարվեստական աաղանդի զարգացման նոր, բարձրագույն աստիճանի սկիզբը: «Թմկաբերդի առումը» տպագրվեց մի փոքր անց՝ 1905 թ., իսկ «Հին կոիվ» ավարտված տարբերակը կորով սասիկանությունների ժամանակ (նրա հինգ մասերից փրկվեցին միայն երկուսը):

Սակայն այս երկու շրջանների առանձնացումը շարժ է բացարձակացնել: Նախ, նրանց միջև ընկած տարիներին ևս՝ 1893—1900 թթ. Քումանյանի ստեղծագործական միտքը տարբեր ձևերով, բայց մշտապես

գրադված է եղել պոեմների գրության և կատարելագործման հարցերով: 1892 թ. ժողովածուն հրատարակելուց անմիջապես հետո, ավելի հստակորեն գիտակցելով իր առջև կանգնած նոր ստեղծագործական խնդիրները, Քումանյանն ըստ ամենայնի նվիրվեց իր հին ու նոր պոեմային մտահղացումների իրագործմանը: Արդյունքը եղավ ոչ միայն «Լոռեցի Սաքոն» երկրորդ՝ «միջանկյալ» տարբերակի ստեղծումը, որը 1896 թ. լույս տեսավ առանձին գրքով, այլև մյուս «գյուղական» պոեմների և առաջին հերթին՝ «Անուշ» արձատական վերստեղծման ուղիների որոնումը, վերջ հիշատակված պոեմներից մի քանիսի նախնական տարբերակները, որոնք հետագայում ենթարկվեցին նոր էական փոփոխությունների: Դա ներքին ստեղծագործական վերազարթուցում և նախապատրաստություն էր, առանց որի դարասկզբին հնարավոր չէր լինի համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում կերտել պոեմների մի ամբողջ շարք, որոնք նշանավորեցին հայ վիպական բանաստեղծության որակական նոր աստիճան:

Մյուս կողմից, 1905 թ. հետո էլ, մինչև մահը, Քումանյանը թեև նոր ամբողջական պոեմներով հանդես չեկավ, բայց, կարելի է ասել, հետանկարի մեջ միշտ ուներ իր անավարտ էպիկական մտահղացումների իրագործման խնդիրը, թեև, տարբեր պատճառների բերումով, ստիպված էր նրանց վրա աշխատել անկանոն, հաճախ մեծ ընդմիջումներով: Այդ տարիներին հրատարակվեցին «Հին կոիվը», «Հառաչանք», «Հազարան բլուրը» պոեմների մի շարք ծավալուն մասեր, որոնք և այդ անավարտ երկերի հասարակական ընկալման հիմքը դարձան: Նույն շրջանում Քումանյանը մեկընդմեջ նախապատրաստական աշխատանք է կատարել «Մասունցի Դավիթը» պոեմի երկրորդ մասը գրելու, գուցե և ամբողջ պոեմն էպիկական վերամշակելու, այն նոր, ավելի լայն ծրագրով վերստեղծելու համար: Այդ նպատակը մնաց շիրականացված: Սակայն նշված տարիներին Քումանյանի միտքն ամենից ավելի գրադված էր մի շատ լայն էպիկական մտահղացմամբ՝ «Հազարան բլուրուց» հեքիաթ-սյուժեով, մի ծրագիր, որը նրան ուղեկցել է շուրջ երեք տասնամյակ՝ 1890-ական թթ. կեսերից մինչև կյանքի վերջին օրերը: Նույնիսկ մահվան անկողնում նա ամենից ավելի մտահոգված է եղել այդ պոեմն ավարտելու գաղափարով: «Ա՛խ, երանի «Հազարան բլուրուց» գրած լինեի... Ի՛նչ լավ կլինեի», — ասել է նա 1923 թ. հունվարի 13-ին (Ն. Քումանյան, էջ 298):

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ էպիկական պոեզիան՝ պոեմի ժանրը բաղադրեց հետ միասին, Քումանյանի համար եղել է «կյանքի գործ», գաղափարական և գեղարվեստական ըմբռնումների ստեղծագործական մարմնավորման հիմնական ասպարեզ:

Հովհ. Քումանյանից պահպանվել է և ներկա հրատարակության 3-րդ և 4-րդ հատորներում զետեղվում է ընդամենը 13 պոեմ (չհաշված բացարձակորեն սեպագիր և անավարտ հատվածները): Խիստ տարբեր է այդ պոեմների ստեղծագործական պատմությունն ու ճակատագիրը, նրանք

մեզ հասել են կատարման և մշակման տարբեր աստիճաններում: Այդ առումով Քումանյանի պոեմները կարելի է բաժանել չորս խմբի:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են «Ալեք», «Մեհհրի» և «Մերժած օրերը» պոեմները, որոնք 1890—1892 թթ. Քումանյանի առաջին ժողովածուների մեջ տպագրվելուց հետո այլևս հեղինակի կենդանության ժամանակ երբևէ չեն վերանայվել և, ինչպես կասեր բանաստեղծը, «մնացել են առաջին հրատարակության մեջ»: Այդ պոեմների նյութն ու ոճը, տարբեր պատճառներով, այլևս չէին կարող Քումանյանին մղել ստեղծագործական նոր աշխատանքի:

Երկրորդ խումբը կազմում են այն պոեմները, որոնք անցել են կատարելագործման և վերամշակման մեծ ճանապարհ և ի վերջո մեզ հասել են զեղարվեստական այնպի ի մակարդակով, որը համաստատաբանում է Քումանյանի այլևս արվեստի ամենաբարձր շափանիշներին: Դրանք, նախ, սուրպես կոչված «գլուզական» պոեմներն են՝ «Անուշը», «Լոռեցի Սարոն» և «Մարոն»: Այս նույն խմբին են պատկանում նաև «Պոետն ու Մուսան» և «Դեպի Անհունը», թեև նրանց կրած փոփոխություննեո հիմնականում կատարվել են ոչ թե «ընթերցողի աչքի առջև» հրատարակությունից հրատարակություն, այլ մտահղացման մեջ և ձևագրերի վրա: Իսկ «Թմկաբերդի առումը» առաջին իսկ տպագրության ժամանակ (1905) փաստորեն արդեն ստացել էր իր վերջնական տեսքը և հետագայում միայն մի երկու մասնավոր փոփոխության ենթարկվեց: Այս պոեմի կատարելագործման ընթացքը, ըստ երևույթին, ամբողջովին կապվում է հեղինակի «ներքին ստեղծագործական լարերատորիայի» հետ:

Երրորդ խմբի մեջ կարելի է մտցնել մեզ միայն հատվածաբար հասած «Հառաչանք» և «Հին կոիվը» պոեմները, որոնք, ըստ մի շարք տրվյալների, ժամանակին լիովին ավարտված են եղել, բայց դանազան պատճառներով ամբողջությամբ չեն տպագրվել, իսկ հետագայում զգալի մասով կորել են: Ներկայումս մեր տրամադրության տակ այդ պոեմներից կան միայն առանձին գլուխներ, որոնք և գետեղվում են սույն հրատարակության մեջ: Մասնավորապես՝ «Հառաչանքից» պահպանվել են երկու համեմատաբար ծավալուն հատվածներ (տպագրված 1893 և 1914 թթ.), ինչպես նաև հայտնի «նախերգանքը», սկզբի «Վերջերգն» ու մի քանի ուրիշ հատվածներ: «Հին կոիվը» պոեմից տպագրվել և մեզ հասել են միայն առաջին («Տանը») և երրորդ («Երկրում») մասերը իրենց նախերգանքներով (տպագրված համապատասխանաբար 1915 և 1907 թթ.), ինչպես նաև երկրորդ մասի նախերգանքը, որը «Հայոց լեռներում» նշանավոր բանաստեղծությունն է:

Վերջապես պետք է առանձնացվեն Քումանյանի անավարտ մնացած պոեմները՝ «Սասունցի Դավիթը» և «Հազարան բլրբուլը»: Սակայն նրանց անավարտության բնույթն էլ բավական տարբեր է: «Հազարան բլրբուլն», ինչպես ասվեց, առհասարակ անկատար է մնացել, շատ լայն ընդգրկում ունեցող այդ մտահղացումից մեզ հասել են միայն երկու ավարտված և

մշակված գլուխ («Երգչի վիշտը», «Արեգը սև աշխարհքում») և մի քանի անմշակ հատված: Այդ հատվածները, միասին վերցրած և համագրված պոեմի նախապատրաստական նյութերի հետ, հնարավորություն են տալիս հիմնական գծերով պատկերացնելու ստեղծագործության սյուժետային և գազափարական բովանդակությունն իր ամբողջության մեջ: Այլ է «Սասունցի Դավիթը»: Նրա առաջին մասը՝ ինքնին լիովին ավարտուն ստեղծագործություն է, թեև առանձին հատվածներ փոխելու կամ լրացնելու մտադրություն բանաստեղծն ունեցել է (օրինակ, Դավիթ հրաժեշտի երգը): Այնինչ պոեմի երկրորդ մասը բոլորովին թերի է մնացել, այն ընդհատվում է Դավիթի և նանդուլի սիրո պատմության բուն սկզբում:

Քումանյանի պոեմները գնահատելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել, թե ստեղծագործական աշխատանքի և մշակման ի՞նչ աստիճանի է հասցված տվյալ երկը:

2

Բազմաթիվ դժվարին հարցեր են ծագում Քումանյանի պոեմների ժամանակագրությունը որոշելիս: Նրանց վրա կատարած երկարատև, հաճախ ընդհատմաներով լեցուն աշխատանքը, մի քանի տարերակների առկայությունը, ստեղծման և տպագրության ժամանակի անհամապատասխանությունները հաճախ շատ են բարդացնում այս կամ այն պոեմի գրության թվականի հստակ մատնանշումը: Այդ հարցին պետք է մոտենալ՝ հաշվի առնելով ամեն մի առանձին պոեմի ստեղծագործական պատմության և հրատարակման հետ կապված բոլոր առկա տվյալներն ու յուրահատկությունները:

Ստորև՝ առանձին պոեմների ծանոթագրությունների մեջ ավելի մանրամասնորեն կհիմնավորվի յուրաքանչյուր ստեղծագործության ճշգրիտ կամ մոտավոր թվագրությունը: Սակայն այստեղ ևս՝ ընդհանուր ներածական հոդվածում, անհրաժեշտ է մատնանշել և գեթ հիմնական գծերով գրատարկել պոեմների ստեղծման ժամանակը: Դա հնարավորություն կտա տվելի հստակորեն պատկերացնելու այս ժանրի վրա Քումանյանի կատարած աշխատանքի համայնապատկերը, նրա «շարժումը» ժամանակի մեջ:

Ամենից պարզը և անվիճելին այն պոեմների ժամանակագրությունն է, որոնք հեղինակի կողմից տպագրվել են միայն մեկ անգամ՝ «Բանաստեղծությունների» մոսկովյան երկու ժողովածուներում և ունեն գրության թվականի հստակ մատնանշում: Այդ պոեմներն են, ինչպես ասվեց, «Ալեքը» (1889), «Մեհհրին» (1890) և «Մերժած օրերը» (1890): Այս շարքին պետք է ավելացնել նաև նույն զրբերում տեղ գտած «Մարոյի», «Լոռեցի Սաքոյի» և «Անուշի» նախնական տարերակները, որոնք համապատասխանաբար թվագրված են 1887, 1889 և 1890:

Քումանյանի կենդանության ժամանակ տպագրված ժողովածուներից «Բանաստեղծությունների» Բաքվի հրատարակության (1908) և «Հայ գրող-

ների» առաջին հատորի (1909, 1914) մեջ պոեմներից ո՛չ մեկի գրութայն թվականը չի նշված: Գրութայն ժամանակի նշումներ կան միայն «Բա- նաստեղծությունների» Քիֆլիսի (1903) և Կ. Պոլսի (1922) հրատարա- կությունների մեջ, բայց ոչ բոլոր պոեմների համար: Այդ ժողովածուե- ռում թվագրված են միայն «Մարոն» (1887), «Գեպի Անհունը» (1894) և «Սասունցի Դավիթը» (1902), իսկ մնացած պոեմների («Լոռեցի Սա- քոն», «Անուշ», «Հին կոիվը», «Պոեմն ու Մուսան», «Թմկաբերդի առու- մը») գրութայն թվականը չի նշված: Անշուշտ, սա «մոտացութայն» կամ «անհետևողականութայն» արդյունք չէր, այլ ուներ իր որոշակի զրգապատ- ճատները: Ըստ երևույթին, թումանյանն ինքն էլ տատանվել է, չի կար- ղացել կողմնորոշվել, թե ո՞րը պիտի համարել այդ պոեմների գրութայն ճշգրիտ թվականը՝ արդյոք նախնական տարբերակի ստեղծման ժամա- նակը, թե վերջնական մշակման կամ նրա տպագրութայն:

Հեռմահու հրատարակություններում փորձ է արվել, ելնելով պոեմնե- րի ստեղծագործական պատմութայն տվյալներից և զանազան վկայու- թյուններից, ավելի ճշգրտորեն նշել նրանց գրութայն թվականները: Վերջ- նենք միայն երկու՝ ամենից հեղինակավոր հրատարակությունները: Ե. Զա- րենցի խմբագրութայն լույս տեսած «Գեղարվեստական երկեր» գրքում (1934), որի տեքստի պատրաստմանը գործուն մասնակցութուն է ունե- ցել բանաստեղծի դուստր Նվարդ Թումանյանը, նշված են պոեմների գրու- թյան հետևյալ թվականները. «Մարոն» — 1887, «Լոռեցի Սաքոն» — 1889, Հատվածներ «Հառաչանք» պոեմից — 1890, «Գեպի Անհունը» — 1894, «Պոեմն ու Մուսան» — 1901, «Անուշ» — 1901—1902, «Սասունցի Դավի- թը» — 1902, «Թմկաբերդի առումը» — 1902, Հատվածներ «Հազարե՛ս Բլբլուկից» — 1914:

Նույն ժամանակագրութունն է ընդունված նաև Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակութայն 2-րդ հատորում (1940), որի քնա- գիրը և ծանոթագրութունները կազմել են Ն. Թումանյանը և Ա. Ինճիկ- յանը: Մտցված են միայն հետևյալ մասնավոր փոփոխութունները: Իբրև «Անուշի» վերջնական գրութայն թվական նշվում է միայն 1901-ը (էջ 43), թեև հատորի ծանոթագրութունների մեջ ասվում է, որ պոեմի վե- րամշակումը շարունակվել է նաև 1902 թ. Արաթումանում (էջ 369): «Հազարան բլբլուկի» հատվածների համար տրվում է կրկնակի թվագրու- թյուն՝ 1898—1914: Նույն հրատարակութայն 6-րդ հատորում «Հին կոի- վը» պոեմի պահպանված մասերը թվագրված են 1890՝ հիմք ստեղծելով շատ թյուրիմացութունների համար:

Թումանյանի պոեմների այս՝ զգալի լավով կանոնիկ դարձած թվա- գրութունը, սակայն, մի շարք դեպքերում պահանջում է քննական մտե- ցում և ճշտումներ: Դա վերաբերում է նույնիսկ այն պոեմներին, որոնց գրութայն թվականները նշված են իր՝ բանաստեղծի կողմից: Սկսենք այս վերջիններից:

«Մարոն» պոեմի վերամշակումից հետո էլ նրա տակ դնելով գրու- թյան նախկին թվականը՝ 1887, Թումանյանը ղեկավարվում էր հետևյալ նկատառումով: Թեև 1903 և 1922 թթ. հրատարակութունների մեջ պոեմը ենթարկվել է ռճական և կառուցվածքային զգալի փոփոխութունների և փոքրացել է ծավալով (առաջին տարբերակի 204 տողի փոխարեն՝ 158 տող), սակայն նրա սյուժեն և հուզական-գաղափարական բովանդակու- թյունը հիմնականում նույնն են մնացել: Անշուշտ, իր վերամշակված տես- քով էլ «Մարոն» ընկալվում է իբրև մանկական տպագրութունների և մտորումների արգասիք: Այդ պատճառով պոեմի 1887 թվագրութունը պետք է պահպանվի, միաժամանակ շտոանալով, որ վերջնական տարբե- րակի մեջ արտահայտվել են նաև հատուն շրջանի թումանյանական վար- պետութայն հատկանիշները:

Շատ ավելի բարդ է «Գեպի Անհունը» պոեմի թվագրութայն խըն- դիրը: Պոեմի տակ նշելով 1894 թվականը, Թումանյանը նկատի ուներ ա- ռաչին, ծավալով զգալիորեն ավելի մեծ տարբերակը, որն իրոք նախա- պես գրվել է այդ թվականին: Թումանյանն, ըստ երևույթին, ուզում էր հատուկ հիշեցնել և ընդգծել այդ թվականը, որովհետև հատուն տարբերում նա մի առանձին հպարտութայն էր մտածում այն մասին, որ այդ ժա- մանակ լինելով շատ երիտասարդ կարողացել է ստեղծել այդպիսի փիլի- սոփայական խորքի մի գործ: Ըստ Ն. Թումանյանի վկայութայն, բանասա- տեղծը «սիրում էր «Գեպի Անհունը» ու զարմանում, որ 24 տարեկան հա- սակում էր տեսակ բան է գրել՝ իր տարիքից վեր ու վաղը՝ նա սիրով էր հիշում նաև այն, որ պոեմի առաջին ընթերցողներից շատերը (Հ. Մա- նանդյան, Ս. Տիգրանյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան և ուրիշներ) «Գեպի Ան- հունը» համարել են իր «գրվածքների գլուխգործոցը», «գլխավոր երկը», իսկ Ղ. Աղայանը, պոեմի ուժեղ տպագրութայն տակ ամենադրական ի- մաստով ասել է. «Գրել ես, բայց ինքը էլ չգիտես, թե ինչ ես գրել» (տե՛ս Ն. Թումանյան, Զրույցը Թումանյանի կյանքում:—Սովետական գրականու- թյուն և արվեստ», 1943, № 3, էջ 87: Նույնի՝ Հուշեր և զրույցներ, էջ 174—175: ԹԺՀ, էջ 893): Ըստ երևույթին, ահա այդ նկատառումով «Գե- պի Անհունի» 1903 և 1922 թթ. հրատարակութունների մեջ Թումանյանն անհրաժեշտ է համարել որոշակիորեն նշել և առանձնացնել 1894 թվա- կանը, իբրև պոեմի մտահղացման և նախնական տարբերակի ստեղծման ժամանակ:

Սակայն հայտնի է նաև, որ անգամ «Գեպի Անհունի» առաջին տար- բերակը 1894 թվականին դեռ լիովին ավարտված չի եղել: Աշխատանքը նրա վրա շարունակվել է առնվազն մինչև 1898 թ., երբ Թումանյանը պոե- մի ձեռագիրը տվել է շատերին ընթերցելու: Հենց այդ ժամանակ էլ մի քա- նի բարեկամների, առաջին հերթին Լ. Շանթի խորհրդով Թումանյանն ամ- բողջովին հրաժարվել է պոեմի երկրորդ մասից, ուր ներկայացվում էր լեթարգիկ քնի մեջ ընկած հերոսուհուն՝ Համիկին կենդանի թաղելու ող- բերգական պատմութունը: Նա ընտրել է երկի ուրիշ վերագրութուն՝

ընդգծելով մահվան ողբերգության համամարդկային փրկիստիպական կողմը: Սակայն անցավ ևս հինգ տարի, մինչև որ պոեմն ստացավ իր վերջնական տեսքը և 1903 թ. գրեթե միաժամանակ տպագրվեց «Մուրճ» ամսագրում և «Բանաստեղծություններ» թիֆլիսյան գրքում: Թեև հետագայում, մանավանդ կյանքի վերջին տարիներին, թումանյանը բազմիցս ասիստանք է հայտնել պոեմի երկրորդ մասը ունշացնելու համար, բայց ես այլևս չանդրադարձավ այդ երկին, և 1903 թվականով «Դեպի Անհունի» ստեղծագործական պատմությունը փաստորեն ավարտվում է:

Այսպիսով, «Դեպի Անհունի» վրա թումանյանն ընդհատումներով աշխատել է շուրջ մեկ տասնամյակ՝ 1894—1903 թթ.: Հետևաբար, հեղինակած չին նշումը՝ 1894, զգալի չափով պայմանական բնույթ ունի և պետք է համարվի պոեմի ստեղծման առաջին աստիճանը:

Ավելի հավաստի է «Սասունցի Դավիթը» պոեմի 1902 թվագրությունը, որը կա պոեմի 1903, 1904 և 1922 թթ. հրատարակություններում: Իրոք, պոեմի առաջին մասը, որն ավարտվում է Մարա Մելիքի անկումով և ինքնին ամբողջական մի երկ է, գրվել է 1902-ին: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ գրածից հետո էլ, հրատարակությունից հրատարակություն, թումանյանը բազմաթիվ ուղղումներ, կրճատումներ և լրացումներ է մտցրել պոեմում և վերջնական տարբերակին հասել է միայն կյանքի վերջում՝ 1922 թ. պոլսյան հրատարակության մեջ: Այնպես որ 1902 թվականը «Սասունցի Դավիթի» ստեղծման հիմնական տարին է, բայց ոչ մշակման աշխատանքների ավարտման: Ինչ վերաբերում է պոեմի երկրորդ մասի սկզբին (շուրջ 80 տող), ապա այն գրվել է, հավանաբար, 1904-ին, իսկ շարունակությունը նա այդպես էլ չհասցրեց գրել, թեև հետագա տարիներին բազմիցս ցանկացել է ձեռնամուխ լինել այդ գործին:

Անցնենք այն պոեմներին, որոնք զետեղելով իր ժողովածուներում, թումանյանը չի նշել գրության թվականը կամ, ավելի ճիշտ, զժվարացել է նշել: Դրանք հինգն են՝ «Առեցի Սաքոն», «Անուշ», «Պոետն ու Մուսան», «Հին կոփը» և «Թմկաբերդի առումը»:

Ասվեց, որ «Առեցի Սաքոն» առաջին տարբերակն ունի 1889 թվագրական նշումը: 1895 թ. թումանյանը հիմնովին վերամշակեց և լրացրեց պոեմը, որը հաջորդ տարի լույս տեսավ առանձին գրքույկով: Պոեմի երրորդ կանոնիկ դարձած և հասարակական ճանաչում գտած տարբերակը երևան եկավ 1903 թ. ժողովածուի մեջ, առանց թվականի նշման: Թումանյանը ոչ ցանկացել է մատնանշել առաջին տարբերակի թվականը (որովհետև վերջնական խմբագրությունը շատ էր հեռացել այդ տարբերակից) և ոչ էլ առանձնացնել աշխատանքի եզրագիծը փուլը (քանի որ պոեմի նյութն ու սյուժեն, այնուամենայնիվ, շատ կողմերով գալիս էին առաջին մտահղացումից): Հետևաբար, չի կարելի ճիշտ և սպառիչ համարել հետմահու որոշ հրատարակություններում այս խնդրի միանշանակ լուծումը հօգուտ 1889-ի: Այս դեպքում թերևս ավելի ճիշտ կլինի նշել կրթականի թվականներ՝ 1889—1902, մանավանդ որ այդ շուրջ մեկուկես տաս-

նամյակի ընթացքում բանաստեղծի միտքն այսպես կամ այնպես բազմիցս անդրադարձել է այս պոեմին: Նշված թվականները ցույց են տալիս պոեմի վրա կատարած աշխատանքի ժամանակային հիմնական սահմանները, թեև 1902-ից հետո էլ թումանյանը ցանկացել է ինչ-ինչ փոփոխություններ մտցնել պոեմի մեջ:

«Առեցի Սաքոն» մասին ասվածը կարելի է զգալի չափով կրկնել նաև «Անուշ» վերաբերյալ: 1890 թ. գրված և երկու տարի անց տպագրված առաջին տարբերակից մոտ մեկ տասնամյակ հետո պոեմն արմատական վերամշակման ենթարկվեց և վերստեղծված տեսքով տեղ գտավ 1903 թ. ժողովածուի մեջ: «Անուշ» որակական վերափոխումը նախապատրաստված էր 90-ական թվականների ստեղծագործական որոնումներով և զարգացմամբ, բայց հնարավոր դարձավ միայն գարսակզբին՝ 1901—1902 թթ.: Այդ տարիներին են վերաբերում պոեմի նոր տարբերակի ինքնագրերը, որոնք լրիվ տեսքով տպագրվում են սույն հատորում: Այդ հիման վրա էլ «Անուշ» վերջնական տարբերակի ստեղծման ժամանակը պետք է համարել այդ թվականները: Իհարկե, նոր «Անուշը» սյուժետային, նույնիսկ տեքստային որոշ ընդհանրություններ ունի 1890 թ. գրքածի հետ: Բայց դա արդեն որակական թոփոք էր, և կենսական նյութի գեղարվեստական մշակման, հոգեբանական և փրկիստիպական իմաստավորման աստիճանը այնքան տարբեր էր, որ այս դեպքում արդեն ոչ մի անհրաժեշտություն չկա նշելու նաև 1890 թ. իբրև պոեմի վրա կատարած աշխատանքի սկիզբ: Հայտնի է նաև, որ 1903 թ. հետո էլ «Անուշ» մեջ մտցվել են առանձին ոչ մեծ մշտումներ և լրացումներ (հատկապես 1916 թ. առանձին հրատարակության մեջ): Եվ, այնուամենայնիվ, պետք է առանձնացվեն 1901—1902 թվականները իբրև պոեմի դասական կատարելության նվաճման տարեթվեր:

Ճշգրիտ թվագրել իր երգիծական պոեմը՝ «Պոետն ու Մուսան», թումանյանը զժվարացել է մի քանի պատճառով: Նախ, ինչպես ցույց են տալիս կենսագրական և ստեղծագործական փաստերը, այս պոեմի մտահղացումն ու նույնիսկ առաջին սևագիր փորձերը դարձյալ առնչվում են 90-ական թվականների սկզբի, Թիֆլիսի հայոց հոգևոր կոնսիստորիայում աշխատելու շրջանի հետ: Սակայն պոեմը գրվեց, ամենայն հավանակամ, 90-ականների վերջին, ստեղծագործական հասունության նվաճման շրջանում: Ստույգ հայտնի է, որ 1900 թ. պոեմի ձեռագիրը բանաստեղծն ուղարկել է Վ. Փափազյանին՝ նրա խմբագրած «Վտակ» ժողովածուի մեջ տպագրելու համար: Ժողովածուն լույս տեսավ 1901 թ., բայց նրա տպագրության ընթացքում, հենց տպարանային էջերի վրա թումանյանը բավական մեծ փոփոխություններ մտցրեց, ստեղծեց պոեմի փաստորեն նոր տարբերակ: Ավելացնենք, որ դրանից անմիջապես հետո՝ 1903 թ. ժողովածուն պատրաստելիս թումանյանը նորից վերամշակեց իր երգիծական պոեմը, և դա էլ դարձավ վերջնական տարբերակ: Սակայն վերջինս իր նախորդից («Վտակի» մեջ տպագրվածից) տարբերվում է հիմնական-

Նսում միայն կատարված բավական մեծ կրճատումներով (548 տողի փոխարեն՝ 382 տող) և որոշ ոճական շտկումներով, իսկ կառուցվածքի և գաղափարական բովանդակության որևէ էական փոփոխություն կա: Ասվածի հիման վրա «Պոետն ու Մուսան» ներկա հրատարակության մեջ դիտվում է իբրև 1900—1901 թթ. ստեղծագործություն:

«Հին կոիվը» պոեմի երկու պահպանված մասերը Քումանյանը զետեղել է իր երկու գրքերում («Հայրենիքիս հետ», 1916 և «Բանաստեղծություններ», 1922) և երկու դեպքում էլ առանց որևէ թվագրության: Գրանից առաջ այդ մասերից մեկը («Երկրում») առանց նախերգանքի տպագրվել էր «Բանաստեղծությունների» 1908 թ. ժողովածուի մեջ՝ դարձյալ չնշելով թվականը: Ե՛վ այս, և՛ մյուս փաստերը որևէ հիմք չեն տալիս «Հին կոիվը» համարելու 1390 թ. ստեղծագործություն, ինչպես արվել է որոշ դեպքերում: Ճիշտ է, պոեմի նախնական տարբերակը Քումանյանն սկսել է գրել այդ թվականին, սակայն, ինչպես երևում է այդ տարբերակի պահպանված մի քանի հատվածներից («Տարոնի գարունը», «Տարոնի առավոտը», «Գիշեր»), այն ժամանակ երկը ոճական և կառուցվածքային բոլորովին ուրիշ քնույթ է ունեցել: «Հին կոիվը» («Ալեոնի կոիվը») պոեմի գրությունը, էպոսն ուր և շատ ավելի լայն ծրագրով, Քումանյանը ձեռնարկեց 1902 թ.: Դա այն ռազգային մեծ պոեմն էր, որի մասին նա խոսում է 1902 թ. ամռանը Փ. Վարդապարտյանին գրած նամակներում (ԾԾԿ, 202—205): Բայց այդ ժամանակ պոեմը, որը բաղկացած էր լինելու հինգ մեծ մասերից, ըստ երևույթին, չի ավարտվել (օգոստոսի 6-ին բանաստեղծն իր այդ երկի մասին հայտնում էր. «Ժամանակ է հոսում և հոսում»): և աշխատանքը շարունակվել է նաև հաջորդ տարիներին: Հապտեմար մինչև 1906 թվականը: Այս եզրակացության համար հիմք է սալիս այն փաստը, որ միայն այդ ժամանակ մամուլում հրատարակվեցին պոեմի առանձին հատվածներ: 1906 թ. վերջին՝ երկրորդ մասի նախերգանքը («Հայոց լեռներում» բանաստեղծությունը), իսկ 1907 թ. սկզբին՝ երրորդ մասը («Երկրում»): Մի փոքր անց պոեմի ամբողջական ձեռագիրը կորավ ժանգարման վարչության տարած շատ ուրիշ թղթերի հետ: Ելեկով այս փաստերից, նպատակահարմար է «Հին կոիվը» պոեմի գրության ժամանակը նշել 1902—1906 թվականներով:

Ինչ վերաբերում է «Թմկաբերդի առումը» պոեմին, ապա հայտնի է, որ 1901 թ. ծագած նրա մտահղացումը իրականացավ մեկ տարի անց՝ 1902 թ. «Աշտարձանի աշնանը»: Բայց Մարիամ Քումանյանի վկայությունից հայտնի է նաև, որ այդ ժամանակ հեղինակը կտրուկ կերպով մերժել է պոեմը «Բանաստեղծությունների» 1903 թ. հրատարակության մեջ մտցնելու առաջարկը: Պատճառը, անշուշտ, եղել է այն, որ Քումանյանը պոեմի վրա իր աշխատանքը դեռ ավարտված չի համարել: Թեև համապատասխան ձեռագիր տվյալներ մեզ չեն հասել, բայց, ամենայն հավանականությամբ, հաջորդ տարիներին՝ մինչև «Մուրճ» ամսագրում հրատարակելը (1905 թ. հունվար), Քումանյանը ինչ-որ չափով շարունակել է աշ-

խատել պոեմի վրա: Հետևաբար, միշտ կլինի իբրև «Թմկաբերդի առումի» գրության ժամանակ նշել 1902—1904 թվականները:

Մնում է մի քանի խոսք ստել այն երկու պոեմների մասին («Հառաչանք», «Հազարան բլրու»)՝ որոնք հատվածաբար տպագրվել են մամուլում և Քումանյանի կենդանության ժամանակ նրա որևէ ժողովածուի մեջ տեղ չեն գտել: Երկուսն էլ իբրև մտահղացում և ծրագիր բանաստեղծին ուղեկցել են տասնամյակների ընթացքում՝ այդպես էլ մնալով անավարտ, իսկ նրանց ճշգրիտ թվագրությունը երկու դեպքում էլ կապված է լուրջ դժվարությունների հետ, և հարցի ամեն մի լուծում ինչ-որ չափով պայմանական կլինի:

«Հառաչանք» պոեմից Քումանյանը հրատարակել է երկու համեմատաբար մեծ հատված (1893 և 1914 թթ.), «Նախերգանքը» (1896) և երկու քառատող (1920): Բացի այդ, պահպանվել են մի քանի սեպտիք հատվածներ: Սակայն պոեմի մտահղացումը ծագել է զգալիորեն ավելի վաղ՝ 80-ական թթ. երկրորդ կեսին, իսկ գրությունն սկսվել է 1890 թ. («Ե՛ր այգեպանի պատմությունը» վերնագրով) ու շարունակվել հաջորդ տարիներին: Եթե վերցնենք, օրինակ, մեզ հասած հատվածներից կարևորագույնը և ամենամալույունը («Մթնեց: Երբունին լուս շարշարանքով...» տողով սկսվող), ապա ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ 1914 թ. տպագրելուց առաջ Քումանյանն այն էպոսն վերամշակել է, մտքրել ոճական և կառուցվածքային լուրջ փոփոխություններ: Այդ հատվածի մեջ, ի տարբերություն 1893 թ. տպագրված հատվածի, որը կարևորին երևում է 1910-ական թվականներին Քումանյանական ոճի և վարպետության կիրառում, և դա չի կարելի նկատի չառնել ինչպես պոեմը վերլուծելիս, այնպես էլ այդ շրջանում բանաստեղծի «օրերն ու վաստակները» գնահատելիս:

Ե՛վ սակայն, եթե ցանկանանք ավելի կոնկրետ նշել «Հառաչանքի» գրության ժամանակը, այն պետք է համարենք 1890 և նրան անմիջաբար հաջորդած տարիները: Դա հիմք է տվել ներկա հրատարակության մեջ այդ ժամանակը համարելու 1890-ական թվականները: Նման «անորոշությունը» պայմանավորված է նրանով, որ պոեմի վրա կատարած աշխատանքի ընթացքի մասին մենք ավելի կայուն տվյալներ չունենք:

Քումանյանի երկերի նախորդ գիտական հրատարակության մեջ «Հազարան բլրու» այուժեետային ընթացքը և գեղարվեստական ամբողջակա-նությունը գեթ մասամբ վերականգնելու նպատակով պոեմի ավարտված և հեղինակի կողմից տպագրված երկու գլուխները («Երգչի վիշտը» և «Արեզը սև աշխարհքում») միահյուսվեցին պահպանված սեպտիք հատվածների հետ: Այդպես որոշ չափով վերստեղծվեց անավարտ հեքիաթ: պոեմի զարգացման ընթացքի պատկերացումը, և դա շատ կարևոր հիմք եղավ ստեղծագործության ըմբռնման և գնահատման ճանապարհին: Այդ նույն սկզբունքն է ընդունված նաև ներկա հրատարակության մեջ: Նպատակահարմար է պահպանել նաև նախորդ հրատարակության մեջ առաջարկված կրկնակի թվագրությունը՝ 1898—1914, քանի որ այդ տարեթվերի

միջև է ընթացել «Հազարան բըլբուլի»՝ մեզ հասած ավարտուն և սևագիր հատվածների վրա կատարված հիմնական աշխատանքը:

Ի մի բերելով վերը շարադրված նկատառումները, Քումանյանի պոեմների ժամանակագրության պատկերը կարելի է ներկայացնել այսպես (խմբագրության կողմից գրվող թվականները վերցված են սուրանկյուն փակագծերի մեջ).

Մարուն — 1887

Առոցի Սաքուն — <1889—1902>

Ալեք — 1889

Մեհրի — 1890

Մերժած օրենք — 1890

Հատաչանք (հատվածներ) — <1890-ական թվականներ>

Անուշ — <1901—1902>

Փեպի Անհունը — 1894 — <1903>

Պոետն ու Մուսան — <1900—1901>

Հին կոիլը — <1902—1906>

Սասունցի Դավիթը — 1902

Սասունցի Դավիթը, 2-րդ մասի սկիզբը — <1904>

Թմկարերդի առումը — <1902—1904>

Հազարան բըլբուլը (հատվածներ) — <1898—1914>

Այս ժամանակագրական դասավորությամբ էլ Քումանյանի ինքնուրույն պոեմները տեղ են գտել սույն հրատարակության 3-րդ և 4-րդ հատորներում:

3

Բացի թվարկված պոեմների հիմնական ընագրերից, ներկա հրատարակության մեջ ավելի լրիվ և ամբողջական ձևով, քան նախկինում, հրատարակվում են այդ երկերի բոլոր պահպանված տարբերակները, վաղ շրջանի խմբագրությունները, սևագիր և անավարտ հատվածները: Մեզ հասել են այդ նյութերի մի մասը միայն, շատերը ոչնչացվել են հեղինակի կողմից կամ կորել են անբարենպաստ հանգամանքներում: Այնուամենայնիվ, ծավալի առումով պահպանված տարբերակները (ամբողջական կամ հատվածային) չեն զիջում, հաճախ նույնիսկ գերազանցում են հիմնական ընագրերի բաժնին, իսկ նրանց պատարաստումը եղել է պոեմների հրատարակության ամենաաշխատատար մասը: Դրանք էական հետաքրքրություն են ներկայացնում ոչ միայն գիտական առումով, այլև ընթերցող լայն շրջանների համար: Ոչ մի ուրիշ տեղ այնպես շոշափելի և ակնառու չի երևում Քումանյանի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի ծավալն ու բնույթը, նրա գրական զարգացման ուղին, ինչպես պոեմների մտահղացման, գրության և մշակման հետ կապված նյութերի մեջ: Հատկապես կարևոր են որոշ պոեմների («Անուշ», «Առոցի Սաքուն», «Պոետն ու Մուսան» և այլն) նախնական ամբողջական տարբերակները, որոնք շատ կողմերով ինքնուրույն ստեղծագործության ար-

ժեք և կշիռ ունեն: Նկատի ունենալով այդ տարբերակները, կարելի է տեսնել, որ մեզ հասել է Քումանյանի ոչ թե 13, այլ մոտ երկու տասնյակ պոեմ, որոնցից մի քանիսն իր անփոխարինելի տեղն ունի նրա ստեղծագործության տարեգրության մեջ:

Բոլոր առումներով ամենից ծանրակշիռն ու պերճախոսը «Անուշ» պոեմի ստեղծագործական պատմության բազմազան նյութերն են: Նրա առաջին և վերջին ամբողջական տարբերակների համադրությունը (որոնք միջև բաժանվելով միջանկյալ աստիճաններ կան) առավել ցայտունությամբ ներկայացնում է Քումանյանի ստեղծագործական մեթոդի և վարպետության հսկայական զարգացումը մեկ տասնամյակի ընթացքում: Այդ պոեմի վերջին կրկնումը սոված բնութագրումներից մեկը — «Համապարփակ «Անուշ» — կարելի է կիրառել նաև նրա մշակման ընթացքի հետ կապված բազմազան նյութերի նկատմամբ, որոնք անսպառ աղբյուր են Քումանյանի ստեղծագործական ուղին և գեղարվեստական մտածողության յուրահատկությունը պատկերացնելու համար:

Հարցի ուսումնասիրությունն առավել ևս իմաստալի է դառնում այն պատճառով, որ «Անուշի» վերջնական խմբագրության մեջ կենսական նյութի և սյուժեի առումով կարծես թե ոչինչ չի փոխվել: «աղաթի» հողի վրա ծագող նույն կոնֆլիկտը և հերոսների ողբերգական վախճանը, որ կար նաև առաջին տարբերակում: Սակայն, այդ ընդհանրությամբ հանդերձ, մենք փաստորեն գործ ունենք ոչ միայն ստեղծագործության երկու տարբեր որակի, այլև պոեմի երկու տարբեր տիպերի, ռեալիզմի էսպես տարբեր ըմբռնումների հետ: Արդեն «Անուշի» առաջին տարբերակը ժամանակակից կյանքի ռեալիստական ընկալման և արտացոլման արտահայտություն էր: Բայց Քումանյանն այստեղ շատ կողմերով հետևում էր դասական ռոմանտիկական պոեմի սկզբունքներին: Դրա արտահայտությունն էին խոշոր շափերի հասնող քնարական դատողությունները հայրենիքի անցյալի և ներկայի, նահապետական աշխարհում մարդու ճակատագրի մասին, որոնք ոչ մի անմիջական կապ չունեին բուն սյուժեի և կերպարների հետ: Այդ հանգամանքը և ընդհանրապես հեղինակի ակտիվ միջամտությունը շարադրանքի մեջ խիստ սուբյեկտիվ երանգ էր տալիս պոեմին, կարծես տեղ չէր թողնում հերոսների ներաշխարհի բացահայտման, նրանց անկաշկանգ շնորհագրացման համար, որը ռեալիստական մեթոդի կարևորագույն գծերից մեկն է:

Մեկ տասնամյակ անց հիմնովին վերամշակելով պոեմը, ավելի ճիշտ՝ նորից գրելով այն, բանաստեղծն իր անհատականությունը մի տեսակ շեղ թաղանթ՝ առաջին պլան մղելով դեպքերի ընթացքի, հերոսների հույզերի և մտորումների, նրանց արարքների կենսական և հոգեբանական ազդակների ցուցադրումը: «Անուշի» վերջնական տարբերակի մեջ էլ Քումանյանը մտնում է ամուր կապված իրական կյանքի հետ, ամենայն հավատարմությամբ է պատկերում նույնիսկ գյուղական կենցաղի մանրամասները: Բայց նրա ռեալիզմն արդեն վճռականորեն վեր է բարձրանում ինքնարավ կենցաղա-

գրութիւնից: Գլուղական կյանքի մի շարքային» ողբերգական պատմութեան հիման վրա այժմ արծարծվում են անհատի և ժողովրդի ճակատագրի, մարդու և բնութեան, կյանքի և մահվան, ընթացիկի և հավերժականի փոխհարաբերության փիլիսոփայական մեծ խնդիրները: Շատ տվելի բազմազան դարձան ռեալիզմի դրսևորման ձևերը՝ կյանքի իրական տեսարանների կողքին ցուցադրելով նաև պայմանական և ֆանտաստիկ պատկերներ, դիմելով բնութեան մարդկայնացման և աստվածացման այլևայլ եղանակներին: Վերստեղծված «Անուշի» մեջ արդեն լիարժեք կերպով արտահայտվեց այն համարական ռեալիզմը, որը Քումանյանի հասուն շրջանի ամենամեծ նվաճումն էր, նրա ծանրակշիռ ավանդը հայ ռեալիզմի և ողջ գրականութեան պատմութեան մեջ:

Քումանյանի պոեմները կարելի է տիպարանական խմբավորման ենթարկել ըստ տարբեր հատկանիշների: Նախ, բնատուր ակզրաճեով: Այստեղ արտաշիկորեն առանձնանում են վերջին երեք պոեմները՝ «Մասունցի Դավիթը», «Թմկարերդի առումը» և «Հազարան բլրուլը», որոնք հիմնված են պատմաբանահայտական ատաղձի վրա՝ այստեղից բխող բովանդակութեան և գեղարվեստական համակարգի համապատասխան առանձնահատկություններով: Սակայն մնացած տասը պոեմներն էլ, որոնք, ընդհանուր ձևով ասած, նվիրված են ժամանակակից կյանքի հարցերին, աճեն թեմատիկ բազմազան երանգներ: Ամենից մեծ խումբը կազմում են հայ նահապետական գյուղի կյանքը պատկերող պոեմները՝ «Մարոն», «Ալեք», «Լոռեցի Սաքոն», «Հառաչանք», «Անուշ»: Ինչքան էլ տարբեր են այս երկերը իրենց ստեղծագործական որակով ու ձևերով, նրանք միասին դժագրում են հայ գյուղաշխարհի կյանքն այնպիսի լրիվութեամբ և գեղարվեստական բազմազանությամբ, որը եզակի երևույթ է հայ պոեզիայի պատմության մեջ: Ժամանակակից կյանքի այլևայլ կողմերն էին արտացոլում նաև վաղ տարիներին գրած «Մերժած օրենքը», ավելի հասուն շրջանում ստեղծված «Դեպի Անհունը», «Պոետն ու Մուսան»: Դրանք արժարժում են ավելի ընդհանուր, համամարդկային բնույթի հարցեր՝ կապված անհատի ազատության, կյանքի և մահվան փոխհարաբերության, արվեստի կոչման և ճակատագրի հետ, ցույց են տալիս բանաստեղծի հակուձեռն դեպի կյանքի սուր արտահայտված ողբերգական և կոմիկական կողմերը: Ինչպես և «գլուղական» պոեմները. դրանք ևս կարևորագույն աղբյուր են Քումանյանի աշխարհայացքի և գեղագիտական համակարգի ըմբռնման համար: Վերջպես, Քումանյանական երկու պոեմ՝ «Մեհերին» և «Հին կոիվը», նվիրված են արևմտահայության վիճակի, ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերին: Այդ պոեմները, համավանդ՝ երկրորդը, Պայրենասիրական քնարերգութեան հետ միասին, մասնազգային հարցերի լավագույն արձագանքն են Քումանյանի ստեղծագործության մեջ:

Ինքնատիպ և ամեն անգամ անկրկնելի է Քումանյանի պոեմների ժանրային բնույթը: Նրա տաղանդի վրա էպիկական նկարագրերը, որով նա եզակի տեղ է գրավում ողջ հայ բանաստեղծության տարեգրության մեջ,

ամենին չի բացառում քնարական ձևերին և միջոցներին դիմելու հնարավորությունը, որը մենք տեսնում ենք Քումանյանի բոլոր պոեմներում՝ արտահայտված շատ բազմազան երանգներով, էպիկական և լիրիկական սկզբունքները միշտ սերտորեն առնչվում են, լրացնում և հարստացնում են իրար: Այսպես, նույնիսկ էպիկական շատ ցայտուն նկարագրի ունեցող այնպիսի պոեմներում, ինչպես «Թմկարերդի առումը», «Մասունցի Դավիթը», «Հազարան բլրուլը», լիրիկան հանդես է գալիս շատ որոշակիորեն՝ հերոսների կամ պատմողի խոսքի հուզական ուժեղ երանգների, հաճախ և ամբողջական հատվածների մեջ: Իսկ ամենաքնարական պոեմներում, որպիսիք են «Դեպի Անհունը», «Պոետն ու Մուսան», երևում է Քումանյանի պատմողը, կյանքի երևույթներն օբյեկտիվորեն տեսնելու և ներկայացնելու նրա անզուգական տաղանդը:

Սակայն Քումանյանի պոեմների մեծ մասն ավելի ճիշտ կլինի կոչել պարզապես քնարավիպական (լիրո-էպիկական): Այդպիսի բնույթ ունեն և՛ «գլուղական» հայտնի պոեմները՝ «Անուշը», «Լոռեցի Սաքոն», «Մարոն» և «Հառաչանքը», և՛ «Հին կոիվ» պահպանված մասերը, և՛ վաղ շրջանում գրված ու անփոփոխ մնացած «Մեհերին», «Ալեքը», «Մերժած օրենքը»: Այս երկերին, հատկապես մշակման բովով անցած պոեմներին բնորոշ է այն, որ նրանց մեջ քնարական սկիզբը, կարելի է ասել, զրկված է օբյեկտիվ հիմքի վրա, բխում է ոչ այնքան բանաստեղծի վերաբերմանքից և գնահատականից, որքան հերոսների ներաշխարհի, նրանց ապրումների ուղղակի բացահայտումից: Բավական է ասել, օրինակ, որ «Անուշի» տեքստի կեսից ավելին (366 տողից 486-ը) հերոսների ուղղակի խոսքն է՝ նրանց հուզական ինքնարացահայտումները, որոնք մեծ մասամբ քնարական երգերի բնույթ ունեն: Ուրիշ դեպքերում՝ քնարական տարրը արտահայտվում է կամ հերոսի ներքին խոսքի կենդանի երանգներով («Հառաչանք», «Մարոն»), կամ կերպարների երկխոսությունների ու հեղինակային շեղումների մեջ («Հին կոիվը») և այլն:

Պոեմներում ավելի, քան որևէ այլ ժանրի մեջ, երևան եկավ Քումանյանի նորարարությունը, բայց և նրա բազմապատկերի առնչությունները ազգային և միջազգային գրական ավանդույթների հետ: Այս խնդրի պարզաբանման համար շատ կարևոր է բանաստեղծի վկայությունը 1903 թ. հոկտեմբերին (իր մի շարք պոեմների վրա մեծ լարվածությամբ աշխատելու շրջանում) Ցուրի Վեսելուսկուն գրած նամակից: Խոսելով դեռ զրպարոցական տարիներից Պուշկինի և Լերմոնտովի նկատմամբ առժամ բուռն սիրո, հատկապես նրանց կովկասյան պոեմների ու բանաստեղծությունների թողած ուժեղ տպավորության մասին, Քումանյանն ավելացնում էր. «Ըն էլ, իբրև կովկասցի ու լոռեցի, սիրել եմ այդ երգերն ու պոեմները: Եվ, թեպետ լեռների սերն ու լեռնական կյանքի կարոտը ես ունեցել եմ իմ հոգում, բայց անշուշտ նրանք դրդել են ինձ ու տվել պոեմայի այն ձևը, որով գրել եմ ես, որովհետև մեր գրականության մեջ այդ տեսակ

պոեմ չի եղել, որ երգեր մեր բնությունը, ժողովրդի սովորություններն ու ավանդույունները» (ԾԺՎ, 235—236):

Ինչպես տեսնում ենք, և՛ իր պոեմների զազային թեմատիկան՝ հայրենի երկրքի կյանքն ու բնությունը պատկերելու հանգամանքը, և՛ նրանց գեղարվեստական-ժանրային յուրահատկությունը Քումանյանը կապում է ուսու մեծ բանաստեղծների երկերից ստացած սուպլորոթյան հետ: Եվ դա ոչ թե սուբյեկտիվ կամ պատահական դիտողություն էր, այլ գրական-պատմական որոշակի իրողության միանգամայն ճշգրիտ արձանագրում: Քումանյանից առաջ հայ նոր գրականության մեջ կային, իհարկե, ժողովրդի կյանքի և բարքերի էպիկական պատկերման մի շարք օրինակներ՝ Արոյանի «Վերքից» մինչև Պոռոյանի և Աղայանի «Եստիստական վիպական երկերը»: Գրանք, անշուշտ, ինչ-որ շափով հող ստեղծեցին Քումանյանի պոեմների երեան գալու համար: Զի կարելի մոռանալ նաև Ալիշանի, Պատկանյանի, Շահազիզի հայտնի փորձերը արդիական և պատմական թեմաներով պոեմներ ստեղծելու ուղղությամբ: Սակայն այդ բոլոր բանաստեղծներն էլ պատկանում էին հայ նոր գրականության այն թեկն, որ Քումանյանն անվանում էր «տարաշխարհիկ», «գաղութային», «Ճակատագրի քմահաճույքով»,—գրում էր նրանց մասին Քումանյանը,—մեր բանաստեղծները ապրել ու երգել են խորթ ու հեռու մեր աշխարհից... և նրանց հրդեհի մեջ շիան ո՛չ մեր բնությունը, ո՛չ էլ մեր ժողովուրդը» (ԾԺՎ, 233): Այդ պատճառով էլ նրանց երկերը չէին կարող օրինակ և տիպար լինել Քումանյանի համար իր առջև կանգնած դժվարին խնդրի՝ «Եստիստական պոեմի ստեղծման ճանապարհին»:

Այդպիսի տիպար Քումանյանը գտավ ուսու բանաստեղծների կովկասյան հայտնի երկերում, որոնք նրա համար ոգևորիչ օրինակ եղան հարազատ ժողովրդի կյանքն ու բնությունը բանաստեղծական մեծ կտավի նյութ դարձնելու գործում: Ընդհանուր է, Պուշկինի և Լերմոնտովի կովկասյան պոեմները, ինչպես նաև Բայրոնի «Չայլո Լարոզն» ու «Շիլլոնի կալանավորը», որոնցով նույնպես շատ ոգևորված է եղել Քումանյանը գրական ուսումնասիրության տարիներին, պատկանում են այն ժանրային տիպարանական ձևին, որը գրականության պատմության մեջ հայտնի է «ռոմանտիկական պոեմ» անունով: Բայց նրանք օգնեցին հայ բանաստեղծին գրելու «Եստիստական պոեմներ հայ գյուղի և ընդհանրապես զազային կյանքի հանգուցային խնդիրների մասին»: Քումանյանն ստեղծագործաբար ընկալեց և օգտագործեց ռոմանտիկական պոեմի ժանրային-կառուցվածքային հատկանիշները,—համեմատաբար ոչ մեծ ծավալի երկի մեջ զարգացող սյուժետային պատմություն՝ հարստացված քնարական բազմազան միջոցներով: Քումանյանն իր օրինակով հաստատեց, որ պոեմի այդ հատկանիշները միանգամայն կենսունակ են նաև «Եստիստական մեթոդի սահմաններում»: Կա հակասության կամ անհետևողականության արդյունք չէր, այլ հայ բանաստեղծի ժառանգած ավանդույթների հարստության, նրա ստեղծագործական աշխարհի ներքին բազմազանության ցուցանիշ:

Այդ առումով հետաքրքիր է նաև այն, թե էպիկական բանաստեղծության բնագավառում ի՞նչ երկերի է անդրադարձել Քումանյան թարգմանիչը: Այնհայտորեն առանձնանում են երկու կարգի բանաստեղծական գործեր, որոնք նրա թարգմանական անմրցելի շնորհքի ու ընդհանուր հայ գրականության հավերժական սեփականությունը: Նախ, դա «Ռոմանտիկական պոեմայի զուսական օրինակներն են՝ Լերմոնտովի «Մծիրին», Բայրոնի «Շիլլոնի կալանավորը», Ժուկովսկու «Աքիլեսը», որոնց թարգմանության մեջ ամեն քայլափոխի տեսնում են ոչ միայն սեր և վարպետություն, այլև նրանց գեղարվեստական հյուսվածքի բոլոր կողմերի խոր իմացություն, դրանք հայացի վերարտադրելու զարմանալի կարողություն: Այդ թարգմանությունները կատարվել են ՉՈ-ական թվականներին, թեև հետագայում էլ Քումանյանը մի քանի անգամ անդրադարձել է դրանց, մշտեցրել է բազմաթիվ ուղղումներ.—մի հանգամանք, որը Քումանյանի հոգում ուսումնասիրական պոեզիայի նկատմամբ մինչև վերջ էլ պահպանված սիրտ և հետաքրքրության հաստատումն է:

Երկրորդ խումբը կազմում են ժողովրդական էպիկական երկերի թարգմանությունները, որոնք կատարվեցին XX դարի սկզբին: Այստեղ մտնում են ուսումնական բրիտանային էպոսից երեք (մեկը անավարտ) և սերբական վիպերդից չորս մասերի թարգմանությունները, ինչպես նաև երկու գլուխ Է. Լոնգֆելլոյի «Շայլավաթի երգից», որն ամբողջովին ներծծված է ամերիկյան բնիկների բանահյուսության մտաիմերով ու ձևերով: Այդ էպիկական երգերի ոգին շատ մոտ ու հարազատ էր Քումանյանի սեփական ստեղծագործությանը, և նրանց միջև հաճախ կարելի է լսել զարգացողական և զեղարվեստական «փոխարձագանքներ»:

Նշված և՛ մեկ, և՛ մյուս խմբի երկերի թարգմանության փաստն ինքնին Քումանյանի սեփական նախասիրությունների և ըմբռնումների արտահայտումն է միջոց էր, Իրենց հերթին՝ այդ թարգմանությունները մեծ շափով նպաստեցին հայ բանաստեղծի գեղարվեստական սկզբունքների, հատկապես նրա էպիկական ոճի ձևավորմանն ու զարգացմանը:

Քումանյանի ստեղծագործության ժանրային համակարգում պոեմի գրաված առաջատար և հանգուցային դիրքը տարբեր ուղիներով ազդել և արտահայտվել է նաև նրա մշակած մյուս ժանրերի բնույթի և զարգացման ընթացքի վրա: Լինելով նրա աշխարհայացքի, գեղարվեստական մեթոդի և գրական վարպետության առավել լրիվ և ամբողջական դրսևորման ոլորտը, պոեմներն անհամար գծերով կապվում են նրա ստեղծագործության մյուս մասերի հետ: Ինչպես Քումանյանի շափածո (բալլադ, բանաստեղծություն, քառյակ), այնպես էլ արձակ (պատմվածք, հեքիաթ) ժանրերում որոշակիորեն զգացվում է էպիկական պոեզիայի մեծ վարպետի փորձը: Նրա լայն աշխարհըմբռնման, ոճի և մտածողության կնիքը: Նրա ստեղծագործական աշխարհը զարմանալիորեն միասնական է և միաձուլ, այնտեղ որևէ ներքին երկատում, առավել ևս հակադրություն չկա: Եվ այդ միասնության ամենացայտուն արտահայտություններին մեկն այն

է, որ Քումանյանի կիրառած ժանրային բոլոր ձևերը սերտորեն կապված են, փոխադարձաբար լրացնում են իրար: Եվ, այնուամենայնիվ, առանց տատանվելու կարելի է ասել, որ սյուժեներն են այն կենտրոնները, ուր գալիս-հավաքվում են Քումանյանի գաղափարական-գեղարվեստական բալոր հիմնական սկզբունքները: Հասուն շրջանում գրված կամ վերատեղծված պոեմների մեջ յուրովի արտահայտվել են նախընթաց շրջանի գրական որոնումների արդյունքները, միաժամանակ դրվել են հետագա ստեղծագործական զարգացման հիմքերը: Այս միտքը հաստատելու համար բավական է նույնիսկ պարզ թվարկումը:

Դարասկզբին արմատապես վերամշակված «Անուշը» դարձավ ժամանակակից աշխարհում մարդու ճակատագրի, նրա ներաշխարհի բոլոր զրննումների հանրագումարը: Բայց իր հերթին էլ այն հիմքեր ստեղծեց գրական-հոգեբանական վարպետության այն բարձրագույն մակարդակի համար, որ մենք տեսնում ենք դրանից հետո գրված տարբեր ժանրի երկերում՝ պոեմից և բալլադից մինչև հեքիաթ և պատմվածք:

Կամ հիշենք «Դեպի Անհունը»: Դա կյանքի և մահվան մարդու և բնության փոխհարաբերության վերաբերյալ պատանեկան տարիներին սկսած խոր և ինքնատիպ մտորումների ամփոփումն էր: Մյուս կողմից, առանց այդ պոեմի անհնար է պատկերացնել նաև նույն հարցերի փիլիսոփայական արծարծումները ավելի ուշ գրված շատ երկերի, մասնավորապես քառյակների մեջ:

Ճիշտ այդպես էլ «Պոետն ու Մուսան» այն կենտրոնն է, ուր ի մի են բերված Քումանյանի խոհերը իսկական բանաստեղծի կոլման և ճակատագրի մասին: Իսկ «Հաղթան բըլբուլը» ծրագրվել է իրրև մարդկության վերածնման մեջ արվեստի վիթխարի դերի հաստատում, մի միտք, որը նույնպես շատ է զբաղեցրել Քումանյանին: Բուրբուլին տարբեր ոճով գրված այս երկու պոեմները՝ մեկը երգիծական, իսկ մյուսը՝ կախարդական հեքիաթի հիման վրա մտահղացված, ներքուստ սերտորեն կապված են ոչ միայն իրար, այլև Քումանյանի գեղարվեստական և քննադատական ժառանգության շատ ուրիշ էջերի հետ:

«Սասունցի Դավիթը» ազգային ժողովրդական բանահյուսության ըմբռնման և գեղարվեստական մշակման ուղղությամբ Քումանյանի կատարած վիթխարի աշխատանքի ամենաբարձր և համապարփակ արդյունքներից մեկն է, իսկ «Քմկարեբդի առումը» առավել ցայտուն մարմնավորումն է մարդու իդեալի որոնման մոտիվների, որոնք անցնում են նրա շարժում և արձակ շատ երկերի միջով, և այլն:

Իրրև ամփոփում, կարելի է ասել հետևյալը: Վերլուծել և ճիշտ գնահատել Քումանյանի պոեմները կարելի է միայն նրա գրական ժառանգության բոլոր կողմերը նկատի ունենալու դեպքում: Իսկ ընդգրկել և հասկանալ Քումանյանի ստեղծագործությունն իր ամբողջության մեջ՝ նշանակում է հասկանալ և գնահատել հայ գրականության և գեղարվեստական մտածողության մի ամբողջ մեծ դարաշրջան՝ բոլոր հին ու նոր սքանչու-

նեթով և զարգացման հեռանկարներով: Քումանյանի բանաստեղծական էպոսը, որն անցյալում հիմք է տվել անվանելու նրան «հայկական Նոմեթոս», թվում է նախաստեղծ բնության նման հինավուրց, բայց ամեն մի սերնդի առջև բացվում է իր նորոգվող գեղեցկության ու հմայքով, իր բովանդակության նորանոր կողմերով:

Քումանյանի պոեմները պատկանում են հայ բազմադարյան գրականության բարձրագույն նվաճումների թվին: Եվ այսօր էլ ամենևին չեն հնացել այն խորիմաստ գնահատականները, որ նրա բանաստեղծական էպոսին տվել են անցյալի նշանավոր գրական գործիչները: Հիշենք դրանցից ևս երկուսը: 1916 թ. Վ. Բրյուսովը հայ պոեզիայի մասին գրած իր հայտնի հոդվածում ասում էր. «Ուրիշ ժողովուրդների ընթերցողներին Քումանյանի պոեմները (օրինակ, «Անուշը») ավելի շատ բան են տալիս ժամանակակից Հայաստանը և նրա կյանքը ճանաչելու համար, քան կարող են տալ հատուկ հետազոտությունների սովոր հաստրները»: Իսկ Ա. Իսահակյանը 1923 թ. Քումանյանի մահվան առթիվ գրած հոդվածում նրա «սքանչելի անմահ լիզենդներն ու պոեմները» համարում էր «մեր գրի անմահ փառքն ու զոհարակերտ բարձունքը, որից այն կողմ չի անցել մեր թռիչքը»:

Ժամանակը հաստատեց այդ գնահատականների պատմական և գեղա-գիտական ճշմարտացիությունը:

ՊՈՆԵՄՆԵՐ
ՄԱՐՈՆ
(էջ 7, 161)

Առաջին անգամ՝ *ՐՄ II*, էջ 136—146, այնուհետև՝ *ՔՔ*, էջ 83—90, *ՔՊ*, էջ 145—151: Հետագայում տեղ է գտել ԾԺ II, 3—7 և հետմահու հրատարակված բազմաթիվ ժողովածուներում:

«Մարոն», ինչպես նշված է բանաստեղծի կենդանության ժամանակ եղած բոլոր երեք հրատարակություններում, գրվել է 1887 թ. և պետք է համարվի Քումանյանի ամենավաղ ստեղծված պոեմը: Սակայն բանաստեղծի առաջին գրքում (*ՐՄ I*, 1890) այն տեղ չգտավ՝ ըստ երևույթի՝ տպագրության համար դեռ լրիվ պատրաստ չլինելու պատճառով: Ինքնագրերը չեն պահպանվել:

Պոեմի առաջին՝ 1892 թ. հրատարակությունը (*ՐՄ II*) ունի «Մարո (Գյուղացի մանկան պատմությունը)» վերնագիրը: Երկրորդ տպագրության (*ՔՔ*) ժամանակ պոեմը ենթարկվել է կառուցվածքային և լեզվական էական վերամշակման (ավելորդ կենցաղային մանրամասների կրճատման հաշվին 204 տողի փոխարեն մնացել է 158, զգալիորեն պակասել են լեզվի բարբառային տարրերը, վերացվել տաղաչափական անհարթությունները): Սակայն պոեմի այս նոր տարբերակն էլ հետագայում չբավարարեց հեղինակին, և այդ է պատճառը, թերևս, որ այն շտամվ 1908 թ. *ՔՔ* ժողովածուի մեջ:

«Մարոյի» վերջնական տարբերակի մեջ (*ՔՊ*, դարձյալ 158 տող) 2-րդ գլխում կրճատվել է մի քանի տող, իսկ վերջում ավելացվել Մարոյի ժողովրդը («Ո՞վ քեզ ծնեց, Մարո ջան...» տողով սկսվող հատվածը՝ ընդամենը 8 տող): Զգտելով ուժեղացնել գյուղաշխարհի մարդու բնական պատմի տպավորությունը, Քումանյանը պոեմի լեզվի մեջ մտքեր է նոր փոփոխություններ (հատկապես էս, էն ձևերն ու նրանցով կազմված բառերը):

Ներկա հրատարակության մեջ իբրև հիմնական տեքստ տպագրվում է պոեմի վերջնական խմբագրությունը *ՔՊ*-ից: Առաջին տպագրության տեքստը, նկատի ունենալով նրա զգալի տարբերությունները, տրվում է նույնպես ամբողջությամբ՝ տարբերակների բաժնում, իսկ *ՔՔ*-ի բնագրի շեղումները վերջնական խմբագրությունից տրվում են իբրև տեքստային

տարբերություններ: Յուրյ է տրվում նաև Քումանյանի աշխատանքը պոեմի առանձին հատվածների վերամշակման ուղղությամբ (առաջին մասը «Լուսարեր» դասագրքի և վերջին հատվածը՝ *ՔՊ*-ի համար):

«Մարոն» պոեմի կենսական հիմքը նահապետական գյուղաշխարհում աղքիկների վաղահաս բռնի ամուսնության և ընդհանրապես՝ կնոջ ստորկական վիճակի փաստերն են, որոնց մասին մի քանի տարի անց Քումանյանը հատուկ գրել է նաև «Բորչավում» ակնարկի եզրափակիչ մասում: Եժովորդի բարոյական ու տնտեսական կյանքը ճանաչելու համար մի գեղեցիկ միջոց, մի հեշտ շափ կա — այդ կիճն է, — կարո՞ւմ ենք ակնարկում: — Կնոջ վիճակը հայտնում, ցույց է տալիս ինչպես անհատի, այնպես և հասարակության աշխարհայեցողության սահմանը, զարգացման տարիճանը: Բորչավում կինը դեռ դատապարտված է ավանդական արհամարհանքին, իբրև «առաջին մեղքի պատճառ», «դժոխքի դուռը», նզովված բոլոր սրբերից ու սրբություններից» (ԾԺ VI, 70):

«Մարոն» ներկայացնում է կնոջ այդ անարգված վիճակի մի ողբերգական դրվագ՝ դիտելով այն որպես նահապետական կյանքի և ըմբռնունքի բնական հետևանք: Պոեմի գրության կոնկրետ շարժառիթի մասին պահպանվել է հեղինակի վկայությունը՝ «Իմ մի քանի գրվածքների բացատրությունը» գրառման մեջ: Այստեղ նշված է. «1. Զուռնաչի Սաքոյի աղջկա պատմությունը և «Մարոն» (ՈՒՆ 2, 420): Ինչպես տառամայակներ առաջ վկայել են Ն. Քումանյանն ու Ա. Ինճիկյանը, Անտոնյան Սաքոյի դատեր հետ կապված «նույն դեպքը մինչև այժմ էլ Դսեղում պատմում են» (ԾԺ II, 357):

«Մարոյի» առաջին խմբագրության հեղինակային ծանոթագրությունները, որոնք *ՐՄ II*-ում գտնուելով են տողատակում, սույն հրատարակության մեջ տրվում են այդ տարբերակից հետո՝ նշելով բացատրվող բառերի և արտահայտությունների տողահամարները:

ԼՈՒՆԵՆ ՍԱՔՈՆ
(էջ 15, 171)

Առաջին անգամ՝ *ՐՄ I*, էջ 5—20: Պոեմի երկրորդ տարբերակը՝ առանձին գրքով և «փոփոխված» նշամով՝ ՔիՖիլիս, 1896, 24 էջ: Երրորդ տարբերակը՝ *ՔՔ*, էջ 131—139, այնուհետև՝ *ՔՔ*, էջ 150—157, *ՔՊ*, էջ 153—161: Պոեմի երեք ամբողջական տպագիր տարբերակները, որոշ ձևագիր հատվածների հետ միասին, տեղ են գտել ԾԺ II, էջ 11—18, 297—318, 360—366: Հեղինակի կենդանության ժամանակ տպագրված երեք տարբերակների վերջնական ինքնագրերը չեն պահպանվել:

Ներկա հրատարակության հիմնական բաժնի համար հիմք է ընդունվել *ՔՊ* բնագիրը: Պոեմի 1890 և 1896 թթ. տպագրված խմբագրությունները, ինչպես նաև պահպանված երեք ինքնագրերը (պահվում են ԳԱՔ,

ՔՅ, № 2 ա, բ, գ) և սեպտեմբերի հատվածները, տեղագրվում են տարբերակների բաժնում՝ ժամանակագրական կարգով:

«Լոռեցի Սաքոն» Քումանյանի առաջին պոեմներից է, որի վրա նա ընդմիջումներով աշխատել է երկար տարիներ: Առաջին տարբերակը գրվել է 1889 թվականին, որի մասին կա համապատասխան նշում ՔՄ I հրատարակման վերջում: Պոեմի մտահղացման համար հիմք ծառայած կենսական փաստի և նախատիպի մասին կա Քումանյանի վկայությունը «Էմ մի քանի գրվածքների բացատրությունը» գրության մեջ: «Ռամազի Մաթուր և Լոռեցի Սաքոն» (ՈՒՂ 2, 420): Նույնը Քումանյանը հավաստել է նաև 1910-ական թթ. վերջին շարագրած ինքնակենսագրական նոթերում: «Մաթուրի խելագարությունը — Լոռեցի Սաքոն: Զալալօղլի էի էս ժամանակ, թե՛ Քիֆլիս» (Ն. տ., 408): Այս գրառումից երևում է, որ պոեմի համար ազդակ ծառայած դեպքը տեղի է ունեցել 89-ական թթ. առաջին կեսին, երբ ապագա բանաստեղծը սովորում էր Զալալօղլում (1879—1883) և այլ՝ Քիֆլիսում (1883—1886): Քումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակության 2-րդ հատորի ծանոթագրողները (Ն. Քումանյան, Ա. Ինճիրկյան), որոնք հենվել են այն ժամանակ՝ 1930-ական թթ. դեռ կենդանի մնացած ականատեսների վկայության վրա, ավելացնում են. «Այդ դեպքը (Ռամազի Մաթուր — խմբ.), ինչպես նաև նախապաշարումների և սնտիսիպալաշտությունների հիման վրա վախից խելագարվելու ուրիշ դեպքեր, մինչև այժմ էլ Դսեղում և շրջակա գյուղերում ծերերը պատմում են: Պոեմի համար Քումանյանն օգտագործել է նաև իր հորաքորը՝ Քալալ նանի պատմածները Զալալօղլում՝ աշակերտական տարիներին — սատանաների և քաջերի մասին, հիշում են բանաստեղծի դասընկերները» (ԾԺ II, 359): Դրանցից մեկն է Մեղրոն Ասլիբեկյանի վկայությամբ, ըստ որի բանաստեղծը հետագայում ասել է. «...Տատիս պատմածների արդյունքն է «Լոռեցի Սաքոն» (տե՛ս Ա. Ինճիրկյան, էջ 83, 100):

Քումանյանի ժամանակակիցներից Տիգրան Փիրումյանը 1891 թ., բանաստեղծի պատմածների հիման վրա, ի թիվս այլ երկերի, որոշ տվյալներ է հաղորդում նաև այս պոեմի մտահղացման և տպագրության հանգամանքների մասին: «Լոռեցի Սաքոն Հովհաննես Քումանյանի ծառան է եղել, իսկ Ալեքս — Դսեղ գյուղի մի հայտնի ավագակ: Հեղինակին առաջին անգամ զլխի է գցել իր գրվածքները տպագրել Լոռն Մեխիթ-Աղամյանը, որը պատահամբ նրա պատուհանի վրա «ընկած» գտնելով «Սաքոն» — կարդում է, սքանչանում, թերթում նաև նրա մյուս գրվածքները ու հորդորում է անպատճառ տպագրել» (ՔԺՂ, 346):

Այս տարբեր ու երբեմն իրար հակասող վկայությունների հիման վրա կարելի է ասել, որ «Լոռեցի Սաքոն» սկզբից կեթ ծրագրված է եղել ոչ թե իբրև որևէ եզակի դեպքի, այլ որպես նահապետական աշխարհի բնորոշ երևույթներից մեկի՝ սնահավատության ողբերգական հետևանքների գրական արտացոլում: Պոեմի իրական նախատիպերից ո՛չ մեկը, իհարկե, նույնությամբ չի մտել ստեղծագործության մեջ, այլ ձևափոխվել է գե-

ղարվեստական երևակայության և ընդհանրացման սկզբունքներով: Մի շարք վերամշակումներից հետո հասցվելով բարձր կատարելության, «Լոռեցի Սաքոն» ներկայանում է մեզ իբրև մարդու վրա բնության խորհրդավոր ու շնանշված ուժերի ներգործության մասին պատմող համապարփակ մի երկ:

Դեռ նախքան ՔՄ I ժողովածուի տպագրության ավարտվելը և տարածվելը (1890 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր) Քումանյանն իր պոեմի ձևագիրը կարդացել է բարեկամների շրջանում՝ հանդիպելով տարբեր գնահատականների: Այդ մասին նա հանգամանորեն գրել է 1890 թ. հուլիսի 29-ին Ան. Աբովյանին հղած նամակում: Այդ նամակից իմանում ենք, որ Ղ. Աղայանը պնդել է, «թե բուրբուլին հոգեբանությանը հակառակ է Սաքոյին խելագարեցնելը», այնինչ «մի քանի ուսանողներ և գրողներ մի շատ հաջողված հոգեբանական ճշմարտություն են համարել և հավանել», իսկ Պ. Պոռոչյանը հիացած բացականչել է. «Հըրաշախ՛ է» (ԾԺ V, 19—20): «Լոռեցի Սաքոն», հատկապես՝ «Երեսի ճակատագրի հավանականության խնդիրը վեճերի նյութ է դարձել նաև ընթերցողների շրջանում: Բանաստեղծի ազգական և դասընկեր Բագրատ Քումանյանը 1890 թ. վերջին Մոսկվայից գրած նամակներում հայտնում էր, որ տեղի հայ ուսանողները պոեմի հերոսի մասին «ասում են, թե դա մի փոքր անբնական է, թե նա այդպես շուտով չէր կարող խելագարվել և այլն» (տե՛ս ՈՒՂ 2, 282, ԳԱՔ, ՔՅ, № 646): Անդրադառնալով այդ կարծիքներին, բանաստեղծը նույն թվականի նոյեմբերի 29-ին Ան. Աբովյանին գրում էր. «Բայց մի շատ համառ կարծիք կա (սրանց թիվը մեծ է, և առհասարակ լուսավորվածներն են) «Լոռեցի Սաքոյի» մասին, թե նա լինելով առողջ և աներկյուղ «իզիբ», չէր կարող վախենալ քաջերից և խելագարվել: Ես թեև շատ պակասություն եմ խոստովանում իմ գրքում, բայց այս կարծիքին ես հաճանք չեմ: Դու խո լավ գիտես, որ կան մարդիկ — իզիթ մարդիկ, որ աշխարհը վախում են, օպանես՝ մի ավերակի մոտից մենակ անց չեն կենալ և այլն և այլն» (ԾԺ V, 36):

Արևուստնայիմ, բարեկամների և ընթերցողների քննադատական դիտարկումները ստիպեցին Քումանյանին մտածել պոեմի էական վերամշակման, հերոսի հոգեբանական զարգացման ավելի խոր հիմնավորման մասին (թեև դրանից հետո էլ, նույնիսկ պոեմի վերջնական տարբերակի առիթով եռ քննադատները, օրինակ՝ Լեոն, Պ. Մակինցյանը, Գ. Բալասանյանը, Սաքոյի խելագարվելը համարել են «հոգեբանական անհնարություն» (մանրամասները տե՛ս Էդ. Զրբաշյան. Քումանյանի պոեմները, 2-րդ հրատ., 1986, էջ 113—116): 1893 թ. նոյեմբերին Ղ. Աղայանին գրած նամակում Քումանյանը հայտնում էր. «Ե՛ր դեպ, ասեմ, որ ես եմ նայում հիմա և հին գրածներս օւղջում. առաջին հատորից արդեն օւղջել եմ «Լոռեցի Սաքոն» և «Արևն ու Լուսինը»: Եթե հիշում եք, «Լոռեցի

Սաքոյի» մեջ դուք մի սխալ էիք ցույց տալիս, այդ սխալը ես այժմ եմ գլխի ընկել և ուղղել. այդ սլոնման կլամանա» (ծժ V, 79): Այստեղ խոսքն արդյունք վերաբերում է 1890 թ. Աղայանի առարկությունը Սաքոյի խելագարվելու հիմնավորված շիհնելու մասին, թե՛ մի կոնկրետ դիտողություն,— դժվար է ասել: Սակայն աշխատանքը պոեմի վերամշակման ուղղությամբ շարունակվեց, ըստ երևույթին, նաև հետագա ամիսներին, մինչև որ ստեղծվեց պոեմի՝ առանձին գրքույկով լույս տեսած տարբերակը (գրքույկի գրաքննական թույլատվությունը՝ 1896 թ. մարտի 6-ին): Նոր հրատարակության մեջ պոեմն զգալի շափով կերպարանափոխվեց, մտան նկարագրական և հոգևրանական բազմաթիվ նոր հատվածներ, որոնք պետք է հիմնավորեն հերոսի ներքին զարգացման ընթացքը: Պոեմը առաջին տարբերակի 287 տողի փոխարեն այժմ ունի 476 տող:

Սակայն առանձին հրատարակությունից ոչ շատ անց բանաստեղծն սկսում է մտածել պոեմի նոր վերամշակման մասին: Դրա վկայությունն են, նախ, գրքույկի երկու տարբեր օրինակների վրա նրա կատարած բազմաթիվ ուղղումները, կրճատումներն ու հավելումները, որոնք առաջին անգամ ամբողջ ծավալով վերարտադրվում են այս հրատարակության մեջ: Հավանաբար, 1890-ական թթ. վերջին են վերաբերում նաև պոեմի սահպանված Ա և Բ ինքնագրերը, որոնց մեջ բանաստեղծը մի շարք դեպքերում մոտենում է վերջնական տարբերակին, բայց շատ հատվածներում էլ դեռ հոռու է նրանից: Ա ինքնագրի վերևը և Բ ինքնագրի վերջում կա 1889 նշումը, բայց դա, անշուշտ, ոչ թե այդ ինքնագրերի տարբերիվն է, այլ վերաբերում է պոեմի առաջին մտահղացմանն ու գրությունը: Սակայն պոեմի 1903 թ. և հետագա հրատարակությունների մեջ բանաստեղծը հանեց գրության տարբերիվը (ըստ երևույթին, դրա պատճառն այն էր, որ պոեմի վերջնական տարբերակն արդեն շատ էր հեռացել նախնական խմբագրությունից և, հետևաբար, չէր կարող նշվել 1889 թվականով): Թեև Ա և Բ ինքնագրերի մեջ շատ հատվածներ կրկնվում են, բայց նրանք այս հատորում վերարտադրվում են ամբողջությամբ՝ բանաստեղծի կատարած աշխատանքի բնույթն ու ընթացքը լրիվ ներկայացնելու նպատակով:

Դարտրակրին, ամենայն հավանականությամբ 1902 թ., երբ Քումանյանը պատրաստում էր իր բանաստեղծական գործերի նոր ժողովածուն, մի անգամ ևս վերամշակում է «Լոռեցի Սաքոն»: Այդ ժամանակ է ստեղծվել պոեմի երրորդ տարբերակը, որը մտավ ԲԹ-ի մեջ և հայտնի է իբրև հիմնական բնագիր: Պոեմի ծավալը մեծապես կրճատվեց, մնաց ընդամենը 188 տող: Հրատարակվելով նախորդ տարբերակներում մեծ տեղ զբաղեցրած և հովվական կյանքի ու կենցաղի մասին պատմող հատվածներից, բանաստեղծն այժմ իր ուշագրությունը կենտրոնացնում է հերոսի հոգեբանական զարգացման, նրա խելագարվելը գեղարվեստորեն հիմնավորելու վրա: Զգալի շափով սեղմվեցին նաև բնանկարները, իսկ այն, ինչ մնաց, ակտիվորեն ծառայում է հոգեբանական թեմայի զարգացմանը: Այդ նպատակով էլ Լոռու ձորի նկարագրությունը տարվեց առաջ և դարձավ

պոեմի նախերգանքը՝ սկզբից ևեթ ստեղծելով հերոսի հետագա զարգացմանը նպաստող բնական միջավայրի վստ պատկերացում:

Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս սահպանված նյութերը, 1903 թ. հետո էլ Քումանյանը մտածել է պոեմը վերամշակելու և լրացնելու մասին: Դա երևում է ԲԹ-ի մի օրինակի վրա հեղինակի մտքրած բազմաթիվ սևագիր լրացումներից ու ճշտումներից, որոնք նույնպես առաջին անգամ լրիվ ներկայացվում են սույն հրատարակության մեջ: Այդ նյութերը ցույց են տալիս, որ շատ դեպքերում Քումանյանը ցանկացել է վերադառնալ պոեմի նախորդ տպագիր և անտիպ տարբերակներին՝ այնտեղից վերցնելով ամբողջ հատվածներ. կարծեք «ափսոսալով», որ ԲԹ-ում հրատարակվել է դրանցից: Ավելացվում են մի շարք նոր հատվածներ՝ մեծ մասամբ հովվական կյանքի և կենցաղի պատկերներով: Այդ հավելումների մեծ մասը ամփոփված է Գ ինքնագրում, ուր բանաստեղծը գրքի լուսանցքներից ճշտումներով աշտագրել է պոեմի մեջ մտցվելիք նոր հատվածները: Այդ հիման վրա սույն հրատարակության մեջ Գ ինքնագիրը գեղատեղված է ԲԹ-ի վրա կատարած ուղղումներից հետո:

Բանաստեղծի այս տատանումներն ու որոնումները որևէ վերջնական արդյունքի չհանգեցրին, և «Լոռեցի Սաքոյի» նոր ամբողջական տարբերակը ստեղծվեց: ԲԹ-ում և ԲՊ-ում արտատպվեց ԲԹ-ի տեքստը՝ լեզվական ոչ մեծ փոփոխություններով (այս-ի և այն-ի փոխարեն՝ էս և էն):

«Լոռեցի Սաքոյի» ստեղծագործական պատմության, նրա վրա կատարած աշխատանքի պատկերը մի շարք կողմերով դեռ լրիվ պարզաբանված չէ: Այդ պատճառով էլ առաջադրվել են հաճախ տարբեր, իրար հակասող տեսակետներ (տե՛ս, մասնավորապես, Զ. Ավետիսյան. Քումանյանի ստեղծագործական լարորատորիան, 1973, էջ 146—196: Ս. Մելիքոնյան. «Լոռեցի Սաքոն» պոեմի ստեղծագործական պատմության մի քանի հարցեր», ՍԳ, 1975, № 3, էջ 163—167):

Պոեմի առաջին և երկրորդ հրատարակությունների մեջ հեղինակը տողատակերում մի շարք ծանոթագրություններ է տվել՝ բացատրելով գլուղական կենցաղի և բարբառի հետ կապված բազմաթիվ հասկացություններ և բառեր: Սույն հրատարակության մեջ այդ բացատրությունները արվում են համապատասխան տարբերակներից հետո՝ ըստ ծանոթագրվող բառերի և արտահայտությունների տողահամարների:

Ա ինքնագրի 95 տողը՝ «Մաթերա քարի էն հարսի նրման», ակնարկում է Լոռու Մաթերա սարում գտնվող քարը, որը նման է կովկիթը գրելիս բռնած կնոջ:

Ա Լ Ե Բ
(էջ 25, 234)

Առաջին անգամ՝ ԲՄ I, էջ 42—54: Դրանից հետո հայերեն այլևս ոչ մի անգամ չի արտատպվել՝ ոչ հեղինակի կենդանության ժամանակ, ոչ էլ

հետմահու: Միայն պոեմի փոքրիկ մի հատված (43—52 տողեր՝ «Ալին ծծծեց... Ալին տարավ...») բանաստեղծը մտցրել է 1893 թ. տպագրված «Գաղնիակներ» գրքուկի մեջ: Այսպիսով, ներկա հրատարակությունը «Ալիքի» հայերեն երկրորդ տպագրությունն է, որը կատարվում է առաջինից հարյուր տարի հետո: Պոեմը թարգմանվել է ռուսերեն (Քարգամանիչ՝ Լ. Ուսուկին) և մտել է դարասկզբին հրատարակված ժողովածուի մեջ (Современные армянские поэты. Под редакцией М. Уманца и Ар. Дервиша. М., 1903, с. 25—30): «Ալիքը», ինչպես նշվում է ՔՄ I-ում, գրվել է 1889 թ.:

Պահպանվել է պոեմի ինքնագրի մի մասը (ՔԸԱ-ում). դա այն տետրն է, որից, ամենայն հավանականությամբ, կատարվել է ՔՄ I գրքի շարվածքը: Տետրի էջերը կիսված են երկու մասի, և մեզ հասել են միայն վարի մասերը: Այդ պատճառով մեր ձեռքի տակ է այս պոեմի, ինչպես նաև նույն հատորի մեջ մտած մի քանի ուրիշ գործերի, ինքնագրի մի մասը միայն: Պահպանված մասերը համապատասխանում են տպագրված տեքստի 15—26, 39—48, 62—80, 92—102, 113—122, 131—140, 152—163, 174—186, 199—210, 222—232 տողերին: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ գրքի տպագրության ընթացքում հեղինակը պոեմի մեջ մշտցրել է առանձին փոփոխություններ (տե՛ս բնագրային տարբերությունների բաժինը):

«Ալիքը» հայրենի լեռնաշխարհում վաղ տարիներին բանաստեղծի դեռ տած իրողությունների և տպավորությունների արդյունքն է: Լեռնային գյուղերի բնակիչների վրա կատարվող ավազակային հարձակումների, թալանի և առևանգումների, ազգային թշնամանքի ու վրիժառության դեպքերը եզակի շէին հայրենի գավառի կյանքում: Բացի այս պոեմից, Քումանյանը այլ աղբյուրով ևս անդրադարձել է այդ փաստերին: Այսպես, «Թորչավում» ակնարկի մեջ նա հատուկ խոսում է թուրքական ավազակախմբերի մասին, ետրոնք ահով ու արսափով են անցկացել Բորչավի վրայից», հիշատակում է նաև, որ «այս ձորերումն էլ անպակաս են եղել հայ իգիթներն ու ավազակները, որոնց ահը դեռ չի անցել» (տե՛ս ՀԿ, 151—152): Մի քանի տարի անց՝ 1898 թ. ամռան և աշնան ամիսներին Քումանյանը Քիֆլիսի «Новое обозрение» թերթում հրատարակեց իր անստորագիր թղթակցությունները՝ նվիրված Անգրիովկասի տարբեր վայրերում կատարված ավազակային հարձակումներին (տե՛ս ՈՒՀ 3, 319—333):

Հատկանշական է, որ ժամանակակիցները «Ալիքի» կերպարներին մեջ տեսել են իրական նախատիպեր: Այսպես, Տ.Վերանյանը բանաստեղծին հասցնազարծ նամակում (27 դեկտեմբերի 1890 թ.) այս պոեմի մեջ նկատագրված քահանայի կերպարը ուղղակի կապել է բանաստեղծի հոր՝ Տեղ-Թաղեոսի ընկալությունը 46 տ (ՈՒՀ 4, 295): Տ. Փիրումյանը վկայել է, որ Ալիքի նախատիպը եղել է Դսեղ գյուղից նույնանուն մի երիտասարդ, «մի հայտնի ավազակ» (ՔԺԷ, 346), իսկ Իո. Հաբուսյանյանը գրել է «Դսեղը մինչև այժմ էլ հայտնի է իր քաջասիրտ շիգիթներով... Դսեղը

որդին են նույնպես Լոռում հայտնի հռչակ ունեցող քաջ Ալիքը, Սուր և Երկշները, որոնք շարունակ կովել են թուրք ավազակային խմբերի հետ և շիգիթի» անուն ծառանգել» (Իսախանկյանի «Իսախանկյանցի» Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդությունը, Տրիֆիս, 1894, էջ 55): Ըստ որոշ տվյալների՝ հեղինակն իր այս երկը նախագահ մտադրել է եղև վերնագրով «Անմեղ ավազակ» (տե՛ս Ա. Իճևիկյան, էջ 261):

«Ալիք» պոեմը լավ ընդունելություն գտավ ընթերցողի և քննադատության կողմից: Բազմաթիվ Քումանյանը բանաստեղծին հաղորդում էր (1890 թ. նոյեմբերի 10-ի նամակում), որ Մոսկվայի հայ ուսանողները «Ալիքի» և «Մեհրու» վրա հափշտակված են» (ՈՒՀ 4, 282), իսկ Մ. Աբեղյանը իր գրախոսության մեջ այդ պոեմները դասում էր Քումանյանի գրքի «ամենագեղեցիկ հատվածների» թվին («Նոր-դար», 1890, № 196, հմտ. Մ. Աբեղյան. Երկեր, հատ. է, Եր., 1975, էջ 362): Սակայն իրեն՝ Քումանյանին, պոեմը շուտով չբավարարեց և այդ պատճառով էլ հետագայում փաստորեն դուրս մնաց նրա ստեղծագործական հետաքրքրությունների շրջանի արտահայտություն, պոեմն ուներ ոճի, լեզվի և բանաստեղծական տեխնիկայի շատ թերություններ: Մյուս կողմից, այստեղ Քումանյանը դեռ չի հասել էննսական բարդ երևույթների, մասնավորապես՝ ազգամիջյան հարաբերությունների այն բարձր հումանիտական ըմբռնմանը, որը հետագայում արտահայտվեց նրա քաղաքացիական քնարերգության, «Հին կոիվը» պոեմի, «Ահմալը», «Գրազը», «Ալլահից զրկված» պատմվածքների մեջ: Այս բոլորով պետք է բացատրել այն փաստը, որ հետագայում Քումանյանն այլևս չի անդրադարձել «Ալիք» պոեմին, և այն մնացել է իր նախնական վիճակում:

«Ալիք» պոեմի հեղինակային ծանոթագրությունները, որոնք ՔՄ I-ում տրված են տողատակում, մենք զետեղել ենք տարբերակների բաժնում՝ նշելով բացատրվող բառերի և արտահայտությունների տողահամարները:

Մ Ե Հ Ր Ի
(էջ 35, 236)

Առաջին անգամ՝ ՔՄ I, էջ 21—41: Հեղինակի կենդանության ժամանակ ուրիշ հրատարակություն չի ունեցել: Արտատպվել է ԵԺ VI, 24—35: Պոեմը, ըստ հեղինակի նշումի, գրվել է 1890 թ. և նույն թվականին տպագրվել: Արտատպվում է ՔՄ I-ից:

Պահպանվել է պոեմի ինքնագրի մոտ կեսը (ՔԸԱ-ում)՝ պատմված ձևագիր տետրի վարի մասերը, որոնք համապատասխանում են տպագրված տեքստի 11—20, 32—42, 52—62, 78—88, 101—112, 121—132, 146—160, 174—184, 197—208, 219—228, 237—246, 259—268, 279—300, 302—314, 327—340, 356—373, 382—398 տողերին: Համեմատու-

Քյունը ցույց է տալիս, որ տպագրութեան ընթացքում հեղինակը շարունակել է փոփոխութիւններ մտցնել պոեմի մեջ (տե՛ս բնագրային տարբերութիւնները):

«Մեհրին» արևմտահայութեան կյանքի և ճակատագրի նկատմամբ Քումանյանի քաղաքացիական և ստեղծագործական ակտիվ հետաքրքրութեան բազմաթիւ արտահայտութիւններից մեկն է: Սկսվելով դեռ վաղ պատանեկան տարիներին գրած մի քանի բանաստեղծութիւններով, այդ հետաքրքրութիւնը հարատոււմ է մինչև Քումանյանի գրական-հասարակական գործունեութեան վերջը: 80-ական թթ. վերջին և 90-ական թթ.՝ Բաֆֆու և Պատկանյանի մարտական ոգով սոզորված երկերից հետո արևելահայ գրականութեան մեջ սկսվում է հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կյանքի ու պայքարի հետ կապված թեմաների մշակման մի նոր փուլ: «Մեհրիից» մեկ տարի անց (1891) լույս տեսավ Վրթ. Փափաղյանի «Պատկերներ թուրքահայոց կյանքից» շարքի առաջին հատորը: Արևմտահայութեան ազատագրութեան հարցերն զգալի տեղ էին գրավում Շիրվանզադեի «Զուր հույսեր» (1890), Պ. Պոռչյանի «Սկիզբն երկանց» (1892), Նար-Դոսի «Մեծ գործի սկզբում» («Մահը» վեպի նախնական անավարտ տարբերակը, 1894—1895) վեպերում, Գ. Սունդուկյանի «Ամուսիններ» գրամալում (1889), Մուրացյանի «Բնչպե՛ս էին մեռնում» պոեմում (1895), 90-ական թթ. կեսերին է վերաբերում նաև Ավ. Իսահակյանի «Մասսա մանուկ» անավարտ և անտիպ մնացած վիպասը, որը սուլթանական Քուրթայում արևմտահայութեան զանգվածային կոտորածների և ընդհարումների ուղղակի արձագանքն էր: Քումանյանի «Մեհրին» այս շարքի աչքի ընկնող երկերից մեկն էր: Նրա թեմատիկ հրատապութեամբ պետք է բացատրել, որ ընդհանուր առմամբ այն լավ ընդունելութիւն գտավ ե՛ր ընթացողի, և՛ քննադատութեան կողմից (տե՛ս «Ալիք» պոեմի ծանոթագրութիւնները): Բանաստեղծի երիտասարդ տարիների մտերիմ ընկեր Ան. Արսլանը 1890 թ. դեկտեմբերի 6-ին Կամենեց-Պոդոլսկից Քումանյանին գրում էր. «Մեհրին» պոեմայի մեջ իմ առնչվորութիւնս եմ տեսնում: Կհավատաս, սիրելի ընկեր, որ այդ պոեման կարդալով, ես այն աստիճան զգացվեցի, որ լաց եղա... Այստեղ մի փոստ ունենք (Ստեփանի քրոջ մարդը), որը լսելով, ասաց. «Տո էդ հի մեզ վրա ա դրել, վեր կենանք, ետ կորչենք մեր աշխարհը, քանզի սա...» (ՈՒԶ, 286): Նույն Ան. Արսլանը հիշատակում է այս պոեմի նախնական վերնագիրը՝ երկու գլխավոր հերոսների անունով՝ «Մեհրի և Մհն» (տե՛ս Ա. Ինճիկյան, էջ 291):

Պոեմի ստեղծագործական պատմութիւնից որոշ տվյալներ է հաղորդում Տիգրան Փիրումյանը, որը գրանք դեռ 1891 թ. գրի է առել բանաստեղծի խոսքերից: Ըստ այդ վկայութեան՝ պոեմի մի կտորը (IV գլխի՝ «Սիրելի Մեհրի, մնացիր բարով...» տողով սկսվող հատվածը) ինքն օտեղծել է երազում և գրի է առել պոեմից մեկ տարի առաջ, հետո օտեղծատակցարար ու տառ առ տառ վերարտադրել: «Մեհրիի» մեջ: «Այդ

գաղտնիքը բացվել է մի երկու ամսից հետո»: Տ. Փիրումյանին բանաստեղծը հայտնել է նաև, որ պոեմը «լավ չէ վերջանում և մտքում դրել է անպատճառ փոխել, բայց թե ինչ է ուզում տեղը դնել՝ բնավ չգիտե...» (ԹԺՀ, 345):

Սակայն Քումանյանը ոչ այդ տարիներին և ոչ էլ հետո չվերամշակեց իր այս պոեմի վերջը կամ որևէ այլ մաս: Բանաստեղծի հաջորդ ծագվածունների մեջ էլ «Մեհրին» տեղ չգտավ: Պատճառն այն էր, որ, իր քաղաքական հրատապութեամբ հանդերձ, պոեմը հենվում էր գերազանցապես գրքային տպավորութիւնների վրա, իսկ գեղարվեստական մշակման սկզբունքների առումով այն տիպիկ ուսմանտիկական գործ էր, որ իր որակով շուտով չէր բավարարելու ոնալիզմի դիրքերում հաստատված բանաստեղծին: Կարևոր է նաև հետևել ստեղծագործական հանգամանքը: «Մեհրիի» հետ միաժամանակ՝ նույն 1890 թ. Քումանյանն սկսեց աշխատել նաև հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ստապայանքի և ընդլզման մասին պատճառ մի ուրիշ պոեմի վրա, որն ստացավ «Հին կոխիլը» խոսքերը: Ի տարբերութեան «Մեհրիի», այս պոեմը հետագայում, մինչև կյանքի վերջն էլ մնաց Քումանյանի ստեղծագործական հետաքրքրութեան ուղբերում, մի քանի անգամ վերամշակվեց: Իր պատկերացումներն ու մտորումները արևմտահայութեան ճակատագրի վերաբերյալ նա արտահայտեց այդ ստեղծագործութեան միջոցով, և «Մեհրին» մի տեսակ «ավելորդ գործավ»:

ՔՄ 1-ում «Մեհրին» պոեմի տողատակի հեղինակային ծանոթագրութիւնները սույն հրատարակութեան մեջ տրվում են տարբերակների բաժնում՝ բացատրվող բառերի և արտահայտութիւնների տողահամարների նշումով:

ՄԵՐԺԱՄ ՕՐԵՆՔ

(էջ 51)

Գրել է 1890 թ.:

Առաջին անգամ՝ ԲՄ II, էջ 45—61, այնուհետև՝ ԵԺ II, 21—30: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Արտատպվում է ԲՄ II-ից: Առաջին տպագրութիւնից հետո Քումանյանն այլևս չի անդրադարձել այս երկին և չի մտքել իր նոր ժողովածունների մեջ:

«Մերժած օրերը» պոեմը երիտասարդ բանաստեղծի ստացած գրական և կենսական տպավորութիւնների յուրօրինակ խաչածման արդյունք էր: Այստեղ շատ որոշակի է դասական գրականութեան՝ Բայրոնի և մասնավաճը Լերմոնտովի ուսմանտիկական պոեզիայի, անհատի ազատութեան, նրա իրավունքների հաստատման մոտիվների ազդեցութիւնը: Արդեն բանաստեղծի ժամանակակից քննադատութիւնը (օրինակ՝ Լեոն «Ռուսահայոց գրականութիւն» գրքում, Վենետիկ, 1904, էջ 85) նկատեց

Մ. Յու. Լեւոնտովի «Մծիրի» պոեմի գաղափարական պաթոսի, կենսական-հոգեբանական իրադրության և կերպավորման միջոցների ուղղակի արձագանքը «Մերժած օրհներ» մեջ (այդ ազդեցությունը հետագայում խոստովանել է նաև Քումանյանն իր գրույցների մեջ. տե՛ս Ն. Քումանյան, էջ 205)։ Լեւոնտովի և մասնավորապես «Մծիրի» նկատմամբ պաշտամունքի հասնող սերը, որ սկսվել էր վաղ պատանեկան տարիներից, շուտով Քումանյանին մղեց թարգմանելու այդ պոեմը, որն առանձին գրքով լույս տեսավ 1896 թ.։

Սակայն «Մերժած օրհներ» ուներ նաև որոշակի կենսական ազդակներ, այն արձագանքում էր հայ երիտասարդության անելիքների վերաբերյալ դարավերջին ծագած վեճերին։ Պատահական չէ, անշուշտ, որ այդ շրջանի հայ գրականության մեջ հանդիպում են աշխարհիկ և վանական կյանքի հակադրությունն արծարծող մի շարք երկեր։ Այսպես, Քումանյանի պոեմի տպագրությունից երկու տարի առաջ ՄՃ ամսագրում (1890, № 4) երևան եկավ ժամանակին ոչ անհայտ բանաստեղծ Արշալույս Մխիթարյանի «Աբեղա» փոքրիկ պոեմը, ուր պատկերված է համանման մի իրադրություն (երկբնտրանք աշխարհիկ և վանական գործունեության միջև), որը, սակայն, լուծվում է ճիշտ հակառակ ոգով՝ մենաստանում երիտասարդ հերոսի փակվելով Ծարիներ անց Արշ. Մխիթարյանը հրապարակեց նույն գաղափարական դիրքերից գրված մի ուրիշ պոեմ՝ «Քույր Հեղինե» վերնագրով (ՄՃ, 1904, № 4)։ 1898 թ. այդ ամսագրում տպագրվեց Լ. Շանթի «Գարձ» հոգեբանական վիպակը, ուր միևնույն կենսական հակադրությունը լուծվում էր «Մերժած օրհներ» հար և նման ոգով (սիրո ազդեցության տակ երիտասարդ հերոսի շրջադարձը վանական կյանքից դեպի աշխարհիկ գործունեության ասպարեզ)։ Այդ վիպակը ինչ-որ չափով նախապատրաստեց Լ. Շանթի լավագույն դրաման՝ անհատի հագնոր և մարմնական ազատության թեման պատմական նյութի հիման վրա արծարծող «Հին աստվածները» (1909)։ Վերջապես, 1914 թ. լույս տեսավ Տիգրան Զյուկյուրյանի «Վանքը» վիպակը՝ իր ժամանակի արևմտահայ կյանքից բաղված մի երկ, որի հերոսը նույնպես վերջում խզում է իր կապերը ու հեռանում է վանական միջավայրից։

Այսպիսով, Քումանյանի «Մերժած օրհներ», սերտորեն կապված լինելով դասական գրական ավանդույթի հետ, իր հերթին սկիզբ դրեց մի թեմայի, որը որոշակի տեղ է գրավում XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայ գրականության մեջ։

Հ Ա Ռ Ա Չ Ա Ն Բ
(էջ 65, 239)

Քումանյանի այս անավարտ պոեմի հրապարակումը սույն հատորում բաղկացած է չորս մասից.

1) «Նախերգանք» (1—28 տողեր)։ Գրված լինելով իբրև մեծ պոեմի սկիզբ, այս հատվածը հետագայում հեղինակի կողմից դիտվել է իբրև առանձին, ինքնուրույն բանաստեղծություն։ Այդ ձևով առաջին անգամ տպագրվել է Դի (1896), ապա զետեղվել է բանաստեղծի երեք հիմնական ժողովածուների՝ ԲԹ, ԲԲ և ԲՊ սկզբում՝ որպես գրողի ստեղծագործության յուրօրինակ մուտք։ Սակայն որ «Նախերգանքն» սկզբնապես եղել է «Հառաչանք» պոեմի մի մասը, երևում է և՛ բանաստեղծության բովանդակությունից, և՛ հեղինակի վկայության հիման վրա ժամանակակից մամուլում տպագրված մի տվյալից (տե՛ս ստորև ՆՂ ամսագրում հրապարակված ծանոթագրությունը)։ Այս պատճառով Քումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակության մեջ «Նախերգանքը» մտել է և՛ իբրև ինքնուրույն բանաստեղծություն (I, 28—29), և՛ որպես «Հառաչանք» պոեմի սկիզբ (II, 33)։ Այս սկզբունքը պահպանված է նաև ներկա հրատարակության մեջ, Իբրև հիմք ընդունվել է ԲՊ տեքստը՝ տալով նաև նախորդ հրատարակությունների մեջ եղած բնագրային տարբերությունները։ Ինքնագիրը չի պահպանվել։

2) Հատված առաջին (29—108 տողեր)։ Այս մասն առաջին անգամ տպագրվել է ՄՃ, 1893, № 3, էջ 433—435, «Հառաչանք» պոեմայից վերնագրով։ Արտատպվում է ամսագրի տեքստը՝ հաշվի առնելով սեփական օրինակի վրա հեղինակի մտցրած ուղղումները։ Տեքստային տարբերությունների բաժնում ցույց է տրվում ուղղված տողերի նախնական ձևը ամսագրային տեքստում։ Ինքնագիրը չի պահպանվել։

3) Հատված երկրորդ (109—308 տողեր)։ Այս մասն առաջին անգամ տպագրվել է ՆՂ, 1914, № 1, էջ 31—37։ Այդ հրապարակմանը կցված է մի խմբագրական ծանոթագրություն, որի աղբյուրը, անշուշտ, բանաստեղծի հաղորդած տվյալներն են։ Բերում ենք այդ ծանոթագրությունն ամբողջությամբ, նկատի ունենալով, որ այստեղ կարևոր վկայություններ կան պոեմի ստեղծագործական պատմության և ճակատագրի վերաբերյալ.

«Տպում ենք մեր հայտնի բանաստեղծ Լուվ. Քումանյանի «Հառաչանք» պոեմից մնացած այս սիրուն կտորը, որը մի նոր հասարակական շեշտ է պարունակում իր մեջ։ Այս պոեմը ժամանակին արգելքների հանդիպեց, լույս չտեսավ և չկա. միայն նախերգանքը մնաց, որ դրված է իր բանաստեղծությունների գրքի սկզբին («Լեռնե՛ր, ներշնչված դարձյալ ձեզանով...»)։ Պոեմի առաջին ձևից մի կտոր էլ տպված է «Մուրճ» ամսագրի 1894 թ.-ն (պետք է լինի՝ 1893—1894)։

Այս ծանոթագրությունից երևում է, որ պոեմի տպագրությունը ժամանակին խանգարվել է գրաքննական արգելքների պատճառով, իսկ ամբողջական ձևագիրն ըստ երևույթին կորել է բանաստեղծի ձեռնարկության ժամանակ ուստիկանության կողմից ռուսագրավված այլ նյութերի հետ միասին։

Ներկա տպագրության համար հիմք է ընդունվել ՆՂ տեքստը՝ ուղղելով բացահայտ վրիպակները։ Պահպանվել է (ԳԱԹ, ԹՅ, № 3ա) այս

հատվածի ինքնագրի մի մասը (4—9-րդ էջեր, որոնք համապատասխանում են սույն հրատարակության 165—290 տողերին): Այդ ինքնագրում, որը 1910-ական թթ. սկզբի արտագրություն է, կան մի քանի ոչ մեծ սարքերություններ տպագիր տեքստից: Ձեռագրի վրա բանաստեղծի կատարած աշխատանքը երևում է բնագրային տարբերակների բաժնում բերվող տողերից:

4) «Վերջերգ» (309—324 տողեր): Այս հատվածը հեղինակի կենդանության ժամանակ չի տպագրվել, իսկ հետմահու հրատարակություններում ներմուծվել է սևագրությունների բաժինը: Ներկա հրատարակության մեջ «Վերջերգ» առաջին անգամ ներկայացվում է իբրև հիմնական տեքստի մի մաս, քանի որ այն օգնում է որոշ շփոթված մտքողացնելու այս անավարտ պոեմի կառուցվածքն ու հուզազաղափարական բովանդակությունը: Ինքնագիրը՝ ԳԱԹ, ՔՅ, № 3գ:

Նշված շորս մասերը մեզ հասել են գրական մշակման և բանաստեղծական վարպետության տարբեր մակարդակներով: «Նախերգանքն» ու երկրորդ հատվածը («Մթնեց: Մերունին լուս շարշարանքով...») հասցված են բովանդակության և ոճի իսկական թումանյանական վարպետության, գեղարվեստական մեծ խոսքման: Այնինչ առաջին հատվածը («Մի քանի տարի սրանից առաջ...») կրում է թումանյանի՝ 90-ական թթ. ստեղծագործությանը բնորոշ մի քանի թուլությունների կնիքը (որոշ ձգձգվածություն, խոսքի անբավարար տիպականացում և այլն), իսկ «Վերջերգն» զգալի շփոթված գեղարվեստական սեպից բնույթ ունի: Թեև պոեմի առաջին տարբերակը գրվել է 1890 թ., բայց կասկած չի կարող լինել, որ 1914 թ. տպագրության հանձնելով պահպանված մի մեծ հատված, թումանյանը այն ենթարկել է գեղարվեստական լուրջ մշակման: Պոեմի այս մասում («Հատված երկրորդ») օրգանապես զուգակցվել են 1880—90-ական թթ. կենսական տպավորությունները և գեղարվեստական վարպետության այն աստիճանը, որին բանաստեղծը հասել էր նոր դարի սկզբին:

«Հառաչանք» պոեմից պահպանվել են նաև սևագիր և անավարտ ուրիշ հատվածներ (տե՛ս ԳԱԹ, ՔՅ, № 3 բ, դ, № 100 է), որոնք անցյալում տպագրվել են տարբեր հրատարակությունների մեջ (ԳԾ, էջ 113—114, նո՛ւ 11, 201—262, ՈՒՆ 2, 205—207): Ներկա հատորի տարբերակների և տեքստային տարբերությունների բաժնում այդ մասերն ի մի են հավաքվել «Սևագիր հատվածներ» ընդհանուր վերնագրի տակ: Ցույց է տրվում այդ մասերի վրա բանաստեղծի կատարած մշակման աշխատանքը: Սևագիր մասերի համարակալումը կատարել է խմբագրությունը՝ ենթելով ներանց բովանդակությունից: Ինչպես երևում է պահպանված սևագրությունից՝ «Մթնեց: Մերունին լուս շարշարանքով...» տողով սկսված մասը նախապես գրվել է իբրև պոեմի 4-րդ հատված:

«Հառաչանքի» սևագիր մասերից երկու քառատող («Անց կացան...», «Վերջացավ...») թումանյանը հետագայում առանձնացրել և առանց օրիճ փոփոխության հրատարակել է իբրև ինքնուրույն քառյակներ: 1930 թ. ու-

ռանձին գրությունով տպագրված նրա քառյակների շարքն սկսվում է այդ գործերով, ընդ որում նշված են նրանց գրության թվականը (1890) և աղբյուրը («Հառաչանք»-ից): Այսպիսով, սկզբնապես աշխարհի եկատմամբ պոեմի պատմող-ծերունու հուզական վերաբերմունքն արտահայտող այս հատվածները երեք տասնամյակ անց դարձան իր՝ բանաստեղծի կենսափիլիսոփայական խոհերի յուրօրինակ սկիզբ և ելակետ: Այդ երկու քառյակներից հետո թումանյանը ժանրային այս ձևին նորից անդրադառնում է միայն քառտող դար անց (հաջորդ քառյակները գրված են 1916 և հետագա թվականներին):

«Հառաչանք» պոեմի վրա թումանյանն սկսել է աշխատել 1890 թ. վերջից, երբ Մոսկվայում հենց նոր տպագրվել էր «Բանաստեղծությունների» առաջին հատորը, և երիտասարդ հեղինակը գտնվում էր ստեղծագործական բուռն վերելքի հոգեվիճակում: (Ժամանակակիցներից մեկի՝ գյուղագիր Հար. Ճուղուրյանի հաղորդածն այն մասին, որ դեռևս 1885—86 թթ. թումանյանը ընկերական շրջանում կարդացել է «Հառաչանքի» սևագրությունը, պետք է համարել շփոթության արդյունք: Այդ մասին տե՛ս Ա. Իճևիլյան, էջ 169: 1880-ական թթ. կեսերին կամ, ավելի հիշատակելով, վերջերին թումանյանը կարող էր պատմել իր ապագա պոեմի մտահղացման մասին): 1890 թ. նոյեմբերի 1-ին Անուշավան Արուստյանի հասցեագրած նամակում թումանյանն այդ մասին հաղորդում է. «Այսօր սկսեցի մի նոր պոեմա լոռու կյանքից — «Մեր այգեպանի պատմությունը» է առայժմ անունը: Այս երրորդ պոեման է լոռու կյանքից, առաջինը «Սաքոն» է, իսկ երկրորդը «Անուշը», որ մի անուշ ընկերոջ անվան է նվիրված» (ԾԺ, V, 32): Վերջին խոսքերն ակնարկում են, որ «Անուշ» պոեմի առաջին տարբերակը ձեռագրում նվիրված է եղել Ան. Արուստյանին՝ հատուկ շփածո ընծայականով: «Մեր այգեպանի պատմությունը» (կամ՝ «զրույցը») նախնական վերնագիրը շուտով փոխարինվեց նորով. արդեն 1893-ին «Մուրճում» տպագրված հատվածն, ինչպես ասվեց, ունի «Հառաչանք» պոեմայից վերտառությունը: Թեև ստույգ փաստեր մեզ չեն հասել, բայց առանց կասկածելու կարելի է ասել, որ 1890 թ. առաջին տարբերակը գրելուց հետո թումանյանը մի քանի տարի շարունակել է աշխատանքը պոեմի վրա, ձգտել նրա հետագա կատարելագործման:

Դժբախտաբար, պահպանված հատվածները չեն կարող լրիվ պատկերացում տալ պոեմի ամբողջական կառուցվածքի և բովանդակության մասին: Դատելով 1914 թ. տպագրված հիշյալ ծանոթագրությունից և ժամանակակիցների հուշերից, պոեմի լրիվ տպագրությունը ժամանակին չի հաջողվել գրաքննական արգելքների պատճառով, իսկ ձեռագրերը, ինչպես նշվեց վերը, զոհ են դարձել 1908 (կամ 1911) թ. ձեռքակալության ժամանակ: Դրանք կամ բռնագրավվել են խուզարկության պահին և կամ նախապես այլովի հեղինակի կողմից՝ ոստիկանությանը մեղադրական նյութ չտալու մտավախությունից գրված: Վերջին վարկածը հաղորդում է բանաստեղծի երիտասարդ տարիների մտերիմ ընկերներից մեկը՝ Արսեն

Ղլտճյանը: նա իր հուշերում վկայում է նաև, որ 1894, ապա և 1897 թվականներին Քումանյանը իր համար կարգացել է այդ «համարյա վերջացած» պոեմի մասերը: «Մնում էր միայն մի քանի շարիքներ անել՝ ամբողջ շաղախը միացնելու և ամբողջացնելու համար»,—ավելացնում է հուշագիրը: Նա հայտնում է նաև, որ բունագրավման (կամ կրակի) զոհ են դարձել պոեմի «ավելի ցայտուն (այն ուժովի հասկացողությամբ՝ խիստ կասկածելի և հեղափոխական) կտորները...» (տե՛ս ԳԱՔ, Հուշերի ֆոնդ, Արսեն Ղլտճյանի հուշերը):

Պոեմի ստեղծման կենսական շարժառիթը եղել են սոցիալական անարդարության դեմ հայրենի լեռնաշխարհում ծավալված գյուղացիական տարերային ըմբոստացումները, մասնավորապես 1880-ական թթ. դեպից նշանավոր «Զոփուտի տղաների» զինված պայքարի ընդդեմ հարստահարիչների և ցարական իշխանության ևոռիում մեծ աղմուկ հարած այդ պատմության կապը իր «Հառաչանք» պոեմի հետ մի քանի անգամ նշել է նաև բանաստեղծը: Այսպես, պոեմի «Վերջերգի» ձեռագրի ներքևը նա նշել է. «1884 թ. Ղոխնանց պապի դափում Գրիշկի հետ. Զոփուտի տղերանց հետ գնալուց մի քանի օր հետո» (Գրիշկա բիճան բանաստեղծի հօրեղբայրն էր, որի հետ նա այցելել է Ղոխնանց պապին՝ Իգահատ գյուղացի ծեր այգեպանին): Ավելի ուշ՝ «Իմ մի քանի գրվածքների բացատրությունը» գրառման մեջ Քումանյանը նշել է. «Ղոխնանց պապին, մեր գյուղի Զոփուտի տղերքը և «Հառաչանք» պոեմը» (ՈՒՂ 2, 420):

Ժամանակին դեպիցի Զոփուտի տղաների համարվելու դուրս է եկել Լեռու սահմաններից և տարածվել է ամբողջ Անդրկովկասում, թափանցել մասնուրի և գրքերի էջերը: Առաջին գրավոր աղբյուրներից մեկը կարելի է համարել Իսահակ Լառուբյունյանի վկայությունը, որը 1891 թ. Ներսիսյան դպրոցի սաների հետ այցելելով Դսեղ գյուղը, այդ մասին գրել է. «Դսեղը միևնույն ալմ էլ հայտնի է իր քաջասիրտ «Իգիթներով»... այս գյուղից էին վերջին տարիներս Լոռում հայտնի եղած քաջ ավազակապետները, «Զոփուտի տղերքը»... սրանցից հինգ եղբայր միասին ավազակությամբ էին պարապում, վեցերորդը բանտարկված էր. միայն յոթերորդը բաժանված լինելով գրանցից՝ շամակցեց նրանց վաստակած փառքին— դաշաղության» (Իսահակ Լառուբյունյանց, Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդությունը, Տիփլիս, 1894, էջ 55): Ճիշտ է, Քումանյանի պոեմի՝ մեզ հասած հատվածներում Զոփուտի տղաների մասին ուղղակի չի խոսվում: Նրանց դրամատիկ և հերոսական պատմությունը, ամենայն հավանականությամբ, արտացոլված է եղել պոեմի կորած մասերում: Այդ են վկայում նաև ուրիշ ժամանակակիցները: Ավ. Իսահակյանն իր հուշերում, նկարագրելով 1906 թ. Դսեղ կատարած իր այցելությունը, Քումանյանի խոսքերի հիման վրա պատմում է նաև ըմբոստացած եղբայրների մասին.

«80-ական թվականներին հարստահարող կալվածատերերի դեմ ըմբոստանում է Զոփուտեցի տղացի մեծ եղբայրը՝ Սողոմոնը, սատանում է

թավաղին և երեք եղբայրների հետ դաշաղ է բնկնում սարերը: Նրանք միանում են ուրիշ դժգոհներ, կտրիճներ: Տարիներով ցարի կառավարությունն իր ստրամիկներով, կազակներով չի կարողանում նրանց թնել: Օհանեսը պատանի հասակից տենչացել է գրել մի պոեմ՝ նրանց հերոսական կռիվների մասին. «Հառաչանք» պոեմի գարմանալի գեղեցիկ հատվածն այդ շիրականացված պոեմի թանկագին մնացորդն է» (ԹժՂ, 17):

Նույն պատմությանը շատ ավելի մանրամասն անդրադառնում է Ներսիսյան դպրոցում Քումանյանի դասընկեր, հետագայում հայտնի մանկավարժ Սիմեոն Հովվյանը (տե՛ս նրա «Հուշեր Հովհաննես Քումանյանի կյանքից», «Մարտահոշ», Քիֆլիս, 1923, 18 ապրիլի, № 43: «Մեր Ուսուցիչները», ԹժՂ, 249—256): Մասնավորապես, նրա հուշերից պարզվում է, որ Զոփուտի տղաների պատմությունը Քումանյանին հուզել և դրադեցրել է ոչ միայն իրեն սոցիալական անարդարության դեմ մղված պայքարի օրինակ, այլև անձնական-կենսագրական առումով: Քիֆլիս հասած տագնապալի լուրերի ազդեցության տակ, որոնց համաձայն Զոփուտի տղաներից վտանգ էր սպասվում նաև ապագա բանաստեղծի հոր՝ հանիրավի ամբաստանված Տեր-Քաղետի կրանքին, պատանի Քումանյանը 1885 թ. աշնանը թողնում է ուսումը Ներսիսյան դպրոցում և շտապում է հայրենի գյուղ: Այստեղ նա հանդիպում և մտերմանում է Զոփուտի տղաներից կրտսերի՝ Թամազի հետ, հասկանում է նրանց պայքարի բուն պատճառն ու նպատակները: Այդ ժամանակ էլ նրա մեջ ծագում է նրանց մասին պոեմ գրելու միտքը: «Նա շատ հաճախ լին ինձ և թե ուրիշներին հայտարարել է, որ պատրաստվում է մի պոեմ գրելու, մի տեղանք գյուցազներգություն Զոփուտի տղերանց կյանքից,—հիշում է Ս. Հովվյանը:—Հովհաննեսն այդ շրջանում կարծես մի յուրատեսակ կարլ Մոորի էր նմանում. նա խորհուրդ էր տալիս մեզ ձ՝ ձե Կարլ Մոոր — գնալ Բոհեմյան (այսինքն՝ Լոռվա) անտառները, կազմել ավազակային խմբեր և վրեժ առնել ցարական պրիեստավներից ու ստրամիկներից՝ շափոթ գյուղացիությանն այնքան անլուր գրկանքներ տալու, հարստահարելու համար...» (ԹժՂ, 255—256):

Շիլլերի ողմտիկական դրամայի հերոսների և Զոփուտի տղաների համադրության հանդիպում ենք նաև ուրիշ ժամանակակիցների մոտ: Քումանյանի մի ուրիշ նախկին դասընկեր՝ Տ. Վերանյանը 1890 թ. գեկտեմբերի 27-ի նամակում, ողջունելով բանաստեղծի առաջին գրքի երկվան գալը, ավելացնում էր. «Հիշո՞ւմ ես «Ավազակները», հիշո՞ւմ ես Զոփուտի տղերքը: Քո տեղը որ լինեի, նրանց էլ կանմահացնեի...» (ՈՒՂ 4, 295): Այսպիսով, 1890-ական թթ. Զոփուտի տղաների հերոսական և ողբերգական պատմության գեղարվեստական մարմնավորման խնդիրը գիտակցվում էր իրեն հասունացած և անհրաժեշտ պահանջ: Հատկանշական է, որ սկսած 1894 թվականից այդ մասին շատ է կորհել նաև երիտասարդ Ավետիք Իսահակյանը՝ «Զոփուտի տղաների» թեման մտցնելով իր գրկից

կարևորագույն երկերի շարքը: 1894 թ. դեկտեմբերի 31-ին նա իր օրագրում նշել է. «Զոփոտի տղերքը» ես կգրեմ արձակ, հեքիաթի պես կարճ, ստանալօրի պես նմանահնչյուն բառերով լի, կտրուկ ու թեթև՝ միշտ պատկերավոր ու փոփոխական պատկերներով» (Ավ. Իսահակյան. Հիշատակարան, Երևան, 1977, էջ 150, տե՛ս նաև 70, 102, 151, 235 էջերը): Անտարակույս, «ավազակ եղբայրների» մասին ունեցած տեղեկությունների հիմնական աղբյուրներից մեկը Ավ. Իսահակյանի համար եղել է Քուժանյանը, որի հետ նա ծանոթացել էր 1892 թ.: Լոռու անտառներում և ձորերում սոցիալական արդարության համար մարտնչած եղբայրների պատմությունը ոգեշնչել է նաև Վրթանես Փափազյանին: Այդ պատմությանը նա անդրադարձել է 1904 թ. տպագրած «Զուռ թար» պատմվածքում, որը հեղինակի «Պատկերներ գյուղից» շարքի կենտրոնական, իր սոցիալական բովանդակությամբ առավել ցայտուն երկն է:

Հայ գրականության մեջ գյուղացիության տարբերային ընդլզումների պատկերող երկերի շարքն սկսվում է Ղ. Աղայանի «Երկու թույր» վիպակով (1872), շարունակվում է Պ. Պոռչյանի «Հունու» վիպակով (1900), Վ. Փափազյանի հիշյալ պատմվածքով և այլ երկերով: «Հառաչանք» պոեմը, շնայած անավարտ լինելուն, այդ շարքի բարձրագույն գեղարվեստական արտահայտությունն է, ուր անմոռաց գծերով ցուցադրվում է ժողովրդական զանգվածների սոցիալական գիտակցության հասունացման ընթացքը բուրժուազանական հեղափոխության նախապատրաստման գարաշրջանում:

Ա Ն Ո Ւ Ց
(էջ 79, 247)

Պոեմի առաջին տարբերակը Քումանյանի կենդանության ժամանակ տպագրվել է միայն մեկ անգամ՝ ԲՄ II, էջ 3—39: Այնուհետև՝ ԾԾ II 319—339: Սույն հատորում հրատարակվում է երրորդ անգամ: Այդ տարբերակի ինքնագրեր ընկն պահպանվել:

«Անուշի» երկրորդ՝ էպիկական վերամշակված տարբերակը առաջին անգամ տպագրվել է 1903 թ.՝ ԲԹ, էջ 93—127: Այնուհետև Քումանյանի կենդանության ժամանակ ևս յոթ անգամ՝ առանձին ու մեծ լրացումներով և ճշտումներով, որոնք ցույց են տրվում բնագրային տարբերությունների բաժնում: Այդ հրատարակություններն են. ա) Առանձին գրքով, Քիֆլիս, 1904, «Հայ բանաստեղծներ» մատենաշարով, հրատ. Ստ. Լիսիցյանի և ընկ. Ն 2, 40 էջ, բ) ԲԹ, 1908, էջ 117—149, գ—դ) ԶԳ, հ. Ա, Քիֆլիս, 1909 (1-ին տպ.), 1914 (2-րդ տպ.), էջ 112—124, ե) Առանձին գրքով, Քիֆլիս, 1916, հրատ. «Լույս» ընկ., 48 էջ, զ) ԲՊ, 1922, էջ 179—214, է) ԳԳ. Քիֆլիս, 1922, էջ 216—239: Պոեմը մտել է ԾԾ II, 45—71:

«Անուշի» վերջնական խմբագրության նախապատրաստման ընթացքում ստեղծված ինքնագրերը և սևագիր հատվածները պահվում են ԳԱՔ, ՔՅ, Մ Ես-Ե: Մի քանի այլ նյութերի պահպանման տեղերը նշվում են համապատասխան հրատարակման մեջ:

«Անուշի» ստեղծագործական պատմությունը, հաճախ մեծ ընդհանուրացումով, ընդգրկում է ավելի քան երեք տասնամյակ (1890—1922), Այդ ընթացքում ստեղծվել են պոեմի ավարտուն և անավարտ, տպագրիչ և ձեռագիր մի քանի տարբերակ, բազմաթիվ սևագիր հատվածներ, որոնց միայն մի մասն է պահպանվել: Այդ բոլոր նյութերը, ըստ հնարավորին լրիվ, հավաքված են սույն հատորի տարբերակների բաժնում:

Առաջին հիշատակությունը «Անուշի» մասին երևան է գալիս 1890 թ. հուլիսի 6-ին Անուշական Արուսյանին հղած նամակում, որ բանաստեղծը գրել է. «Իմ տեսրակն արդեն ուղարկված է Մոսկվա տպագրելու... Հետո թեզ կազմակերպեմ իմ նոր գրածներից (տեսրակից հետո), ի թիվս այլոց և մի պոեմ «Անուշ» վերնագրով, Լոռու կյանքից» (ԾԾ V, 17): Սա հիմք է ստիս ասելու, որ «Անուշը» գրվել է այդ ժամանակ տպագրության պատրաստվող ԲՄ I ժողովածուի գործերն ամփոփող «տեսրակից հետո», սերմն՝ 1890 թ. առաջին կեսին, և այդ պատճառով էլ չի մտել այդ գրքի մեջ:

«Անուշի», իբրև արդեն ավարտված ստեղծագործության, մասին հիշատակություն կա նույն Ան. Արուսյանին հասցեագրած 1890 թ. նոյեմբերի 1-ի նամակում, որ հայտնվում է նաև. թե այդ պոեմը «մի անուշ բնկերոջ անվան է նվիրված» (այսինքն՝ Անուշական Արուսյանին.— V, 32): Մի քանի ամիս անց՝ 1891 թ. փետրվարի 8-ին Քումանյանն ընկերոջ հայտնում է. «Անուշը», որ իմ մյուս պոեմաներից մեծ է և հառչված, գուցե հանձնեմ «Մուրճ»-ին. ի՞նչ կստեղծե «Անուշի» նախերգանքը, որ ձեռ է մի ընկերոջ, որին նվիրված է «Անուշը», ուղում էի այստեղ գրել, բայց տեղ չկա. հետո» (ԾԾ V, 42): Վերջապես, 1891 թ. մարտի 2-ի նամակում, անդրադառնալով պոեմի ձեռագրին ընկերոջ ուղարկելու իր խոստմանը, բանաստեղծն ավելացնում է. «...Ահա կատարում եմ. բայց այստեղ ես միմիայն պոեմի հառչարանը կամ այն ձեռը կգրեմ, որով դիմում եմ այն ընկերիս, որին նվիրված է «Անուշը»: Գուցե «Անուշը» տպրիկն թամ Մուրճիսին, եթե չպահեմ II հատորի համար: Առայժմ խմբագրատանը կարգացի և ուղեցին ինձանից «Մեթած օրենք» փոքրիկ պոեման... «Անուշը» 5 թիվով է ամբողջ. այնպես որ իմ բոլոր պոեմաներից մեծ է» (ԾԾ V, 46—47): Սույն նամակում մեջ են բերվում պոեմի ձեռը (ան՝ օ սույն հրատ. 1-ին հատորում) և առաջին երկու փոքրիկ զուգնները:

«Անուշ» պոեմը «Մուրճ» ամսագրում շտպագրվեց: Քերես ինքը՝ Քումանյանն է հետ կանգնել այդ մտադրությունից, հետևելով Ան. Արուսյանի խորհրդին. որը 1891 թ. մարտի 12-ին բանաստեղծին գրել էր. «Անուշ» պոեմայիդ սպորի գլուխներից փոքր ի շատ մի հավանական գաղափար կազմելով. է՞նչ ինձ կլսես, խորհուրդ չեմ տալ «Մուրճի» կամ մի այլ ամ-

սագրի մեջ սպիլ տալու թմ կարծիքով՝ այդպիսի մի գեղեցիկ պոեման, որը նախ զտեղ էր կազմելու քս Վանաստեղծությունների 11 հատորի համար, ամապրում ազգելով անշուշտ կորցնելու է յուր հարառությունը... Յգբիչ մանր-մանր բանաստեղծություններ կամ փոքրիկ պոեմաներ, որոնք նմանը էլի ունեն, կարող են երբեմն «Մուրճի» մեջ սպիլ տալ, գրա գծ սլինչ շունեմ» (ՌԻՀ 4, 301):

Իրաք, պոեմն առաջին անգամ տպագրվեց 1892 թ. ՌՄ 11 ժողովածուի սփռումը՝ Վերջում նշված է պոեմի գրությունը թվականը՝ 1890:

«Անուշի» այդ առաջին խմբագրությունը (1928 տող), որն արտատպված է սույն հատորի տարբերակների բաժնում, մեկն է այն երկերից, որ նոր-ատարք Քումանյանը գրել է հայրենի գյուղաշխարհի մասին իր պատգմ-բացումների և տպագրությունների հիման վրա՝ ԵՊ մի քանի գրվածքների բացատրությունը գրառման մեջ նա գրել է. «Բնայի, Ալեքի, Յոսեմի և այլն աղջիկ փոխցնելը և Անուշը» (ՌԻՀ 2, 420): Սակայն նման գեղ-գեղը, հասկանալի է, բանաստեղծի համար եղել են միայն արտաքին ազ-գան՝ գրելու իր ամենից ծաղկուն և համապարփակ պոեմը, որի մեջ պի-տի արտահայտվելն նրա ըմբռնումները հայրենի եզերքի անցյալի ու ներ-կայի, անհատի և նահապետական միջավայրի, մարդու և բնության փո-փոխարժեքության մասին:

«Անուշի» առաջին տարբերակը հասարակության կողմից ընդունվեց իրեն երիտասարդ բանաստեղծի տաղանդի հասունացման վկայությունը ՌՄ 11 ժողովածուի առթիվ գրած գրախոսության մեջ Ղ. Աղայանը փաստարկն անգրագրական միայն այդ պոեմին («ԸՆԴՀ. Քումանյանցի «Անուշ»-ից մի մտած», ՄԺ, 1892, № 3) և բանաստեղծի հայտնությունը բնութագրեց այդպես. «Վերջին ժամանակներս մեր գրականության նորատունի թուրա-տանի մեջ միևը մյուսի ետեից դուրս եկան նոր-նոր ծաղիկներ, նարնամա փթթեց մի նոր ծաղիկ էս. անուշահոտ և համեստ, ինչպես վճիռ աղբյու-րների ափերում բուսած ամենուցեղ Գուգարաց աշխարհում» (Ղ. Աղայան, Ծրվերի ժողովածու, 4. 8, Երևան, 1968, էջ 221—222):

Ընկերներից և բարեկամներից ստացված նամակներում «Անուշի» մա-տին արտահայտվեցին տարբեր կարծիքներ: Այսպես, Գրիգոր Վանյանց 1898 թ. ապրիլի 8-ի նամակում, նշելով նոր գրքում բանաստեղծի կատա-րած լուրջ առաջընթացը (ազուա բանաստեղծական-գրական-գեղարվեստա-կան բաժնում տեղյակի հետ համեմատած անտարակույս մեծ առաջադիմու-թյան ետ արել), միաժամանակ այսպիսի դիտողություն էր անում. «Անու-շի» առաջին մասը շատ է ձգված և, ըստ իս, շատ էլ այնպիսի լի» (ՌԻՀ 4, 213—214): Իսկ Զալալ Տեր-Գրիգորյանը, ընդհակառակը, միայն գրա-տական խոսք էր ասում պոեմի մասին (1898 թ. մայիսի 24-ի նամա-կում): «Անուշի» մի քանի տեղերը աննման են: Նորոնց գլխավոր ար-ժանագրությունը կայանում է նրանում, որ դու բնության հետ շնո նկա-րագրում կամ արտահայտում նրա ազդեցություններից առաջացած զգու-մունքները, հոգեկան արժանազությանը, սլանմի նկարագրությունները ստա-

յնկաթիվ լին, այլ օրյեկաթիվ, որ գեղարվեստական մեծ նշանակության ու-նը» (ՌԻՀ 4, 217):

Քումանյանի ստեղծագործական և գաղափարական արագ զարգացումը 90-ական թթ. նրան շատով բերեց այն համոզմանը, որ անհրաժեշտ է արժատապես վերամշակել նահապետական գյուղաշխարհի մասին գրած իր պոեմները, խորացնել դեպքերի և կերպարների հագեցնական հիմնա-դրամը. հրատարակել ավելորդաբանություններից, ձգտել երկերի կատա-ղվածքի, լեզվի և ոճի ամբողջականության և միասնությանը: Ըստ իր կատա-ղվածքի, «Անուշը» հիմնական վերափոխելու ծրագիրը ծագել է 1890-ական թթ. կն-սերին, ավելի կոնկրետ՝ վերամշակված «Ետեի Յոսեմ» առանձին զր-քայիվով լույս ընծայելուց (1896) հետո: Այդ են վկայում նույն Զալալ Տեր-Գրիգորյանի 1897 թ. մարտի 21-ի նամակի հետևյալ տողերը. «Ան-տանիք սպասում եմ թե՛ «Անուշի» նոր, փոփոխված հրատարակության և թե՛ մյուս, զեռ շտապագրված պոեմաներից հրատարակության («Հառա-յանքի» և «Ետեի Երևանի», որքան հիշում եմ, այսպես ասացիր նոր պոե-մայից անուշը)» (ՌԻՀ 4, 236): Ուրեմն՝ այդ ժամանակ արդեն Քուման-յանն ընկերների հետ կիսել է իր մտքերն ու ծրագրերը «Անուշի» առա-ջիկա վերամշակման մասին:

Պոեմի այդ արժատական վերանայման աշխատանքները, սակայն, չավարտվեցին մի փոքր ավելի ուշ՝ 1901—1902 թթ.: Այդ մասին կարևոր վկայություններ կան Ավ. Իսահակյանի 1902 թ. նամակներում: Հուլիսի 21-ին նա գրել է Քումանյանին. «Անհամար սպասում եմ գրքից լույս տեսնելու՝ կարգալու «Անուշը»: Իսկ որոշ ժամանակ անց՝ հոկտեմբերի 3-ին գրում էր ավելի քաղալի. «Սիրելիս, դու ի՞նչ ես անում. «Անուշը» օ՛ր մեաց. շարունակ նրա մասին եմ երազում. ձեռք, որ կարգացիր՝ Կամբ բերանս մնաց. շատ արա, սպի՛ր, տեսնենք, ինչի վայելիքը» (Ավ. Իսահակյան, Ծրվերի ժողովածու, 4. 6, Երևան, 1979, էջ 41—42): Յուրեմն՝ 1901—1902 թթ. նամակը Քումանյանն արդեն Իսահակյանին կարգացել է հաստատված վերամշակված «Անուշի»՝ խոր տպագրության թագնեղվել նրա վրա:

Յակայն պոեմի վերափոխման հիմնական աշխատանքը կատարվեց մի քանի ամիս անց՝ 1902 թ. ամռան և աշնան ամիսներին, երբ բանաստեղ-ծը գտնվում էր Քելի Կլյուլ և ապա Արաթուման ամառանոցներում, սփ-բուծվելուս զուգընթաց պատրաստում էր իր շափածո երկերի նոր ժողովա-ծուն: Հուլիսի 29-ին Քելի Կլյուլից Փ. Վարդապարտյանին գրած նամակում նա կատարելով հայտնում էր, որ ինքը «պայելված» է անում իր «Անուշը» (ԵՊ V, 208): Իսկ տարիներ անց՝ 1909 թ. հուլիսի 18-ին Մարիամ Քու-մանյանին հասցեագրած նամակում, երանալիքով հիշելով 1902-ի «Արա-թումանի աշնանը» իր ապրած ստեղծագործական մեծ վերելքը, նա գրել է. «Մերան հիշողություններ ու անմոտանալի վայրկյաններ են կապված Արաթումանի այս կամ այն փոքրիկ, խաղաղ, շքեղ անկյանում: Այդ-տեղ էս շատ եմ երազել ու գրել եմ իմ մի քանի լավ բաները: Այսպեղ

եմ մշակել «Անուշը», այդտեղ եմ գրել «Փարվանան» և այլ բաներ — հա՛, «Թմկաբերդի առումը» (ԾԹ V, 320):

«Անուշը» նոր, արմատական մշակված տարբերակը տեղ գտավ ԲԹ ժողովածուի մեջ, որ լույս տեսավ 1903 թ. վերջին:

Թե ինչպիսի մեծ և լարված աշխատանք է նախորդել «Անուշի» այդ նոր տարբերակի ստեղծմանը, ցույց են տալիս պոեմի պահպանված ինքնապատճիբը: Ծիշտ է, դրանցից ո՛չ մեկը լրիվ չէ, բացակայում են բազմաթիվ մասեր, իսկ վերջնական ձևագիրը, որից կատարվել է 1903 թ. գրքի շարվածքը, առհասարակ մեզ չի հասել: Սակայն անավարտ վիճակում էլ պահպանված ձևագրերը հարուստ և բազմակողմանի պատկերացում են տալիս կատարված ստեղծագործական մեծ աշխատանքի մասին: Այդ աշխատանքն ըստ հնարավորին լրիվ ներկայացնելու համար սույն հատորի մեջ հրատարակվում են այդ ձևագրերն ամբողջությամբ՝ իրենց բոլոր տարբերակներով, գրական աշխատանքի բոլոր մանրամասներով: Ի տարբերություն նախորդ ակադեմիական հրատարակության, որի 2-րդ հատորում (էջ 370—382) ներկայացված են միայն պոեմի ինքնագրերի (այն էլ ոչ բոլոր) և տպագրությունների միջև եղած տարբերությունները, սույն հատորի մեջ տրվում է ձևագրերի լրիվ պատկերը, այդ թվում և՛ նրանց մեջ կրկնվող մասերը, և՛ վերջնական խմբագրության հետ համընկնող հատվածները: Ինքնագրերը դասավորված են ըստ հեղինակի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի փուլերի:

Պահպանված ինքնագրերը ցույց են տալիս, որ մինչև տպագրության հանձնված տարբերակի ստեղծումը Քումանյանն իր որոնումների ընթացքում բազմիցս փոխել է պոեմի ընդհանուր պլանը, կառուցվածքը՝ շտապելով արդեն առանձին տողերի, բաների և ամբողջ պատկերների փոփոխության մասին: Օրինակ, ինքնագրերն սկսվում են վերջնական խմբագրության մեջ շմտած նախերգանքով («Ե՛վ որ ներշնչված լեռների հրդեհ...») կամ էլ հայրենի եզերքին ձևված հայտնի դիմումով («Կանչում է կրկին, կանչում անդադար...»): Այնինչ պոեմի նշանավոր նախերգանքը՝ «Համբարձման գիշերը» («Բազմած լուսնի նուրբ շողերին...»), թեև 3-րդ և 4-րդ ինքնագրերում արդեն երևան է գալիս, բայց ոչ թե իբրև ամբողջ երկը բացող հատված, այլ որպես 2-րդ երգի սկիզբ՝ անմիջաբար նախորդելով «Համբարձման առավոտը» տեսարանին: Տպագիր տարբերակում «Համբարձման գիշերը» տեղափոխվում է պոեմի սկիզբը՝ դառնալով նրա ընդհանուր նախերգանքը: Աշխատանքի վերջին փուլում է ստեղծվում ետև պոեմի եզրագրակի՝ 29-րդ գլուխը («Համբարձման գիշեր, է՛ն գլխափել գիշեր...»), որը ձայնակցում է՝ նախերգանքին՝ նրա հետ ստեղծելով կոպուլացիոն շրջանակ պոեմում ծավալվող գործառնությունների համար: Այդ վերջին տեսարանը՝ երկնքում աստղեր գարձած «անմուրազ մեռած սիրահարներին» մասին, Քումանյանն ասեղծել է իր մորից լսած աֆանասիան հիման վրա: Այդ մասին նվարդ Քումանյանը հիշում է. «Վաղցր-բի հայրիկին, պարզվեց, որ Նանն է (իր մայրը) պատմել և շատ ուշ,

պոեմը գրելուց հետո, երբ տպվելիս է եղել, գրել է ու կցել պոեմին» (Ն. Քումանյան, էջ 222):

Այս և բազմաթիվ ուրիշ փոփոխություններից հետո պոեմն ստացավ իր կառուցվածքի վերջնական տեսքը. այն կազմված է նախերգանքից, վեց երգից և 29 գլխից՝ համարակալված հումեական թվերով: Հետագայում (ընդհուպ մինչև 1922 թվականը) պոեմի մեջ կատարվեցին լեզվական մասնավոր ուղղումներ և ճշտումներ, ավելացան մի քանի նոր հատվածներ (ընդամենը 54 տող, որով տողերի ընդհանուր քանակը հասավ 856-ի), սակայն հիշյալ կառուցվածքը մնաց անփոփոխ:

«Անուշի» առաջին (1892) և երկրորդ (1903) տպագրությունների միջև ընկած տասնամյակը Քումանյանի ստեղծագործական բուռն հասունացման, ժողովրդայնության և ունակվածի սկզբունքների համակողմանի խորացման ու հարստացման շրջան էր, և դա ըստ ամենայնի արտահայտվեց պոեմի նոր տարբերակի մեջ: Պահպանելով դեպքերի նույն սյուժետային ընթացքը՝ գլուղական երիտասարդների դժբախտ սիրո և կործանման մասին, Քումանյանը կերտեց կենսական-հոգեբանական և դադարակալական շատ ավելի խոր բովանդակություն ունեցող մի երկ, որն իր մեջ խտացնում է բանաստեղծի աշխարհայացքի, գեղարվեստական մեթոդի և փարպետության լավագույն կողմերը: Կատարված փոփոխությունները հանդում են հետևյալին.

1) Լիովին հանվել են առաջին տարբերակի ծավալի մոտ կեսը կազմող սկզբի 318 տողերը, որոնք ամբողջովին կազմված էին հայրենիքի անցյալի և ներկայի, նրա մարդկանց և բնության, հայրենակիցների կյանքի ու սովորույթների մասին բավական երկար խորհրդածություններից: Պրա փոխարեն բոլորովին նոր են գրվել պոեմի նախերգանքը, 1-ին և 2-րդ երգերը, որոնք նախորդում են հարսանիքի տեսարանին:

2) Պոեմի 3, 4, 5-րդ երգերը, որոնք պատմում են գլուղական հարսանիքի և նրա ժամանակ հերոսների միջև ծագած հակամարտության, սիրահարների փախուստի և արյունալի վրեժի մասին, սյուժետային առումով համընկնում են նախնական տարբերակի 319—377 տողերին: Սակայն այս մասերում ևս կատարվել են բազմաթիվ հավելումներ, կրճատումներ, կան մեծ թվով փոփոխված բառեր ու արտահայտություններ, և, բնդհանուր առմամբ, շատ քիչ հատվածներ են նույնը մնացել:

3) Ամբողջովին նոր է գրված նաև երգափակիչ 6-րդ երգը՝ խնչագարված Անուշի ողբի և մահվան պատմությունը (պոեմի առաջին տարբերակի հետ ուղղակի կապված է միայն 28-րդ գլխի «Անուշակի վշտ-վշտում է Պղտոր շուրթ Գեղեղի...» սկզվածքն ունեցող հատվածը, բայց այստեղ էլ 16 տողից 7-ը բոլորովին նոր է գրվել):

4) Պոեմի վերամշակված տարբերակում էտպես մեծացել է հերոսների խոսքի (երկխոսությունների, երգեր) տեսակառար կշիռը, և, ընդհակառակը, շատ է կրճատվել հեղինակային պատմության և քնարական շեղանքների թիվը: Այսպես, եթե առաջին տարբերակում գործող անձանց խոսքը

կազմում էր ընդամենը 54 տալ, այս զերջնական տեղատում այն հաս-
նում է 436-ի (այսինքն՝ պսեմի ծավալի կեսից ուղիղ)։ ԾՔԻ 1800 թ.
ապագրվածի մեջ Հնդկահայկի շեղումներն ու խորհրդածախյանները
կազմում են ծավալի մաս կեսը, ապա 1903 թ. տարրերակում գրանց
տեղիս են գալիս միական պսեմի սկզբում՝ շեղումներ 42 տալ (41—33)։

5) Ելնելով գրական լեզվի ժողովրդայնացման իր սկզբունքներից, Քումանյանը 1903 թ. և մանավանդ հետագա խմբագրությունների մեջ 40-
անդակներին ուժեղացրել է լեզվի ժողովրդական տարրերը։ Այդ փոփո-
խությունը երևում է ինչպես պսեմի բառապաշարի, այնպես էլ շարահյու-
սական ձևերի և բնականորեն ստեղծագործության ուժի մեջ։

Պսեմի 1903 թ. ապագրությունից հետո, մաս ցտան տարվա ընթաց-
քում, ինչպես արդեն ասվեց, «Անուշե» ունեցել է եւ յոթ հրատարակու-
թյան, որոնք իրականացվել են Հնդկահայի արտադրի մասնակցությամբ և
կրում են հրա աշխատանքի հետքերը։ Ստորև արվում է այդ հրատարա-
կությունների մեջ մտցված փոփոխությունների սեղծ բնութագրերը.

1) 1904 թ. առանձին հրատարակության մեջ Քումանյանն ազնուց-
րել է Հինգ եր հատված (ընդամենը 26 տալ), որոնք համընկնում են
Հնդկահայի խմբագրության 272—277 («Գն հանիբ, ա՛ղբ...»), 540—543
(«Ծնաց հանդերում։ Ծվ ահա մի օր...»), 668—671 («Ծանլը շմբաթը,
զըլուփը մեխած...»), 692—698 («Կարմիր արևից ընկած, Սարս ըս՛ն...») և
700—707 («Սըզվոր գնո՛ւ՛ր՝ Սեր Գերեղը...») առկա էին։ Այդ հավելում-
ներից երկուսը (668—671 և 700—707 տալեր) եղել են գեղեսց պսեմի ա-
ռաջին՝ 1892 թ. ապագրության մեջ, բայց գուրս են մնացել 1908 թ.
տարրերակից։

1904 թ. հրատարակության մեջ Քումանյանը ապագրվելով ավել է
բարբառային մի շարք բառերի բացատրությունը՝ պսեմի ընկալումն ցն-
փեցող լայն շրջանների կազմից հեշտացնելու նպատակով։

2) «Անուշե» 1908 թ. հրատարակության մեջ (ԲԲ) Քումանյանն ինչ-
իսկ պատճառով հրատարակել է հիշյալ հավելումներից (բացի 872—877
առկերից) և կրճատել է շորս տալ (262—265, «Համարում, յո՛ւ-
լ...»)։ Մի շարք առկերում կատարվել են առանձին բառերի սկզբում-
ներ (տե՛ս բնագրային տարրերություններից)։

3) 1909 և 1914 թթ. պսեմը զետեղվել է «Հայ գրողներ, Ա. Փառա-
հայ գրողներ» գրասարքում, որը Ղ. Աղայանի, Ա. Արարեսյանի և Վրթ.
Փոփոզյանի հետ միասին կազմել է Հովհ. Քումանյանը Գրասարքի
երկու հրատարակություններում «Անուշե» տեղատը բացարձակորեն նսված
է։ Այն հիմնականում կրկնում է նախորդ՝ ԲԲ բնագիրը (բացառությամբ
մի երկու բառի փոփոխության)։ Մակախ այստեղ լեզվիսեղը կգտնել է
ազատվել պսեմի նախորդ ապագրություններում առկա լեզվական օրոյ
երկվությունից (այս-էս, այն-էն և այլն) և ամենուրեք այ նրկհայտեղ
փոխարինել է է(ն) ձայնավորով (էս, էն, էնր, մեր, ձեն և այլն)։

4) Պսեմի Կալարս ապագրության մեջ (1916 թ. առանձին գրքով)
Քումանյանը վերականգնել է 1904 թ. առանձին հրատարակության հիշյալ
բայց հավելումները, 1908 թ. կրճատված 262—265 տալերը, ինչպես նաև
նոր լրացումներ է կատարել (ընդամենը 28 տալ)։ Նոր գրված հաս-
կածները համընկնում են վերջնական խմբագրության 186—197 («Ին յոս
լրսոս...») և 248—261 («Ա՛խ, իմ բախտը կանչում է ինձ...») առկերին։
Պսեմն ստացավ իր վերջնական շափը՝ 886 տալ։

1916 թ. առանձին ապագրության բնագիրը նույնությամբ կրկնվեց
1923 թ. ԲԳ-ում, որը Քումանյանի կազմած վերջին բանաստեղծական ժո-
ղովածուն է (պսեմի գլուխների համարակալումն այս գրքում կատարված
է հաշիվական այբուբենի աստերով)։

5) Վերջին ներած «Անուշե» բնագրին Քումանյանը տեղադրել է
1923 թ. սկզբին՝ 2. Սուրբաթյանի կազմած ԳԳ քրեատմատիայի ամաց
իր նրկերը պատրաստելիս։ Այդ մասին վկայություն կա 2. Սուրբաթյանի
հուշերում. «Գրական գահարների» բանաստեղծին վերաբերյալ նյութը, իմ
խնդրանք, ինքն էր ընտրել։ Իմ ցանկությունն էր, որ Քումանյանի պսեմ-
ներն ու բանաստեղծությունները ապագրվեն իր նկարով կատարված վեր-
ջին փոփոխություններով» (ԲԺԷ, 718)։ Մեզ է հասել 1922 թ. ապրիլի
20-ին 2. Սուրբաթյանին բանաստեղծի գրած նամակը, որի մեջ ասված
է. «Ուղարկում եմ վերջին ապագր «Անուշե» (ԾԺ VI, 436)։ Ինչպես ցույց
է առկա համեմատությունը, Քումանյանն իրոք վերանայել է պսեմը, ա-
ռանձին բառերի սկզբումներ է մտցրել շուրջ տաս օտոյի մեջ, և դա հիմք
է առկա այդ ապագրությունը համարելու բանաստեղծի վերջին կամօրի ար-
տավայրությունը։

Ներկա հրատարակության մեջ, իբրև «Անուշե» պսեմի հիմնական խց-
բագրության ընդունված է ԳԳ տեղատը, որն առանձին, ոչ մեծ շեղումներ
անի 1916 թ. ապագրությունից (տե՛ս բնագրային տարրերությունների բա-
ժինը)։ Միայն երկու դեպքում՝ 42 և 302 տալերում մեծը հեռեկ ենք
1916 թ. հրատարակությանը։

ԳԳ-ում 43 տալը տվված է՝ «Ու թևերն ահեղ փրած տիրաբար»։ Այս-
տեղ «ահեղ» բառը, որ փոխարինել է մյուս բայը հրատարակություննե-
րի «տու» բառին, հավանարար, վրիպակ է (Թեև չի նշված վրիպակնե-
րի ցանկում)։ Համեմայն զուգու, նպատակահարմար չէ ցուցաբացրուվյալ
առկ «ահեղ» բառին, որը, թվում է, չի ներգաղչակում պսեմի առաջին
գլուխների հուշական բովանդակությունը։

1 1921 թ. Կ. Պալում «Անուշե» ու «Բժկարիդի» առաջը լայն են
տեսել մեկ առանձին գրքով («Ժամանակակից» մատենաշար, Թիվ 80,
ապագրիչ-հրատարակիչ Վաղինակ Մ. Բյուրատ, 46 էջ), բայց գա արդի
է առանց Հնդկահայի գիտության և հեղադրության Ազիլին, «Անուշե» պսեմն
այդ գրքում ներկայացված է ըստ 1908 թ. ԲԲ ժողովածուի բնագրի, մի-
ան, որ, իհարկն, ոչ մի արդարացում չունի։

ՅՉ2 տողը ԳԳ-ում տպված է՝ «Մի դիակ է լո՛ւտ, սառած»։ Մենք այլ փոխարինել ենք այլ տարրերակով։ «Մի դիակ է, լո՛ւտ, հառած»։ Պետք է նկատի ունենալ, որ այս երկու տարրերակների միջև Քումանյանը տառանջու է պոեմի վերամշակման ողջ ընթացքում։ 1903 և 1904 թթ. տպագրությունների մեջ նա ընտրել է «հոտած» բառը, բայց 1908, 1909 և 1914 թթ. հրատարակություններում այն փոխարինել է «սառած» բառով, բայց նրանում չի, չուզելով Սարոյի հետ կապել տհաճ տպավորության առաջացնող որևէ պատկերացում։ Սակայն 1916 թ. առանձին հրատարակության և 1922 թ. ԲՊ ժողովածուի մեջ նորից վերականգնված է «հոտած» բառը և, վերջապես, ԳԳ-ում՝ դարձյալ «սառած»։ Այսպիսով, շրջակա անգամ են գործածվել և՛ մեկ, և՛ մյուս բառը։ Ներկա հրատարակության մեջ նախապատվություն տալով «հոտած» ձևին, մենք ղեկավարվել ենք պոեմի կառուցվածքի մի կտրուր առանձնահատկությամբ, որ հակադրությունների հետևողական կիրառությունն է։ Ինչպես ստեղծագործության շատ արիչ հատվածներ, այնպես էլ վերջին մասը՝ խելակորույս Անուշի «հրեզոլ» անկապ, հրեզոլ տրիսուր», հիմնվում են կոմպոզիցիոն-հոգեբանական հակադրության վրա։ Հերոսուհու մտորումների մեջ անվերջ բախվում են, մի կողմից, վաղեմի սիրո ու երջանկության և, մյուս կողմից, կատարված անդառնալի դժբախտության պատկերները։ Հակադրության զբաղակառուցված նաև 801—808 տողերի հատվածը։ Գիակի սարսաղառ պատկերին («Ա՛խ, չէ՛, սման, սսում են՛ դա Մի դիակ է լո՛ւտ, հոտած, Արյունը շոր գեմբի վրոտ, Աչքերն անթարթ, սիպատկած») հակադրվում է կենդանի Սարոյի թովիչ կերպարը (Վնա սիրուն էթ, անուշահոտ, Աչքերը չի ծիծաղով, Նա գալիս էր ցոզոտ-շաղոտ, Հանաքներով ու խաղալ...): Պարզ է, որ այս հատվածում «հոտած» և «անուշահոտ» բառերի հակադրությունը հուզական և կառուցվածքային շատ կարևոր դեր է կատարում, որից հրաժարվել չի կարելի։ Բացի այդ, հիշենք, որ Անուշի պատկերացման մեջ «հոտածը» Սարոյին չի վերաբերում, այլ «մի դիակի», «ք հենց հակադրվում է սիրած տղայի պատկերին։ Ելնելով այդ նկատառումից, հիմնական բնագրի մեջ ընտրել ենք «հոտած» ձևը։

1903 թ. տարրերակի տպագրությունից հետո «Անուշ» պոեմն անմիջապես գրավեց հայ արվեստագետների ուշադրությունը, սկսվեցին այն երաժշտության վերածելու փորձերը։ Առաջինը Կոմիտասն էր, որ իսկույն արձագանքեց իշխանուհի Մարիամ Քումանյանի առաջարկին՝ «Անուշ» օպերա գրելու մասին։ 1904 թ. փետրվարի 22-ի նամակով Կոմիտասն իշխանուհու միջոցով բանաստեղծին խնդրում էր կատարել մի շարք լրացումներ և փոփոխություններ, որոնք անհրաժեշտ են պոեմը լիբրետոյի վերածելու համար։ Ուրախությամբ կարգացի պ. Հովհ. Քումանյանի «Անուշը» և շա՛տ անուշ գտա. պատրաստ եմ ձեր փափազն իրագործելու,—գրել է Կոմիտասը։ Նրա առաջարկները վերաբերում են մի քանի հատվածներ կրճատելու, լրացնելու, որոշ բառեր փոխելու, մասնավոր

Քուրքերին բառերից խուսափելու և, ընդհանրապես, դրամատիկական երկի անհրաժեշտ տարրեր ներմուծելու հարցերին (ԹժՂ, 479—480)։

Պոեմն օպերայի հարմարեցնելու Կոմիտասի առաջարկները Քումանյանին հաղորդեց նաև Փ. Վարդապարյանը՝ մոտավորապես նույն ժամանակ դրած մի նամակում (տե՛ս ԳԱԹ, ԹՅ, № 1043)։ «Եթե ժամանակ կունենամ՝ կոմպոզիտորիդ (այսինքն՝ կոմիտասի.—ՆԱՄԲ.) կարծիքն իմա ցրեմ,—գրում էր Վարդապարյանը՝ առաջարկելով, մասնավորապես, մի քանի լրացումներ կատարել Անուշի և Սարոյի փոխուստի, ապա և Անուշի՝ գյուղ վերագառնալու տեսարաններում։

Ի՞նչ շափով է Քումանյանն ընդառաջել Կոմիտասի ցանկությունը՝ հայտնի չէ։ Պահպանվել է միայն պոեմի 1903 թ. հրատարակության մի առանձնատիպ՝ բանաստեղծի բազմաթիվ նշումներով ու լրացումներով, որոնք կապված են միաժամանակ երկու խնդրի հետ՝ օպերային լիբրետոյի ստեղծումը և պոեմի՝ 1904 թ. առանձին հրատարակության նախապատրաստումը (տե՛ս ԳԱԹ, ԹՅ, № 1354)։ Այդ աշխատանքի մանրամասն նկարագրությունը տրված է բնագրային տարբերությունների բաժնում։ Քումանյանը պոեմը բաժանել է չորս գործողությունների, նշել է գործող անձանց անունները, կատարել է կրճատումներ, ավելացրել է մի քանի քնարական հատվածներ, կազմել է բարբառային բառերի բառարան (լրացումներն ու բառերի բացատրությունները տեղ գտան 1904 թ. հրատարակության մեջ)։

Քումանյանի և Կոմիտասի ստեղծագործական համագործակցության շարունակվեց մի քանի տարի, բայց անկանոն և մեծ ընդմիջումներով, որոնք կապված էին բանաստեղծի գերզարգացածության, ապա նաև առաջին ձեռքարկության հետ։ 1908 թ. մայիսի 24-ին Քումանյանին հասցեագրած նամակում Կոմիտասը, մասնավորապես, գրել է. «Ախպեր, վաղուց է սկսել եմ և բավական բան գրել թո՛ւ «Անուշ»-ից, բայց դեռ պակասավոր բաներ շատ կան, որպեսզի մի ամբողջություն դառնա։ Այս գիրս ստանալուն պես գրիչդ կառնես և ինձ մի դրական բան կգրես։ Այս ամառվան արձակուրդին պետք է գրադվեմ առավելապես «Անուշ»-ով։ Գրի՛ր, թե՛ ե՛ր կարող ես մի քանի օրով ինձ մտա հյուր գալ և այտուղ միասին վերջացնենք և ես հանգիստ շարունակեմ...» (Վերահրգային Հայաստան, 29 մայիսի 1936 թ.)։ Մի քանի ամիս անց՝ 1909 թ. փետրվարի 14-ին Կոմիտասը Մարիամ Քումանյանին գրել է. «Անուշն» առաջ է գնում, էլի մի շարք նոր բաներ գրեցի։ Մնացել եմ մոլորված և ավհանների բանտարկությունն էր պակաս, էլի կիսատ մնաց «Անուշի» երգական խմբագրությունը. հույս ունեի, որ կգար այս տոներին և վերջ կտայինք, այդ էլ այդպես մնաց» («Սովետական արվեստ», 1962, № 10, էջ 55)։ Հետագայում՝ Կոմիտասի կյանքի դժբախտ հանգամանքների պատճառով, նրա մասհղացումը լիովին չիրականացավ։ «Անուշ» օպերայից մեզ հասել են միայն առանձին մեներգեր և խմբերգեր (տե՛ս Ռ. Արսյան,

Կամիտասի ձեռագրերը, «Մեզնեական արձեանք», 1955, № 4; Ս. Գառապալյան, Կամիտաս, Երևան, 1961, էջ 144—150):

Գարսուկըրին «Ճեռու» օպերա գրելու զազափարով ոչևարվել են նաև ուրիշ կամպոզիտորներ, սակայն առաջին Քումանյանի տեղեկության արևել ժամանակացույցում: Այսպես, 1908—1909 թթ. Եղիշի Քաղաքապետը պահմի հիման վրա ստեղծեց մի քանի երգեր ու պատկերներ, որոնք լայն տարածում ստացան: Մարդիկ Քարիսուպարյանը 1917 թ. գրեց «Ճեռու» սիմֆոնիկ պեմը, իսկ 1919 թ. պեմը բեմադրվեց Կ. Պոլսում՝ Վարզան Սարգսյանի երաժշտությանը: Պեմի մասիններով օպերա գրելու ցանկություն է ունեցել նաև ռուս կամպոզիտոր Ա. Տ. Գրեչանինսկը:

Սակայն այդ բոլոր փորձերից լիակատար հաջողությամբ պատկերվեց միայն Արմեն Տիգրանյանի աշխատանքը: 1908—1912 թթ. նա ստեղծեց իր հանրահայտ օպերայի նախնական տարբերակը, որ առաջին անգամ բեմադրվեց Ալեքսանդրապոլում, 1912 թ. օգոստոսի 4-ին: Քումանյանը հրաժարվել է մասնակցելու այդ առաջին ներկայացմանը, բայց ի վերջոյ չէ եղել ժամանակու Ալեքսանդրապոլ Այդ մասին նա գրել է կամպոզիտորի քրքը՝ Արմենուհի Տիգրանյանին, Գեղարք, 1912 թ. օգոստոսի 2-ի նամակում, որ նաև ասված է. «Ծանկանում եմ հաջողությամբ պատկերվեց այ. Արմենակի ու բոլոր մասնակցողների սերն ու շանքերը: Մրտազին բարենեղ ինձանց Անուշին, Մարտին, մեր սարերի փերիներին ու բոլոր մասնակցողներին...» (ԾԾ V, 380): Ալեքսանդրապոլից հետո Ա. Տիգրանյանի օպերան 1918-ական թթ. բեմադրվել է նաև Անգլո-կովկասի բազմաթիվ հայաշատ քաղաքներում (Քումանյանը գրանցեց ու մեկնե ներկա չէ եղել): Հետագայում՝ 1930-ական թթ. կամպոզիտորը հիմնովին վերամշակեց և լրացրեց «Ճեռու» օպերան՝ ստեղծելով հայ ազգային երաժշտական թատրոնի գառական լավագույն երկերից մեկը:

1909-ական թթ. «Ճեռու» պեմը վերածվել է նաև թատերական ներկայացման (Երևանի գրամատիկական թատրոնում), աճելի ուղ նկարահանվել է համանուն երաժշտական ֆիլմ:

«Ճեռու» առաջին հրատարակության մեջ (ՔՄ II) 4նդինակը ազգապատկերում աճել է մի շարք բաների և արտահայտությունների բացատրությունը: Այդ ծանոթագրությունները (ընդամենը՝ 12) սույն հատրում գնահղված են տարբերակների բաժնում՝ պեմի առաջին խմբագրությունից անմիջապես հետո: Ստորև ծանոթագրվում են պեմի այդ տարբերակի մի քանի այլ տողեր՝ նրանց համարակալման կորգով:

17 Ենն ու ջրակայք գրելի է Մարտին

Մորփեն (Մորփենու) ըստ հունական դիցարանության երազառանձության տարվածն էր: Պատկերվում էր Քեալոսը ձերսուտ տեսքով, որը քաղցր ցուն է պարզում մարտիանց:

30—30 Այս նախերան էր, որ Քաղաքապետին

Քալասի նեա խաղաց իր խաղը վերցնի.

Ակնարկում է (տես տարածքում X—XII դարերում գոյատևած Քաղաքապետյաց Կյուրիկյան Քաղաքապետության վերջին գահակալներից մեկին՝ Կյուրիկե Ա Քաղաքապետին (XI դար): Վերջինս հանաչեց Գուպարց ներխուժած սելջուկների գերիշխանությունը, որի շնորհիվ մի որոշ ժամանակ պոպուլյանց տես Քաղաքապետության կիսանկախ վիճակը:

31—32 Սեղ Տաւեարդին, Օճան Օճեցիին
Հայրենյաց պաշտպան սասերե օրճեցիև.

Գրիգոր Տաւեարդին XII դ. վերջում և XIII-ի սկզբում եղել է Հաղպատի և Սանահինի եպիսկոպոս ու վանահայր: Հանգին է եկել բյուզանդական եկեղեցու հետ միավորուն կազմելու գեմ՝ որտ մեջ տեսնելով ազգային եկեղեցու անկախության կորստյան վտանգ:

Օճան (Հովհան) Օճեցիին VIII դ. եկեղեցական գործիչ է մասնակցոր է, հիմնադիրը Օճանի (Ուլունլարի) եկեղեցու:

35—40 տողերում քանատեղծն ակնարկում է Մամիկոնյան նախորդական տան մի էյուղի՝ Համազասպյանների գաղթը Տարսից տար, մասնավորապես Դսեղ (X—XI դարերում): Այստեղ հիշատակվող ճեռուժակ, բարձրացալ տաճարը՝ XIII դարում Մամիկոնյանների կառուցած Քաղաքացալ ու Գրիգորի վանքի է Դսեղում: Յոճանական ավանդության և մի լարց պատմական աղբյուրների հիման վրա Քումանյանն իրեն համարել է սերած տես Մամիկոնյաններից (մանրամասն տես Ա. Ռեճիկյան, էջ 11—30):

177, 179, 181 տողերում հիշատակվող Չաթինգաղը, Ղարախաղը, Քաղաքաղը, Լալվարն ու Դվալը տես տարերից են:

307—318 տողերում (XVIII դուխ) խոսքը վերաբերում է հայց Քաղաք Արտաշեսի կողմից ալանաց տրցալազուտար Մաթենիկի տակաճումանը, որը դարձել է Գողթան երգիչների վիպական երգերի նյութ: Ծրբատարը Քումանյանը հատուկ հետաքրքրություն է ցույցաբերել Արտաշեսի և Մաթենիկի սիրավեպի նկատմամբ և, բացի այս տողերից, 1894 թ. այդ հարցին նվիրել է մի հատուկ հոդված-ստույնատարություն (ճեսրեկացու «Ճեռու» Մաթենիկի հատվածի առթիվ.—ԾԾ IV, 13—31):

ԴԵՊՈ ԱՆՆՈՒՆԸ
(էջ 111, 355)

Առաջին անգամ՝ ՄՃ, 1903, № 11, էջ 37—40, այնուհետև, ու մեծ շտկումներով՝ ՔՔ, էջ 143—159, 29, առաջին (1909) և երկրորդ (1914) տպագրություն, էջ 135—142, ՔՔ, էջ 163—178: Մտել է ԾԾ II, էջ 78—88, Պեմի սեպարատարներին ուղ են գտել երեք հրատարակությունների մեջ՝ հետևյալ հաջորդականությամբ. ԾԾ II (1940), 364—375, ԾԾ I (1950), 455—463, ՔՔ 2 (1969), 308—322.

Սույն հրատարակութեան մեջ իբրև հիմնական բնագիր ընդունված է 29 դասագրքի 1914 թ. տպագրութիւնը՝ ցույց տալով ՄԾ, ԲԹ և ԲԳ տեքստային տարբերութիւնները: Տարբերակների բաժնում ի մի են հաճախում սեպագիր հատվածները, ինչպես նաև պոեմի հետ կապված այլ նյութեր (տե՛ս ԳԱԲ, ԹՅ, № 6, ա—դ, լրացուցիչ ցուցակ, № 3):

«Դեպի Անհունը» Քումանյանը մտահոգեցել և սկսել է գրել 1890-ական թթ. առաջին կեսին: Պոեմի առաջին տաղբերակն, ըստ երևույթին, ավարտվել է 1894 թ., այդ պատճառով էլ հիշյալ բոլոր հրատարակութիւնների մեջ իբրև գլուխի իվական նշվել է 1894-ը: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ աշխատանքը պոեմի վրա շարունակվել է նաև հետագա տարիներին՝ մինչև դարասկզբին վերջնական տարբերակի ստեղծումն ու հրատարակումը: Դատելով պահպանված տվյալներից, Քումանյանի այս պոեմը գրութեան տարբեր փուլերում ունեցել է տարբեր վերնագրեր՝ «Կենդանի թաղվածը (լիթարգիա)», «Ճերմակ ազգմի», «Ալըհար», «Նավարի մեջ», «Դեպի մութը», որոնց ի վերջո հաջորդեց ստեղծագործութեան փիլիսոփայական ըրվանդակութիւնն արտահայտող վերնագիր՝ «Դեպի Անհունը»:

Սկզբնապես Քումանյանն իր այս պոեմը ծրագրել էր իբրև մի ստեղծագործություն, որի մեջ պոեի ցուցադրվեր և բննադատվեր նահապետական աշխարհի հետամնաց բարբերի ու պատկերացումների մի կոնկրետ գրակորումը՝ լիթարգիկ քնի մեջ ընկած մարդկանց մահացած համարելու և կենդանի թաղելու սոսկալի երևույթը: Դա երևում է ինչպես պոեմի նախնական վերնագրերից ու սեպգիր հատվածներից, այնպես էլ ժամանակակիցների հուշերից: Այդ մասին են խոսում նաև պոեմի հետ կապված այն գրառումները, որոնց մեջ հիշատակվում են լոռու գյուղերում տարբեր ժամանակ սխալմամբ կենդանի թաղված մարդկանց անունները, դեպքի տեղն ու թվականը (տե՛ս տարբերակների բաժնում): Ժամանակագրական առումով այդ դեպքերը վերաբերում են անցյալ դարի երկրորդ կեսին և հասնում են մինչև 1900 թվականը:

Ինչպես մի գրույցի ժամանակ հիշել է Քումանյանը, «Դեպի Անհունի» առաջին տարբերակը («Ճերմակ ազգմի» վերնագրով) ինքը գրել է բանաստեղծական բարձր ոգևորութեան հոգեվիճակում, «1894 թվին, Լաբաշենի փողոցում, Տեր-Ղևոնդյանի տանը...», մի եռոտանի, հին, կտորած սեղանի վրա» (Ն. Քումանյան, էջ 175, 232): Նույնը հետագայում հաստատել է նաև բանաստեղծի այրին՝ Օլգա Քումանյանը (տե՛ս ԹԺ, 334):

Պոեմի առաջին գրավոր հիշատակութեան հանդիպում ենք 1894 թ. մարտի 31-ին Ժխտմիրից Ան. Արոճյանի գրած նամակում, ուր կան այսպիսի տողեր. «Կենդանի թաղվածը» անունով նոր պոեմագ, եթե շեմ սխալվում, հենց քո կյանքից պետք է լինի. աղբաթղ խոր, մի՛թե այդ է բանաստեղծի կոշտը, ինչո՞ւ ես կյանքի հոսանքի առաջ ընկելում և ուղում զրվածքներովդ էլ հուսահատութեան ներշնչել ընթերցողների մեջ: Կյանք տուր զրվածքներովդ և եսանդ ներշնչիր ընթերցողներդ մեջ: Նույն:

Տե՛ս սեփական կյանքովդ օրինակ հանդիսացիր» (ՈՒՂ 4, 321—323): Դժվար չէ կուհել, որ Ան. Արոճյանն իր պատկերացումը կազմել է ոչ թե պոեմի ընթերցման, այլ Քումանյանի նախորդ մի նամակի (որը մեզ չի հասել) հիման վրա՝ ընդամենի սխալ հասկանալով իր նոր երկի մտահանաստեղծի հայտնած տվյալները: Ահա թե ինչու Քումանյանը հարկ համարեց անմիջապես պատասխանել բարեկամի անիրավացի հանգիմանութեանը: Նույն թվականի ապրիլի 17-ի նամակում, Ժխտելով իր նոր պոեմի ինքնակենսագրական բնույթը, նա գրել է. «Կենդանի թաղվածը» գուցուր ես կարծի, թե իմ կյանքիցն է. ինչո՞ւ ես դու ինձ այդքան փառաբան կարծում — որի համար հանդիմանում ես» (ԾՄ V, 94):

Սակայն ոչ 1894 և ոչ էլ հաջորդ մի քանի տարիներին Քումանյանն իր այս պոեմը հրատարակելու փորձ չի արել՝ հավանաբար այն դեռ պատրաստ չհամարելով տպագրութեան համար: Նա շարունակել է աշխատել պոեմի վրա, որի նոր տարբերակն, ըստ երևույթին, ավարտել է 1898 թ. սկզբին՝ այս դեպքում արդեն ներառնելով նաև այն ծանր տրամադրութիւնները, որոնք ծնվել էին բանաստեղծի հոր՝ Տեր-Փաղևանի մահվան կապակցությամբ (մահացել է 1898 թ. հունվարի 5-ին): Այդ մասին կա Գ. Գեմիրճյանի վկայությունը, որն իր հուշերում գրել է. «Շար մասին գրույցը Քումանյանի նվիրական նյութերից էր: Վերջում ինձ մի օր էլ նա հասկացրեց, որ «Դեպի Անհունը» պոեմի մեռած կինը նրա համար արտաքին, հնարովի պատկեր է միայն, որ նա այդ կնոջ մեջ դրել է իր սրգիական սերը դեպի հայրը» (ԹԺ, 26):

Դարավերջին Քումանյանն իր պոեմը կարգացել է շատերի մտացանկանալով իմանալ նրանց տպավորութիւնն ու կարծիքը: Ավ. Իսահակյանը հիշում է, որ ինքը պոեմի հետ ծանոթացել է 1898 թ. սկզբներին, երբ Յոզեսա արտրվելու ճանապարհին կանգ է առել Քիֆլիսում և եղել է Քումանյանի տանը. «Սրբ մնացիսը մենակ, Օհանեսը կարգաց «Դեպի Անհունը» պոեմը, որ վաղուց էր գրել, հիմա վերամշակել էր, տակավին ոչ վերջնականապես: Ասում էր, որ պոեմի նյութը վավերական է, ճշգրիտ իրողություն: Պոեմն ինձ վրա տպավորութեան թողեց: Անհանգիստ գիշեր ասպրեցի: Երևակայությունս հուզված էր և անհեթեթ երազներ տեսա: Առավոտյան երազներս պատմեցի Յհաննեսին: Նա էլ թե՛ «Սա լավ նշան է, որ պոեմս աղբեցություն է թողնում, բայց իմ պոեզիայի ոճին չի բռնում: Խորթ զավակ է այս պոեմն ինձ համար, նյութն էլ, գրելաձևն էլ: Բայց թող լինի, իմանան, որ ֆուլկորից դուրս էլ կարող եմ բան գրել»: Այս միամիտ բացատրությունը շատ զվարճացրեց ինձ» (ԹԺ, 10):

Անշուշտ, որևէ հիմք չկա կասկածի ենթարկելու Ավ. Իսահակյանի այս վկայությունը: Սակայն պետք է նշել նաև, որ այստեղ բերված Քումանյանի խոսքերը («խորթ զավակ է այս պոեմն ինձ համար») արամագոթեն հակադիր են 1918 թ. մի գրույցի ժամանակ ասածին. «Էդ պոեմը իմ մտածողութեան արդյունքն է» (Ն. Քումանյան, էջ 175): Քսանտարի անց հեղինակը կարող էր այլ կերպ (և, ավելացնենք, շատ ավելի

գիշտ) հասնանալ պոեմի կապն իր ստեղծագործութեան և աշխարհըմբռնման ընդհանուր համակարգի հետ:

Գոեմը խոր տպավորություն է թողել ոչ միայն Ավ. Իսահակյանի, այլև շատ ուրիշ ունկնդիրների վրա: Նրանցից ոմանք, ինչպես Հակոբ Մանանդյանը, Սիրիկան Տիգրանյանը, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միտրան), ԵՊեպի Անհունը համարել են Քումանյանի գլուխգործոցը, նրա գլխավոր երկը: Այդ մասին կա բանաստեղծի զկայությունը 1918 թ. դեկտեմբերի 15-ի գրույցի ժամանակ, ինչպես նաև խոսվում է Յերգի Գորգեցու շեմաստուն ու նուրբ հողմածում, որը գրված է 1919 թ. Քումանյանի ծննդյան 50-ամյակի առթիվ՝ զգալի շափով նրա իսկ պատմածների հիման վրա (ԹՃՀ, 893): Ղ. Աղայանը ևս, Քումանյանի վիպարվամբ, արտաքին ճակատնեղ (ենթա սիրած գրվածքն էր)՝ ԵՊեպի Անհունը, որի ընթերցանությունից ավագ ընկերոջ ստացած տպավորություն մասին շատ տարիներ անց նա ասել է հետևյալը. «Կարողայուց հետո լռեց, երկար վրեժ նայեց ու գնաց զրոտնելու Գնաց, ման եկավ, ման, եկավ մին էլ կարդաց ու ասաց. ԵՊեպի ես, բայց ինձդ էլ չգիտես, թե ինչ ես գրել» (Ն. Քումանյան, էջ 175):

Սակայն պոեմի ընթերցումը բարեկամների շրջանում 1890-ական թթ. վերջում պատճառ դարձավ, որ Քումանյանը էական փոփոխություններ մտցնեի ԵՊեպի Անհունի» բուն մտահղացման, կառուցվածքի և գաղափարական բովանդակության մեջ: Մեզ որոշակիորեն հայտնի է, որ մինչև 1898 թ. պոեմը բաղկացած է եղել երկու մեծ մասերից: Առաջին մասում բացահայտվում էին քնարական հերոսի ծանր ապրումները կնոջ՝ Համեմի կի մահվան առիթով, նկարագրվում էր նրա թաղման արարողությունը: Իսկ պոեմի երկրորդ մասում նկարագրվել են կենդանի թաղված Համեմի օտարապանները, նրա դիշերային այցելությունները ամուսնուն, երբորդ անգամ՝ արդեն արյունոտված կրծքով: Ի վերջո պարզվում է, որ Համեմի իրոք լինարդիկ քնի մեջ է եղել, բայց հետո կաղամախու ցցով սպանվել է գերեզմանի մոտով անցնող և հողի տակից լավող ձայներից սարսափահար մարդկանց կողմից (այստեղից էլ պոեմի նախնական վերնագրերից մեկը՝ «Մրհար»): Այս պատմությունը շատ ծանր ազդեցություն է գործել ունկնդիրների վրա (Իսահակյանի խոսքերը «անհանդիստ գիշերի» և «անհեթեթ երազների» մասին, անշուշտ, այդ գրվածքների հետ էին կապված): Իր իսկ գրած տպավորության տակ ավախից ու սարսափից տեսքով գիշերներ է անցկացրել նաև հեղինակը և ի վերջո, անտալով կռած Եանթի խորհրդին, որոշել է օչնչացնել այդ երկրորդ մասը: Այդ մասին Քումանյանը մանրամասնորեն պատմել է Ս. Գորգեցյունի (տե՛ս ԹՃՀ, էջ 893—894) և դուտեր գրի առած հետևյալ գրույցի ժամանակ.

«Ափսոսում էր, որ երկրորդ մասը չի տպել. պատճառը Եանթի է ձգել: Գոեմը մի օր կարդացել է նրան, որի վրա պոեմի երկրորդ մասը ծանր ու ճնշող տպավորություն է թողել: ԵՊեպի Անհունը գրելու մասնակ հայրիկն այնպիսի ճնշող ապրումներ է անցրել, որ գիշերը չի

կարողացել քնել, զարթեցրել է մայրիկին: Հայրիկը պոեմի երկրորդ մասը կնշարկել է, առաջին մասը կբճատել է, վերջացրել կրոնական երգիչի և մի քանի տնով պոեմը փակել՝ ի վնաս գործի ամբողջությունը (Ն. Քումանյան, էջ 174, 232):

Քնն նույն ազդյուններից իմանում ենք, որ հետագայում Քումանյանը ջատ է ափսոսացել պոեմի երկրորդ մասը օչնչացնելու և երկն անգամ թվելու համար, որ դրանով հայ գրականությունը զրկվել է «եր մի քանի տկնճայտ ուժեղ էջերից» և այլն, սակայն բանաստեղծի մացբած փոփոխությունները բխում էին միանգամայն ճիշտ և առողջ գեղարվեստական ըմբռնումներից: Բարեկամների և հենց իր ունեցած ծանր տպավորությունները համազգեսին բանաստեղծին, որ կենդանի թաղված մարդու օտարապանների նկարագրությունը ճնշող և շատին ազդեցություն կգործեի ընթերցողի հոգեբանության վրա, կնեղընչի հուսահատական արտաբերություններ: Դա կտաներ գեպի նատուրալիստական տպավորություն, որը խորթ է իսկական արվեստի կազմանը: Այդ պատճառով Քումանյանը կորուկ կերպով հրաժարվեց ստեղծագործության երկրորդ մասից՝ կենդանի թաղվածի օտարապանի ճակատագրի նկարագրությունից, և պոեմին տվեց ավելի լայն փիլիսոփայական բնույթ: Վերջնական տարբերակի մեջ ԵՊեպի Անհունի» բովանդակության հիմքը դարձավ կյանքի և մահվան մեծ անեղծվածը, մարդու և բնության, ժամանակի և հավերժության փոխհարաբերության հարցերը, որոնք պոեմում լուծվում են տարբերային պոեմիկոստական փիլիսոփայության դիրքերից: Այս և ուրիշ գծերով ԵՊեպի Անհունը, իրոք, դարձավ Քումանյանի ստեղծագործության կենտրոնական հանգույցներից մեկը, ուր միավորվում և բարձր համադրությամբ արտահայտվում են նրա փիլիսոփայական և գեղագիտական ըմբռնումների գաղափարազույն կողմերը:

Պոեմի «փոքրացված», բայց և դադարաբանական-գեղարվեստական ջատավելի լայն ընդգրկումների հասցված տարբերակը գոյացավ արդեն երբ գործի սկզբին՝ «Բանաստեղծություններ» 1903 թ. ժողովածուի պատրաստման: «Մուրճ» ամսագրում տպագրվելուց հետո Քումանյանը նրա օտարապանների վրա մի քանի ոչ մեծ փոփոխություններ է մտցնում (տե՛ս տարբերակների բաժինը), որոնք անկ գտան ԲՔ-ում: Քումանյանը ցանկացել է նաև պոեմին կցել հատուկ շափածո նախերգանք՝ «Անմահությունը» վերնագրով, բայց ի վերջո հրաժարվել է այդ մտքից: «Մուրճ» օտարապանների կցված այդ նախերգանքը, իբրև ինքնուրույն բանաստեղծություն, ղեկողված է սույն հրատարակության առաջին հատուկ մեջ 1903 թ. հետո պոեմն այլևս որևէ փոփոխություն չի կրել, եթե չհաշվենք 24 գառազբի տեքստում մտցրած մի քանի սևակա շտիկաները:

Այս հատուր տարբերակների բաժնում հրատարակվում են պոեմի այն բոլոր սևակիր մասերը, որոնք հասել են մեզ: Ինչպես երևում է տեղ նյութից, Քումանյանը օչնչացրել է պոեմի երկրորդ մասի մարդկային և ավարտուն տարբերակը, իսկ շատ սևագիր անավարտ տարբերակներ,

Բարեբախտաբար, պահպանվել են և կարող են որոշ պատկերացում տալ կորած մասերի վերաբերյալ: Սևագիր տարբերակները հարուստ նյութ են տալիս պոեմի ստեղծագործական պատմության պարզաբանման համար, ցուցադրում են այն հսկայական աշխատանքը, որ տարիների ընթացքում կատարվել է ստեղծագործության սյուժեի և պատկերային համակարգի, նրա կենսական և փիլիսոփայական բովանդակության կատարելագործման համար: Այդ նյութերը ներկա հրատարակության մեջ ներկայացվում են երեք բաժնով:

ա) «Կենդանի թաղվածը (լեթարգիա)» վերնագրով սևագիր հատվածը (ավելի քան 200 տող՝ բազմաթիվ մշակումներով), որն իր բովանդակությամբ համապատասխանում է նախնական տարբերակի առաջին մասին:

բ) Համեմատաբար ամբողջական մի սևագիր տարբերակ (մոտ 400 տող՝ բազմաթիվ մշակումներով), որը եղել է պոեմի երկրորդ մասի ստեղծման նախնական աստիճաններից մեկը:

գ) «Հատվածներ պոեմից» ընդհանուր վերնագրի տակ հրատարակվում են ավելի քան 500 սևագիր տող իրենց տարբերակներով: Տրվում է ընդամենը 12 հատված, որոնք համարակալված ու զասավորված են ըստ բովանդակության: Դրանցից առաջին տասը նույն հերթականությամբ ժամանակին հրատարակել է Արամ Ինճիկյանը (ՈՒՂ 2), մյուս երկուսը ավելացվել են սույն հատորը կազմողների կողմից: Իրենց բովանդակությամբ այդ հատվածները վերաբերում են ստեղծագործության բոլոր մասերին: Յուրաքանչյուր հատված ունի տողերի առանձին համարակալում:

Պոեմի սևագիր տարբերակները հրատարակվում են ըստ ԳԱՔ-ում պահվող ինքնագրերի: Նախորդ հրատարակումների համեմատությամբ մտցվել են բազմաթիվ կառուցվածքային փոփոխություններ և ընթերցման ճշտումներ:

«Դեպի Անհունի» սևագիր հատվածների, ինչպես նաև նրանց և վերջնական տարբերակի միջև կան մի շարք համընկնող տողեր և նույնիսկ մասեր: Սակայն դրանք ընդհանուր առմամբ շատ ավելի քիչ են, քան տարբերվող մասերը, և դա ուրույն արժեք ու հետաքրքրություն է հազարում հատվածներից ամեն մեկին: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս նաև, թե ինչպիսի համառ ու երկարատև ստեղծագործական աշխատանքի ճանապարհ է անցել պոեմը՝ մինչև վերջնական խմբագրությանը հասնելը:

Չափածո հատվածներից հետո առանձին բաժնում հավաքված արձակ գրառումները հրատարակվում են առաջին անգամ:

ՊՈԵՏՆ ՈՒ ՄՈՒՍԱՆ

(էջ 127, 414)

Առաջին անգամ՝ «Վտակ» գրական-բանասիրական ժողովածուի մեջ (Լուսագրությունը՝ Վրթ. Փափազյանի, Քիֆլիս, 1991, էջ 64—80), «Պոեմն

ու Մուզան» վերնագրով և «Հատված» ենթավերնագրով: Այնուհետև, էսպես վերամշակված տեսքով՝ ՔՔ, էջ 205—219, 29 (1909, 1914), էջ 129—135: Հեղինակի կենդանության ժամանակ հրատարակված մյուս ժողովածուների մեջ չի մտել: Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակության 2-րդ հատորում սպառվել են 29 բնագիրը իբրև հիմնական խմբագրություն (էջ 89—100), «Վտակ» ժողովածուի բնագիրն իբրև տարբերակ (էջ 340—353) և ընդարձակ հատվածներ պոեմի ձեռագիր նյութերից (էջ 385—393):

Սույն հրատարակության համար ես հիմք է ընդունվել 29 դասագրքի տեքստը: Մյուս բոլոր նյութերը զետեղվել են տարբերակների բաժնում (պահվում են ԳԱՔ, ԹՖ, Մ 7, ա, գ, դ և լրացուցիչ ցուցակ, Մ 12):

«Պոեմն ու Մուզայի» մտահղացումը, ավելի ճիշտ՝ ժամանակակից հասարակության մեջ բանաստեղծի իրական վիճակի մասին գեղարվեստական-երգիծական գործ գրելու ծրագիրը ծագել է շատ վաղ՝ դեռ 1890-ական թթ. սկզբին: Այն սկիզբ է առնում Քիֆլիսի Հայոց հոգևոր կոնստանտինյան ծառայելու տարիներին, երբ Թումանյանն ինքը ամեն քայլափոխի հանդիպել է իր բանաստեղծական ներշնչանքների նկատմամբ բիրտ-անհասկացող, նույնիսկ թշնամական վերաբերմունքի: Այդ ամենի մասին երգիծական պոեմ գրելու առաջին փորձը եղավ «Գրագիր Մուզան» (տե՛ս սևագիր և անավարտ երկերի բաժինը սույն հատորում), ուր որդեն հանգես եկավ Բանաստեղծի և նրա Մուզայի հանդիպման ու խոսակցության պայմանական հնարանը: Հայտնվելով հոգևոր գրասենյակի պայմաններում, Մուսան (բանաստեղծի ոգևորությունը) ոտիպված է թաքնվել մարդկանց աչքից. դրանով Թումանյանն ակնարկում էր իր կոչման և իրական վիճակի դրամատիկ հակասությունը:

«Գրագիր Մուզան» մնաց սևագիր և անավարտ, բայց արվեստագետի և հասարակության փոխհարաբերության թեման բանաստեղծին զբաղեցրել է 90-ական թթ. ամբողջ ընթացքում: Դրա վկայությունն են նաև տասնամյակի վերջում գրած այն շափածո ֆելիետոնները («Հայի զարմանքը», «Հայի տրտույնը», «Գրականական «մազանդա», «Հայոց ապարախ գրողը նստած...»), որոնց մեջ երգիծական միջոցներով արծարծվում է, ըստ էության, ողբերգական մի թեմա՝ արվեստագետի տաղանդի, օգեվորության և բոլոր զեղեցիկ ծրագրերի կործանումը շրջապատի անտարբերության և անըմբռնողության, նյութական և սպառնալից շտապարկան պայմանների բացակայության պատճառով:

«Պոեմն ու Մուսան» ծնվեց այդ երկերի ստեղծագործական փորձի հիման վրա և նրանց զուգահեռ: Բայց ե՛րբ է գրվել Թումանյանի երգիծական պոեմը: Սույն հրատարակության մեջ, ինչպես հիմնավորված է այս հատորի ներածական հոդվածում, պոեմի գրության ժամանակը համարվում է 1900—1901 թվականները: Բայց դա ստեղծագործական աշխատանքի հիմնական շրջանն է, իսկ պոեմի գրությունն սկսվել է, հավանաբար, դրանից առաջ՝ 90-ական թթ. երկրորդ կեսին, և շարունակվել

է եւս 1901-ից հետո, երբ «Բանաստեղծութիւններն» 1903 թ. ծաղկա-
ծած դատարանիւ ընթացում, տեղադրուած զգուշացում, տեղադրուած զգուշացում, տեղադրուած զգուշացում
Վ. Ինճիկյանը նույնիսկ ենթադրել է, որ Քումանյանի՝ 1898 թ. մի գրու-
թյան մէջ, Զալալ Տեր-Գրիգորյանի՝ 1897 թ. մարտի 31-ի նամակում և
Ղ. Ազալյանի՝ 1899 թ. հունվարի 30-ի և ապրիլի 19-ի նամակներում զի-
շատակիւն շեղումներով կամ անտարակիւն կյանք զինուորացի պոետի
1898 թ. Քումանյանն ու Մուսայի Նախնական տարբերակն է եղել, 1899 թ.
Քումանյանն այդ պոետը հանձնել է նախ Մ. Բերբերյանի շնորհիւ, ապա
Ս. Բարսեղյանի «Քատրոն» հանդեսներում տպագրելու համար, բայց
եղբաւ գեպտում էլ այն հանդիպել է զանազան արգելիչներ (տե՛ս Ա. Սե-
ճիկյան, էջ 488—490): Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ զա հավանաբար
եղել է պոետի մեկ ուրիշ, մեկ անհայտ խմբագրութիւն, որն էական
տարբերութիւններ է անցնել առկա նյութերից: Այդ առիւտ հիմք է առ-
կաւ, նախ և առաջ, «Թորակիւն կյանք» փրոնոգրքը. կարելի է կարծել,
որ պոետի այդ տարբերակում, երգիծական կողմերի հետ մեկտեղ (Ղ. Ա-
զալյանն իր հիշյալ նամակներին կրկնորդի մէջ Քումանյանի պոետի մտ-
տին առում է՝ «քո սատիրան»), ավելի ուժեղ է արտահայտուած եղել ճշգ-
մարութիւնը ծառայելու ճանապարհին արժեւատագետի կրած հալածանք-
ների գրամատիկ, նույնիսկ սղոթական թեման:

«Պոետն ու Մուսայի»՝ մեկ հասած առաջին ամբողջական տարբեր-
կը պոետի այն խմբագրութիւնն է, որը 1900 թ. բանաստեղծը ենթա-
յացրեց «Վտակ» գրական-բանասիրական ժողովածուի համար: Այդ մտ-
տին մենք ունենք Քումանյանի վկայութիւնը՝ Փ. Վարդապարտանի գրած
մի նամակի մէջ: Բանաստեղծը հայտնում է, որ Մասիկայի հայ ստա-
նդները մտադիր են մի գրական ժողովածու հրատարակել և խնդրում են
մասնակցել, իսկ նրա խմբագիր Վրթ. Փափաղյանը շարունակում է, թէ շնորհա-
կալ կիիններ, եթէ ուղարկես երգիծական պոետի «Բանաստեղծը և ստ-
տիրը» — այսինքն Մուսան: Արդ,—շարունակում է Քումանյանը,—ինճ մտ-
չիան ոչ բանաստեղծ և ոչ Մուսա: Կարծեմ մեկը դու անես: Մի նայիր ու
քո նկատողութիւններով հանդերձ գրիր ինձ, որ ուղղեմ և որդեմ ստա-
նդներին» (Ծժ V, 158): Այդ հրատարակութեան մէջ Փ. Վարդապարտանի
հղած աւելալ նամակը ենթադրաբար վերագրուած է 1899 թվականին, բայց
զա հիշա չէ, պետք է լինի 1900 թ.): Այս տողերից կարելի է ենթադրել,
որ սկզբնապես պոետի վերնագիրը եղել է «Բանաստեղծը և ստտիրը»: Բայց
ավելի հավանական է Ա. Ինճիկյանի կարծիքը, որի համաձայն զա
ոչ թէ պոետի անհայտ խմբագրերն է, այլ «Վրթ. Փափաղյանն է իր նամա-
կում յազախ կոչել՝ կամ կատակով և, կամ խիստական անվանումը ծառա-
ցած լինելով» (Ա. Ինճիկյան, էջ 492):

Մեկ այլ աղբյուրից՝ 1919 թ. մարտի 26-ի գրույցից իմանում ենք,
որ «Պոետն ու Մուսայի» նախնական խմբագրութիւններից մեկը ընտրած
է անհայտ Մարիա Կոնստանտինովայի «Պոետիկոն և Միգրիտո գրքից թուղ-
լած մի հատված (տե՛ս Ն. Քումանյան, էջ 204): Պոետիկոն է այդ
հատվածի թարգմանութեան ինքնագիրը, որ Քումանյանը եղիւր է Զ-ին
(Փ. Վարդապարտանին): Նշե՛մ են կապուած անտիկ դիցարանութեան այդ
երգու նշանակութիւնը կերպարները հայ բանաստեղծի երգիծական պոետի քո-
ղտեղութեան հետ: Մարդկանց կրակ պարզեցնելու համար տնչուր ստա-
տագրուած Սիլվիոյի միջոցով Քումանյանն, տնչուր, ցանկացել է տի-
նարիկ արժեւատագետի ճակատագրի սղոթական իմաստը: Իզուր չէ, որ
Քումանյանը թարգմանել է հատկապես այն հատվածը, ուր Պոետիկոն
ասում է, թէ իր ցեղը Սիլվիոյ էլ ավելի ծանր ճակատագրի է դատա-
պարտուած. «...նա յուր մտքին է ձգում դեպի բարձր, իսկ այն մտք-
ը զարկում են ցած, նա բարձր է ձգում յուր կամքը—և կամքը զարկում
է ցած, նա բարձր է ձգում իր հոգին, և հոգին զարկում է ցած» (Ծժ I,
564): Լույսի և արդարութեան հաղթանակի համար արժեւատագետի հովեր-
ժական մաքրուման փոխարեւակական զուգահեռն էր տեսնում այստեղ հայ
բանաստեղծը:

Փ. Վարդապարտանից հետ ստացած պոետի ձեռագիրը («Պոետն ու
Մուսան» վերնագրով և շնորհ հայաց գրողներին» ընծայակետով) Քու-
մանյանն ուղարկել է Մասիկա՝ «Վտակ» ժողովածուի կազմակերպի-
1900 թ. նոյեմբերի 21-ին Մասիկայից գրած նամակում Վրթ. Փափաղ-
յանը հայտնում էր Քումանյանին. «...Կարդայինք և վճռեցինք անփո-
փոխ, առանց մի բառ իսկ փոխելու տպագրել, որովհետեւ նրա մէջ չկա-
ւորէր, որ զեմ լինի մեր սուղութեան և որ կարելի լինի շնչել... Պոետի
բառերն զրա շատ լավ տպագրութեան թողնեմ» (ՂԱԲ, ԲԾ, Ծ 1160):

Մասիկայի մինչև ժողովածուի լույս տեսնելը (Քիֆլիտ, 1901) պոետի
այդ առաջին ավարտուած և հավանութեան արժանացած տարբերակն ար-
գան չի թաղարարել Քումանյանին: Ժողովածուի փորձատիւր (օտիտի)
զրա նա էական փոփոխութիւններ է մտցրել. կրճատել և պոետից Գան-
ժել է տողերի մաս կտոր, նրանց փոխարեն ավելացնել են գրեթէ նույն
ծավալի նոր մասեր, թաղամթիվ ուղղումներ են մտցնել զուգակետով
տողերի մէջ: Ինչպես երևում է փորձատիւրից, Քումանյանը ցանկացել է
փոխել նաև երկի վերնագիրը՝ կոչելով «Միգրիտ պոետ» (հատված)», բայց
հետո նորից վերնագրել է «Պոետն ու Մուսան» և պահպանել շնորհած
ենթավերնագիրը: Այդ նշանակ (շնորհած) Քումանյանն, տնչուր,
նկատի ունի որ թէ իր երկի անավարտ կամ հատվածային ընտրութիւն,
այն, որ պոետի մէջ ենթակայացնումը հայ գրողի անվերջ ստատագրեցների
մի փոքր մասը, շնորհածն է միայն: Այդ ենթավերնագրի զրա սրտ-
շակի լույս է ստանում 1904 թ. Փ. Վարդապարտանին գրած մի ուրիշ նամակ,
որ, խոսելով կյանքի պրոպագանդի հանդամանքներում բարձր իգեւանութեան
տարազ հոգիներից թաղի ընկեղ անվերջ զրկանքների մասին, Քուման-
յանն ավելացրել է. «Մի խոսքով պոետն ու մուսան, բայց ոչ թէ իմ
գրածը, այլ իմ ստղածը, այսինքն՝ ավելի մեծ շնորհ» (Ծժ V, 289):

Ստեփան «Վտակի» մեջ ղեկավարված տարբերակն էլ շուտով արգեն լքավարարեց հեղինակին: Կազմելով իր շափածո երկերի նոր ժողովածուն (ԲՔ), բանաստեղծը նորից զգալի փոփոխություններ մտցրեց պոեմի մեջ՝ կրճատելով մոտ 200 տող, ավելացնելով մի քանի ոչ մեծ հատվածներ, հղկելով արդ տողեր: Այս բոլորի շնորհիվ ստեղծագործությունը դարձավ շատ ավելի հավաք ու նպատակաուղաց: Հետագայում, պոեմը անգարելով 29 մեջ, Քումանյանը կատարել է միայն առանձին սուղերի շտկումներ, բայց էական փոփոխություններ այլևս չի մտցրել:

Այսպիսով, մեզ հասած տվյալների հիման վրա կարելի է առանձնացնել պոեմի երեք հիմնական տարբերակ՝ շնաշված ստեղծագործական աշխատանքի միջանկյալ օղակները.

ա) «Վտակ» ժողովածուի համար նախապես ուղարկված տարբերակը՝ «Պոեմն ու Մուսան (նվեր հայոց գրողներին)» վերտառությամբ, որը մեզ հասել է այդ գրքի համապատասխան էջերի պահպանված փորձատիպի ձևով: Պոեմի այդ տարբերակն ունի 609 տող:

բ) «Վտակ» ժողովածուի մեջ տպագրված նոր խմբագրությունը՝ «Պոեմն ու Մուսան (հատված)» վերտառությամբ, որը կազմված է 548 տողից:

գ) ԲՔ ժողովածուի մեջ և 29 դասագրքում տեղ գտած վերջնական խմբագրությունը, որը նախորդից տարբերվում է հիմնականում մտցված զգալի կրճատումներով և պարունակում է ընդամենը 382 տող:

Սույն հրատարակության մեջ այդ տարբերակները և մյուս նյութերը ներկայացվում են հետևյալ կարգով.

Իբրև հիմնական բնագիր, ինչպես արգեն նշվեց, տրվում է երրորդ տարբերակը՝ 29 խմբագրությամբ (ԲՔ տարբերությունները ցույց են առվում առանձին):

Տարբերակների բաժնում, նախ, տրվում է «Վտակ» ժողովածուի օրնագիրն ամբողջությամբ (երկրորդ տարբերակ), որը թեև շատ ընդհանրություններ ունի ԲՔ և 29 տեքստերի հետ, բայց և ունի կատարյալ առանձին և ոճական զգալի տարբերություններ, վերջնական խմբագրության մեջ շմտած հատվածներ: Դրանից հետո տրվում է «Վտակի» փորձատիպի խմբագրությունը (առաջին տարբերակ), սակայն ոչ թե ամբողջությամբ, այլ միայն այն հատվածները, որոնք չեն մտել ժողովածուի վերջնական խմբագրության մեջ կամ էական շեղումներ ունեն նրանից: Առանձին վերնագրի տակ նկարագրվում են նաև «Վտակի» փորձատիպի վրա կատարված բոլոր հավելումներն ու կրճատումները, ուղղումներն ու մշակման մյուս աշխատանքները:

Բացի «Պոեմն ու Մուսանի» հիշյալ երեք հիմնական տարբերակներից, մեզ հասել են նաև պոեմի մի քանի թերի ինքնագրեր, հատվածներ և գրառումներ, որոնք նույնպես հրատարակված են սույն հատորում: Առանձին է ներկայացվում Ա. ինքնագիրը, իբրև համեմատաբար ամբողջական (բացակայում են միայն պոեմի առաջին էջերը), թեև սեպտեմբեր հաս-

վածները համարակալված և դասավորված են խմբագրության կողմից մեկ ընդհանուր վերնագրի տակ: Այդ բոլոր ինքնագրերը, գատելով նրանց բովանդակությունից և մշակման աստիճանից, նախորդի են առաջին և երկրորդ տարբերակներին: Թեև նրանք պարունակում են հետագա խմբագրությունների համընկնող շատ տողեր և հատվածներ, սակայն անհրաժեշտ համարվեց տպագրել նաև այդ հատվածները՝ նրանց վրա կատարված ստեղծագործական աշխատանքը և բնագրային տարբերություններն ավելի լրիվ ներկայացնելու նպատակով:

«Պոեմն ու Մուսանի» մեջ ուղղակի կամ ձևափոխված տեքստը բանաստեղծը հիշատակել է մի շարք ինքնակենսագրական փաստեր, ժամանակակից հասարակական-գրական կյանքի իրողություններ: Ստորև ծանոթագրվում են այդ հիշատակությունները, ինչպես նաև պոեմում հանդիպող գիցարանական անունները: Նախ ծանոթագրվում են պոեմի հիմնական տարբերակի համապատասխան տողերը, ապա նաև այն բառերն ու արտահայտությունները, որոնք հանդիպում են «Վտակ» ժողովածուի բնագրում, բայց չկան վերջնական խմբագրության մեջ:

Ծանոթագրություններ հիմնական բնագրի

7 Պատևաս — Լեոնային զանգված Հունաստանում, որի գագաթին, ըստ հունական գիցարանության, բնակվում էին Ապոլլոնը և մուսաները: Այդ լեռան ստորոտում էր գտնվում Ապոլլոնի տաճարը:

8 Մալա (մուսաներ) — Աստվածուհիներ, որոնք Ջևաի և Մենեստիների դուստրերն էին, բնակվում էին Հելիկոն և Պոտևաս լեռների վրա: Համ Հեպիոտի՝ կային ինը մուսաներ, որոնք հովանավորում էին պոեզիայի, արվեստի և գիտության տարբեր բնագավառները: Փոխաբերական իմաստով՝ Մուսան բանաստեղծի (արվեստագետի) սգևորության, ներշնչման աղբյուրն ու խորհրդանիշն է:

100—101: Իճձ մի անգամ առան-առա՞ն
Հաշվապանի ուտումնաբան:

Նկատի ունի Քիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, ուր Քումանյանը սովորել է 1888—1886 թվականներին: Այդ տարիներին Ներսիսյան դպրոցում ըստ մեծ տեղ էր հատկացվում մաթեմատիկական առարկաների, առևտրահաշվապահական գիտելիքների ուսուցմանը (տե՛ս Ա. Իճճիկյան, էջ 131—132): Հատուկ «հաշվապահի ուսումնարանում» Քումանյանը չի սովորել: 184 Ու պիսերի տվյալ պարտե՞ն — Ակնարկում է Քիֆլիսի հայոց հոգևոր գրասենյակում (կոնսիստորիայում) ծառայության մտնելը, ուր իբրև գրագիր (պլուսեր) Քումանյանն աշխատել է «հինգ հազհհան տարիներ» (ե՛տ V, 64) — 1887—1892 թթ.:

140 Բր գրեցի մեծիս պարտով — Քումանյանն ակնարկում է ինչո՞ւ-
զինեազարական այն փաստը, որ 1892 թ. կոնսիտուցիայից իր հետագիւլու-
տաթի էր եղել թեմական առաջնորդ Մամբրի եպ. Սանասարյանի և մյուս
հոգևորականների դեմ պարտավայից բանաստեղծութուններ գրելը («Չա-
րամիտներին», «Երարձալ նրանց», «Ազգ (Պահպանողականներին)» և
այլն):

147 Հայունի կանառ ընկա շուտով — Այս և հաջորդ տողերում խոս-
վում է իբրև Քիֆլիտի Հայերեն գրքերի հրատարակչական ընկերության
գրասենյակապետ աշխատելու մասին: Այդ պաշտոնից, որ Քումանյանը
վարել է 1892 թ. մարտից մինչև 1893 թ. հոկտեմբեր, նա ազատվել է
իր գիմնալի համաձայն: 1905 թ. գրած «Ընթերցականագրութիւն» մեջ, ի մի
բերելով իր անհաջող պաշտենավարութունները, բանաստեղծը գրել է.
«Ստառայութիւն եմ մտել մի քանի տեղ, բայց ամեն տեղ էլ լին հազա-
նել, այնպես որ «Պատն ու Մուլայի» մեջ ուղի՞ղն եմ ասել» (ԾԺ IV, 88):

164 Տերտերայան արվիւն խորհուրդ — Այս և հաջորդ տողերի զին-
սագրական հիմքը քանանա ձեռնագրվելու խորհուրդներն են, որ 90-ական
թթ. բարեկամները հաճախ տվել են Քումանյանին՝ նրան տնտեսական
ծանր վիճակից դուրս բերելու նպատակով:

191 Ու գրեցի խմբագրութիւն — Այս տողով սկսվող հատվածում
(մինչև 215 տողը) բանաստեղծը նկատի ունի «Մուրճ» ամսագիրը (նվազ
է հրատարակվել 1889-ից) և նրա խմբագիր Ավետիս Արասխանյանին:

217 Դուրս եկավ էսպես մի նոր երգարան — Խոսքը վերաբերում է
Քումանյանի անգրանիկ գրքին («Բանաստեղծութուններ», առաջին հա-
տար), որը լույս տեսավ 1890 թ. աշնանը Մոսկվայում:

218 Այնժամ մրտախոզ մի բունդ պարլիցիտ — Նկատի ունի «Մշա-
կի» աշխատակից և Մալումյանի (Ազ-լիր) «Ակնարկներ. I» հոգվածը
թերթի 1890 թ. № 138-ում, որի մեջ կապիտ ծագրի ենթարկվից բանաս-
տեղծների նոր սերունդը, նրանց հետ նաև Քումանյանը: Մակայն պոեմի
այս և հաջորդ տողերում (218—225, 280—297 և այլն) երգիծական մի-
ջոցներով ներկայացվում է ընդհանրապես «Մշակի» գրական քաղաքակա-
նութունը՝ սկսած թերթի խմբագիր Գր. Արծրունուց, որը 1891 թ. սոսո-
տոսի 13-ին (№ 90) սուպարած ֆելիետոնում (Ասիացի ստորագրութիւնը)
խիստ քննադատել ու ծաղրել էր Քումանյանի «Կարծրս երբեմն ձա է
գալիս ու հուզվում...» բանաստեղծութունը: Պոեմում ամտրակազ» քննա-
դատների անունից ասված խոսքերը՝ նոր բանաստեղծության «անիմատո»
լինելու, հին և նոր պոետների բացարձակ անհամատեղելիություն, կամ
ամ սովից մեռել՝ նա՛ է լավ գրել» անհեթեթ սկզբունքի մասին, գրեթե
բոլորի համընկնում են «Մշակի» մի շարք գրական ելույթների հետ
(տե՛ս էլ. Զրբայան, Քումանյանի պոեմները, 2-րդ հրատ., 1986, էջ
254—257):

245 Ավրուտ — Համահայտ գիցարանութիւն մեջ արշալույսի տա-
վածուհին (համապատասխանում է համակոն էսպին), որն ամեն տաղվա
վեր է կենում օգիթեռնից և լույս է պարզում այնպիսին:

266 Մինչև լռեցի մի մեծ պարանի — Այս և հաջորդ տողերում
(մինչև 279) ակնարկը հայտնի կապիտալիստ Ալ. Մանթաշյանի մասին
է, որը մի գրույցի ժամանակ արհամարհանքով է արտահայտվել բանաս-
տեղծների վերաբերյալ՝ նրանց համարելով պարսպ մարդիկ: Այդ մասին
կա Քումանյանի մի գրությունը («Մանթաշյանի ծիծաղը»), որը հրատարակ-
վում է սույն հատորում:

274—275 Եվ խեղճ ընկերը երբ որ՝ սրտացավ՝
Սա էլ պետական մի մարդ է, ասավ...

Խոսքը վերաբերում է բանաստեղծի մտերիմ ընկեր և բարեկամ Փի-
լիպոս Վարդապարտյանին, որը և ունեցել է հիշյալ դրույցը Ալ. Մանթաշ-
յանի հետ:

282 Ուխտագու — Սրբազան լեռ Քեսալիայում, որի վրա, ըստ հին
հայկերի պատկերացման, ապրում էին աստվածները: Զևսի դիտավորու-
թյամբ:

283 Նեկտար — Ուխտագուի վրա ապրող աստվածների խմբից: Անդ-
ուս — աստվածների սնունդը: Նեկտարի և ամբրոսի շերտի՞վ աստվածնե-
րը մեծ էին հավերժորեն երիտասարդ և անմահ:

Ծանոթագրություններ «Վտակ» ժողովածուի բնագրի

86—87 Ակնարկներով, օրեցօրով,
Նեխեռանով...

Այս բառերում արտացոլվել է այն փաստը, որ «Մշակի» ելերում
և Մալումյանը (Ազ-լիր) իր հոգվածները հաճախ սուպարում էր «Ակ-
նարկներ» և «Օրեցօր» ընդհանուր վերնագրերի տակ, իսկ Գր. Արծրու-
նին՝ «Ֆելիետոն» վերտառութիւնը:

91 Միդասը այն հարուստ թագավորն էր, որ չհավանեց Ապոլլոնի
երգը: Բանաստեղծության դայրացած աստվածը, պատժելու համար, իր
քննադատի դուրսը զարդարեց իշի ակնշնչերով (Չ. Քումանյանի ծանո-
թագրութիւնը «Վտակ» ժողովածուի մեջ):

97 Արամազդ — Գերագույն աստվածութուն հայոց գիցարանութիւն
մեջ: Համապատասխանում էր հունական Զևսին կամ Դիոսիսին:

101 Հոգիակալը այն «մրտախոզին» — Նկատի ունի «Մշակի» հուշված
ամբարշտը ուղղութիւնը՝ ազգային կյանքի արատները անխնա խոր-
գանդու սկզբունքով:

144—145 Իսկ մեծ ունեւե հախ հանգարան,
Պարտաւ հանգի շարան-շարան...

Սա հավանաբար տկնարկ է ետրեն Գալֆայանի «Հանգարան կու-
Քառորդը հանգաց հայկազյան լեզվի» գրքի մասին: Այդ բառարանը հրատարակվել է 1862 թ. Քեդգոսիայում:

159—162 Յոզակն 'ի ճախր՝ յայիւր ամբուռ.

Խօշիւն դուրել 'ի յամբ անկուռ.

Սաղպի արեկ՝ թնդմամբ տըրուփ.

Ձևտ տիւր ըտումը՝ ազգու 'ի յափ:

Այս բառատաղը Քումանյանը քաղել է Ստեփանոս Ազունցի «Եմբարտա-
սանութիւն» գրքից (Վենետիկ, 1775, էջ 57), իբրև անճաշակ բանաստեղծության և խրթին գրաբարի օրինակ: Քառատողի աշխարհաբար թարգմանությունը.

Անհուն օդի մեջ ճախրել ցանկացողը,

Եվ ամպերում աղմուկ հարուցանողը —

Արագորեն կրգահավիտի մեծ թնդունով.

Ինչպես ծանր ումբը սաստկապես ընկնում է փռսի մեջ:

164 Ձև — Գերագույն աստվածություն հին հունական դիցաբանության մեջ (համապատասխանում է հայկական Արամազդին):

265 Ապա ընկա ճարուստ խանութ — Այս և հետագա տողերում (մինչև 280) խոսքը վերաբերում է 1886 թ. Ներսիսյան դպրոցից հեռանալուց հետո վաճառական Սալամբեգյանի խանութում իբրև աղբյուրի աշխատանքի փորձին, որից պատանի Քումանյանը անմիջապես հրաժարվել է (տե՛ս Ա. ԻճԵՒԿՅԱՆ, էջ 181—183):

490 Հիշիր ստեղծի այն շար վիշապին — Այս և հաջորդ շար տողերում պատմված է հրեշավոր վիշապ Պիթոնի առասպելը: Պիթոնը հեռու պնդում էր երգի աստված Ապոլլոնին, բայց ի վերջո սպանվեց նրա նձառից: Այդ հաղթանակի վայրում՝ Պառնաս լեռան ստորոտում, հիմնվեց Ապոլլոնի Գելիփյան տաճարը:

ՍԵՎԱԳԻՐ ԵՎ ԱՆԱՎԱՐՑ ԵՐԿԵՐ

Դ Ա Ր Ձ

(էջ 148)

Առաջին անգամ՝ ՈՒՂ 1, էջ 298—303, սևագիր ինքնագրի հիման վրա: Տպագրվում է նույն տեղավարտ և անթվակիր ինքնագրից (ԳԱԹ, ԹՅ, № 10ա):

Գրված պետք է լինի 1890 թվականին՝ մինչև հուլիս ամիսը: Գրա-
համար հիմք է առնել հետևյալ փաստը: 1890 թ. օգոստոսի 27-ին Ան. Աբովյանին գրած նամակում հիշատակվում է նրան ուղղած ստա-
նավոր-նամակը (տե՛ս սույն հրատ. առաջին հատորը), իսկ վերջինիս մեջ Քումանյանը հայտնում է, որ Քիֆլիսի հոգևոր կոնսերատորիայի աշխատա-

կիցները իր դարակից տարել են «մի քանի մանր ոտանավոր» և «երկու հատ էլ պոեմա, սևագրություն «Մեհերի» և նոր «Դարձ» անունով պոեմա, որ լիքս»: Պահպանված ձեռագիրը, հավանաբար, պոեմի նախնական սևագիր և անավարտ տարբերակն է, իսկ մաքրագիր (գուցե և ավարտված) օրինակը կորել է:

«Դարձը» որոշ ինքնակենսագրական փաստերի, տպավորությունների և հիշողությունների հիման վրա գրված ստեղծագործություն է, որի մեջ փարձ է արվում վերստեղծելու ժամանակակից երիտասարդ մարդու հավաքական կերպարը: Անավարտ պոեմում շարադրված շատ փաստեր՝ մանկական հիշողությունները, ծերերի պատմածները, դավառում (Ջալալօղլի) սովորելու և ապա մեծ քաղաք (Քիֆլիս) տեղափոխվելու պատմությունը, նույնիսկ առաջին բանաստեղծության (աշխուհա հատոր, սրտիս կտոր...) հիշատակությունը և այլն, գրված են սեփական հուշերի հիման վրա:

Պոեմի հերոս Սուրենը, անշուշտ, բանաստեղծի «ալիքը էգոն» է: Ընտանոցից է, որ այդ անունն է կրում նաև 1890-ական թվականների սկզբին գրած «Երեւի հայրենիք» անավարտ վիպակի, ինչպես նաև արձակ և գրա-
մատիկական մի քանի հատվածների (<Սուրենը>, «Եսավարի մեջ», «Երե-
տելից հետո» և այլն) գլխավոր հերոսը: Ամենուր Սուրենը հանդես է գա-
լիս իր քան ժամանակի առաջավոր երիտասարդության ներկայացուցիչ, ժո-
ղովրդափրկական գաղափարներով տոգորված հերոս: Ավելացնենք, որ պա-
տանի Քումանյանին Սուրեն անունով է հանդես բերել նաև Անուշավան Աբովյանը իր «Անտի Հեքիաթ» հուշագրական գրքում, որը լույս տեսավ 1917 թ.: Մի քանի տարի անց «Իմ հուշատետր» ձեռագրում նա այդ մասին վկայել է. «Ես աշխատությունը գրի առնելուց առաջ հարկավոր եմ համարում հայտնել, որ «Անտի Հեքիաթ» գրքուլիս վերջին գլուխների մեջ հիշված պատանի Սուրենը մեր հռչակավոր բանաստեղծ Քումանյանն է. որի մասին ավելի երկար եմ խոսելու սույն հատորում, մեջ բերելով նրա 19 հատ նամակները» (ԳԱԹ, ԹՅ, № 711):

Այս սևագիր և անավարտ պոեմն ընդհատվում է հերոսի հոգևոր հա-
տունացման բուն սկզբում, և դժվար է ասել, թե այլուժետային և գաղա-
փաբանական ի՞նչ զարգացում էր ունենալու ստեղծագործությունը: Սակայն «Դարձ» վերնագիրը հուշում է, որ շարունակության մեջ պատկերվելու էր այն հոգեբանական շրջադարձը, որ կատարում է հերոսը քաղաքից դեպի գյուղաշխարհ, դեպի ժողովրդի հոգսերի ու կտրիքների ըմբռնում և ամա-
րում: Դա այն շրջադարձն է, որի մասին «Եսավարի մեջ» դրամատիկական հատվածի հերոս Սուրենն ասում է. «Էա՛, այնտեղից եկել եմ այստեղ... Կարծեմ ձեր մեջ,—ինչ որ սովորել եմ, գիտեմ, փոխանակ քաղաքում իզուր մտելու, այստեղ գարծ կղնեմ ձեր մեջ, եթե ինձ համար չլինեմ, կապրեմ գոնե ձեզ համար, գոնե ձեզ օգուտ տված կլինեմ» (ԾԺ III, 442):

Այսպիսով, «Դարձը» երիտասարդ Քումանյանի գաղափարական և գեղարվեստական որոնումների շղթայի հետաքրքիր օգակներից մեկն է:

Ինչպես երևում է ինքնագրից, նուս որոշ հատվածներ արձակ գրա-

առանձնը են, որոնց խառը կարգով հաշտարում են շափածո մասերին: Ար-
ձակ հատվածները փաստորեն պլան-կոնսպեկտի բնույթ ունեն: Գրանջ Գե-
տազայում, անշուշտ, պետք է վերածվելին շափածոյի: Մինչ պառզանի
ծնց ինքնագրի այդ յարահատկությունը (ի տարրերուսթյուն նախորդ հրա-
պարակման, որի մեջ արձակ մասերն էլ արհեստականորեն բաժանվել են
առջևից):

Նկատի ունենալով երկի խիստ սևագիր բնույթը և շափածո ու ար-
ձակ հատվածների խառը միահյուսումը, սողերը համարակալված լին, ինչ
քննադատյին տարրերուսթյունները արժում են հիմնական տեքստի մեջ (ա,
բ, գ նշումներով):

ԳՐԱԳԻՐ ՄՈՒՋԱՆ

(էջ 149)

Տպագրվում է առաջին անգամ՝ ԳԱԲ ԲՅ պահպանված սևագիր գա-
տառիկների հիման վրա (Մ 7գ):

Գտնելով ձեռագրից և մեզ հասած մասերի բովանդակությունը, այս
ստեղծագործական մասհաղացումը նույնպես վերաբերում է 1880-ական
թվականների սկզբին, երբ Քումանյանը ծառայում էր Քիֆլիսի հայոց
կոնստանտնուպոլսյան (մինչև 1892 թ. մարտը), և կամ գրանից անմիջապես
Վեռնո, երբ բանաստեղծը կարող էր երգիծական հայացքով նայել իր նախ-
նորի պաշտոնավարության ճիշդ հոգեհան տարիներին՝ դեպքերին: Ենթան
և շարժան սևագիր և անավարտ պոեմում, այստեղ ևս բազմազան նյութ-
ներով արտացոլվել են գրասենյակում ծառայող հոգևորականների ջու-
րաբոծին ու մտքերը, այդ միջուկում տառապող երիտասարդ բանաս-
տեղծի կրած հալածանքներն ու զրկանքները: Այդ առումով «Գրագիր Մու-
ջան» Քումանյանի առաջին գործերից է, որոնցով սկիզբ է առնում նրա
գոհարարի առաջատար գծերից մեկը՝ արվեստագետի կոչման և ժամա-
նակակից հասարակության մեջ նրա կրած հոգևոր տառապանքների թե-
ման:

Հոտիանյանի և նաև, որ առաջին անգամ այս սևագիր մասհաղաց-
ման մեջ է հանդես գալիս Մուսայի կերպարը, որը բանաստեղծի երկար-
յազն է, նրա սգևորության աղբյուրը, բայց ստիպված է թաքցվել: Գրա-
ստեղծի մարդկանց ընկախույզ հայացքից, Դրանով երիտասարդ Քու-
մանյանն ակնարկում էր իր բանաստեղծական փորձերի նկատմամբ չքա-
ղատի շարժման վերաբերմունքը: Սկսվելով այս ստեղծագործությունից,
Պոետի և Մուսայի հանդիպումը, նրանց գրույցի և վեճի զեղաբան-
առական հարաբեր Քումանյանի միտքի գրադեցրել է ավելի 30-ական
թվականների ընթացքում, մինչև որ իր լավագույն մարմնավարումն առա-
ջով նրա երգիծական պոեմի մեջ: Այս բուլբուլ հիմք է առնում ավելի

սևագիր հատվածները դիտելու իրրի «Պոետն ու Մուսան» պոեմի նախնա-
կան, ամենավաղ տարրերակը:

Նկատի առնելով այս սևագիր հատվածների անկասար բնույթը,
տեքստային տարրերուսթյունները արժում են հիմնական տեքստի հետ՝ առ-
գատակներով:

<ՄԻ ԱՆՇԱՍՏ ՊՈՆՄԻ ՍԿԻՋԱԸ>

(«Սա վայր եմ իջնում Հայոց լեռներից...»)
(էջ 167)

Առաջին անգամ՝ «Հարիզոն», 1915, 29 հոկտեմբերի, Մ 243, արձա-
նան՝ նո 11, 203: Արտատպվում է այդ աղբյուրից:

Քերթի այդ համարում Քումանյանը տպագրել է հատուկ ծանուցում
այն մասին, թե ի՞նչ հանդամանքներում է կորել իր «Հին կոլիզ» պոեմի
ձեռագրից Քիֆլիսի ծանոթարմական վարչության տարած այլ թղթերի հետ
(տե՛ս այդ պոեմի ծանոթագրությունը սույն հրատարակության 4-րդ գա-
տարում): Մանուցման մեջ նշվում է, որ բացի «Հին կոլիզ» հինգ մասերի
անաղբիցից, կորած նյութերի մեջ եղել են «Հազարան բլրապա» «Նոյն-
պոեմի սկիզբը և միջին մի քանի թղթեր»: «Տե՛ս կորստից մի պոեմ է, որ
չա առջևում է սկսվում».— ավելացնում է Քումանյանը և մեջ բերում այս
բոլբուլը:

Այդ կորած պոեմի մասին սուրիչ ոչ մի անդեկություն մեզ չի հասել,
այսինքն չեն ոչ նրա վերնագիրը և ոչ էլ գրության թվականը: Գտնելով
պահպանված քառյուղից, գա թերևս ազգային-հայրենասիրական բովան-
գակության պոեմ է եղել:

ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Ալիք	28
Անուշ	79
Գրազիր Մուզան	149
Դարձ	149
Դեպի Անհունը	221
Լսոցի Սաբոն	18
Հառաչանք	66
Մարոն	7
Մեհրի	28
Մերժած օրհներ	59
<Մի անհայտ պոեմի սկիզբը>	159
Պոեան ու Մուսան	127

Պ Ո Յ Մ Ն Ը Ր

	Բնագիր	Խաղերով	Ճանաչող
Մարոն	7	161	486
Լսոցի Սաբոն	15	171	497
Ալիք	25	234	501
Մեհրի	35	236	509
Մերժած օրհներ	51		508
Հառաչանք	65	239	506
Անուշ	79	247	513
Դեպի Անհունը	111	355	523
Պոեան ու Մուսան	127	414	528
Սեպհր և անավարտ երկեր	141		536
Դարձ	149		536
Գրազիր Մուզան	149		538
<Մի անհայտ պոեմի սկիզբը>	157		539
Տարբերակներ	159		
Սանթազրույթներ	471		
Քումանյանի բանաստեղծական էպոսը	476		
Այբբենական ցանկ	540		

Քումանյան Է.

950 Երկերի լիակատար ժողովածու Տառ հասարակ/Հովհաննես Քումանյան; [Խմբ. կուլիդիա՝ էգ. Մ. Ջրբաշյան (գլխ. խմբ.) և սրբիչ. ԷնՍՂ ԳԱ Մ. Արեգյանի անվ. գրակ. ին-տ.—Է. Ց.—Եր. ԷնՍՂ ԳԱ հրատ., 1989—

Է. Ց. Պոեմներ/ [Բնագրերը պատրաստ. Ց. Ս. Հախբաշյանը և Ա. Մ. Վարդանյանը Սանոթագր. էգ. Մ. Ջրբաշյանը Հատորի խմբ.՝ Է. Կ. Հովհաննիսյան]— 1989.—542 էջ, 6 ք. նկ.

Հատորն ընդգրկում է Հովհ. Քումանյանի գեղարվեստական ժողովածուի կարևորագույն բաժիններից մեկի՝ պոեմների մեծ ժողովածու («Անուշը», «Լուսնի Սարն», «Հասարակացք», «Պոեմն ու Մատան», «Դեպի Անհունը» և այլն)։ Հրատարակվում են նաև բազմազանակից սարբերակներ՝ նախնական խմբագրություններ, հետագիտ համավաներ և գրառումներ, ապագիտ ազդեցիկներ անդամ ընդարձակ սարբերակներ։ Հատորն օժի ընդհանուր նախնական հոգված և ծանոթագրություններ

Նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար

ՃՆՑՑՑՑՑՑ

Բ— 97—89

708 (83)—59

ՃՆՑՑ 5—8089

ԳՄԳ 048

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՅՈՐ ԵՐՐՈՐԸ

ԳՈՑՄՆԵՐ

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան

Նվաճիչ Է. Կ. Պարտիկյան

Ցժխ. խմբագիր Լ. Գ. Հարությունյան

Սրբագրիչ Գ. Ե. Գեղամյան

ИВ № 1551

Հանձնված է շարվածքի 19. 12. 88 թ.: Ստորագրված է տպագրության
5. 04. 89 թ.: Չափը 34×108¹/₁₆: Քուլթ № 1: Տարածական գրքի
սովորական: Բարձր տպագրություն: Պայմ. 29,19 մամ., տպագր. 36,0+
6 Պերթ ներքին: ներկ. մամուլ 29,19: Հրատ.-հաշվարկ. 24,62
մամուլ: Տպաքանակ 70000 (երրորդ թողարկում 50000—70000): Հրատ.
№ 7529: Պատվեր № 772: Գինը 3 ա.:

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна, 24.